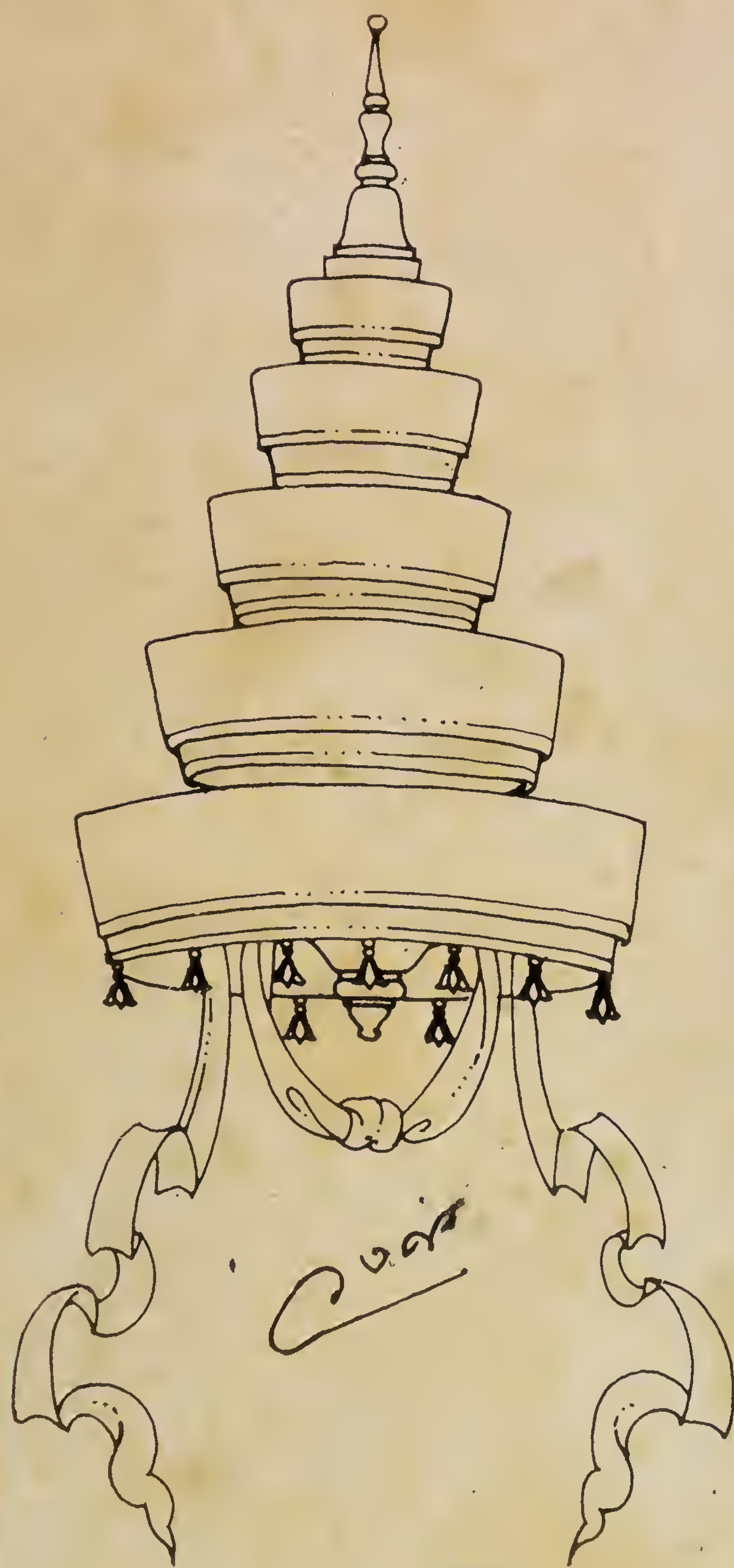

นิราศท่าดินแดง
หลวงยุกรบัตรราชบุรี
ศิลปกรรมในสมัยรัชกาลที่ ๑

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

หม่อมหลวงวงศ์ สุรวงศ์วิวัฒน์ ต.จ.

ณ สุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส

วันจันทร์ที่ ๓๐ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๕๒๒

คำนำ

ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณแม่ครั้งนี้ บรรดาพี่มอบหมายให้ข้าพเจ้าจัดพิมพ์หนังสือขึ้นเป็นอนุสรณ์ บรรณาการแก่ท่านผู้มีเกียรติที่กรุณามาร่วมการกุศล. คุณแม่เป็นหม่อมหลวงชั้น ๑ ข้าพเจ้าจึงพยายามคัดหาบทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า-จุฬาโลก ซึ่งไม่สู้ยาวนักทั้งหาอ่านยาก กับเรื่องอื่น ๆ ที่เนื่องด้วยพระราชประวัติหรือเนื่องด้วยรัชสมัยมาพิมพ์ เพราะเห็นว่าเหมาะดีด้วยประการทั้งปวง ในที่สุดรวบรวมได้ ๔ เรื่อง คือ

๑. นิราศท่าดินแดง บทพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

๒. หลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรี บทเขียนของคุณสมภพ จันทรประภา กล่าวด้วยพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ตั้งแต่ก่อนเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเษก

๓. ศิลปกรรมในสมัยรัชกาลที่ ๑ บทเขียนของคุณจุลทัศน์ พยาฆรานนท์ ซึ่งอธิบายด้วยลักษณะและแบบอย่างของศิลปกรรมประเภทต่าง ๆ ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พร้อมกับแสดงประวัติและที่ตั้งของสถานที่สำคัญครั้งกระนั้นตามที่มีหลักฐานอยู่

๔. ตำนานพระชัยวัฒน์ และพระแก้วประจำรัชกาล บทเขียนของคุณสมบัติ พลายน้อย กล่าวด้วยพระชัยวัฒน์ประจำรัชกาลและพระชัยวัฒน์สำคัญในกรุงรัตนโกสินทร์ พร้อมด้วยพระแก้วประจำรัชกาลต่าง ๆ

โดยเฉพาะเรื่องที่ ๑, ๒, ๓ รวมพิมพ์อยู่ในเล่มเดียวกัน ส่วนเรื่องที่ ๔ ได้แยกพิมพ์ไว้เป็นอีกเล่มหนึ่งต่างหากรวมกับเรื่องธัมมานุวัตต์ของข้าพเจ้า

หนังสือนี้จัดทำขึ้นได้สำเร็จเรียบร้อยด้วยความเมตตาช่วยเหลือของผู้ที่ข้าพเจ้าเคารพนับถืออย่างสนิท ๓ ท่าน คือ คุณสมภพ จันทรประภา ซึ่งได้กรุณามอบต้นฉบับเรื่องของท่านมาให้หลายเรื่อง ทั้งอนุญาตให้เลือกคัดตัดตอนมาพิมพ์ได้ตามใจ. คุณสมบัติ พลายน้อย ซึ่งหาต้นฉบับพระราชนิพนธ์นิราศท่าดินแดง กับมอบเรื่องตำนานพระชัยวัฒน์มาให้พิมพ์ พร้อมทั้งรับธุระเรื่องการพิมพ์ไปทำให้ทุกอย่างโดยตลอดตั้งแต่ต้นจนสำเร็จ. คุณจุลทัศน์ พยาฆรานนท์ ซึ่งสู้สละเวลาและสละประโยชน์หลายอย่าง ทำความเพียรเขียนเรื่องของเธอให้ทั้งหมดด้วยความเคร่งเครียดพอสมควร ข้าพเจ้าจึงขอขอบพระคุณท่านทั้งสามที่กล่าวนามมาแล้วเป็นอย่างยิ่งไว้ ณ ที่นี้

ข้าพเจ้าหวังเป็นอย่างยิ่งว่าท่านทั้งหลายที่กรุณามาร่วมการกุศลจะได้รับประโยชน์จากเรื่องต่าง ๆ ในหนังสือนี้บ้างตามสมควร และคงจะอนุโมทนาอุทิศส่วนแห่งกุศลและประโยชน์ทั้งนั้นแก่ท่านผู้วายชนม์ เพื่อให้ท่านได้ประสบสันติสุขยิ่ง ๆ ขึ้นไปในภพภูมิอันเป็นคติวิสัยของท่าน.

ภาวาส บุนนาค

๓ มิถุนายน ๒๕๒๒

ประวัติ

หม่อมหลวงวงศ์ สุรวงศ์วิวัฒน์ ต.จ.

หม่อมหลวงวงศ์ สุรวงศ์วิวัฒน์ กำเนิดในราชสกุล ฉัตรกุล สืบลงมาจากพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๑ กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ เป็นชั้นที่ ๔ และยังสืบสายสกุลเจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) มาเป็นชั้นที่ ๖ ด้วย. เพื่อประโยชน์ที่ลูกหลานผู้เกิดภายหลังจะได้รู้จักบุรพชน จึงขอนำประวัติการณ์บางอย่างบางตอนในสกุลมาแสดงให้ปรากฏอีกครั้งหนึ่ง.

หนังสือเก่าหลายเล่มกล่าวความสอดคล้องกันเป็นส่วนมากว่า พระยาจ่าแสนยากร (หม่อมเสน วงศ์เจ้าพระยาบวรนายก เฉกอะหมัด) ที่สมุหพระกลาโหมในแผ่นดินพระที่นั่งสุริยามรินทร์ มีบุตรธิดา ๕ คน. ธิดาชื่อเบ้า ชื่อแป้น ชื่อดี ๓ คนตกไปเมืองพม่าเมื่อเสียกรุงใน พ.ศ. ๒๓๑๐. บุตรชื่อหม่อมบุญมา เป็นหลวงมหาใจภักดิ์ในรัชกาลพระที่นั่งสุริยามรินทร์. ครั้งกรุงธนบุรีเป็นพระพลเมืองเพชรบูรณ์. ถึงรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์เป็นพระยาดะเกิง แล้วเป็นพระยายมราช และเป็นเจ้าพระยามหาเสนา ที่สมุหพระกลาโหมในรัชกาลที่ ๒. ท่านทั้ง ๔ นี้มารดาชื่อแก้ว ธิดาเจ้าพระยาธรรมา (ขุนทอง). พระยาจ่าแสนยากรท่านได้ภรรยาพระราชทานอีกคนหนึ่ง ชื่อหม่อมบุญศรี มีบุตรชื่อหม่อมบุนนาค แล้วภายหลังท่านได้เลื่อนเป็นที่เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา. เมื่อในรัชกาลพระที่นั่งสุริยามรินทร์ หม่อมบุนนาคได้เป็นนายฉลองในยนาถ

อยู่ในขุนหลวงหาวัด (พระเจ้าอุทุมพรหรือกรมขุนพรพินิต). นายฉลองไนยนาถได้ท่านลิ้ม ธิดาพระยาธิเบศรบดี เป็นภรรยา มีธิดา ๒ คน คนหนึ่งถึงแก่กรรมแต่ยังเด็ก อีกคนหนึ่งเกิดเมื่อเจ้าพระยาอรรคมหาเสนา (เสน) ผู้เป็นปู่กลับจากราชการทัพมาแต่เมืองตานี. เจ้าพระยาอรรคมหาเสนา ท่านจึงขนานนามหลานสาวว่าตานีเป็นศุภนิมิต

ครั้นเมื่อพม่าข้าศึกยกกองทัพมาล้อมกรุงศรีอยุธยา รบกันอยู่สองปีเศษ เสียกรุงแก่พม่า นายฉลองไนยนาถ (บุนนาค) พาท่านลิ้มภรรยา ท่านตานีธิดา กับท่านก้อนแก้วพี่ชาย ซึ่งเป็นบุตรพระยาจุฬาราชมนตรี (เชน) ผู้ลุงรวม ๔ คน หนีพม่าไปสวามิภักดิ์อยู่กับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เหตุเพราะท่านเคยเป็นมหาดเล็กคุ้นเคยกันมาแต่ครั้งกรุงเก่า. พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเวลานั้นทรงเป็นที่หลวงยกกระบัตรเมืองราชบุรี อยู่กับสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี เวลานั้นทรงเป็นแต่ท่านผู้หญิงนาก ธิดาท่านเศรษฐีตำบลบ้านคลองอัมพวาใกล้บ้านบางช้าง. นายฉลองไนยนาถ (บุนนาค) ไปพึ่งพระบารมีอยู่บ้านอัมพวาไม่นาน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็เสด็จเข้ามารับราชการในกรุงธนบุรี ได้เป็นที่เจ้าพระยาจักรี. ท่านก็ตามเสด็จเข้ามาเป็นทนายรับใช้อยู่ในจวน.

มีเรื่องกล่าวต่อไปอีกว่าท่านบุนนาคกับท่านลิ้มได้ปรึกษากันจะไปขุดทรัพย์ที่ฝังไว้ในบ้านเก่าริมวัดสามพิหารกรุงเก่า. จึงได้ฝากท่านตานีไว้กับท่านผู้หญิงนาก แล้วก็พากันไปขุดทรัพย์ที่บ้านเก่า. ครั้นขุดทรัพย์เงินทองของมีค่าได้หมดแล้ว ก็บรรทุกลงเรือ ให้บ่าว ๓ คนแจว

ล่องลงมาเข้าแม่น้ำอ้อมเมืองธนบุรี. มาถึงปากคลองบางใหญ่ พอเวลา ๕ ทุ่มเศษ. ที่นั้นเดิมเป็นที่เปลี่ยว มีอ้ายผู้ร้ายลงเรือพายแจวมาเป็นหลายลำตรงเข้าปล้นกลุ้มรุมตีเรือท่านบุนนาค. ท่านบุนนาคต่อสู้กับอ้ายผู้ร้าย. อ้ายผู้ร้ายจำนวนมากฆ่าท่านลิ้มกับบ่าว ๒ คนตาย เก็บทรัพย์ไปได้สิ้น. ท่านบุนนาคเสียทีต้องทิ้งเรือพาบ่าวอีกคนหนึ่งที่เหลือลงน้ำหนีผู้ร้ายไปปีนขึ้นตลิ่งหลบอยู่คืนหนึ่ง. รุ่งขึ้นเช้าเดินบกไปกรุงธนบุรีข้างบ้านใต้วัดบางว้าใหญ่ คือวัดระฆังโฆษิตารามเดี๋ยวนี้ แจ้งความแก่เจ้าพระยาจักรีทุกประการ. ฝ่ายท่านผู้หญิงนากท่านมีความสงสาร จึงยกท่านนวลน้องสาวท่าน ซึ่งภายหลังได้เป็นเจ้าคุณพระราชพันธุ์นวล ให้เป็นภรรยา.

ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเษกแล้ว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งหม่อมบุนนาค ทนายข้าหลวงเดิม ผู้มิได้คิดเข้ามาทำราชการหายศบรรดาศักดิ์ในกรุงธนบุรี พึ่งแต่พระเดชพระคุณให้ใช้สอยตามเสด็จไปการพระราชสงครามทุกครั้ง ให้เป็นพระยาอุทัยธรรม เป็นพระยายมราช แล้วเป็นเจ้าพระยามหาเสนา ที่สมุหพระกลาโหม. เจ้าพระยามหาเสนาท่านได้ถวายท่านตานีเข้ารับราชการฝ่ายในจนได้เป็นเจ้าจอมมารดาตานี คนทั้งหลายเรียกท่านว่า เจ้าคุณวัง เพราะท่านเป็นพี่เจ้าคุณราชินิกุลที่เป็นบุตรธิดาเจ้าคุณพระราชพันธุ์นวล. เจ้าจอมมารดาตานีท่านมีพระองค์เจ้า ๒ พระองค์ คือพระองค์เจ้าหญิงจงกล กับพระองค์เจ้าชายฉัตร (บางแห่งว่าเศวตฉัตร) คือกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ซึ่งได้กล่าวพระนามว่าทรงเป็นต้นราชสกุลฉัตรกุลแต่ตอนต้น

กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ ประสูติเมื่อวันอังคาร เดือน ๓ ขึ้น ๕ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๘ กุมภาพันธ์ ปีจอ พ.ศ. ๒๓๓๓. ทรงบรรพชาพร้อมกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๓๔๕. ในรัชกาลที่ ๒ ทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่น เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๙ และโปรดให้ทรงกำกับกรมพระนครบาล. ถึงรัชกาลที่ ๓ ได้ทรงกำกับกรมท่าและกรมมหาดไทย. ตามความที่ปรากฏพระราชพงศาวดารและในจดหมายเหตุเก่า แม้ที่ชาวต่างประเทศเขียนสรรเสริญกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ว่าทรงพระปรีชาสามารถ. ในรัชกาลที่ ๓ นั้น ถัดจากสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ ก็มาถึงกรมสุรินทรรักษ์ที่เป็นหลักในราชการ. ข้อนี้ย่อมประจักษ์ในครั้งที่เจ้าอนุวงศ์เวียงจันท์เป็นขบถ ให้ราชวงศ์มากวาดต้อนครัวเมืองสระบุรี. ในครั้งนั้นโปรดให้จัดแจงตกแต่งพระนครไว้รับข้าศึก แล้วโปรดให้จัดกองทัพยกไปทางเมืองปราจีนบุรีอีก ๔ ทัพ ทัพพระยาราชสุภาวดีที่ ๑ ทัพเจ้าพระยาพระคลังที่ ๒ ทัพกรมหมื่นพิพิธภูเบนทร์ กรมหมื่นพิทักษ์เทเวศรที่ ๓ กรมหมื่นสุรินทรรักษ์เป็นแม่ทัพใหญ่ มีอำนาจเหนือเจ้านายและเสนาบดีที่เป็นแม่ทัพทั้งปวง. อีกคราวหนึ่งเมื่อครั้งกัปตันเฮนรี เบอรนี เข้ามาเจรจาทางพระราชไมตรีทำหนังสือสัญญาด้วย แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่โปรดที่จะให้รับทำหนังสือสัญญา. ในครั้งนั้น สมเด็จพระ-บรมราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ เจ้าพระยาพระคลัง เจ้าพระยานครศรีธรรมราช ทั้ง ๔ ท่านนี้ได้ช่วยกันกราบบังคมทูลวิงวอนว่าอังกฤษมาขอทำสัญญาถึง ๒ ครั้งแล้ว ถ้าไม่รับทำหนังสือสัญญาด้วย ก็เห็นจะไม่ได้เป็นไมตรีกัน. ทูตกลับไปแล้วก็คงจะหาเหตุพาโลต่าง ๆ ด้วยเขตแดนอังกฤษติดต่อใกล้เคียงเข้ามาทั้งทางทะเลและทาง

บก จะระวังยาก. จึงทรงพระราชดำริเห็นด้วย ยอมทำหนังสือสัญญา. ผู้ที่ทันรับราชการในครั้งกระนั้นจึงมักกล่าวกันสืบมาว่า ถ้ากรมหมื่นสุรินทรรักษ์ทรงพระชนม์อยู่จนภายหลังสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเห็นจะโปรดให้เป็นพระมหาอุปราช. แต่กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ ผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน สิ้นพระชนม์เสียก่อนเมื่อพระชันษาเพียง ๓๙ ปี กับ ๒ เดือนเศษ ใน พ.ศ. ๒๓๗๓. ได้ทรงสถาปนาวัดขึ้นวัดหนึ่งที่ตำบลบางลำภูล่าง ซึ่งต่อมาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานนามว่าวัดเศวตฉัตร.

กรมหมื่นสุรินทรรักษ์มีโอรสธิดารวม ๒๑ องค์* ปรากฏนามตามหนังสือลำดับวงษ์ผู้สืบสกุลมาแต่เจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) ฝ่าย ๑ ซึ่งมหาอำมาตย์ตรีพระยาราชสมบัติ (เอิบ บุรานนท์) เรียบเรียงไว้ว่า

๑. หม่อมเจ้าชายมหาหงส์ ในรัชกาลที่ ๔ ทรงสถาปนาเป็นพระองค์เจ้ามหาหงส์โสภาคย์
๒. หม่อมเจ้าชายวายุภักษ์
๓. หม่อมเจ้าชายนิล
๔. หม่อมเจ้าชายบุตร (ประถมวงศกุลบุนนาคไม่มี)
๕. หม่อมเจ้าชายสุบรรณ
๖. หม่อมเจ้าชายปทุมเสพย์
๗. หม่อมเจ้าชายกลาง
๘. หม่อมเจ้าชายจินดา
๙. หม่อมเจ้าชายสิน

* ประถมวงศกุลบุนนาคว่ามี ๒๐ องค์

๑๐. หม่อมเจ้าหญิงดาว (ประถมวงศกุลบุนนาคว่าหม่อมเจ้าเต่า)

๑๑. หม่อมเจ้าหญิงแห

๑๒. หม่อมเจ้าหญิงเป้า

๑๓. หม่อมเจ้าหญิงกลีน

๑๔. หม่อมเจ้าหญิงเรไร

๑๕. หม่อมเจ้าหญิงพนม

๑๖. หม่อมเจ้าหญิงสาลี

๑๗. หม่อมเจ้าหญิงบรรจง

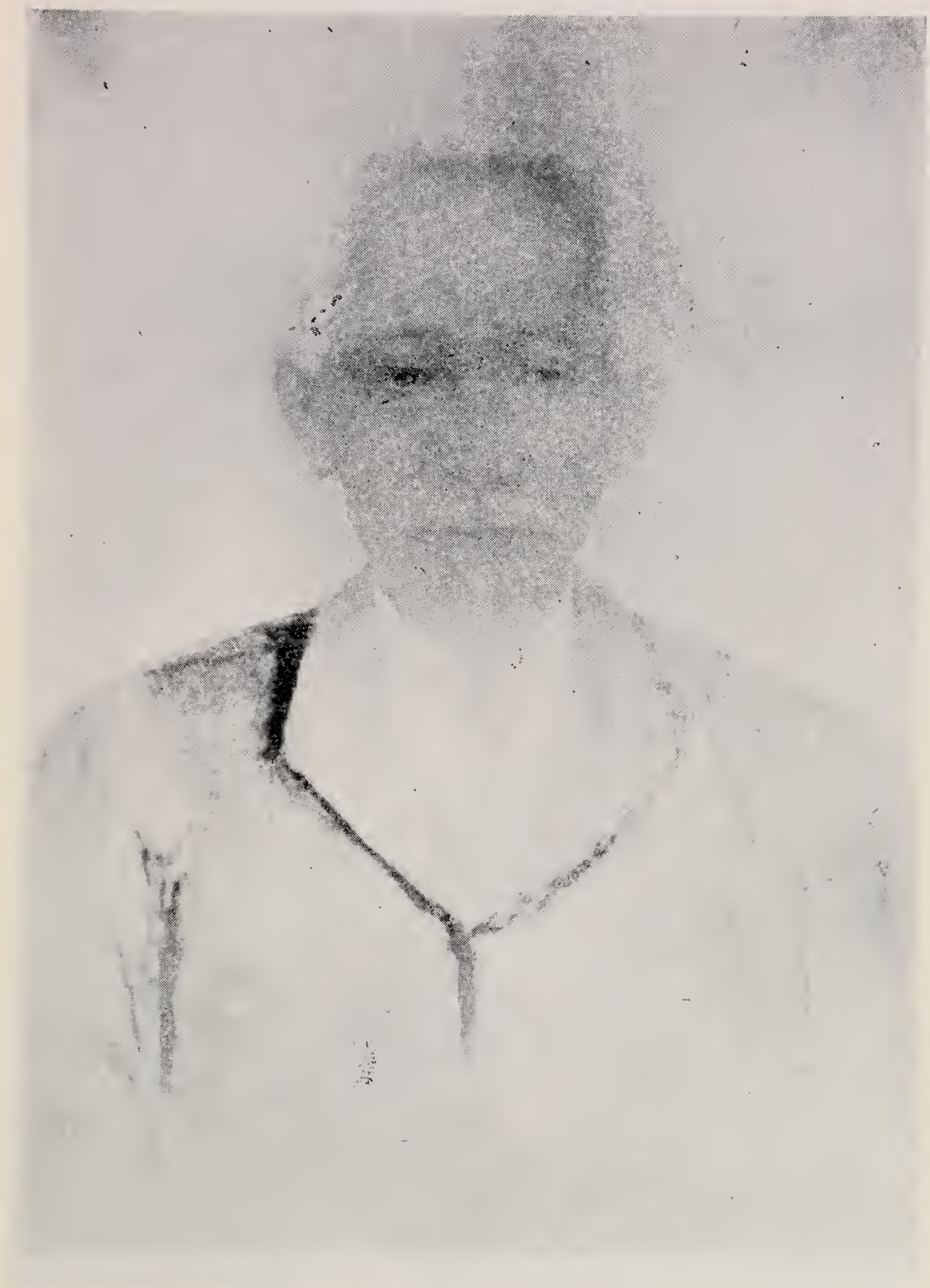
๑๘. หม่อมเจ้าหญิงสังวาล

๑๙. หม่อมเจ้าหญิงขจร

๒๐. หม่อมเจ้าหญิงมะเดื่อ

๒๑. หม่อมเจ้าหญิงมลิวัลย์ (ประถมวงศกุลบุนนาคว่าหม่อมเจ้าเล็ก)

วังเดิมของกรมหมื่นสุรินทรรักษ์อยู่ที่ใดไม่เป็นที่แจ้ง ปรากฏแต่ว่าภายหลังในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานวังท่าเตียน ซึ่งเป็นวังเก่าของเจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ พระโอรสของสมเด็จพระพี่นางพระองค์น้อยในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ให้เป็นที่ประทับ เพราะเจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์ทรงย้ายไปอยู่วังใหม่ฟากข้างโน้นใต้พระราชวังหลังลงไป. เมื่อกรมหมื่นสุรินทรรักษ์สิ้นพระชนม์แล้ว ถึงรัชกาลที่ ๔ ได้เกิดเพลิงไหม้วังท่าเตียนจนหมดสิ้น มีรายละเอียดเพลิงไหม้ครั้งนี้ในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงพระยามนตรีสุริยวงศ์ (ชุ่ม บุนนาค) และคณะทูต

หม่อมเจ้านิล ฉัตรกุล

จอมพล เจ้าพระยาบดินทรเดชานุชิต

(หม่อมราชวงศ์อรุณ ฉัตรกุล)

ฉายเมื่ออายุ ๑๕ ปี

ฉายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖

ฉายที่กรุงเบอร์ลิน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ กับศาสตราจารย์ตวันสุรวงศ์ บุนนาค และ น.ท. ตัปนวงศ์ บุนนาค ร.น.

ฉายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

ฉายเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๓

ที่ไปอังกฤษดังต่อไปนี้ " ณ วัน ๕ ๆ๑ ค่ำ เพลายามเศษเกิดเพลิงไหม้ขึ้นที่โรงของพระองค์เจ้ามหาหงส์ในกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ เพราะที่นั้นเย่าเรือนกระท่อมห้อมหอรุงรังมาก แลทางคับแคบนัก หามีใครในบ้านเรือนพวกนั้นช่วยกันดับไม่ มีแต่ขนของ คนจะเข้าช่วยดับก็ไม่มี ทางคับแคบนัก จนคนในบ้านออกไม่ได้ตายในไฟคนหนึ่ง เรือนหม่อมเจ้าในวังกรมหมื่นสุรินทรรักษ์และเรือนข้าราชการที่ใกล้เคียงติดหมู่บ้านและโรงงานของนายด้านทำการในพระราชวังนี้ และด้านทำการในวัดพระเชตุพนติดพันกับวังนั้นก็ไหม้หมด ครั้งนี้ลมพัดบ่วนไปมาหวนกำแพง เพลิงไหม้ร้อนแรงนัก คนเข้าตัดทางก็ไม่ได้ ไฟไหม้ขึ้นมาข้างบนจนกำแพงโรงไหมใกล้พระคลังสินค้า ข้างล่างไหม้ไปจนตพานฉนวนวัดพระเชตุพน คนที่ไปดับตั้งรับอยู่ที่นั้นได้ช่วยกันยื้อแย่งสกัดไว้เพลิงจึงหยุดเพียงนั้น การเป็นอันน่ากลัวนัก ที่ป้อมภูผาสุทัศน์ เพราะเพลิงไหม้ใกล้ป้อมจนหลังคาร้อนเป็นควัน ในป้อมมีดินปืนอยู่ จะเอาไว้ก็ใช่ จะเอาออกมายกไปอื่นก็ใช่ ต้องเอาน้ำรดดินเสียให้ชุ่มโชกทีเดียวจนพ้น กลัวลูกไฟร่วงลงแล้วจึงขนออกมาได้ เอาไปไว้เสียที่อื่น แลป้อมนั้นรดน้ำรักษาไว้ได้ ข้าพเจ้าก็ไปอยู่บนป้อมนั้นด้วย เสียแต่ประตูยอดท่าช้างท่าเรือจ้างล่างไฟไหม้บานแลทับหลังหมด ที่นั้นวังหน้าท่านไปรับอยู่ก็ดับไม่ได้ เพราะตักน้ำมาแต่สระวัดพระเชตุพนไม่ใคร่จะทันจะพอ คิดโรงเรือนที่ไหม้เสียนั้น เรือนหม่อมเจ้าในกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ ๒๘ หลัง โรงพระองค์เจ้ามหาหงส์ ๓ หลัง เรือน ๑๓ หลัง เรือนข้าราชการแลราษฎร ๔๔ หลัง ศาลาวัดสองหลังครึ่ง โรงงานของในหลวง ๙ โรง ประตูท่าช้างล่าง ๑ .... ตัวไม้ในโรงงานนั้นเป็นของ

ที่จะทำที่อยู่ข้าพเจ้าแลพระอารามหลวงไหม้เสียหมด ถ้าจะคิดเป็นไม้ต้นก็มากกว่าร้อยต้น แลเครื่องเขียนที่ด้านเบิกไปกับน้ำมันก็เสียหมด ดับได้แต่ไม้ซุงยังไม่ได้เลื่อย เหลืออยู่กึ่งบ้างค่อนบ้างสัก ๙ ต้น ๑๐ ต้นเท่านั้นแล้ว เพราะเป็นเจ้าแผ่นดินต้องเสียค่าทำขวัญหม่อมเจ้าพวกในกรมหมื่นสุรินทรรักษ์แลข้าราชการซึ่งเพลิงไหม้เรือนนั้นตามอย่างพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยพระราชทานครั้งก่อน* เป็นเงิน ๑๑ ชั่ง เสื้อผ้าเป็นอันมากราคาประมาณ ๔—๕ ชั่งอีก เงินที่ให้ไปนั้นไม่ได้เอาเงินคลัง เอาเงินภาษีที่ขึ้นกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ ซึ่งเป็นส่วนพระคลังสินค้าตกมาให้ข้าพเจ้าใช้สอยอยู่ตามบังคับสมเด็จองค์น้อยท่านให้ไว้แต่แรกแม่ตานีตายแล้วมานั้น"

กรมหมื่นสุรินทรรักษ์สิ้นพระชนม์ตั้งแต่หนุ่ม มีโอรสธิดาหลายองค์. ที่ทรงราชการเป็นหลักฐานดูเหมือนมีแต่พระองค์เจ้ามหาหงส์โสภาคย์องค์เดียว. นอกนั้นทรงเป็นอยู่อย่างสามัญชน. บางองค์ก็รู้วิชาช่าง เช่นหม่อมเจ้านิล. บางองค์ก็รู้วิชาหนังสือเป็นครูสอนลูกหลานต่อมาจนตลอดชนม์ชีพ เช่นหม่อมเจ้าสุบรรณ. นานเข้าเกิดบุตรหลานมากขึ้น ก็อยู่กันแออัด. ยิ่งซ้ำถูกไฟไหม้ก็ถึงกับขัดสนกันโดยมาก. แต่ก็ยังรวมกันอยู่ที่ท่าเตียนต่อมาจนกระทั่งถึงรัชกาลที่ ๕. เวลานั้นรัฐบาลต้องการที่วังท่าเตียนสร้างศาลต่างประเทศ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) เมื่อยังเป็นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ จึงให้หม่อมเจ้าในกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ย้ายข้ามฟากไปอยู่ที่

* ครั้งก่อนเพลิงไหม้วังเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี ซึ่งอยู่ถัดวังกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ ขึ้นมาทางเหนือติดกับท่าราชวรดิตถ์. ไฟไหม้แล้วโปรดให้สร้างโรงวิเสทกับพระคลังสินค้าขึ้นแทน. ยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้.

สวนริมคลองตรงข้ามวัดบุปผาราม. แต่กระนั้นก็ยังมีบุตรหลานของท่านที่รักถิ่นฐานอาศัยเรือนแพอยู่กันในแม่น้ำเจ้าพระยาตรงที่วังเดิมต่อมาอีกช้านาน. ที่สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ท่านเอาเป็นธุระแก่หม่อมเจ้าทั้งปวงในกรมหมื่นสุรินทรรักษ์นั้นเพราะท่านถือว่าเป็นหลานนับเนื่องมาทางเจ้าจอมมารดาตานี

โอรสกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ที่ชื่อหม่อมเจ้านิลท่านมีบุตร ๘ ท่าน ชื่อหม่อมราชวงศ์ลม้าย หม่อมราชวงศ์รัศมี ได้เป็นนายพันตรีหลวงอาสาภูธร หม่อมราชวงศ์จำเริญ หม่อมราชวงศ์แฉ่ง หม่อมราชวงศ์อรุณ ต่อมาเป็นเจ้าพระยาบดินทรเดชานุชิต หม่อมราชวงศ์ปริกต่อมาเป็นนายพันโท หลวงศรีโยธา หม่อมราชวงศ์เปลี่ยน และหม่อมราชวงศ์เพิ่ม. บุตรผู้อื่นจะขอยกเสีย จะกล่าวถึงแต่บุตรคนที่ ๕ คือหม่อมราชวงศ์อรุณ

หม่อมราชวงศ์อรุณ มารดาท่านชื่อหม่อมราชวงศ์สุ่น ปาลกวงศ์ ท่านเกิดในรัชกาลที่ ๔ เมื่อวันอาทิตย์ เดือน ๕ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๙๙ ที่วังท่าเตียน. ได้เล่าเรียนอักขรสมัยในสำนักหม่อมเจ้าสุบรรณ ซึ่งเป็นอาว์และครูอื่น ๆ อีก. แต่ไม่ได้มีโอกาสได้รับประโยชน์จากการศึกษาภาษาต่างประเทศและวิชาชั้นสูงอย่างสมัยใหม่. เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้ตั้งกรมทหารมหาดเล็กขึ้นเป็นครั้งแรก ทรงพระราชดำริว่าหม่อมเจ้าหม่อมราชวงศ์อันเป็นเชื้อสายราชตระกูลเที่ยวกระจัดกระจายอยู่ตามอำเภอใจโดยมาก. ถ้าไปประพฤติชั่วร้ายก็เสื่อมเสียพระเกียรติยศขึ้นชื่อมาถึงราชตระกูล. ควรจะรวบรวมมาฝึกหัดให้ได้โอกาสหาคุณความดี หรือแม้อย่างต่ำก็พอ

ป้องกันอย่าให้ไปประพฤติเสื่อมเสีย. จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้รวบรวมหม่อมเจ้าหม่อมราชวงศ์ในต่างกรมที่รุ่นหนุ่มมาฝึกหัดในกรมทหารมหาดเล็ก. ในเวลานั้นหม่อมราชวงศ์อรุณท่านอายุได้ ๑๖ ปี จึงอยู่ในหม่อมราชวงศ์ซึ่งเข้ามาเป็นทหารมหาดเล็ก. ในชั้นแรกท่านเป็นพลทหารอยู่ในกองร้อยที่ ๖. เมื่อได้รับราชการอันเหมาะแก่อุปนิสัยของท่าน ไม่ช้าท่านก็ได้ความชอบเป็นนายสิบตรีในกองร้อยที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๖. ต่อมาอีกปีหนึ่งก็ได้เลื่อนเป็นนายสิบโท.

ถึง พ.ศ. ๒๔๒๑ เจ้าพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์ (โต บุนนาค) ซึ่งได้ไปเล่าเรียนวิชาทหารปืนใหญ่ในประเทศอังกฤษจนได้เป็นนายร้อยทหารอังกฤษแล้ว กลับเข้ามารับราชการ. จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นที่พระอมรวิสัยสรเดช ตำแหน่งนายพันตรีผู้บังคับการกรมทหารปืนใหญ่ญวน ซึ่งได้จัดตั้งตามแบบเก่ามาแต่ครั้งรัชกาลที่ ๔. เมื่อเจ้าพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์จะจัดการกรมทหารปืนใหญ่ให้เข้าระเบียบแบบแผนใหม่ ไม่มีตัวนายร้อยพอจะรับราชการในกรมทหารปืนใหญ่ จึงกราบบังคมทูล ฯ ขอนายสิบทหารในกรมทหารมหาดเล็กไปเป็นนายทหารปืนใหญ่ ด้วยพวกผู้ดีมีสกุลรับราชการเป็นทหารมหาดเล็กอยู่โดยมาก. หม่อมราชวงศ์อรุณได้รับเลือกให้ย้ายไปรับราชการเป็นนายร้อยโทในกรมทหารปืนใหญ่ในคราวนั้น. และต่อมาได้มีโอกาสได้ไปราชการทัพครั้งปราบฮ่อเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ ได้ขึ้นไปถึงทุ่งเชียงคำในแขวงเมืองพวน พอดีพวกฮ่อทิ้งค่ายหนีไปเสียก่อน.

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งกรมยุทธนาธิการ* ขึ้น แล้วกรมยุทธนาธิการจัดตั้งโรงเรียนนายร้อยเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯให้เจ้าพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์ เวลานั้นเป็นนายพลตรี พระยาสีหราชเดโชชัย ย้ายมาเป็นผู้บังคับการโรงเรียนนายร้อย. หม่อมราชวงศ์อรุณ เวลานั้นเป็นนายร้อยเอก ได้ย้ายมาเป็นปลัดกองโรงเรียนนายร้อยด้วย. ต่อมาได้เลื่อนยศเป็นนายพันตรี มีบรรดาศักดิ์เป็นหลวงสรวิเศษเดชาวุธ ตำแหน่งผู้บังคับการโรงเรียน. พ.ศ. ๒๔๓๕ ได้เป็นราชองครักษ์ แล้วเลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นพระสรวิเศษเดชาวุธ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๑. ถึง พ.ศ. ๒๔๔๒ เริ่มจัดการทหารบกประจำเป็นมณฑล ได้ย้ายมาเป็นผู้บัญชาการทหารบกมณฑลกรุงเทพ ฯ เลื่อนยศเป็นนายพันโท. ถึง พ.ศ. ๒๔๔๓ ย้ายไปเป็นยกกระบัตรทัพบก แล้วเป็นปลัดทัพบก เลื่อนยศและบรรดาศักดิ์เป็นนายพันเอก พระยาพหลพลพยุหเสนา. ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๔๔๖ ได้เป็นตำแหน่งรองผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ แล้วเลื่อนเป็นนายพลตรีพระยาสีหราชเดโชชัย

ระยะนี้เกิดเหตุพวกเงี้ยวก่อการจลาจลขึ้นในมณฑลภาคพายัพ พระเจ้าลูกเธอ กรมหลวงนครชัยศรีสุรเดช ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการเสด็จออกไปราชการในยุโรป. นายพลตรี พระยาสีหราชเดโชชัย ผู้รั้งราชการกรมยุทธนาธิการ ต้องรับหน้าที่จัดกองทหารส่งขึ้นไปปราบผู้ก่อการร้าย สามารถจัดการได้เรียบร้อยรวดเร็วเกินกว่าที่ใคร ๆ คาดหมายไว้โดยมาก. เมื่อเสร็จราชการ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เลื่อนยศขึ้นเป็นนายพลโท. คนทั้งหลายเวลานั้นได้เห็นพร้อมยอมกันในคราว

* คือกระทรวงกลาโหม

นี้ว่า ท่านเป็นผู้มีความสามารถในข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ และไม่มีเสียงสอดแคล้วคัดค้านอันใดเลยในการที่ท่านได้มีตำแหน่งสำคัญยิ่งขึ้นต่อมา

ถึงรัชกาลที่ ๖ เมื่อทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จอมพล พระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงนครชัยศรีสุรเดช เป็นเสนาบดีกระทรวงกลาโหม ก็โปรดเกล้า ฯ ให้ท่านเป็นผู้ช่วยเสนาบดี แล้วเลื่อนยศให้เป็นนายพลเอก. พอถึง พ.ศ. ๒๔๕๖ กรมหลวงนครชัยศรีสุรเดชสิ้นพระชนม์ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ท่านรั้งตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงกลาโหม และให้เป็นเสนาบดีเต็มตำแหน่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ พอถึงงานพระราชพิธีฉัตรมงคลปีนั้น ก็พระราชทานสุพรรณบัฏเลื่อนขึ้นเป็นเจ้าพระยาบดินทรเดชานุชิต มหิศรมหาสวามิภักดิ์ สุรินทรศักดิ์ประพัทธพงศ์ จตุรงคเสนาบดี ยุทธวิธีสุขุมวินิต ธรรมสุจริตสิริสวัสดิ์พุทธาธิรัตนสรณธาดา อุดมอาชวาธยาศรัย อภัยพิริยปรากรมพาหุ และเลื่อนยศขึ้นเป็นจอมพล.

การที่จอมพล เจ้าพระยาบดินทรเดชานุชิต ผู้ได้รับการศึกษามาเพียงแต่ชั้นพื้นฐาน ได้รับราชการครั้งแรกเพียงพลทหาร แต่สามารถทำการสนองพระเดชพระคุณในราชการสำคัญเป็นลำดับมาจนถึงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงกลาโหม เป็นสามัญชนคนที่ ๓ ในกรุงรัตนโกสินทร์ที่ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์อันเป็นโบราณมงคลนพรัตนราชวราภรณ์ ตามลำดับต่อจากสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) และเจ้าพระยาสุรวงศ์วัยวัฒน์ (วร บุนนาค) ทั้งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานรดน้ำสงกรานต์นับตั้งแต่ท่านมีอายุครบ ๖๐ ทัศเป็นต้นมา

ในฐานที่เป็นผู้ที่ทรงเคารพผู้หนึ่งนั้น สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงบันทึกประวัติไว้ว่า "คิดดูเห็นเป็นอัศจรรย์ ด้วยอาศัยแต่ลำพังคุณความดีที่เป็นอุปนิสัยของท่านชักจูงเป็นข้อสำคัญ" และทรงสรรเสริญไว้ว่า "ท่านทรงคุณสมบัติอันเกิดแต่อุปนิสัย ๓ อย่างเป็นเครื่องประกอบกับสติปัญญาของท่าน คือ ความซื่ออย่าง ๑ ความสัตย์อย่าง ๑ และความเพียรอย่าง ๑ — ความซื่อนั้นเป็นบรรทัดทางปฏิบัติของท่าน ทั้งในหน้าที่ราชการและการที่ประพฤติต่อมิตรสหาย ความสัตย์นั้นเป็นอย่างนิจศีลของท่าน มิได้ปล่อยให้โลกธรรมครอบงำให้ผันแปรไปด้วยประการต่าง ๆ และความเพียรนั้นเป็นเกียรติคุณของท่านที่ประกอบกิจการทั้งปวง ไม่ว่าการยากง่ายใหญ่น้อยอย่างใด ลงได้ทำแล้วคงพยายามให้การสำเร็จตามประสงค์— เมื่อเป็นเช่นนี้ การงานทั้งปวงที่ท่านทำ— ย่อมจะเป็นศุภผล เป็นเหตุให้ท่านได้รับความเจริญรุ่งเรืองมาจนตลอดอายุของท่าน."

เจ้าพระยาบดินทรเดชานุชิตท่านป่วยด้วยโรคปอด ถึงอสัญกรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชอุตสาหะเสด็จ ฯ ไปรดน้ำศพ พระราชทานเครื่องประกอบเกียรติยศแก่ศพตามบรรดาศักดิ์เจ้าพระยาเสนาบดีชั้นสูงในราชตระกูล. ต่อมาเมื่อสร้างพระเมรุท้องสนามหลวงถวายพระเพลิงสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้แห่ศพเจ้าพระยาบดินทรเดชานุชิต ด้วยกระบวนทหารตามเกียรติยศจอมพลมายังพระเมรุ และรับพระราชทานเพลิงเมื่อวันที่ ๒๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๕.

เจ้าพระยาบดินทรเดชานุชิตมีบุตรธิดา ๖ ท่าน คือ

๑. ธิดาชื่อหม่อมหลวงเริ่ม ท่านเป้า ภรรยาเดิมเป็นมารดา

๒. ธิดาชื่อหม่อมหลวงแวว สมรสกับหลวงไอสูริย์สุทธิวิสัย (อิศร บุนนาค) บุตรเจ้าพระยาสุรพันธพิสุทธิ์ (เทศ บุนนาค)

๓. บุตรชื่อหม่อมหลวงโรจน์ ได้เป็นจมื่นราชนาคาในรัชกาลที่ ๖

ทั้ง ๒ ท่านนี้ หม่อมราชวงศ์ประหวั่นฤทัยธิดาหม่อมเจ้าเนตรกล้วยไม้ ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๒ กรมหมื่นสุนทรธิบดี เป็นมารดา

๔. ธิดาชื่อหม่อมหลวงวงศ์ สมรสกับ พลตรี พระยาสุรวงศ์วิวัฒน์ (เตี้ยม บุนนาค) บุตรพลโทเจ้าพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์ (โต บุนนาค)

๕. บุตรชื่อหม่อมหลวงสฤษฏิ์

๖. ธิดาชื่อหม่อมหลวงประวัติ สมรสกับพันตรี ฉัตร บุนนาค

ทั้ง ๓ ท่านนี้ ท่านผู้หญิงวร บดินทรเดชานุชิต ท.จ.ว. เป็นมารดา

หม่อมหลวงวงศ์ สุรวงศ์วิวัฒน์ เกิดเมื่อวันศุกร์ เดือน ๖ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๒๒ พฤษภาคม ปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๓๔ ที่แพของท่านบิดาที่ตำบลท่าเตียน ก่อนเกิดกรณีพิพาทไทยกับฝรั่งเศส ร.ศ. ๑๑๒ สองปี. ต่อมาจึงได้ย้ายไปอยู่ที่บ้านหน้าวัดบุปผาราม. ท่านได้รับการศึกษาเบื้องต้นอย่างเก่า คือเรียนแบบต่อหนังสือ ด้วยหนังสือมูลบทบรรพกิจกับหม่อมเจ้าสุบรรณ ท่านปู่ของท่าน ก่อน. แล้วจึงได้เรียนวิชาหนังสืออย่างใหม่ทั้งหนังสือไทยหนังสืออังกฤษต่อมาตามสมควร. พอ

รุ่นขึ้นก็เข้าไปรับการอบรมวิชาของกุลสตรีในพระบรมมหาราชวัง อยู่กับเจ้าจอมมารดาโหมดในรัชกาลที่ ๕. แต่ท่านไม่มีวาสนานักกับการที่จะเป็นชาววัง เพราะต่อมาไม่นานปีก็มีเหตุที่จะอยู่รับความเมตตาของท่านเจ้าจอมมารดาโหมดไม่ได้อีกต่อไป. เจ้าคุณพระประยุรวงศ์ (แพ) บอกมายังท่านเจ้าพระยาบดินทรเดชานุชิตเป็นทางใน ให้รับตัวกลับออกไปอยู่บ้าน. พอดีเจ้าพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์มาสู่ขอให้แก่พระยาสุรวงศ์วิวัฒน์ ซึ่งขณะนั้นสำเร็จการศึกษาจากประเทศอังกฤษมาใหม่เข้ารับราชการมียศเป็นนายร้อยโท เตี้ยม บุนนาค. ท่านจึงได้สมรสกับพระยาสุรวงศ์วิวัฒน์ตั้งแต่ยังรุ่นสาว.

แม้จะต้องเป็นแม่เรือนตั้งแต่อายุยังน้อย หม่อมหลวงวงศ์ สุรวงศ์วิวัฒน์ ก็พยายามขวนขวายปฏิบัติหน้าที่ทุกอย่างให้เรียบร้อยดีได้ด้วยท่านเป็นกุลสตรีมีเชื้อสายมีคุณสมบัติ ได้รู้เห็นระเบียบแบบแผนที่ดีมา ทั้งได้รับการอบรมในความดีมาโดยตลอด. เวลานั้นเป็นที่เห็นกันว่าพระยาสุรวงศ์วิวัฒน์เป็นนายทหารหนุ่มที่กำลังก้าวหน้า มีอนาคตกว้างไกลในสายตาและความนึกหวังของญาติพี่น้องในสกุล. จำเป็นที่ภรรยาจะต้องปฏิบัติตัวอย่างดี ให้ทันเทียมกัน เพื่อเชิดชูเกียรติคุณของสามี. หม่อมหลวงวงศ์ สุรวงศ์วิวัฒน์ ก็สามารถทำการทุกสิ่งทุกอย่างให้ดีได้ไม่ให้ใครต้องผิดหวัง. ได้ติดตามสามีไปราชการ ณ ต่างประเทศ และเข้าสู่สมาคมแห่งสาธุชนทุกชั้นทุกเหล่า ทั้งในหมู่คนไทย และหมู่ชาวต่างภาษาได้อย่างงดงาม. ในสมัยรัชกาลที่ ๖ ท่านได้ชื่อว่าเป็นสุภาพสตรีที่มีความงามเด่น. พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เข้าไปนั่งโต๊ะหลวงในการพระราชทานเลี้ยงต้อนรับแขกเมืองเสมอเป็นประจำ.

และใน พ.ศ. ๒๔๖๔ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ตติยจุลจอมเกล้าฝ่ายในแก่ท่าน.

ว่าในส่วนการบ้านเรือน ท่านก็ปฏิบัติได้สมบูรณ์ดีไม่มีบกพร่อง. ท่านทำหน้าที่แม่บ้านทุกประการอย่างถูกถ้วน เหมือนดังที่ทางพระพุทธศาสนาวางหลักไว้ว่า "จัดการงานดี" "สงเคราะห์คนข้างเคียงของสามีดี" "ซื่อสัตย์ไม่ประพฤติล่วงใจ" "รักษาทรัพย์ที่สามีหามาได้ไว้" และ "ขยันในการงานทั้งปวง."

หม่อมหลวงวงศ์ สุรวงศ์วิวัฒน์ เป็นผู้นับถือพระพุทธศาสนาอย่างคนสามัญ ไม่ได้เข้าวัด บำเพ็ญทาน รักษาศีล เจริญภาวนาเป็นประจำ. แต่ท่านก็ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะไม่เชื่อสิ่งที่เรียกว่าเป็นมงคลตื่นข่าว. ทำบุญทำทานตามกาลอันเหมาะอันควรตามศรัทธา. รักษากายวาจาให้เป็นปรกติ มิให้ล่วงละเมิดเบียดเบียนผู้อื่น. รักษาใจให้มีสติมีเหตุผลในการสั่งการทำการอยู่เสมอ. และยังสอนให้ลูกชายคนเล็กรู้จักรับศีลฟังเทศน์ทางวิทยุกระจายเสียงตั้งแต่เด็ก ๆ ด้วย. จัดว่าเป็นพุทธศาสนิกชนแท้ผู้หนึ่ง. เหตุที่ท่านไม่เข้าวัดนั้น ประการหนึ่งเห็นจะเป็นด้วยท่านเข็ดที่คนเข้าวัดบางคนเอาโมหะโทสะของตัวมาทำอำนาจกับท่านให้เดือดร้อนรำคาญ.

หม่อมหลวงวงศ์ สุรวงศ์วิวัฒน์ มีบุตรธิดา ๖ คน คือ

๑. ธิดาชื่อ ตวันสุรวงศ์. เกิดปีวอก พ.ศ. ๒๔๕๑. เมื่ออยู่ในราชการเป็นนายแพทย์และเป็นศาสตราจารย์. ปัจจุบันเป็นผู้อำนวยการกองบรรเทาทุกข์สภากาชาดไทย.

๒. ธิดาชื่อ วรันดับ. เกิดปีกุญ พ.ศ. ๒๔๕๔. ในรัชกาลที่ ๗ เป็นนางพระกำนัลในสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี. สมรสกับหม่อมหลวงสฤษฎิ์ ฉัตรกุล.

๓. บุตรชื่อ ตัปนวงศ์. เกิดปีชวด พ.ศ. ๒๔๕๕. เมื่ออยู่ในราชการเป็นนาวาโท และเป็นหัวหน้าฝ่ายการช่าง การท่าเรือแห่งประเทศไทย. สมรสกับนางสาวกัญจนา บุนนาค.

๔. ธิดาชื่อ น้อย. เกิดปีเถาะ พ.ศ. ๒๔๕๘. ถึงแก่กรรมแต่เด็ก.

๕. บุตรชื่อ ต่อพงศ์ภัสสร์. เกิดปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๕๙. เป็นกรรมการ ผู้จัดการ บริษัทวันนาโฮเต็ล จำกัด. สมรสกับนางสาวแพเทรีย เจ.ซี. เซอเวโร

๖. บุตรชื่อ ภาวาส. เกิดปีชวด พ.ศ. ๒๔๖๗. เข้ารับราชการเป็นรองราชเลขาธิการ สำนักราชเลขาธิการ. สมรสกับนางสาวเสริมศรี ประภาศิริ.

มีหลาน ๖ คน เรียงตามลำดับอายุดังนี้

บุตรธิดานายต่อพงศ์ภัสสร์ กับ นางแพเทรีย บุนนาค ๒ คน คือ

๑. หลานชายชื่อ สุรวงศ์. สมรส กับ นางสาวมธุรา สิทธิสาริบุตร.

๒. หลานสาวชื่อ มัทนา. สมรสกับ นายปรารภ โมกขะเวส.

บุตรธิดานาวาโท ตัปนวงศ์ กับ นางกัญจนา บุนนาค ๔ คน คือ

๓. หลานสาวชื่อ ธิติมดี. สมรสกับ ร้อยโท ตรีวัฒน์ ทังสุบุตร.

๔. หลานสาวชื่อ นรีรัตน์. สมรสกับ นายดอน ประมัติวินัย.

๕. หลานชายชื่อ ภัฏฏการก์.

๖. หลานชายชื่อ ปุณวัจน์.

มีเหลน ๗ คน คือ

ลูกนายสุรวงศ์ กับ นางมธุรา บุนนาค ๒ คน คือ

๑. เด็กชายกลินท์ บุนนาค

๒. เด็กหญิงโสรยา บุนนาค

ลูกนายปรารภ กับ นางมัทนา โมกขะเวส ๒ คน คือ

๓. เด็กชายปราชัญ โมกขะเวส

๔. เด็กชายปารเมศ โมกขะเวส

ลูกนายร้อยโทตรีวัฒน์ กับ นางธิติมดี ทังสุบุตร คือ

๕. เด็กหญิงธัญญา ทังสุบุตร

๖. เด็กชายวิรวัฒน์ ทังสุบุตร

ลูกนายดอน กับ นางนรีรัตน์ ประมัตต์วินัย คือ

๗. เด็กชายต้น ถึงแก่กรรม.

นับตั้งแต่เกิดสงครามมหาอาเซียบูรพาเป็นต้นมา หม่อมหลวงวงศ์ สุรวงศ์วิวัฒน์ ต้องถูกกระทบกระเทือนทั้งทางกายทางใจเป็นอันมากจากความเปลี่ยนแปลงผันผวนของสภาพการณ์และความเป็นไปในบ้านเมือง. ท่านต้องทนลำบากต่อสู้กับสภาวการณ์ที่ท่านไม่เคยประสงค์พบเห็นมาก่อนเลยในชีวิตอย่างหนัก ในการปกครองจัดการบ้านเรือนและผู้คนให้อยู่รอด. สุขภาพของท่านจึงเสื่อมถอยลงทั้งทางใจทางกาย. พออายุเข้า ๗๐ สัญญาท่านก็เริ่มเสื่อม ทรงจำได้น้อยลงตามลำดับ. พออายุถึง ๘๐ ร่างกายก็เสื่อมลงอีก จนถึงเดินเหินลุกนั่งไม่ได้ และที่สุดสังขาร

ของท่านก็ต้องเสื่อมสลายลง ทั้งรูปสังขารและนามสังขาร ด้วยความชรา เมื่อคืนวันที่ ๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๒๐ เวลา ๒๓ นาฬิกา ๕๕ นาที, สิริอายุได้ ๘๖ ปี กับ ๔ เดือน.

เมื่อความทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานเกียรติยศเป็นกรณีพิเศษ เทียบเสมอด้วยผู้ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ทุติยจุลจอมเกล้าฝ่ายใน พระราชทานหีบทองลายสลักประกอบศพ ฉัตรเบญจา ปี่กลองชนะประโคมเวลา พระราชทานน้ำหลวงอาบศพ พระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์พระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรมกำหนด ๗ คืน. สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ฯ สยามมกุฎราชกุมาร ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้กรมวังผู้ใหญ่เชิญน้ำอาบศพมาพระราชทาน ทั้งพระราชทานพวงมาลาวางที่หน้าศพ. เมื่อครบ ๗ วัน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ บำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทาน. สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ เสด็จ ฯ มาทรงเป็นประธาน และทรงวางพวงมาลาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พวงมาลาของสมเด็จพระบรมราชินีนาถ กับพวงมาลาส่วนพระองค์ ที่หน้าหีบศพ. ถึงคราวรับพระราชทานเพลิงศพ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุเคราะห์แก่งานพระราชทานเพลิงศพโดยตลอด. นับเป็นพระมหากรุณาธิคุณล้นเกล้าล้นกระหม่อมหาที่สุดมิได้ และเป็นเกียรติยศอันสูงสุดแก่หม่อมหลวงวงศ์ สุรวงศ์วิวัฒน์ ตลอดจนผู้อยู่ในสกุลวงศ์ทั่วหน้า. สิ้นสารประวัติหม่อมหลวงวงศ์ สุรวงศ์วิวัฒน์แต่เพียงเท่านี้.

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดา ฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จ ฯ มาทรงเป็นประธานในการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสัตตมวาร

บุตร หลาน เหลน พร้อมกันในวันบำเพ็ญกุศลสัตตมวาร

นิราศเรื่องแรก

ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงพระราชนิพนธ์เรื่องต่าง ๆ ไว้หลายเรื่องด้วยกันเช่น บทละครเรื่องรามเกียรติ์ บทละครเรื่องอุณรุท บทละครเรื่องดาหลัง บทละครเรื่องอิเหนา ๓ เรื่องแรกเป็นหนังสือขนาดใหญ่ เล่มหลังเป็นหนังสือขนาดย่อม นอกจากนี้ก็มีบทพระราชนิพนธ์เบ็ดเตล็ดอีก เช่นว่าโคลงที่จารึกอยู่ที่ฝาผนังพระโลกนาถวัดพระเชตุพน ฯ ๒ บท ก็เป็นพระราชนิพนธ์ด้วย โคลงนั้นว่า

รจนาสุดารัตนแก้ว กุมารี หนึ่งฤๅ
เสนอธิบายบุตรี ลาภไซ้
บูชิตเชษฐชินศรี เฉลาฉลัก หินเฮย
บุญส่งจงลุได้ เสร็จด้วยดงงถวิล

กุมารหนึ่งฉลักตั้ง ติดผนัง
สถิตย์อยู่ทิศเบื้องหลัง พระไว้
คุณเสือสวาดิหวัง แสวงบุตร ชายเอย
เฉลยเหตุธิเบศรให้ สฤษดิแสร้งแต่งผล ฯ

เป็นเรื่องอธิบายถึงคุณเสือพระสนมเอกของพระองค์ปรารถนาจะได้บุตร

ส่วนบทพระราชนิพนธ์ ซึ่งเข้าใจว่าน่าจะเป็นเรื่องแรกและทรงพระราชนิพนธ์โดยตลอดทั้งเรื่องนั้น น่าจะได้แก่ "นิราศท่าดินแดง" หรือที่เรียกกันแต่ก่อนว่า กลอนเพลงยาวนิราศเรื่องรบพม่าที่ท่าดินแดง

และเคยหลงไปว่าเป็นเพลงยาวของเจ้าฟ้าจีดครั้งกรุงศรีอยุธยา นิราศเรื่องนี้ได้ทรงพระราชนิพนธ์ เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๒๙ เมื่อคราวเสด็จไปทรงบัญชาการศึกกับกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เสด็จโดยกระบวนเรือจากกรุงเทพ ฯ ไปจนถึงเมืองไทรโยค แล้วยกเป็นกองทัพบกต่อไป พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จไปตีค่ายที่ท่าดินแดง กรมพระราชวังบวร ฯ เสด็จไปตีค่ายพม่าที่ตำบลสามสบ เข้าตีค่ายพม่าพร้อมกันทั้ง ๒ ทัพ เมื่อวันที่ ๒๑ กุมภาพันธ์ ๒๓๒๙ รบกันอยู่ ๓ วัน ถึงวันที่ ๒๓ เวลาบ่าย ไทยเข้าค่ายพม่าได้ สู้รบกันอยู่จนพลบค่ำ พม่าพากันทิ้งค่ายแตกหนี กองทัพไทยไล่ติดตามไปถึงค่ายพระมหาอุปราชาที่ตำบลแม่กษัตร พระมหาอุปราชารู้ว่ากองทัพหน้าแตกแล้วก็รีบหนีไม่คิดสู้ ครั้งนั้นกองทัพพม่าแตกยับเยินเสียรี้พลและอาวุธยุทโธปกรณ์มากมาย โดยเฉพาะปืนใหญ่ไม่สามารถจะลากไปได้เลยแม้แต่กระบอกเดียว

เหตุที่ทรงพระราชนิพนธ์นิราศเรื่องนี้ก็คงจะเป็นอย่างที่สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า “การแต่งกลอนเพลงยาวนิราศในเวลาไปทัพฤๅไปเที่ยวทางไกล เป็นการที่ชอบแต่งกันมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ยังมีตัวอย่างปรากฏอยู่ เพลงยาวนิราศของหม่อมพิมเสน เป็นต้น เหตุใดจึงพอใจแต่งนิราศกัน คิดดูก็พอเห็นได้ด้วยในเวลาเดินทัพฤๅเวลาไปเที่ยวที่ต้องไปในเรือหลาย ๆ วัน มีเวลาว่างมาก นั่ง ๆ นอน ๆ ไปจนเบื่อก็ต้องหาอะไรทำแก้รำคาญ ผู้มีความรู้ในทางวรรณคดีก็หันเข้าหาการแต่งกลอนแก้รำคาญ จึงชอบแต่งนิราศที่พระบาทสมเด็จ ฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระราชนิพนธ์นิราศท่าดินแดนก็ด้วยเหตุนี้เอง”

เมื่อพิจารณาจากปีที่ทรงพระราชนิพนธ์ จะเห็นว่าหลังจากที่เสด็จขึ้นครองราชย์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๕ เพียง ๓ — ๔ ปีเท่านั้น ด้วยเหตุนี้นิราศท่าดินแดงจึงเป็นนิราศยุคแรกในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ หรืออย่างน้อยก็เป็นเรื่องแรกในพระบาทสมเด็จฯ พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และในนิราศเรื่องนี้ก็ปรากฏว่าทรงใช้คำว่า "นิราศ" อยู่หลายตอน

นิราศท่าดินแดง

๑ แสนรักสุดรักภิรมย์สมร

ทุกอนงค์ทรงลักษณ์อันสุนทร สถาวรพูนสวาสดิ์สวัสดี
ประกอบศักดิ์สมบูรณ์จำรูญเนตร อัคเรศงอนงามจำเริญศรี
แสนกระสันปั้นป่วนฤดีทวี มีมโนเสน่ห์น้อมถนอมนวล
อันราคีมิให้เคืองระคางข้อง ปองประคองนิ่มเนื้อนวลสงวน
หวังสวาสดิ์มิรู้ขาดอารมณ์ครวญ เป็นที่ชวนชูชื่นทุกอิริยา
เกษมสุขภิรมย์สมสมาน เคยสำราญมิได้แรมนิราศา
ไม่นิราศขาดชมสักเวลา บำเรอล้อมพร้อมหน้าไม่ราวัน
นิจาเอ๋ยโอ้กรรมจึงจำไกล มาซ้ำให้ทุเรศร้างมไหสวรรย์
ก็เพราะมีอริราชไภยัน เข้าหักหั่นด่านแดนบุรีรมย์
จึงต้องกรูกรีธาพลากร มาจำจรจากสุขเกษมสม
สารพัดสิ่งสวัสดิ์ที่เคยชม ก็นิยมให้วิโยคด้วยจำเป็น
เมื่อวันออกนาเวศทุเรศสถาน แสนสงสารสุดอาไลยใครจะเห็น
พี่เคยทัศนาเจ้าทุกเช้าเย็น เพราะเกิดเข็ญจึงต้องละสละมา
ครั้นถึงด่านดาลเทวษทวีถึง คนึงในให้หวนละห้อยหา
ถึงนางนองเหมือนพี่นองชลนา ยิ่งอาทวาอาวรณ์สท้อนใจ

ครั้นถึงโขลนทวาร*ยิ่งลานแล ให้หวาดแหวอารมณ์ดังจะล้มไข้
จนลุล่องคลองชลามหาไชย ย่านไกลสุดสายในตาแล
เหมือนอกเราที่นิรามาทุเรศ เหลือสังเกตมุ่งหามาห่างแห
ระกำเดียวเปลี่ยวดิ้นฤดีแด จนล่วงกระแสสาครบุรีไป
ลุสถานบ้านบ่อนาขวาง ให้อางขนางร้อนรนกมลไหม้
ถึงย่านซื่อเหมือนพี่ซื่อสังวรใจ มิได้มีลำเอียงเที่ยงธรรม์
เมื่อถึงสามสิบสามคดแล้ว แคล้วแคล้วเหมือนจะกลับมารับขวัญ
คล้ายคล้ายอัษฎงค์พระสุริยัน ก็บรรลุถึงคลองสุนัขใน
พอชลาถอยถดลดลงผึ่ง เรือคั่งเคืองเขินไม่เดินได้
พลพายรายกันลงเข็นไป เหมือนเข็ญใจเคืองจิตที่จากมา
ครั้นเพลาสุริยาอรุณเรือง แสงประเทืองเบื้องบูรพ์ทิศา
พอตกลึกแล้วให้ล่องนาวาคลา ประทับท่าเมืองสมุทรบุรีรมย์
อันฝูงชนชาวบ้านย่านนั้น ผิวพรรณไม่รื่นรวยสวยสม
ไม่เป็นที่ชวนชื่นอารมณ์ชม ยิ่งเกรียมตรมสุดแสนระกำใจ
ให้บั่นบ่วนหวนสวาดิประวัติหา จะดูใครไม่พาใจชื่นได้
จึงให้ออกนาวาคลาไคล รีบไปตามสายชลธี
อันเรือหลังดั้งกันสิ้นทั้งหลาย ก็พายแซงแข่งขึ้นไปอึงมี่
โห่สนั่นครั่นครื้นทั้งนาวี มีแต่ความเกษมสุขไปทุกคน
เสียงเส้า*เร้าเร่งพลพาย เหมือนรักหมายสายสวาดิทุกขุมขน
ให้อักอ่วนบ่วนจิตจลาจล ถึงตำบลบางกุ้งเป็นคุ้งเลี้ยว
ยิ่งลับไม้ไกลเนตรทุเรศสถาน ให้แดดาลหวั่นหวั่นกระสันเสียว

* ที่ตั้งโขลนทวารครั้งนั้น ว่าอยู่ตรงวัดไทรอำเภอบางขุนเทียน กรุงเทพมหานคร (จังหวัดธนบุรีเดิม)

* เส้าหรือส้าวเป็นไม้ยาวสำหรับกระทุ้งให้จังหวะพวกฝีพาย

ดังเอกามาแต่นาวาเดียว เปลี่ยวสวาดินิราศไร้ภิรมย์ชม
มาถึงย่านนกแขวกแสกส่งเสียง พึงสำเนียงถอนใจเพียงใจล่ม
เคยยินเสียงประโคมขานสำราญรมย์ โอ้ครั้งนี้มาระงมแต่เสียงนก
แสนทุเรศเวทนานิจาเอ๋ย นี่ใครเลยจะเล็งเห็นในอก
ได้ระกำช้ำใจมาหลายยก หวังจะป้องบิดปกให้พ้นไภย
มิให้หมู่พาลาอาธรรม์ มาย่ำยีเขตขัณฑ์บุรีได้
จึงสู้สละรักหักใจ มาทนเทวษอยู่ไกลเอกา
๏ ถึงบำหรุเหมือนพี่บำราศรัก ให้อักอ่วนครวญใคร่อาไลยหา
ครั้นลุราชบุรีภิรมยา ที่อาทวาหักอารมย์ค่อยสมประดี
จึงรีบรัดจัดหมู่โยธา ให้อยู่รักษาบุรีศรี
ครั้นอรุณเรืองแรงแสงรวี ก็จรลีนาเวศทุเรศจร
ด่วนเดินทางโดยทางชลมารค แสนลำบากด้วยร้างแรมสมร
กระหายหิวหวิวใจให้อาวรณ์ แต่ข้อนข้อนขุ่นเข็ญเป็นนิรันดร์
ถึงท่าราบเหมือนพี่ทาบทรวงถวิล ยิ่งโดยดิ้นโหยหวนครวญกระสัน
ด้วยได้ทุกข์ฉุกใจมาหลายวัน จนบรรลุเจ็ดเสมียนตำบลมา
ลำลำจะใคร่เรียกเสมียนหมาย มารายทุกข์ที่ทุกข์คนึงหา
จึงรีบเร่งนาเวศครรไลยคลา พอทิวากรเยื้องจะสายัณห์
ก็ลุยังวังศิลาท่าลาด ชายหาดทรายแดงดังแกล้งสรร
จึงประทับแรมรั้งยังที่นั้น พอพักพวกพลขันธ์ให้สำราญ
พรั่งพร้อมล้อมวงเป็นหมู่หมวด ชาวมหาดตำรวจแลทวยหาญ
เผ้าแหนแน่นนันต์กราบกราน นุ่งห่มสะคราญจำเริญตา
ต่างว่าจะเข้าโหมหักศึก ห้าวฮึกขอขันอาสา
ไม่คิดกายขอถวายชีวา พร้อมหน้าถ้วนทุกตัวไป

แต่ตริการที่จะผลาญอรินราช จนโอภาสแสงจันทร์จำรัสไข
ให้ขุกคิดอาวรณ์สะท้อนใจ ถึงอนงค์นางในไม่รู้วาย
ด้วยเคยทอดทัศนาไม่ารัก ภิรมย์พักตร์ร้องรำบำเรอถวาย
บ้างเผ้าแหนหมอบเมียงเรียงราย กรกรายโบกพัชนีพาน
ยิ่งเร่าร้อนทอนทอดฤทัยทุกข์ เมื่อเคยสุขฤๅมาเสื่อมทุกสิ่งสมาน
จนลืมหลงที่ดำรงดำริการ แต่เดือดดาลอารมณ์ไม่สมประดี
จนเพลาสิบทุ่มยิ่งรุ่มร้อน ให้ยกพลนิกรออกจากที่
กระบวนทัพซับซ้อนมามากมี โห่มี่สะเทือนก้องท้องวาริน
ถึงม่วงชุมเหมือนเมื่อเคยประชุมเผ้า ยิ่งร้อนเร่าร้อกำหนัดประวัติถวิล
ยามเสวยเคยเห็นเป็นอาจิณ แดดิ้นถึงเนื้อวิมลมาลย์
แสนเทวษเสื่อมสิ้นสิ่งสวาดิ ด้วยนิราศแรมร้างห่างสถาน
ถึงยามชื่นมิได้ชื่นสำราญบาน แต่นี้นานสวาดิเว้นไม่เห็นใคร
ถึงปากแพรกซึ่งเป็นที่ประชุมพล พร้อมพหลพลนิกรน้อยใหญ่
ค่ายคูเขื่อนขัณฑ์ทั้งนั้นไซ้ สารพัดแต่งไว้ทุกประการ
จึงรีบรัดจัดโดยกระบวนทัพ สรรพด้วยพยุหทวยหาญ
ทุกหมู่หมวดตรวจกันไว้พร้อมการ ครั้นได้ศุภวารเวลา
ให้ยกขึ้นตามทางไทรโยคสถาน ทั้งบกเรือล้วนทหารอาสา
จะสังหารอริราชพาลา อันสถิตย์อยู่ยังท่าดินแดง

๏ ครั้นเดือนสามวันแรมเก้าค่ำ ย่ำรุ่งสี่บาทอรุณแสง
จึงให้ยกพหลรณแรง ล้วนกำแหงหาญเหี้ยมสงครามครัน
ไปโดยพยุหบาตรรัถยา พลนาวาตามไปเป็นหลั่นหลั่น
สะพรึบพร้อมหน้าหลังดั้งกัน โห่สนั่นสะเทือนท้องนทีธาร
รีบเร่งพลพายให้เร่งพาย ฝ่นสายชลเชี่ยวฉ่ำฉาน

ถึงตำแหน่งแก่งหลวงศิลาดาล ชลธารไหลเชี่ยวเป็นเกลียวมา
แต่จำเพาะเตราะตรอกซอกทาง แก่งเกาะขัดขวางอยู่หนักหนา
แสนลำบากยากใจที่ไคลคลา ใครจะเห็นเวทนาบรรดามี
สองวันบรรลุถึงวังยาง คนึงวังอ้างว้างเกษมศรี
เคยเป็นสุขทุกทิวาราตรี โอ้คราวนี้มีกรรมมาจำไกล
ถึงบางลานยิ่งดาลทรวงสมร ให้ขุ่นข้อนอารมณ์หม่นไหม้
จึงเร่งรีบนาวาคลาไคล มาถึงไศลชลธีศีขริน
สูงส่งตรงโตรกโดดเดี่ยว อยู่ริมสายชลเชี่ยวกระแสสินธุ์
พรายแพร้วดังแก้วแกมนิล ปักษินบินร้องระงมไพร
บ้างจับไม้รายเรียงบนเชิงเขา บ้างง่วงเหงาหาคู่พิศมัย
นกเอ๋ยยังรู้มีอาลัย อกเราฤๅจะไม่เวทนา
ครั้นบรรลุถึงศาลเทพารักษ์ อันพิทักษ์ปากน้ำประจำท่า
มีแต่ศาลสันโดษอยู่เอกา คิดมาเหมือนอกพี่ที่จากจร
เห็นอารักษ์แล้วคิดสังเวชจิต มาไร้มิตรเหมือนพี่ร้างแรมสมร
สารพัดจะวิบัติอนาทร แต่ร้อนแรมตามทางทุเรศมา
ครั้นมาถึงวังนางตะเคียน พิศเพี้ยนมิ่งไม้ใบหนา
คั่งเคียงเรียงราบริมชลา สาขารื่นร่มสำราญใจ
ต้นไม้เปลาเปลาอยู่สล้าง เหมือนไม้กระถางวางเรียงงามไสว
ชมพลางพลางรีบนาวาไป บรรลุล่วงมาได้หลายตำบล
มาทางพลางแสนคนึงหา นัยนาแลลับไพรสณฑ์
ยิ่งแดดาลร่านร้อนทุรนทน จนลุดลเขาท้องไอยรารมย์
เป็นช่องชั้นเชิงผาศิลาลาด รุกขชาติรื่นรวยสวยสม
ไพจิตรพิศพรรณอยู่น่าชม ลมพัดพากลิ่นสุมาลย์มา

มีท่อธารน้ำพุดุดั้น ตลอดลั่นไหลลงแต่ยอดผา
เป็นโปลงปล่องช่องชั้นบรรพตา เซนซ่าดังสายสุหร่ายริน
บ้างเป็นท่อแถวทางหว่างบรรพต เลี้ยวลดไหลมาไม่รู้สิ้น
น้ำใสไหลซอกศิขริน แสนถวิลถึงสวาดิไม่คลาดคลา
เกษมสุขสรงสนานสำราญเริง บันเทิงจิตพิศวงหรรษา
ชลอได้ก็จะใคร่ชลอมา ให้เป็นที่ผาสุกทุกนางใน
คิดเคยเมื่อเคยสรงสนาน สุธาธารทิพรสสดใส
อันหอมหวนอวลอบสุมาไลย มาร้างไร้สุคนธกำจร
เจ้าเคยถวายภูษาสุธาสรง อันบรรจงทิพรสเกสร
เคยไพบูลย์ด้วยดรุณนิกร ทีนี้มาจำจรอยู่เอกา
ชมเขาลำเนาพนาวาศ แสนสวาดิไม่วายถวิลหา
๏ ถึงไทรโยคปลายแดนนัครา มิให้หยุดโยธาเร่งคลาไคล
แต่เห็นทางท่าชลานั้น เป็นเกาะแก่งขัดขั้นล้วนเนินไศล
ยากที่นาวีจะหลีกไป จึงสั่งให้รอรั้งยั้งนาวา
เร่งรีบคชสารอัสดร บทจรตามแถวแนวพฤกษา
ชมพรรณมิ่งไม้นานา บ้างทรงผลปนผกาเขียวขจี
ลางต้นสาขาดูน่าชม รื่นร่มมิดแสงพระสุริยศรี
สดับเสียงปักษาสุวาที ลิงค่างบ่างชนีวิเวกดง
เสนาะเสียงจักจั่นสนั่นไพร แม่ม่ายลองไนในป่าระหง
เรไรร้องหริ่งหริ่งอยู่ริมพง ส่งเสียงดังสำเนียงอนงค์นวล
คิดคล้ายลม้ายเหมือนดนตรี จำเรียงรี่เรื่อยโรยโหยหวน
ยิ่งซับซาบอาบชื่นอารมณ์ชวน กำสรวลว้าเหว่ทุเรโรย
ฟังแต่เสียงสำเนียงนกวิหคร้อง วิเวกก้องเกรินไพรฤทัยโหย

รุกขชาติแกว่งกวัดสบัดโบย ลมโชยคันธรสจรุงใจ
ตะวันรอนอ่อนแสงจะอัสดง เหล่าจัตุรงค์เตรียมกายทั้งนายไพร่
แรมร้อนนอนแนวพนาไลย เขตไศลป่าระหงดงดอน
นอนเดียวเปลี่ยวเทวษทวีทุกข์ ไม่มีสุขเร่าร้อนสท้อนถอน
แสงจันทร์ส่องสว่างกลางอัมพร ยิ่งอาวรณ์หวังสวาดิไม่ขาดคิด
วายุพัดพานดวงศศิธร เขจรจรบังเมฆมิดสนิท
พิรุณโรยโปรยปรายใบไม้ชิด สะท้านจิตเจียนจักเป็นไข้ใจ
เย็นฉ่ำน้ำฟ้าลอองฝน มาทนเทวษครั้งนี้จะมีไหน
ถึงทั้งหลายหนาวกายได้ผิงไฟ ไม่เหมือนพี่หนาวใจที่ในทรวง
เห็นดาวดึกนึกหวนรัญจวนหา ในอุษาเพียงทับด้วยเขาหลวง
อันหาบหามที่เขาตามมาทั้งปวง ไม่หนักทรวงเหมือนพี่หนักอาลัยไกล
เขาหนักหาบถึงที่ก็ได้พัก พี่หนักรักนี้ไม่ปลงเอาลงได้
มีแต่คอนข้อนทุกข์ทุกวันไป จะเห็นใจฤๅที่ใจการุณกัน
แต่นอนนึงกลิ้งกลับไม่หลับสนิท ยิ่งคิดคิดก็ยิ่งโทมนัสสัน
จนอรุณเรืองศรีรวิวรรณ จึงให้ยกพลขันธ์ยาตรา
ออกจากเนินผาศิลาพนัศ เร่งรัดทวยหาญทั้งซ้ายขวา
ไปตามแถวแนวในพนาวา พอสุริยาสายัณห์ลงรอนรอน
ก็ถึงด่านท่าขนุนโดยหมาย ให้ตั้งค่ายตามเชิงศิขร
แล้วรีบเร่งพหลพลนิกร ทั้งลาวมอญเขมรไทยเข้าโจมตี
ทัพพม่าอยู่ยังท่าดินแดง แต่งค่ายรายไว้เป็นถ้วนถี่
ทั้งเสบียงอาหารสารพันมี ดังสร้างสรรค์ธานีทุกประการ
มีทั้งพ่อค้ามาขาย ร้านรายกระท่อมพลทุกสถาน

ด้านหลังท่าทางวางตะพาน ตามละหานห้วยน้ำทุกตำบล
ร้อยเส้นมีฉางระหว่างค่าย ถ่ายเสบียงมาไว้ทุกแห่งหน
แล้วแต่งกองร้อยอยู่คอยคน จนตำบลสามสบครบครัน
อันค่ายคูประตูหอรบ ตบแต่งสารพัดเป็นที่มั่น
ทั้งขวากหนามเขื่อนคูป้องกัน เป็นชั้นชั้นอันดับมากมาย
ให้ทหารเข้าหักโหมโรมรัน สามวันพวกพม่าก็พังพ่าย
แตกยับกระจัดพลัดพราย ทั้งค่ายคอยน้อยใหญ่ไม่ต่อตี
ให้ติดตามไปจนแม่กษัตร เหล่าพม่ารีบรัดลัดหนี
บ้างก็ตายก่ายกองในปั๊ถพี ด้วยเดชะบารมีที่ทำมา
ตั้งใจจะอุปถัมภก ยอยกพระพุทธศาสนา
จะป้องกันขอบขัณฑสิมา รักษาประชาชนแลมนตรี
จะบำรุงทั้งฝูงสุรางค์รัก ให้อัคเรศเป็นสุขจำเริญศรี
ครั้นเสร็จการผลาญราชไพรี ก็ให้กรีธาทัพกลับมา
ทั้งทิวาราตรีไม่หยุดหย่อน ด้วยอาวรณ์ทนเทวษถวิลหา
แสนคนึงถึงสวาดิไม่คลาดคลา แต่พร่ำปรารภนั้นเป็นอาจิณ
จิตเจ็บจะขาดด้วยนิราศรส จะอดไว้ก็สุดอาลัยถวิล
อันบำราบรบราชไพริน ถึงจะไร้ศรศิลป์ที่ชิงไชย
ก็พอจะพยายามตามตี ให้ชนะไพรีจงได้
จะสู้สงครามรักนี้หนักใจ ด้วยไร้ศรรสสวาดิจะราวี
อันแสนศึกทั้งหลายก็พ่ายแพ้ ยากแต่จะรบรักให้หน่ายหนี
ที่ลำบากแต่หลังในครั้งนี้ สุดที่จะปรับทุกข์กับผู้ใด
อันฝูงสุรางค์นางทั้งหลาย ยังค่อยอยู่สุขสบายฤๅไฉน
ฤๅในจิตคิดอ่านประการใด อย่าอำไว้จงแจ้งแต่จริง เอย ฯ

"พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ในด้านป้องกันประเทศ"

สมภพ จันทรประภา

รวบรวมและเรียบเรียง

หลวงยุกรบัตรราชบุรี

"แรกที่พระพุทธยอดฟ้าท่านจะพบพระอมรินทร์นั้นออกจะตื่นเต้นสักหน่อย" คุณสุดาหรืออีกชื่อหนึ่ง คือ "คุณสยุ้น" เล่า "พระอมรินทร์ท่านขึ้นต้นไม้ในสวนของท่านที่ริมคลอง แล้วจะอย่างไรก็ไม่ทราบท่านก็ตกต้นไม้ลงมาจุกเสียดอยู่โคนต้น พอดีเวลานั้นพระพุทธยอดฟ้าท่านประทับเรือแจวเสด็จผ่านมาทอดพระเนตรเห็นเข้าพอดีก็ให้หยุดเรือ เสด็จขึ้นไปช่วย อาการก็ไม่หาย ทรงอุ้มลงเรือนำไปส่งบ้าน—ไม่ใช่บ้านตรงที่สร้างวัดอัมพวันเดี๋ยวนี้ ที่บ้านเดิมอยู่ข้างในเข้าไปเรียกกันว่าสวนจันทน์"

คุณสยุ้นเป็นคนมีการศึกษาสนใจในประวัติศาสตร์มีเรื่องเก่าๆ เกี่ยวกับพวกบางช้างเล่าให้ฟังเสมอ เพราะท่านเอาใจใส่ในเรื่องราวของบรรพบุรุษมาก สามารถที่จะลำดับได้เป็นสาแหรกๆ ตั้งแต่ต้นจนถึงปัจจุบัน ไม่ว่าจะสายตรงหรือสายสาขาของราชินิกุลบุนนาค, ณ บางช้าง, ณ นคร, และชูโต เพราะท่านอยู่ในสกุลจาตุรงคกุลทั้ง ๔ ดังกล่าวรวมกัน เหตุที่สนใจ เหตุที่รู้มากก็เพราะถูกสอน ถูกสั่ง ได้ยิน ได้ฟังมาจากท่านผู้เป็นป้า เป็นย่า มาแต่เล็กแต่น้อย ท่านผู้เป็นย่าของคุณสยุ้นคือท่านเขียน ธิดาของ "ท่านที่เสีย" (พระสุริยภักดี ผู้ต้องราชอาญาในรัชกาลที่ ๓ ถึงชีวิต) ซึ่งเป็นบุตรชายใหญ่ของสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัด บุนนาค) มีคุณศรี ณ บางช้าง เป็นมารดา ท่านเขียนเป็นผู้เรียบเรียงหนังสือลำดับราชินิกุลบางช้างขึ้นเมื่อรัชกาลที่ ๕

ต่อจากที่พระยาอุไทยธรรม (แก้ว) เรียบเรียงไว้ในรัชกาลที่ ๓ หนังสือที่ท่านเขียนเรียบเรียงขึ้นจึงได้ใช้เป็นต้นฉบับที่กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณพิมพ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ ทุกวันนี้ ใครในวงศ์ญาติสงสัยเคลือบแคลงในตัวบุคคลหรือสายสัมพันธ์ประการใดก็ได้อาศัยคุณสยุ้นชี้แจง นอกจากนั้นมีการเปลี่ยนแปลงเพิ่มเติมอย่างไร คุณสยุ้นจะสืบเสาะมาบันทึกไว้ให้ทันสมัยอยู่เสมอ หากมีผู้ใดถึงแก่กรรมไปและคุณสยุ้นไม่ทันได้สอบถามความขำล้ำลึกไว้ คุณสยุ้นจะเสียใจและตำหนิตนเองทุกคราว นอกจากความรู้ของท่านที่เป็นย่าเป็นป้าที่คุณสยุ้นศึกษาจดจำมาแล้ว คุณสยุ้นยังได้รับประทานความรู้จากเจ้านายฝ่ายในชั้นผู้ใหญ่ในวังบางขุนพรหมอีกด้วย เหตุคุณสยุ้นเป็นพระญาติที่ถวายตัวอยู่ในวัง เพราะสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุขุมาลย์มารศรีพระอัครราชเทวี และพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงทิพย์รัตน์กิริฎกุลินี พระชนนีและพระมาตุจฉาของสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์ฯ ประมุขแห่งวังบางขุนพรหมนั้นเป็นหลานตาสมเด็จเจ้าพระยามหาพิชัยญาติ ดังนั้นเรื่องราวอันใดที่เกี่ยวกับสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ หรือบุตรธิดาของท่านตลอดลงมาจนชั้นหลานเหลน คุณสยุ้นเล่าจึงต้องฟังเช่นเดียวกับเรื่องทางบางช้าง หรือเรื่องเชื้อสายพระเจ้ากรุงธน ทางนคร ฯ แต่เรื่องใดก็ไม่น่าสนใจเท่าเรื่องของสมเด็จพระอมรินทร์ ฯ ที่เกี่ยวกับสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ การศึกษาพระราชประวัติของสมเด็จพระอมรินทร์ ฯ ทำให้ได้ความรู้ในเรื่องราวสมัยอยุธยามาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เกี่ยวกับพระราชกิจอันเป็นหน้าที่ของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ ตอนก่อนเสียกรุง

เมื่อสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ ทรงพบสมเด็จพระอมรินทร์ ฯ นั้นพระชันษาเพิ่งได้ ๒๕ สมเด็จพระอมรินทร์ ฯ ๒๔ แต่ตำแหน่ง

ราชการที่ดำรงอยู่นั้นมีความสำคัญมากอย่างคิดไม่ถึง เพราะเท่าที่เรียนมาก็ทราบแต่ว่าท่านทรงเป็นหลวงยกกระบัตรมีหน้าที่สำคัญอย่างไรพื้นฐานความรู้ขนาดไหน ทรงมีวุฒิกี่ประการ ก็ไม่ทราบ เปิดปทานุกรมดูก็พบว่า ยกกระบัตรหรือยุกกระบัตรคือ "ตำแหน่งข้าราชการครั้งโบราณสังกัดกระทรวงวัง มีหน้าที่ออกไปประจำอยู่ตามหัวเมืองเพื่อสอดส่องอรรถคดี, ตำแหน่งเจ้าพนักงานเกี่ยวกับอรรถคดีตรงกับอัยการในบัดนี้ ตรงกับหัวหน้าฝ่ายธุรการของศาล ตรงกับจ่าศาลในบัดนี้, เจ้าหน้าที่ในการจัดหาเครื่องใช้ของทหาร" ซึ่งดูเล็กน้อยเต็มที จากหนังสือฉากญี่ปุ่นของหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช ค่อยได้ความเป็นเรื่องเป็นราวมากขึ้น เพราะท่านว่าไว้ว่า ตำแหน่งยกกระบัตรของไทยมีหน้าที่คอยสอดส่องดูแลความประพฤติของขุนนางตามหัวเมืองต่าง ๆ ว่าปฏิบัติราชการดีอยู่และยังมีความซื่อสัตย์จงรักภักดีอยู่หรือไม่เพียงใด ตรงกับตำแหน่ง "เม็ตสุเกะ" ของญี่ปุ่น อันเป็นตำแหน่งขุนนางที่โชกุนตั้งไปจากเมืองเอโดะ ศูนย์การปกครองระบอบโตกุงาวะ ใน พ.ศ. ๒๑๐๐ เศษ (ราวรัชกาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช และสมเด็จพระเอกาทศรถ) จนวันหนึ่งอ่านกฎหมายเก่าซึ่งหมอบรัดเลพิมพ์ได้พบว่า ในกฎหมายลักษณะอาญาหลวง ซึ่งออกในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอู่ทองเมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๕ ก่อนมีตำแหน่ง "เม็ตสุเกะ" ในญี่ปุ่นร้อยกว่าปี ถ้าจะตีกินเอาว่าเอาแบบอย่างไปจากไทย ก็พอจะตีกินได้ เพราะญี่ปุ่นมีไปมาค้าขายกับไทยแล้วในระยะนั้น แต่ก็ไม่ทราบว่าจะ "ตีกิน" เอาไปเพื่ออะไร ในกฎหมายดังกล่าวมีเรื่องเกี่ยวกับยุกรบัตร (ยกกระบัตร) ชัดแจ้งปีติเป็นกำลังเพราะทำให้บุคลิกภาพของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ แจ่มยิ่งขึ้น บัดนี้ไม่แปลกใจเลยว่าเหตุใดสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจึงทรงพระ

ปรีชาสามารถหนักหนา สุขุมคัมภีรภาพก็เป็นหนึ่งเที่ยงธรรมก็เป็นหนึ่ง ฝีพระหัตถ์ก็เป็นหนึ่ง และทรงรอบรู้ในวิชาการหลายแขนงหลายสาขา

ความในกฎหมายนั้นว่า

"วันอาทิตย์เดือนแปดขึ้นสิบสามค่ำปีมะโรงนักษัตรโทศก สมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวเสด็จเหนือรัตนสิงหาศนพระเสาวคนธกุฎี โดยทักษิณาภิมุขคลานิเสศ จึงพระราชวงษาบังคมทูลพระกรุณาขอเรียนพระราชปรฏิบัติ ประสงค์ด้วยนายแวงทั้งหลายผู้เป็นยุกรบัตรแห่งเมืองทั้งหลาย คือเมืองศรีสัชนาไลย เมืองสุโขทัย เมืองกำแพงเพชร เมืองพิษณุโลก เมืองไชยนาทบุรี แลเมืองนอกทั้งปวงพอเอาราชการได้เป็นยุกรบัตรจปรฏิบัติเท่าใด ข้าขอเรียนพระราชปรฏิบัติพระเจ้าอยู่หัว จึงสมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว มีพระราชโองการให้ตราเป็นฉบับคำนับไว้ดังนี้ ถ้าพระผู้เป็นเจ้าอยู่หัวตรัสสั่งเจ้าเมืองประการใด ให้นายยุกรบัตรรู้ด้วย อนึ่งเมื่อเจ้าเมืองจะไปราชการสงครามไซ้ ให้นายยุกรบัตรไปด้วยเจ้าเมือง อนึ่งเจ้าเมืองใช้คนไปนอกด้านนอกทางไปราชการอันใด เจ้าเมืองจะให้ไปค้าขายประเทศใดๆ ก็ดี อนึ่งเจ้าเมืองจะให้สารพิไสยมาก็ดี ให้ยุกรบัตรรู้ด้วยเจ้าเมือง อนึ่งผู้เป็นยุกรบัตรจะไปถวายบังคมแต่สมเด็จบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวเมื่อใดๆ ก็ดี อย่าให้เจ้าเมืองห้าม อนึ่งผู้พิจารณาร้องฟ้องทุกขราษฎร์ความบ้านความเมือง อนึ่งพระเจ้าอยู่หัวมีพระราชกำหนดไว้ว่า เมื่อจะถึงการพระราชพิธีการมหรศพเศกเข้าเผาเข้า ให้เจ้าเมืองเอาพลไพร่ฟ้าข้าไทยทั้งหลายออกเลี้ยงนอกเมืองโดยรบินแต่หลัง ก็ให้ผู้เป็นยุกรบัตรให้รู้เห็นด้วย อนึ่งผู้เป็นยุกรบัตรอย่าให้ต้องราชการอันมีในกระทรวงการทุกหมู่ กำหนดให้รู้แต่การอายัดไว้แต่ต้นนั้น อนึ่งอายัดการผู้เปนยุกรบัตรแห่งเจ้าเมืองนอกทุก

แห่งให้แต่งคอยราษฎร ถ้าจะตั้งยุกรบัตรให้ตั้งผู้มีตระกูลอันเปนราชการรู้ขนบธรรมเนียมในเมืองหลวงไป แลเปนยุกรบัตรแลอย่าให้มีใจโลภหลง อย่าเจรจามุสาวาทอำพรางอย่าเห็นแก่ความสมเล่นุพูนพิโรคแลเสียดข้อความ จงมีใจกรุณาแก่ราษฎรคอยดูผิดแลชอบแห่งเจ้าเมือง อนึ่งกรมการเจ้าเมืองมีที่ไปให้ยุกรบัตรไปด้วยคอยดูผิดแลชอบ ถ้าเห็นคดีมิชอบไซ้ ให้ว่ากล่าวห้ามปรามให้รู้ว่าผิดและชอบ ถ้าเห็นผิดก็ให้ว่าแก่เจ้าเมืองแลกรมการให้ช่วยชำระคดีจงชอบ อนึ่งถ้างานณรงค์สงครามให้ยุกรบัตรดูผิดแลชอบ อนึ่งเขาร่ำเรียนร้องฟ้องด้วยประการใด ๆ ให้ยุกรบัตรพึ่งผิดแลชอบ ท่านมิให้ยุกรบัตรเอาความธรรมาธิกรณนครบาลมาพิจารณาให้ว่ากล่าวกันตามพระธรรมนูญ อนึ่งราษฎรจะร้องทุกข์ก็ให้ร้องฟ้องแก่ยุกรบัตร ก็ให้ยุกรบัตรเอาคดีอันเข้ามาฟ้องร้องนั้น ให้พิจารณาจงเป็นสัตยเป็นธรรมให้เห็นผิดและชอบ"

งานของยุกรบัตรฝ่ายพลเรือนยังมีอีกซึ่งจะกล่าวต่อไปข้างหน้า นอกจากนั้นในยามสงครามยังกำหนดไว้ด้วยว่าฝ่ายทหารต้องมีหน้าที่ประการใด เดี๋ยวนี้เข้าใจตลอดแล้วว่าเหตุใดเมื่อสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ เสวยราชย์และทรงเป็นแม่ทัพยกไปรบพม่า จึงโปรดให้สมเด็จพระราชโอรส คือสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า ฯ ดำรงตำแหน่งยุกรบัตรทัพ เคยใส่ใจไปจดจ่ออยู่ตรงคำว่า "นายแวง" ที่จะได้มาเป็นยุกรบัตรว่าคืออะไรอยู่ที่ไหน สำคัญอย่างไร กว่าจะจับได้ว่า "นายแวง" (แวงแปลว่า ดาบ) คือข้าราชการกรมไหน ก็สนุกพอใช้ ได้อาศัยริ้วขบวนเสด็จพระราชดำเนินในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์จึงแจ้ง และยิ่งแจ่มมากขึ้นก็ตอน

ที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธน ฯ ทรงตั้งให้ดำรงตำแหน่งเมื่อแรกรับราชการเป็นที่พระราชรินทร์

คำ "นายแวง" นี้มีชุมอยู่ในกฎมณเฑียรบาลฉบับที่ ๑ ที่ออกในสมัยสมเด็จพระเจ้าอู่ทอง ซึ่งก็เป็นปัญหาอีก เพราะอาจารย์ทางประวัติศาสตร์ท่านกล่าวไว้ว่า กฎมณเฑียรบาลแรกมีในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ หนังสือกฎหมายที่มีระบุจุลศักราชไว้ว่า ๗๒๐ (พ.ศ. ๑๙๐๑) ก็จะเป็นแผ่นดินอื่นไม่ได้ เพราะอยุธยาตั้งต้นสร้างเมื่อพุทธศักราช ๑๘๙๐ เสร็จ ๑๘๙๓ และสมเด็จพระเจ้าอู่ทองเสวยราชย์นาน ๑๙ ปี ถึงแม้ว่าจะมีคำ "ไตรโลกนาถ" อยู่ในพระนามาภิไธยที่บานแพนกยืนยันแต่หน้าคำว่า "ไตรโลกนาถ" ก็มี "รามาธิบดี" อยู่ สมเด็จพระเจ้าอู่ทองท่านก็ทรงเป็นพระรามาธิบดี ถ้าบังเอิญหนังสือที่มีอยู่พิมพ์เลขจุลศักราช ๘๒๐ เป็น ๗๒๐ ก็จนใจ เพราะในหนังสือรับรองแข็งขันว่าตรวจสอบฉบับหอหลวงแล้ว จึงว่าไปตามหลักฐานที่มี ถ้าผิดก็แก้ได้ในกฎมณเฑียรบาลฉบับที่กล่าวมีศักดินากับเครื่องประกอบศักดินา แต่มิได้ระบุตำแหน่งใดมีศักดินาเท่าใด แสดงว่าการกำหนดศักดินามีมาก่อนแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอู่ทอง หรือมิเช่นนั้นก็แผ่นดินสมเด็จพระเจ้าอู่ทองเอง ไม่ใช่ของเพิ่งแรกมีในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

ในกฎมณเฑียรบาลนั้น พูดถึง "นายแวง" ว่า

"อนึ่งอัยการ (หน้าที่รับผิดชอบ) ตำรวจใน ถ้าเสด็จขึ้นเขาและเข้าถ้ำ ขึ้นปรางค์ เข้าพระวิหาร ให้ขุนดาบ (ตำรวจใหญ่) เข้าค้นแล้วให้ตำรวจในเข้าค้น แล้วให้นายแวง (?) ค้น แล้วให้หลวงกันภยุบาทว์ (องครักษ์) ค้นเล่าเป็น ๔ ถ้า จึงเชิญเสด็จ เมื่อเสด็จตำรวจในแนมสองข้าง นายแวงถัด ขุนตำรวจ ขุนดาบอยู่แต่ข้างล่าง ครั้นเสด็จ

ถึงใน ตำรวจในอยู่บานประตูข้างใน นายแวงอยู่บานประตูข้างนอก ขุนดาบอยู่เชิงบันไดเชิงเขา ถ้าเสด็จแลมีผู้ร้าย คือกระบถแลคนปลอมก็ดี สุนัข เสือ หมี โค กระบือ งูพิษ ก็ดี โทษขุนดาบหนึ่ง โทษนายแวงหนึ่ง ถึงตาย ถ้าเสด็จด้วยพระราชยานแลฝ่ายในติดไช้ และตำรวจในมิได้แห่ แห่แต่ตำรวจสนม และหลวงหฤๅไทยราชภักดี แลรักษาองคแห่หลัง"

ดูจากตำแหน่งเจ้าหน้าที่ซึ่งถวายการรักษาความปลอดภัยจะเห็นว่ามีด้วยกันหลายกรม เช่นกรมตำรวจใน กรมตำรวจใหญ่ กรมองครักษ์ กรมตำรวจสนม พระตำรวจวัง (รักษาองค์ในกรมวัง) แต่ "นายแวง" นั้นไม่ปรากฏว่ามีกรมที่จะลง ดูเป็นเจ้าหน้าที่เกินกรม แต่ในบางแผนกแห่งกฎมณเฑียรบาลมีปรากฏว่ามีกรมซึ่งทำหน้าที่นี้อยู่อีกกรมหนึ่งคือ กรมตำรวจนอก จึงสงสัยว่าเหตุใดในการเสด็จขึ้นเขาเข้าถ้ำนี้กรมตำรวจนอกไม่มีหน้าที่เกี่ยวข้อง ซึ่งควรจะมี ครั้นดูบทต่อไปว่าด้วยการเสด็จด้วยกระบวนม้า ความว่า

"อัยการม้า ถ้าเสด็จทรงม้า ขุนม้าแนมกลาง ขุนตำรวจแนมสองข้างแคบ "นายแวง" แนมสองข้างห่าง"

จึงค้นดูแผนผังริ้วกระบวนม้าในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ พบว่า พวกที่ขี่ม้า "แนมสองข้างห่าง" นั้นคือตำรวจนอก

จึงยุติเอาว่า "นายแวง" คือตำรวจนอก อนึ่ง ที่ใดที่มีคำว่า "นายแวง" จะไม่มีคำว่าตำรวจนอก และถ้าที่ใดมีคำว่าตำรวจนอกจะไม่มีคำว่า "นายแวง" และไม่สงสัยอะไรอีกเลย เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนฯ ทรงตั้งสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าเป็นที่พระราชรินทร์เมื่อแรกเข้ารับราชการ เพราะที่พระราชรินทร์เป็นตำแหน่งเจ้ากรมตำรวจนอก

ฝ่ายขวา แปลเอาว่าท่านทรงตั้งตามสังกัดเดิมครั้งกรุงเก่าเพราะทรงมีความรู้งานในกรมตำรวจนอกอยู่แล้ว ที่ว่ากันว่าก่อนจะเสด็จไปราชบุรีทรงเป็นมหาดเล็กอยู่นั้นก็ถูก เพราะได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็ก แม้สมเด็จพระเจ้ากรุงธน ฯ เอง ในหนังสือประถมวงศ์บรรพบุรุษก็ว่าทรงเป็นหลวงยุกรบัตรแห่งเมืองตากก่อน แล้วพระยาตากถึงแก่อนิจกรรมจึงโปรดให้หลวงยุกรบัตรแห่งเมืองตากเป็นพระยาตากแทน

ดังนั้นฐานะของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าที่ราชบุรี จึงเป็นฐานะที่น่าสนใจสำหรับชาวเมือง ขุนนางหนุ่มจากราชสำนัก มีชาติมีตระกูล มีทรัพย์ มีฝีมือ มีปัญญา รูปร่างผึ่งผายองอาจงดงาม ที่จริงสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าทรงก้าวหน้าเร็วมากในทางราชการ เพราะถ้าหากจะเข้มงวดกันจริง ๆ ในเรื่องวุฒิ ๔ ประการอันเป็นคุณลักษณะของการคัดเลือกคนเข้ารับราชการแล้ว สมเด็จพระพุทธยอดฟ้ายังทรงรับสัญญาบัตรไม่ได้ เพราะในวุฒิ ๔ กำหนดไว้ว่าต้องอายุ ๓๑ ปี เป็นวุฒิ ๑ ใน ๔ วุฒิ นอกนั้นอีก ๓ วุฒิ ท่านทรงมีครบไม่ว่าชาติวุฒิ คุณวุฒิ ปัญญาวุฒิ ถึงอธิบดี ๔ ประการ อันเป็นลักษณะที่ต้องมีในการเป็นข้าราชการ คือ ฉันทาธิบดี วิริยาธิบดี จิตตาธิบดี วิมังสาธิบดี ก็ทรงมี นอกจากนั้นยังถึงพร้อมด้วยคุณานุรูป คือบุคคลิกลักษณะครอบครัวอัธยาศัย และอื่น ๆ

ที่ว่ามีชาติวุฒิหรือมีชาติมีตระกูลนั้น กำหนดได้เพราะท่านบิดาคือสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกซึ่งเป็นข้าราชการกรมมหาดไทยนั้นเป็นเหลนเจ้าพระยาโกษาธิบดี (ปาน) ผู้เป็นเสนาบดีว่าการคลังในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์รู้จักกันในนาม "โกษาปาน" เจ้าพระยาโกษาธิบดีนี้เป็นบุตรเจ้าแม่วัดดุสิต พระนมสมเด็จพระนารายณ์ เจ้าแม่วัดดุสิตก็ดีภัศดาของเจ้าแม่วัดดุสิตก็ดี ว่าเป็นเจ้าในราชวงศ์พระมหาธรรมราชาซึ่ง

นับเป็นวงศ์สุโขทัย ระคนกับเชื้อสายรามัญที่ตามเสด็จพระนเรศวรเข้ามาจากรามัญประเทศ แต่ไม่ทราบว่าสืบจากสมเด็จพระนเรศวรหรือสมเด็จพระเอกาทศรถ ความขาดตอนอยู่เพียงนี้ คำให้การขุนหลวงหาวัดซึ่งพม่าจดไว้ตั้งแต่ครั้งได้คนไทยไปเมื่อเสียกรุงปรากฏว่า สมเด็จพระนเรศวรมีบาทบริจาริกาอย่างน้อยก็หนึ่งท่านคือเจ้าขรัวมณีรัตนา และในพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา ว่ามีพระราชโอรสอย่างน้อยองค์หนึ่งทรงตั้งให้เป็นที่ พระมหาธรรมราชา มีทรัพย์นั้นพิสูจน์ได้จากวัดสุวรรณดาราราม ที่อยุธยา ซึ่งเป็นวัดของตระกูลสร้าง

เจ้าพระยาโกษาธิบดี (ปาน) มีบุตรคนหนึ่งชื่อขุนทอง ได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็ก ในสมเด็จพระพุทธเจ้าเสือตั้งแต่ยังทรงดำรงตำแหน่งกรมพระราชวังบวรฯ แผ่นดินสมเด็จพระเพทราชา ตัวเจ้าพระยาโกษาฯ เองนั้นตอนปลายอายุตกอยู่ในฐานะลำบากมาก เพราะเป็นมหาดเล็กข้าหลวงเดิมของสมเด็จพระนารายณ์ มาด้วยกันกับสมเด็จพระเพทราชา แต่ยังดีกว่ามหาดเล็กข้าหลวงเดิมคนอื่นเช่นเจ้าพระยานครราชสีมา เจ้าพระยานครศรีธรรมราช เจ้าพระยาตะนาวศรี เพราะถูกล้างผลาญหมดสิ้น เมื่อสมเด็จพระพุทธเจ้าเสือได้เสวยราชย์ต่อจากสมเด็จพระเพทราชา ก็ได้เลื่อนยศเลื่อนตำแหน่งที่คุณขุนทองดำรงอยู่ขึ้นเป็นพระยาวรวงษาธิราช

พระยาวรวงษาธิราชมีบุตรชื่อทองคำ ได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กในสมเด็จพระเจ้าท้ายสระตั้งแต่ยังทรงกรมพระราชวังบวรอยู่ ครั้นกรมพระราชวังบวรได้เถลิงราชสมบัติเป็นสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ คุณทองคำก็ได้เป็นพระยาราชนิกูล ปลัดทูลฉลองในกรมมหาดไทย บุตรชายใหญ่ของพระยาราชนิกูลชื่อทองดี รับราชการอยู่ในกรมมหาดไทยรัชสมัย

สมเด็จพระเจ้าบรมโกศ ในตำแหน่งเสมียนตรา ในหนังสืออภินิหารบรรพบุรุษว่ามีบรรดาศักดิ์เป็นพระ มีราชทินนามว่า "อักษรสุนทร" ในหนังสือประถมวงษ์บรรพบุรุษว่ามีบรรดาศักดิ์เป็นหลวง และราชทินนามว่า "สนิทอักษร" แต่ในกฎนาพลเรือนที่สั่งในแผ่นดินสมเด็จบรมไตรโลกย์ ฯ นั้น กำหนดตำแหน่งเสมียนตรากรมมหาดไทยว่าศักดินา ๖๐๐ บรรดาศักดิ์เป็นขุน ราชทินนาม "พินิจอักษร" เรื่องบรรดาศักดิ์มีไม่แน่นอน เมื่อเวลาผ่านไปบรรดาศักดิ์เปลี่ยนไปตามเวลาแทบจะทุกตำแหน่งเปลี่ยนไปในทางสูงขึ้น เช่นท่านขุนทองผู้เป็นบิดาของท่านที่ดำรงตำแหน่งปลัดทูลฉลองมหาดไทยนั้นบรรดาศักดิ์ ตามกฎเป็นขุน ราชทินนาม คือ ราชนิกูล ศักดินา ๑,๐๐๐ ไร่ แต่ในรัชกาลสมเด็จพระ-เจ้าท้ายสระท่านยังได้บรรดาศักดิ์พระยา ดังนั้นบรรดาศักดิ์ของท่านทองดีจึงแน่ใจว่าเป็นพระ ส่วนราชทินนามนั้นยังไม่แน่ใจว่าจะเป็น "อักษรสุนทร" หรือ "พินิจอักษร" ด้วยเหตุที่มีอะไรพลาด ๆ อยู่ในหนังสือบรรพบุรุษต่าง ๆ ดังกล่าว เจ้านายแต่ก่อนมีสมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ เป็นต้น ท่านจึงแคลงพระทัย ท่านทองดีผู้นี้ คือสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนก ในสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า สมเด็จพระบรมราชชนนีทรงพระนามว่า "ดาวเรือง" บางแห่งว่า "หยก" พระนิวาสสถานอยู่หลังป้อมเพชร ภายในกำแพงพระนครศรีอยุธยา

สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าทรงมีสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอสองพระองค์ คือสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์ พระเชษฐา พระองค์ ๑ คือ พระเจ้ารามณรงค์ พระราชอนุชา ๒ พระองค์ คือ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท และเจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา พระขนิษฐาองค์ ๑ คือ กรมหลวงนรินทรเทวี

สมเด็จพระเจ้าพี่นางทั้งสองพระองค์ และพระเชษฐาทรงออกเรือนไปหมดแล้วเมื่อตอนปลายรัชกาลพระเจ้าบรมโกษฐ์ คงอยู่แต่พระ-องค์และพระราชอนุชา ส่วนพระอนุชาและขนิษฐา ๒ พระองค์นั้นต่างพระชนนียังทรงพระเยาว์มาก

ตระกูลสมเด็จพระอมรินทร์นั้น เป็นตระกูลเศรษฐีใหญ่ในบางช้าง พระญาติวงศ์ทั้งชิดทั้งห่างมากมายหลายสาขา ลำพังแต่ที่ร่วมพระชนกชนนีถึง ๑๐ ท่าน พระชนกของท่านเองมีพี่น้อง ๑๐ ท่าน พระชนนีก็มี ๓ ท่าน พระญาติชั้นอัยยกาและอัยยิกาอีกรวม ๑๒ ท่าน ดังนั้นพวกพ้องจึงเต็มไปทั้งบาง ส่วนมากไม่พอใจรับราชการ พอใจที่จะทำงานอิสสระ หาความเพลิดเพลินในดุริยางค์ศิลป ในวรรณศิลป บางช้างเป็นแดนดนตรีมาแต่โบราณสมัยจนถึงปัจจุบัน ครูดนตรีมีชื่อ สืบสาวไปมาไม่ช้าก็พบกันที่แถวบางช้าง ไม่ทางลูกศิษย์ก็ทางลูกหลาน ถ้าไปทำราชการก็อยู่ในกรมภูษามาลาเป็นประเพณี ผู้มีอิทธิพลในสมัยที่สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าดำรงตำแหน่งหลวงยุกรบัตรมีอยู่ ๒ ท่าน ท่านแรกเป็นสตรีนักธุรกิจ มีศักดิ์เป็นน้าพระชนกทองของสมเด็จพระอมรินทร์ฯ เป็นที่ท้าวแก้วผลึกได้เป็น "กำนันตลาด" ในบางช้างอันเป็นตลาดใหญ่มาก กำนันตลาดมีศักดินา ๒๐๐ ไร่ มีกฎหมายควบคุมว่า "กำนันตลาดเก็บเอาหัวเบี้ย แลกอบเอาเบี้ยแก่ลูกตลาดล้นเหลือพิกัดอัตรา ท่านว่าเลมิดพระราชอาญาให้ลงโทษทวนด้วยหวาย ๑๕ ที แล้วให้เอาไปประจานจนรอบตลาดแล้วเอามาจำใส่ขื่อไว้สามวัน ให้คืนเบี้ยซึ่งเก็บเกินให้แก่ลูกตลาดจึงให้พ้นโทษ" และอีกท่านหนึ่งคือพระแม่กลอง คือพระสมุทสงครามเจ้าเมืองสมุทรสงคราม ศักดินา ๓,๐๐๐ ไร่ ท่านผู้นี้ชอบพอสนิทสนมกับสมเด็จพระปฐมบรมมหาชนกของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า เป็น

ทางส่วนตัวมาช้านาน มีศักดิ์เป็นลูกผู้พี่ข้างพระชนนีของสมเด็จพระอมรินทร์ฯ การที่เป็นกุลสตรีอยู่ในครอบครัวใหญ่ ญาติมาก ทรัพย์มาก และถือศักดิ์ศรี ตามหัวเมืองจัตวาขนาดนี้ เป็นการไม่ง่ายนักที่จะหาคู่ครองให้เหมาะสมถึงแม้ว่าจะรูปงาม ดังนั้นเมื่อคุณหลวงยุกรบัตรเที่ยวไปเที่ยวมาจึงไม่เป็นที่รังเกียจเดียจฉันท์ของท่าน ผู้เป็นบิดามารดาของสมเด็จพระอมรินทร์ฯ และวงศ์ญาติ เพราะสมเด็จพระอมรินทร์เองพระชันษาก็จะสองรอบอยู่แล้ว

บางเรื่องเล่ากันว่าทางฝ่ายสมเด็จพระอมรินทร์กำลังกลัวกันว่าจะต้องส่งสมเด็จพระอมรินทร์เข้าไปถวายเป็นนางใน เพราะได้ข่าวว่ามีคนจากกรุงมาสืบดูลูกสาวชาวเมืองที่งามเพื่อเลือกให้บิดามารดาพาไปถวายตัว จึงถือเอาการถูกเนื้อต้องตัวเป็นเหตุให้มีการสู่ขอแต่งงานกันได้สะดวกรวดเร็ว แต่ถ้าพิเคราะห์ดูพระชันษาสมเด็จพระอมรินทร์แล้วก็จะเห็นว่าพระชันษาพ้นวัยรุ่นมานาน ไม่อยู่ในเกณฑ์ที่จะเข้าไปฝึกหัดรับราชการเป็นนางใน อีกประการหนึ่งถ้าเป็นจริงดังกล่าว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าในตำแหน่งยุกรบัตรย่อมไม่ทำ

เรื่องนี้เล่ากันมากแม้แต่พระราชวรวงศ์เธอกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ก็ทรงไว้ในพระนิพนธ์ "สามกรุง" ว่า

"มีเรื่องเล่าตามที่ได้ยินผู้ใหญ่กล่าวสืบกันมาว่า ในแผ่นดินพระเจ้าเอกทัศมีข้าหลวงเที่ยวไปตามหัวเมืองและตำบลใหญ่ ๆ ในชนบทสืบหาธิดาของผู้มีเทือกเถาอันดี กอปรด้วยรูปลักษณะอันงาม จดชื่อส่งเข้าไปถวายพระเจ้าแผ่นดิน ว่าสมควรแก่ตำแหน่งพระสนม ถ้าพูดตามประเพณีบิดามารดาก็ต้องส่งลูกสาวเข้าไปถวาย หากจะมีชายอื่นกล่าวสู่ขอไว้ก็ต้องระงับ เพราะเกรงพระราชอาญา เสมอกับว่านางนั้นขึ้น

ทะเบียนที่เป็นนางในเสียแล้ว พูดตามปรกติ บิดา มารดา โดยมากก็คง จะยินดีที่บุตรีมีโอกาสจะได้สู่ฐานะอันสูง เป็นเกียรติแก่พ่อแม่พี่น้องและ ตำบลบ้านช่องของตนสืบไป

แต่พระชนกชนนีของสมเด็จพระอมรินทร์ (พระนามเดิม นาก) ไม่ยินดีที่จะถวายบุตรเป็นพระสนมของพระเจ้าเอกทัศ ครั้นทราบว่าธิดา ถูกจดนามส่งไปยังกรุง ก็รีบไปปรึกษาหลวงพินิจอักษรเสมียนตรามหาด ไทย (บุตรพระยาราชนิกูลปลัดทูลฉลอง ผู้เป็นบุตรของเจ้าพระยาวรวง-ษาธิราช) หลวงพินิจอักษรเห็นว่าทางแก้มีทางเดียวคือให้รีบแต่งงาน เสียกับบุตรชายคนใหญ่ของหลวงพินิจอักษรเอง พระชนนีเห็นชอบ พระพุทธยอดฟ้ากับสมเด็จพระอมรินทร์จึงได้ทรงแต่งงานกัน แต่ก่อน ที่จะแต่งนั้นผู้ใหญ่ในสกุลได้นำความขึ้นทูลพระเจ้าเอกทัศ พระเจ้าเอก-ทัศพระราชทานอนุมัติและพระราชทานพรให้อยู่กินด้วยกันเป็นสุขสวัสดิ์

เรื่องที่เล่านี้ไม่เคยเห็นในหนังสือ แต่คนรุ่นเก่าเล่ากันแพร่ หลาย เมื่อเร็ว ๆ นี้ข้าพเจ้าถามสอบในพวกญาติราชินิกุลบางช้างที่อายุ รุ่นราวคราวเดียวกับข้าพเจ้า ก็ว่าเคยได้ยินเช่นเดียวกัน ตามที่เล่าข้าง บนนี้อาจไม่ถูกทั้งหมด แต่คงจะมีเค้ามูลบ้าง มิใช่เรื่องชนิดที่ไม่อาจเป็น ไปได้ ประเพณีเสาะหาลูกสาวผู้มีสกุลแลมีกำลังเป็นปึกแผ่นเข้าไปเป็น พระสนมนางในนั้น ใช่จะมีแต่ในประเทศนี้ ในประเทศอื่น ๆ ก็ย่อม จะมีทั่วไป ที่กล่าวบ่อย ๆ ในหนังสือก็คือประเทศจีน เช่นเรื่องนางเต๊ก เชยกิม ซึ่งภายหลังเป็นนางเต๊กไทเฮา ผู้เป็นอาของเต็กเซ้งในเรื่องบ้วน ฮวยเหลา เป็นต้น ในหนังสือ เรื่อง "นางฮองไทเฮา" ซึ่งข้าพเจ้าเรียบ เรียงเป็นภาษาไทยตามเลาความในหนังสือฝรั่ง ซึ่งราชทูตอิตาเลียนผู้เคย

ประจำอยู่ในกรุงปักกิ่งเขียนไว้ แลยืนยันว่าเป็นความจริงก็มีเรื่องที่ธิดาของนายทหารธงรับเลือกจากบ้านนอกเข้าไปเป็นพระสนมภายหลังได้เป็นฮองไทเฮาตำแหน่งมเหษีซ้าย เมื่อสิ้นชนมายุราชสามีแล้ว มเหษีซ้ายก็รวบอำนาจเข้าไว้ ด้วยความอุดหนุนของกองทหารธงผู้จงรักตั้งเจ้าชายผู้เยาว์ไว้เป็นเจ้าแผ่นดินหุ่น นางฮองไทเฮามีอำนาจบังคับสิทธิ์ขาดทั่วประเทศ ดังปรากฏในพงศาวดารจีนแลในหนังสือของข้าพเจ้านั้นแล้ว

ประเพณีพระเจ้าแผ่นดินเก็บรวมพระสนมจากท้องที่ต่าง ๆ แลจากสกุลที่มีกำลังเป็นปึกแผ่นนั้น ก็คือวิธีใช้สตรีเป็นสายโยงให้พ่อแม่พี่น้องแลชาวตำบลซึ่งเป็นที่มาของนาง จงรักต่อพระราชา เป็นประเพณีมีมาแต่โบราณทุกประเทศในทวีปนี้ ในอินเดียพระเจ้าอักบาร์จักรพรรดิราชยอดเยี่ยมในพงศาวดารของประเทศนั้นมีมเหษีแลชายามาจากสกุลแลประชุมชนที่เป็นปึกแผ่นทุกชาติ ทุกศาสนาในแว่นแคว้นของพระองค์ซึ่งครอบทั่วไปในอินเดีย

การเจรจาสู่ขอดำเนินโดยพระยาแม่กลองกับสมเด็จพระปฐม ฯ จนถึงกำหนดวิวาห์ประมาณ พ.ศ. ๒๓๐๔ งานแต่งงานครั้งนี้ถึงไม่ต้องบอกก็พรรณนาได้ถูกถึงความใหญ่โตของงาน ความล้นหลามของผู้คนความครึกครื้นด้วยเสียงมโหรีปี่พาทย์ แต่ถ้าไม่เล่าถึงตอนนอกชานพังก็จะไม่เห็นความยิ่งใหญ่ของงานชัด งานนี้ทางฝ่ายเจ้าสาวต่อนอกชานออกไปอีกกว้างขวางด้วยต้นหมากมุงด้วยทางมะพร้าว ถึงจะลงเสาแข็งแรงอย่างไรแต่พื้นก็ทานน้ำหนักคนที่อยู่ข้างบนไม่ได้ ต้องหักลงมาในที่สุดมีใครเจ็บใครตายหรือไม่ไม่ทราบ เพราะไม่มีการพูดถึง ถึงมีก็คงไม่พูดเพราะไม่ชวนให้สนุก แต่เรื่องนอกชานพังสนุกจึงเป็นเรื่องชวนพูดและจดจำกันต่อ ๆ มา การที่มีวงศ์วานว่านเครือมากมายอยู่ในบางเดียวกัน ย่อมแสดงว่า

ตระกูลวงศ์นี้ตั้งรกรากมาช้านานหลายชั่วอายุคน เท่าที่สืบกันได้สืบขึ้นไปถึงแผ่นดินพระเจ้าปราสาททองต่อขึ้นไปจากนั้นก็เหลือสืบ แต่อย่างไรก็ตามบูรพชนของวงศ์บางช้างนี้ไม่สายใดก็สายหนึ่งจะต้องลงมาจากเมืองพิษณุโลก อาศัยเหตุที่สร้างวัดจุฬามณีขึ้นไว้ข้างบ้านสำหรับเป็นที่ทำบุญและให้ลูกหลานไปวิ่งเล่น วัดจุฬามณีเป็นวัดแรกมีในแผ่นดินพระบรมไตรโลกนาถ เมื่อครั้งขึ้นไปทรงผนวชอยู่ ณ เมืองพิษณุโลก การทรงผนวชครั้งนั้น ข้าราชการบวชตามเสด็จเป็นจำนวนมาก ทรงผนวชอยู่หลายเดือน พระเกียรติยศในทางธรรมแพร่หลายไปทั่วทวีป ราชินิกุลบางช้างนั้นลักษณะโดยทั่วไปรูปร่างหน้าตางดงามแบบชาวเมืองพิษณุโลกสุโขทัย ไม่ว่าหญิงหรือชาย โดยเฉพาะหญิงนั้นขาวบางสูงโปร่งจมูกแหลม รูปที่จะเชิญมาให้ดูได้คือรูปเจ้าคุณจอมมารดาปราง ในรัชกาลที่ ๒ พระมารดาพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงวงษาธิราชสนิท ซึ่งเป็นรูปราชินิกุลบางช้างขนานแท้ และดั้งเดิมที่สุดที่จะหาได้ทั้ง ๆ ที่อายุท่านมากแล้วเมื่อถ่ายรูปร่องรอยของความงามที่เครื่องหน้า รูปร่างทรวดทรงตลอดจนกิริยาท่าทาง งดงามและเป็นไทยตามคติอย่างยิ่ง พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์พระอนุชาธิราช พระราชโอรสในสมเด็จพระอมรินทร์นั้นงามถึงลือ จากพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าที่มีขึ้น และเขียนตามความทรงจำของผู้ที่ได้เห็นเมื่อพระชันษาสูงแล้วก็ยังเห็นงาม และเป็นความงามต่างไปจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าพระบรมชนกนาถ ซึ่งแน่ละย่อมจะต้องเป็นทางพระบรมราชชนนี เสียดายแต่ที่ไม่มีพระบรมรูปสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์ เพราะพระองค์นี้ความที่งามมากจนพระบรมราชชนนีหยิบไม้เรียวจะลงโทษ ยังต้องวางเพราะ "ตีไม่ลง" เวลาทรงเครื่องต้นแล้วเป็นที่ตกลงกันว่า "งามเหมือนเทวดา" เชื้อสายของท่าน

ที่สืบมาจนทุกวันนี้ก็ยังคงมีหน้าตาพอดูได้ ถึงแม้จะสมพงษ์ต่างวงศ์กันไปมาก บางสายที่สมพงษ์กับสายที่มาจากบางช้างด้วยกันจะรักษาคุณสมบัติ นี้ไว้ได้มากกว่าสายอื่น

สมเด็จพระอมรินทร์นั้นพระรูปโปร่งบางงาม และคงพระรูปอยู่ได้จนถึงสวรรคต ความที่มีพระรูปงามนี้เป็นมรดกที่ได้รับมาจากพระ-ชนนีสั้น ซึ่งถึงแม้จะทรงพระชราและผนวชชี เสด็จอยู่จนในรัชกาลที่ ๑ ก็ยังคงมีร่องรอยแห่งความงามเหลืออยู่ เมื่อเฉลิมพระนามพระอัฐิในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า ฯ จึงถวายพระนามว่าสมเด็จพระรูปศิริโสภาคย์มหานาคนารี (พระรูป แปลว่า นางชี) ทรงผนวก พระนามสมเด็จพระอมรินทร์ คือ "นาค" ไว้ด้วยในพระนามสมเด็จพระรูป ฯ เพื่อแสดงพันธะ แต่การที่เกิดในตระกูลเศรษฐีก็ดี รูปร่างหน้าตางดงามก็ดี ไม่ได้ทำให้สมเด็จพระอมรินทร์ ฯ ทรงเป็นนางเอกในวรรณคดี เพราะคติของราชินิกุลบางช้างที่ใช้กันเป็นหลัก คือต้องทำงาน อันเป็นคติของชาวสวน การขึ้นต้นไม้ ไม่ว่าต้นมะม่วงหรือต้นหมากทุกคนต้องขึ้นได้ไม่ว่าผู้หญิงผู้ชาย การแจวเรือพายเรือทุกคนต้องแจวได้ การเคี่ยวน้ำตาลมะพร้าวทุกคนต้องเคี่ยวได้ ไม่ว่าหน้าเตา นั้นจะร้อนเพียงใด การนอนตื่นสายไม่มี เพราะนอกจากงานคือสวนรดน้ำต้นไม้วิดท้องร่อง ฯลฯ ซึ่งเป็นงานที่ต้องเริ่มแต่เช้าแล้ว ยังมีงานหุงข้าวใส่บาตรก็ควรจะพร้อมเมื่อนั้น

แดดร้อนจัดทำงานในเรือนตามหนักตามเบา ไม่เลือกว่านายว่าบ่าวไม่มีอะไรก็เลือกข้าวเปลือกออกจากข้าวสาร อาหารสิ่งใดที่จะต้องทำแห้งทำเค็มก็ทำรักษาไว้ทั้งเนื้อทั้งปลาทั้งผัก บ่ายแดดร่มลมตกเป็นเวลาหาความสำราญตามอัธยาศัย ใครชอบดนตรีเล่นดนตรี ใครชอบกระบี่กระบองก็ตีกระบี่กระบอง ใครชอบตะกร้อก็เล่นตะกร้อ แต่ใครชอบ

เล่นเบี้ยเล่นถั่วอันเป็นการพนันอยู่ไม่ได้ในบางช้าง เพราะเป็นพระ-บรมราชโองการมาแต่ครั้งกรุงเก่าว่าในบางนี้จะตั้งบ่อนเบี้ยไม่ได้ เพราะสวนหลวงอยู่ในบางนี้ ผลประโยชน์ของแผ่นดินอยู่ในบางนี้มาก ถ้าตั้งบ่อนผู้คนจะเป็นจลาจลเสียผู้เสียคนเสียนิสัยและเสียประโยชน์แผ่นดิน ดังนั้นเมื่อมีผู้บังอาจขอตั้งบ่อนเบี้ยที่ราชบุรี สมุทรสงคราม สมุทรปราการ ในแผ่นดินพระเจ้าบรมโกษฐแห่งอยุธยา จึงถูกกริ้วและลงพระราชอาญา ถึงแม้ว่าเงินที่ไปประมูลถวายถึงปีละ ๓๗๑ ชั่งก็ตาม พระโองการตรัสในนั้นว่า

"เมืองเหล่านี้เป็นเมืองใกล้สวนบางช้าง ที่เป็นอากรสวนขึ้นพระคลังหลวงเป็นอันมาก

(ได้มีกฎรับสั่งห้ามอยู่แต่ก่อนมิให้ตั้งบ่อนเบี้ย ที่จะขอตั้งบ่อนเบี้ยขึ้น) นั้นผิดอย่างธรรมเนียม

แต่บุราณราชและ (จะ) กระทำให้ไพร่ฟ้าอาณาประชาราษฎรทั้งปวงได้ความเดือดร้อนขัดสนสืบไป"
และตรัสห้ามมิให้เจ้ากระทรวงรับเรื่องราวเช่นนั้นขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายอีกต่อไปเป็นอันขาด

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ เมื่อเสด็จอยู่ในตำแหน่งหลวงยุกรบัตรแห่งเมืองราชบุรีนั้น ไม่ทราบว่าประทับที่ใดในเมืองนั้น เพราะแต่ก่อนจวนเจ้าเมือง คือ บ้านท่านผู้เป็นเจ้าเมือง ที่ใช้เป็นจวนราชการงานเมือง ถ้อยความหนามเสี้ยนประการใด บริหารและตัดสิน ณ บ้านนั้น บางช้างเป็นตำบลใหญ่อยู่ในเมืองสมุทรสงคราม ใกล้เมืองราชบุรี อันเป็นขอบเขตการปฏิบัติราชการของหลวงยุกรบัตรราชบุรี แต่เมื่อแต่งงานแล้วก็เสด็จมาประทับที่บ้านพระชนกทองพระชนนีสั้นข้างวัดจุฬามณี

การที่มีเขยทรงอำนาจราชศักดิ์เข้ามาอยู่ในบ้านทำให้พระชนกพระชนนีซึ่งตรากตรำทางโลกมาพอสมควรแล้ว ได้โอกาสวางมือจากทางบ้าน ละให้อยู่ในความดูแลของบุตรธิดา หันหน้าเข้าวัดปฏิบัติธรรมเพื่อความสงบแห่งจิตจะได้บังเกิด ครบตามคติแห่งพระพุทธศาสนาที่ว่าให้ละบาปบำเพ็ญบุญทำจิตให้สงบบาปนั้นละได้ บุญนั้นบำเพ็ญได้ ถึงแม้ยังเกี่ยวข้องกับอาชีพ แต่การทำจิตให้สงบนั้นไม่สะดวก ความมั่นคงในการทำจิตให้สงบของท่านนั้น ปรากฏว่าอย่างน้อยความจริงในไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา บังเกิดแก่ท่านทั้งสอง เพราะปรากฏว่าเมื่อไฟไหม้ละแวกบ้าน ลูกหลานช่วยกันดับไฟโกลาหล บ้างก็ปีนขึ้นไปบนหลังคารับกระพ้อมใส่น้ำจากข้างล่างขึ้นไปสาดเลี้ยงไว้ บ้างก็ขึ้นไปรื้อจากมุงหลังคาทิ้งลงมาเป็นตับ ๆ เพื่อตัดต้นไฟ บ้างก็ขนของ บ้างก็อุ้มลูกจูงหลาน บ้างก็วิ่งไปบอกท่านทั้งสองที่รักษาอุโบสถศีลอยู่ที่วัดจุฬามณี คำสั่งที่ได้รับคือให้ขนของลงไว้ในคูข้างบ้าน แล้วก็เท่านั้นไม่มีอะไรอีก ไม่ถาม ไม่ซัก ไม่ตื่นเต้นโวยวาย คงจำศีลอยู่ต่อไปจนหมดเวลาวิกาล จึงกลับไปบ้านในตอนเช้า ซึ่งก็ย่อมไม่พบบ้านเหลืออยู่ เมื่อจะปลูกสร้างที่อยู่ใหม่จึงย้ายมาปลูกอยู่ที่ปากคลอง อันเป็นที่สร้างวัดอัมพวันในปัจจุบันนี้

งานของยุกรบัตรที่กล่าวมาแต่ต้นนั้นยังไม่สิ้นกระแสความ จะพรรณนาให้สิ้นเสียคราวนี้ คือนอกจากงานดังกล่าวแล้ว ยังต้องมีหน้าที่ออกไปตรวจของป่าอันมีราคาสูงเป็นสินค้าส่งออกของทางราชการ โดยเฉพาะคือ ไม้กฤษณา นอระมาด งาช้าง ฝาง แก่นจันทน์ และไม้หอมต่าง ๆ ให้ครบถ้วนถูกต้องไม่ให้มีการหายหกตกหล่น การรังวัดนาการรังวัดแขวงจังหวัด ก็เป็นงานของยุกรบัตร ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าย่อมจะไม่ประทับที่บ้านตลอดเวลา คงจะต้องเสด็จเข้ากรุง

เพื่อกราบบังคมทูลราชการบ้าง ออกตรวจท้องที่บ้าง ฟังข้อราชการที่จวนเจ้าเมืองบ้าง ถึงเวลาประทับอยู่กับบ้านก็คงจะต้องมีราษฎรมาหา เพื่อร้องทุกข์ หรือบอกกล่าวเป็นส่วนตัว เป็นราชการสุดแต่กรณี

ความคิดที่ว่าเหตุใดจึงได้ทรงรับตำแหน่งนี้ตั้งแต่พระชันษาน้อยยังไม่หมดไป ค้นคว้าหาเหตุประกอบจากพงศาวดารกรุงเก่าก็เริ่มจะเข้าใจเป็นราง ๆ

สมเด็จพระพุทธยอดฟ้านั้นถวายตัวเป็นมหาดเล็กข้าหลวงเดิมในสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรมาตั้งแต่พระชนมายุ ๑๓ เมื่อโสกันต์แล้ว เวลานั้น สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าพระองค์น้อยในพระเจ้าบรมโกษฐ พระนามว่าอุทุมพร (ชาวเมืองออกพระนามว่าเจ้าฟ้าดอกมะเดื่อ ซึ่งแปลว่าอุทุมพร เหตุที่ได้พระนามนี้เพราะพระบรมราชชนนีทรงพระสุบินเห็นดอกมะเดื่อ เมื่อทรงตั้งครรภ์) ได้เสด็จไปทรงตัดจุกพระพุทธยอดฟ้า พระราชทานน้ำสังข์ ดังนั้นเมื่อสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรได้รับอุปราชาภิเษกใน พ.ศ. ๒๓๐๐ สมเด็จพระ-พุทธยอดฟ้าซึ่งมีพระชนม์ ๒๑ ปี ก็ได้เลื่อนฐานะเป็นมหาดเล็กในกรมพระราชวังบวร

และได้ทรงผนวชในปีนั้น ขณะที่ทรงมีพระชนม์พรรษา ๒๑ ปี ๔ เดือน ณ วัดมหาทลาย เป็นเวลาพรรษา ๑ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีซึ่งก็ได้ถวายตัวเป็นมหาดเล็กในพระบรมโกษฐทรงผนวชอยู่วัดโกษาวาศอันเป็นวัดของเจ้าพระยาจักรีผู้เป็น "พระบิดายก" เป็นพรรษาที่ ๓ ทั้งสองพระองค์ทรงพบกันเสมอในเวลาเสด็จออกบิณฑบาต และเวลาพบกัน ก็ทรงคุยกันเพราะเป็นเพื่อนเล่นกันมาแต่ยังทรงพระเยาว์ เล่ากันว่า วันหนึ่งจีนหมอดูผ่านมาเห็นสองพระองค์ทรงยืนอยู่ดังนั้น ก็ประ-

หลาดใจไม่เชื่อนัยน์ตาตน เห็นขันทั้งสองพระองค์จึงซักถามและให้ดูพระหัตถ์ ซินแสนั้นก็ทำนายว่าทั้ง ๒ พระองค์จะได้เป็นกษัตริย์ การที่เห็นขันก็ด้วยเหตุนี้ ทั้งสองพระองค์ไม่มีเชื่อสักพระองค์ ทรงฟังแล้วก็ละเสียเห็นเป็นเรื่องเหลวไหล ต่อเมื่อเป็นความจริงภายหลังจึงระลึกได้ตรัสเล่าให้เจ้านายและข้าราชการฟัง

พอสึกออกมาได้ไม่ทันไร ฐานะของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าก็เปลี่ยนไปเป็นข้าราชการฝ่ายพระบรมมหาราชวัง เพราะพระเจ้าบรมโกษฐสวรรคต สมเด็จพระเจ้าอุทุมพร พระเจ้าอยู่หัวของท่านเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติใน พ.ศ. ๒๓๐๑ สมเด็จพระเจ้ากรุงธน ฯ ก็ทรงลาผนวชกลับเข้ารับราชการเช่นเดียวกันแต่สมเด็จพระเจ้าอุทุมพร เสด็จอยู่ในราชสมบัติเพียงเดือนเศษก็สละราชสมบัติ เพราะสมเด็จพระเจ้าเอกทัศผู้พระเชษฐา (ที่สมเด็จพระราชบิดาทรงตัดสิทธิ์ในราชบัลลังก์เพราะขาดคุณานุรูป) ต้องพระราชประสงค์ สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรทรงเกรงสมเด็จพระบรมราชชนนีจึงถวาย แล้วไปผนวชอยู่วัดประดู่โรงธรรมได้พระนามเป็นสามัญว่า "ขุนหลวงหาวัด"

ปี พ.ศ. ๒๓๐๒ เป็นปีที่พม่าเริ่มรุกรานหลังจากสงบอยู่หลายปี สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์ถึงเหตุที่พม่าจะมาตีเมืองไทย หลังจากที่ได้ทรงพิจารณาหลายกระแสแล้ว ทรงตัดสินตามหลักฐานที่สมเหตุสมผลว่า

"เหตุที่พม่าจะมาตีเมืองไทยคราวนี้ เดิมเมื่อพระเจ้าอลองพญาตีได้เมืองหงสาวดีแล้วกลับขึ้นไปเมืองรัตนสิงค์ ประสงค์จะไปปราบพวกกระแซ ซึ่งมาบุกรุกเขตแดนพม่าข้างฝ่ายเหนือ ขณะนั้นทางเมืองมอญมีขุนนางมอญคน ๑ ซึ่งเคยเป็นแม่ทัพของพระยาหงสาวดีอยู่แต่ก่อน

ยังหลบหลีกอยู่ได้ ครั้นเห็นได้ท่วงทีจึงคุมสมัครพรรคพวกเข้าปล้นเมืองสิเรียม อันอยู่ปากน้ำเมืองหงสาวดี ด้วยเมืองสิเรียมเป็นเมืองท่าค้าขายกับต่างประเทศมีทรัพย์สมบัติบริบูรณ์ ข่าวทราบถึงแม่ทัพพม่าที่อยู่ใกล้เคียงก็ยกกองทัพมาจะตีเอาเมืองสิเรียมคืน พระยามอญเห็นว่าจะสู้ไม่ได้จึงเก็บรวบรวมทรัพย์สมบัติโดยสารเรือกำปั่นฝรั่งเศสหนีไปจากเมือง หมายว่าจะไปอาศัยอยู่ที่เมืองปอนดิเจรี อันเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศสในอินเดีย แต่เรือกำปั่นนั้นถูกพายุใหญ่ซัดมาทางตะวันออกจึงแวะมาอาศัยซ่อมแซมในแดนไทยที่เมืองมะริด อันเป็นเมืองขึ้นของเมืองตะนาวศรี พม่ามีหนังสือมาถึงพระยาตะนาวศรีว่า พระยามอญนั้นเป็นกบฏฝรั่งพาหนีมา ขอให้ไทยจับส่งไปให้ทั้งตัวคนและเรือกำปั่นที่รับมานั้น ฝ่ายไทยตอบไปว่าเรือกำปั่นฝรั่งถูกพายุซัดมาขออาศัยซ่อมแซมที่เมืองมะริด ไม่มีเหตุอันใดที่จะจับกุมไว้ ครั้นซ่อมแซมเสร็จแล้วก็ปล่อยให้ไป ซึ่งว่ามีพวกกบฏคดโทษมาในเรือด้วยนั้นก็หาทราบไม่ พระเจ้าอลองพญาได้ทราบความก็ขัดเคืองไทย แต่ยังนิ่งอยู่''

พระนิพนธ์ที่เชิญมานั้นเป็นเหตุที่พม่าจะใช้อ้างเป็นสาเหตุต่อไป ใน พ.ศ. ๒๓๐๒ เมื่อพม่ายกทัพมาตีเมืองทวายได้แล้ว เห็นเมืองมะริดซึ่งอยู่ปากน้ำตะนาวศรี กับเมืองตะนาวศรีซึ่งอยู่ปลายน้ำไม่มีกำลังพอจะป้องกันเมืองก็อยากได้ เพราะมะริดเป็นเมืองท่าทางทะเลด้านตะวันตกของไทย สินค้าจากยุโรป อินเดียมาถ่ายลงเรือเล็กที่เมืองมะริดแล้วทวนน้ำขึ้นมาตามแม่น้ำตะนาวศรีจนถึงเมืองตะนาวศรีซึ่งอยู่ปลายน้ำ และเป็นสถานีขนส่งทางบก สินค้าจะถูกลำเลียงทางบกจากเมืองตะนาวศรีไปตามด่าน (ทางเดินในป่า) ที่มีชื่อว่า "สิงขร" แล้วผ่าเขาบัน

ทัดข้ามมาลงทางทะเลตะวันออก คืออ่าวสยาม เดินเลียบทะเลมายังเมือง เพชรบุรี ใช้เวลาเดินทางหลายวัน แล้วถ่ายสินค้าลงเรือเข้าอยุธยาอีก ทอดหนึ่ง สินค้าจากจีนจากญี่ปุ่นมาที่ศูนย์การค้าอยุธยาแล้วเดินทางเส้น นี้ไปสู่ยุโรป อินเดียเช่นเดียวกัน อยุธยาที่มั่งมีมากเพราะเหตุดังกล่าว ไทยอ่อนแอเมื่อใดก็เสียเมืองท่า และสถานีขนส่งแก่พม่าเมื่อนั้นทุก คราว__นี้คือมูลเหตุ

แต่ชื่อพระเจ้าอลองพญานั้นแปลว่า พระโพธิสัตว์ ดังนั้น พระเจ้าอลองพญาซึ่งเพิ่งตั้งตัว จึงระวังในการจะทำสิ่งใดที่ไม่ถูกไม่ต้อง ไม่มีเหตุมีผล เกรงจะถูกติฉินว่าเป็นโพธิสัตว์ที่ไม่มีธรรมสมกับที่เป็น ไพร่ได้ เพราะโดยพระชาติเป็นพรานล่าสัตว์ การจู่ลู่เข้ามายึดเอาเฉย ๆ โดยไม่มีสาเหตุนั้นไม่เป็นการถูกต้องจึงอ้างการที่ไทยไม่ยอมส่งตัวพระยา มอญกับเรือฝรั่งเศส เป็นสาเหตุว่าไม่มีไมตรีต่อ สั่งกองทัพบุก ก็บุกได้ ง่ายจนกำเริบ เลยบุกต่อเข้ามาเรื่อย ๆ ผลปรากฏว่าสะดวกมาก

ทางอยุธยาทราบข่าวศึกมาจากตะนาวศรีตั้งแต่พม่าเตรียมทัพ จึงส่งพระราชรองเมืองคุมพล ๓๐๐๐ เป็นทัพหน้า พระยารัตนาธิเบศร์ คุมพล ๒๐๐๐ เป็นทัพหนุน ทัพหน้าไปพบกับพม่าเมื่อลงจากเขาบันทัด ถึงด่านสิงขร เพราะพม่าตีมะริดและตะนาวศรีได้แล้ว ทำให้การเดินทัพ เสียแผน ตัดสินใจไม่ถูกลังเลอยู่ จะสู้ก็ไม่เห็นทัพหนุน จะถอยก็ไม่มี มูล และเป็นความผิด ที่ว่า "ความลังเลคือความพินาศ" นั้นเป็นความ จริงสำหรับเรื่องนี้ เพราะทัพพระราชรองเมืองแตกยับไม่เป็นท่า พม่า บุกต่อเข้ามาจนถึงอ่าวหว้าขาวก็พบคนดีของไทยคือขุนรองปลัดชู แห่ง เมืองวิเศษไชยชาญ ซึ่งพาพวก ๔๐๐ คนมาอาสาสงคราม โปรดฯให้ มากับพระยารัตนาธิเบศร์ ขุนรองปลัดชูกับพวก ๔๐๐ ต่อสู้กับทัพพม่า

๘๐๐๐ อย่างที่เรียกว่าโจนเข้าใส่ก่อน รบกันด้วยอาวุธสั้นถึงตลุมบอน ขุนรองปลัดชูฉลาดเลือกที่ดักตีตรงปากตรอก พม่าถึงมากก็ทะลักออกมารุมไม่ได้ ได้แต่เรียงหน้าพื้นกันในจำนวนจำกัดเท่านั้น ขุนรองปลัดชูจึงสู้ได้ตั้งแต่เช้าตรู่จนถึงเที่ยงก็หมดกำลัง พม่าล้อมจับได้ พวกพ้องนั้นพม่าไล่ลงทะเลจมน้ำตายเป็นจำนวนมาก พระยารัตนาธิเบศร์วันนั้นตั้งทัพอยู่ที่กุยบุรี ได้ข่าวทัพพระราชรองเมืองแตก ส่งทหารไปช่วยขุนรองปลัดชู ๕๐๐ ไม่ทราบว่าลงไปถึงหรือไม่ ก็ได้ข่าวขุนรองปลัดชูเสียที พระยารัตนาธิเบศร์รู้แน่ว่าคน ๑๕๐๐ ที่อยู่ในมือพานพม่า ๘๐๐๐ ไม่ติด จึงถอยไปตั้งหลักที่เพชรบุรี ไม่ทราบว่าถ้าพระยารัตนาธิเบศร์และขุนรองปลัดชูพร้อมด้วยคน ๒๔๐๐ สกัดพม่าไว้ที่อ่าวหว้าขาวจะสกัดอยู่หรือไม่ เชื่อว่าคงไม่อยู่เหมือนกันแน่ ๆ เพราะกำลังต่างกันถึง ๑ ใน ๔ และไม่มีทัพยกมาหนุนพระยารัตนาธิเบศร์อีกเลย

พม่าตามติดมาถึงเพชรบุรี พระเจ้าอลองพญาเห็นศึกเป็นทีก็เคลื่อนทัพหลวงตามมาทางด่านสิงขร พร้อมทั้งสั่งให้เกณฑ์ทัพเมืองมอญ การสั่งเกณฑ์ทัพเมืองมอญเป็นผลดีแก่พระเจ้าอลองพญา เพราะพวกกองคอยเหตุที่ไทรโยค ศรีสวัสดิ์ เจดีย์สามองค์ ตื่นข่าว ส่งข่าวมายังเมืองกาญจนบุรีโดยไม่กรอง กาญจนบุรีส่งต่อไปอยุธยา อยุธยาก็รับข่าวทันทีและสั่งการฉับพลันไม่วิเคราะห์ ส่งพระยาอภัยมนตรีเป็นแม่ทัพคุมพล ๑๐,๐๐๐ ไปขัดตาทัพยังเมืองกาญจนบุรี แล้วส่งพระยาพระคลังคุมไปอีก ๑๐,๐๐๐ ไปตั้งราชบุรี ซึ่งอยู่ปลายน้ำของกาญจนบุรี

การตื่นข่าวยังไม่สิ้น พวกตระเวนด่านแม่ละเมาซึ่งอยู่เหนือขึ้นไปก็ส่งข่าวมายังเมืองกำแพงเพชร (โดยไม่กรองอีก) ว่าพม่าเตรียมทัพยกมากำแพงเพชรรายงานอยุธยา อยุธยาสั่งการโดยฉับพลันอีกกองทัพ ๑ ให้เจ้าพระยาอภัยราชาคุมขึ้นไปขัดตาทัพ

สงครามครั้งนี้จะว่าเป็นสงครามระหว่างคนหูหนวกกับคนตาบอดก็ว่าได้ เพราะไทยนั้นเคยรบกับทัพกษัตริย์ชั้นยอดซึ่งรู้ภูมิประเทศของไทยดี เลือกใช้เส้นทางเดินทัพที่เป็นคุณแก่พม่า ไทยจึงเชื่อว่าพระเจ้ากรุงพม่าองค์นี้ก็คงเช่นพระเจ้ากรุงพม่าองค์ก่อน ๆ จึงเตรียมรับทัพกษัตริย์ตามเส้นทางเสด็จพระราชดำเนิน ข่าวทางกุยบุรี ปราณบุรีไม่ควรจะสนใจ อย่างมากก็เพียงกองโจร

สมเด็จพระราชอนุชากรมพระราชวังบวร ฯ ในรัชกาลที่ ๑ ทรงพรรณนาความตอนนี้อย่างแค้นพระทัยว่า

"อันจะเป็นเสนาธิบดี ควรที่จะพิทักษ์อุปถัมภ์
ประกอบการหว่านปรายไว้หลายชั้น ป้องกันปัจจาอย่าให้มี
นี่ทำหาเป็นเช่นนั้นไม่ เหมือนไพร่ชาติชั่วช้ากระลาสี
เหตุภัยใกล้กรายร้ายดี ไม่มีที่จะรู้สักประการ"

ข้างพระเจ้าอลองพญาก็ไม่เคยทำศึกกับไทยมาก่อน ตำราพิชัยสงครามก็ไม่ได้เรียน เรียนแต่วิชาเข้าป่าล่าสัตว์แกะรอยกระทิง ชัยภูมิเป็นอย่างไรก็ไม่ทรงทราบ ยกทัพโยธาครึกครื้นมาตามทางอัปราชัยแน่นขนัด อันเส้นทางจากเมืองตะนาวศรีมาตามด่านสิงขร แล้วข้ามเขาบันทัดมาลงทะเลตะวันออกตรงอ่าวหว้าขาว เดินเลียบทะเลมายังเพชรบุรีนั้น สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ท่านทรงอธิบายในไทยรบพม่าว่าแม่ทัพพม่าที่มีฝีมือมีความรู้แต่ก่อนไม่มีใครยอมใช้ เพราะมีแต่แพ้ประตูเดียว เพียงแต่ไทยตั้งทัพยันไว้ที่เพชรบุรีแล้วส่งทหารลงเรือออกทะเลอ้อมไปที่ปากทางเขาบันทัด เมื่อพม่าลงจากเขาหมดแล้วก็วกมาขึ้นฝั่งตรงปากทางนั้น พม่าจะเดินทัพอยู่ตรงกลาง มีเขาสูงเป็นกำแพงกันอยู่ข้างซ้าย มีทะเลอยู่ข้างขวา มีทัพบกไทยตั้งรับอยู่ข้างหน้ามีทัพเรือมาจุก

อยู่ข้างหลัง พม่าต้องเดินทางในที่อันเป็นกาลกิณีอยู่ถึง ๕ วัน ไม่มีทางกลับตัว ทัพที่เมืองเพชรบุรีตีกระทบมาจากข้างหน้าทัพที่อยู่ข้างหลังตีกระหนาบเข้าไป พม่าก็ลงทะเลเหมือนกับพวกขุนรองปลัดชู

เปรียบไม่ได้ว่าใครหูหนวก ใครตาบอด รู้อย่างเดียวว่าพม่าเป็นต่อ เพราะที่เมืองเพชรบุรีมีแต่พระยารัตนาธิเบศร์กับทหารไม่ถึงสองพันตั้งรับอยู่ พระยาอภัยมนตรีกับพระยาพระคลังทราบข่าวก็รีบย้ายที่ตั้งมาทันช่วยพระยารัตนาธิเบศร์ได้พักหนึ่ง ต่อรบทัพหน้าพม่าจนจะได้ทีอยู่แล้ว พอทัพหนุนพม่ามาทัน ไทย ๒๒,๐๐๐ ก็แตกยับกลับอยุธยา พระเจ้าอลองพญายกทัพหลวงตามมาตั้งพักพลอยู่ที่ราชบุรี ๔ วัน

ชาวเมืองเพชรบุรี ชาวเมืองราชบุรี ชาวเมืองสมุทรสงครามถูกจับถูกฆ่าไม่เท่าไรเพราะมีเวลาเตรียมตัวอพยพหลบหนีทัน และพม่าก็ไม่ตั้งอยู่นาน พอครบ ๔ วัน ก็เคลื่อนไปพักอยู่สุพรรณบุรีหลายวัน

ไทยนอกจากปรับปรุงการป้องกันภายในแล้วยังส่งกองทัพมาตั้งค่ายรับอยู่นอกเมืองที่ทุ่งตาลานด้วยหลายค่าย โดยมีเจ้าพระยามหาเสนาเป็นแม่ทัพ หน้าค่ายไทยมีลำน้ำจักราชเป็นคูกั้น พม่าข้ามไม่ได้ถูกยิงถอยกลับไป พอทัพพระเจ้าอลองพญามาถึงมีพลมากพอโอบก็โอบตี เจ้าพระยามหาเสนาต่อสู้อย่างทรหดสมกับเป็นสมุหพระกลาโหม สมกับเป็นแม่ทัพไทยสู้จนตัวตายคาสนาม พระยายมราชโดยตำแหน่งก็คือเสนาบดีกรมเมือง เป็นข้าราชการฝ่ายพลเรือน หมื่นทิพเสนาก็เป็นปลัดกรมกรมตำรวจใน ไม่ควรจะมีกิจในวงสงคราม แต่คนไทยไม่ถืออย่างนั้น ทหารก็ดี พลเรือนก็ดี เป็นกรมแบ่งอำนาจหน้าที่ปฏิบัติเพื่อสะดวกแก่การบริหารราชการไม่ใช่แบ่งเขาแบ่งเรา คนไทยถือว่าทหารก็เป็นคนไทย และคนไทยทุกคนเป็นนักรบ ไม่ว่าผู้หญิงผู้ชาย เด็ก ผู้ใหญ่ พระหรือฆรา-

วาสนักโทษหรือผู้คุมทุกคนต้องป้องกันแผ่นดินของตน พระยายมราชก็ดี จมื่นทิพเสนาก็ดี ต่างเป็นคนไทย ดังนั้นเมื่อถึงคราวสู้ท่านจึงสู้ยิบตาสู้จนเสียชีวิต พระยารัตนาธิเบศร์ยังคงรอดอยู่ (พระยารัตนาธิเบศร์นี่น่าสนใจ เพราะเราจะได้ยินชื่อเสมอในพงศาวดารตอนนี้ จะว่าขลาดก็ไม่ได้ จะว่าไม่รักบ้านเมืองก็ไม่ได้ ถอยจากกุยบุรีมาจนถึงอยุธยา เขาตายกันมาตั้งแต่ด่านสิงขรจนถึงหน้าประตูเมือง ท่านรอดทุกที พวกบ้านบางระจันสู้พม่าก็เสี่ยงภัยไปช่วยหล่อปืน กรุงแตกก็ไปตะวันออกสมทบกับกรมหมื่นเทพพิพิธรวบรวมกำลังสู้พม่า แต่แล้วก็แตกหนีขึ้นนครราชสีมา และดูเหมือนจะตายที่นั้น คงจะประมาณกำลังเป็นสำคัญถึงทีสู้เป็นสู้ ถึงทีถอยก็ถอย ไม่บุ่มบ่าม)

พม่าชนะที่ทุ่งตาลานแล้วก็ยกทัพตามมาประชิดติดกรุงทั้งด้านเหนือ ทัพหน้าตั้งค่ายอยู่ที่ท่าโพธิ์สามต้น มีการต้านทานแต่เพียงเล็กน้อยแต่เป็นการต้านทานที่น่าสนใจ คือหลวงอภัยพิพัฒน์ขุนนางจีนพาพวกจีน ๒๐๐๐ อาสาตีค่าย ก็โปรด ฯ และให้จมื่นทิพเสนาปลัดกรมตำรวจในฝ่ายขวา คุมพลตามมาอีก ๑๐๐๐ แต่ยกไปไม่ทันตั้งตัว พม่าโจมตีแตกยับเยินทั้งสองกอง พม่าเห็นได้ทีก็บุกคืบหน้าเข้ามาตั้งใกล้กรุง นอกจากนั้นก็ไม่มีการต่อต้านอันใด ปักหลักอยู่แต่ในกรุง พม่าย่ามใจไล่ฆ่าคนเด็กเล็ก ตลอดจนเผาเรือพระที่นั่งงาม ๆ ทั้งพระที่นั่งศรี พระที่นั่งกราบ และเรือกระบวนต่าง ๆ หมดสิ้น เป็นอันว่าศิลปวัตถุชั้นเยี่ยมของอยุธยาได้ถูกทำลายเป็นครั้งแรก

ในอยุธยาก็เกิดการโกลาหล พระเจ้าเอกทัศเห็นสุดความสามารถจึงให้ไปเชิญพระเจ้าอุทุมพร ลาผนวชมาครองเมืองตามสิทธิเดิมที่ได้ครองอยู่ก่อนพระองค์ พระเจ้าอุทุมพรก็ลาผนวชตระเตรียมการป้องกันพระนคร

โดยสามารถเพราะทรงพระปรีชา ข้าราชการเลว ๆ เอาไปจำคุก ตรัสสั่งให้ข้าราชการที่มีฝีมือแต่ถูกอิทธิพลข้าราชการเลว ๆ กำจัดไปนั้นกลับมารับราชการ พม่าพักรวมพลอยู่ที่สุพรรณบุรีนานเป็นเหตุให้พระเจ้าอุทุมพรเตรียมการได้มาก ทั้งสะเบียง ผู้คน ป้อมกำแพง ถูกดัดแปลงให้สะดวกแก่การใช้ปืนใหญ่ยิงข้าศึก

พระเจ้าอลองพญาเอาปืนใหญ่มาตั้งจังก้าที่วัดราชพลี ทรงคุมระดมยิงเข้ามา พระเจ้าอุทุมพรก็ทรงช้างออกไปที่ป้อมบัญชาการยิงปืนใหญ่สู้ระดมยิงออกไป เป็นการดวลปืนใหญ่ระหว่างกษัตริย์ทั้งสองอย่างทรหด

ปืนใหญ่นั้นวัดขนาดใหญ่น้อยกันที่เส้นผ่าศูนย์กลางของกระสุน ขนาดของกระสุนเหล็กที่ใช้กันโดยมาก ๔ นิ้ว, ๕ นิ้ว, และ ๖ นิ้ว, ขนาด ๓ นิ้ว, ๗ นิ้ว, ๙ นิ้ว, ๑๐ นิ้ว, และ ๑๑ นิ้ว ใช้กันโดยสถานประมาณ ที่ใหญ่ถึงขนาด ๑๙ นิ้ว มีไม่กี่กระบอก ลูกขนาด ๔ นิ้ว นั้นหนัก ๓ ชั่ง ๔ ตำลึง ขนาด ๑๐ นิ้ว หนัก ๑๕ ชั่ง ๑๒ ตำลึง

โลหะที่ใช้หล่อปืน คือ ดีบุกกับทองแดง ถ้าขาดทองแดงใช้ทองเหลืองแทน เพราะทองเหลืองก็คือทองแดงปนสังกะสี ปืนใหญ่ขนาดเล็กที่สุดมีน้ำหนักประมาณ ๓๖๐ กิโลกรัม

ปืนประจำป้อมใช้ปืนขนาด ๑๐ นิ้ว — ๔ นิ้วครึ่ง แต่ปืนทลายป้อมทลายกำแพงใช้ขนาด ๗ นิ้ว — ๕ นิ้วครึ่ง แต่ถ้ารบกลางแปลงใช้ขนาด ๕ นิ้ว เป็นใหญ่ที่สุดไล่ลงไปจนถึงเล็กที่สุด

ดินปืนธรรมดานั้นมีดินประสิวถ่าน กำมะถันผสมกัน ตามสูตรซึ่งมีถึง ๑๓ สูตร จะใช้อย่างไรก็ได้ เช่น ดินประสิว ๑ ชั่ง ถ่าน ๔ ตำลึง มาด ๔ ตำลึง หรือจะใช้ดิน ๑ ชั่ง ถ่าน ๖ ตำลึง มาด ๖ ตำลึงก็ได้ การประจุดินใส่ถึงต้องเขียนยันต์ไว้บนถุงแล้วเสกคาถาว่า

"โสโทกฺโขสิปเยว อุชปหาเรน ติโตยามา มคฺค ทพฺหาสทฺธา อตินาตํ"

เครื่องประกอบการยิงมีไม้ยัดปืนข้างปลายมีรู ๑, เหล็กคาบชุด ๑ หมอนทำด้วยเปลือกกระโดนพันเป็นก้อนยาว ๕—๖ นิ้ว ก้อน ๑ ถุงดินปืน ๑ ควงปากตะขาบ ๑ ไม้คัดปืน (๕ อัน) ๑ ไม้ดาบดอกเทียน ๑ คันชีพใส่ชนวนปืน ๑ เขนง (ตางัว) ใส่ดินชนวน ๑ เหล็กแทงชนวน ๑ นกปืนกับสายชักนก ๑ มือสำหรับตัดดอกเทียน ๑ (ถ้าใช้นกไม่ต้อง) ถังน้ำ ๑ ไม้ยุงปัด ๑ พลั่ว ๑ จอบ ๑ คราด ๑ แครงตักน้ำ ๑

การจะยิงใกล้หรือไกลอยู่ที่การตั้งศูนย์เป็นสำคัญ การประจุ ๆ ตามลำดับ คือ ดินปืน, หมอน, และกระสุน น้ำหนักของดินอยู่ที่ขนาดของกระสุน กระสุนขนาด ๑๐ นิ้ว ใช้ดินปืนผสมแล้วหนัก ๑๗ ชั่ง ๒ ตำลึง หนักกว่าลูกปืนเล็กน้อย ถ้าจะยิงให้แม่นต้องลดดินลงให้เหลือ ๑๑ ชั่ง ๘ ตำลึง เป็นต้น ดินที่จะใส่ชนวนนั้น ท่านให้ใช้ดินอย่างไวไฟเพื่อความรวดเร็ว ถ้าใช้ดินอย่างเดียวกับที่ประจุจะช้ามาก

และก็ตามเคยทั้ง ๆ ที่วิชานี้เรียนมาจากฝรั่งก็ยังขาดเสียมิได้ซึ่งคาถาอาคม ก่อนจะจุดปืนต้องเสกว่า

"ปสกฺกพุทฺธาสฺสทฺกขิน ถนฺนสฆฺฆรฆิปี"

เล่ามานี้พอให้เห็นสภาพแห่งความเป็นไปในสมัยนั้นตลอดจนความเชื่อถือพอเป็นสังเขปเพราะถ้าจะละเอียดกันจริง ๆ ก็ต้องว่าถึงเสกลูกปืน เสกดินปืนอีกด้วย

ถ้าจะยิงเผาเมืองนั้นเมื่อยัดดินแล้ว เอาหญ้าม้วนเท่าลูกกระสุนยัดเข้าไปให้ถึงดิน แล้วเอากระสุนเผาไฟให้แดงแล้วเอาคีมคีบใส่เข้า แล้วให้คนจุดคอยจุดเมื่อกระสุนถึงหญ้า คงด้วยวิธีนี้เองที่อยุธยาก่อนกรุงแตก

ไม่กี่วัน ที่ไฟไหม้เป็นหมื่นหลังคาเรือน คงเป็นปืนพม่าแถววัดนางปลื้ม ด้านเหนือของเมืองยิงมาที่วัดท่าทรายก่อน ไฟติดลามจนเหลือดับ

การยิงพังค่ายพังกำแพง ท่านให้ยิงพร้อม ๆ กันทีละ ๕ กระบอก เข้าสู่จุดเดียวจึงจะได้ผล กำแพงอยุธยาไม่ปรากฏว่าพังจนเสียกรุง แปลว่าทนมาก หรือไม่ก็พม่ายิงไม่เป็นตามตำรา

ครั้งนั้นปืนขนาด ๑๐ นิ้ว มีมากจนพอที่จะให้อังกฤษหลอกขนเอาไปทั้งกำลังรบกับพม่าอยู่ถึง ๑๐ กระบอก เหตุที่กำลังต้องการความช่วยเหลือ วางใจคนไม่ดูหน้าช่วยขนลงเรือพร้อมทั้งลูกปืนเสร็จเรือพ่อค้าอังกฤษนั้นเลยได้ยิงป้องกันตัวลงไปจนถึงธนบุรี และจับเอาคนไทยไป ๑๐๐ คน หนีออกทะเล

ปืนที่ใหญ่ ๆ มีชื่อในพงศาวดารตอนนั้นมีปืน "พระพิรุณ" กระบอกหนึ่งที่ใหญ่มากจนเมื่อพม่าชนะแล้วขนเอาไปไม่สำเร็จ คงขนาด ๑๙ นิ้ว เลยระเบิดทิ้งไว้ที่วัดเขมา ฯ กระบอกหนึ่งชื่อ "ปราบหงสา" เอาไปตั้งยิงที่ใกล้ ๆ ตลาดหัวรอเป็นครั้งสุดท้าย กระบอกหนึ่งชื่อ "พระมหากาลมฤตยูราช" ครั้งสุดท้ายเอาขึ้นตั้งที่ป้อมท้ายกบ ด้านตะวันตกเฉียงเหนือยิงค่ายพม่าที่ภูเขาทอง อีกกระบอกหนึ่งชื่อ "ปะขาวกวาดวัด"

ชนิดของปืนใหญ่ขนาดรองที่เรียก ๆ มีอยู่ด้วยกัน ๖ ชนิด คือ

๑. ปืนบะเหรี่ยม ซึ่งเป็นปืนใหญ่ทหารราบท้ายปืนรูปมนปากเรียว โดยยาวประมาณ ๔ ศอก กระสุนขนาด ๔ นิ้ว มีอยู่มาก ยิงคราวหนึ่ง ๆ ใช้ดินดำราว ๑ ชั่ง ๑๐ ตำลึง

ปืนบะเหรี่ยมขนาดยาว ๘ — ๑๐ ศอก ก็มีใช้แต่ไม่มากเท่า ๔ ศอก

๒. ปืนจ่ารงค์ เป็นปืนใหญ่ทหารราบใช้ลากโดยมาก ยาวประมาณ ๓ ศอก กระสุนขนาด ๔ นิ้ว ยิงคราวหนึ่ง ๆ ใช้ดินดำชั่ง ๑

๓. ปืนมณฑก เป็นปืนใหญ่ทหารราบเช่นเดียวกับปืนจ่ารงค์

๔. ปืนนกสับเป็นปืนใหญ่ทหารราบ มีขาหยั่ง ๒ ขา คล้ายขานกยาง บางทีก็เรียกว่าปืนขานกยาง

๕. ปืนจินดา ก็เช่นเดียวกับปืนนกสับ

๖. ปืนหามแล่น เป็นปืนใหญ่ขนาดเบาใช้ในการรบบนภูเขา

ปืนเล็กที่ใช้ในสงครามครั้งนั้นก็เป็นปืนคาบชุด และปืนคาบศิลา ประกายไฟที่จะไปกระทบชุดเกิดจากแรงของเหล็กที่สับกับหินเหล็กไฟ ไฟจะไปเผาไหม้ดินดำให้ระเบิดเกิดแรงผลักดันลูกปืนให้ออกไปทางช่องว่างที่ปากกระบอก

ปืนใหญ่เหล่านี้ขึ้นอยู่ในความดูแลรับผิดชอบของกรมพระ-ตำรวจใน กรมพระตำรวจนอกทั้งซ้ายขวา ๔ กรม โรงเก็บปืนอยู่ในพระราชวังชั้นนอก มีอยู่ด้วยกัน ๔ โรง โรงละกรม ดังนั้นผู้ที่มีหน้าที่ลากปืนใหญ่ขึ้นตั้งบนป้อม ตลอดจนดำเนินการยิงก็อยู่ในตำรวจราชสำ-นัก ๔ กรมนี้

การแบ่งส่วนราชการของตำรวจราชสำนักนั้น ตามกฎศักดินาแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถแบ่งเป็น ๘ กรม คือ กรมตำรวจในซ้าย ๑ กรมตำรวจในขวา ๑ กรมตำรวจนอกซ้าย ๑ กรมตำรวจนอกขวา ๑ กรมตำรวจใหญ่ซ้าย ๑ กรมตำรวจใหญ่ขวา ๑ กรมตำรวจสนมซ้าย ๑ กรมตำรวจสนมขวา ๑

มีจางวางเป็นผู้บังคับบัญชาชั้น ๒ ทั้ง ๒ ฝ่าย ฝ่ายซ้ายเป็นพระยาอภัยรณฤทธิ์ จางวางกรมพระตำรวจซ้าย ศักดินา ๓๐๐๐ ไร่

ฝ่ายขวาเป็นพระยาอนุชิตราชา จางวางกรมพระตำรวจขวาศักดินา ๓๐๐๐ ไร่

เจ้ากรมพระตำรวจในขวาเป็นที่หลวง (พระ) มหามนตรีศรีองครักษ์สมุห ใช้ตราคนแบกดาบบ่าขวา ศักดินา ๒๐๐๐ ไร่

เจ้ากรมพระตำรวจในซ้ายเป็นที่หลวง (พระ) มหาเทพกระษัตริย์สมุห (ใช้ตราคนแบกดาบบ่าซ้าย) ศักดินา ๒๐๐๐ ไร่

เจ้ากรมพระตำรวจนอกขวาเป็นที่หลวง (พระ) ราชวรินทร์ ใช้ตราคนถือหอก ศักดินา ๑๖๐๐ ไร่

เจ้ากรมพระตำรวจนอกซ้ายเป็นที่หลวง (พระ) อินทรเดช ใช้ตราคนถือหอก ศักดินา ๑๖๐๐ ไร่

เจ้ากรมพระตำรวจใหญ่ขวาเป็นที่ (หลวง) พระพิเรนทรเทพบดีศรีสมุห์ ใช้ตราคนถือหวายมือขวา ศักดินา ๒๐๐๐ ไร่

เจ้ากรมพระตำรวจใหญ่ซ้ายเป็นที่ (หลวง) พระอินทรเทพบดีศรีสมุห์ ใช้ตราคนถือหวายมือซ้าย (ขวา) ศักดินา ๒๐๐๐ ไร่

เจ้ากรมสนมตำรวจ (ทหาร) ขวา เป็นที่หลวง (พระ) สุริยาภักดี ถือตรารูปคน ศักดินา ๑๖๐๐ ไร่

ตำรวจในมีอัตรากำลังชั้นศักดินา ๔๐๐ ไร่ ขึ้นไป ๒๐ อัตรา ประกอบด้วยเจ้ากรม ปลัดกรม นายเวร หัวหมื่น สมุห์บัญชีตัวสี ถัดลงไปก็เป็นบรรดาศักดิ์ชั้นประแดง ภูดาษ พันจ่า พันทนาย ตำรวจเลว พันหัว พันท้าย หมื่นผู้คุม ศักดินา ๑๐๐ ไร่ เป็นต่ำสุด เหมือน ๆ กันทั้งฝ่ายซ้ายฝ่ายขวาตามความจำเป็น

ตำรวจนอกมีอัตรากำลังชั้นศักดินา ๔๐๐ ไร่ ขึ้นไป ๑๕ อัตรา ประกอบด้วยเจ้ากรม ปลัดกรม หัวหมื่น นายเวร สมุหบาญชี

ถัดลงไปก็เป็นบรรดาศักดิ์ประแดงราชรงค์ หมื่นจ่ารองงาน ภูดาษ พันทนาย พันหัว ศักดินา ๑๐๐ ไร่ เป็นต่ำสุด เหมือน ๆ กันทั้งฝ่ายซ้ายฝ่ายขวา

ตำรวจใหญ่มีอัตรากำลังชั้นศักดินา ๔๐๐ ไร่ ขึ้นไป ๒๔ อัตรา ประกอบด้วยเจ้ากรม ปลัดกรม ขุนดาบ หมื่นถือธง หมื่นดาบทอง นายเวร สมุหบาญชี ถัดลงไปก็เป็นบรรดาศักดิ์หมื่นจ่า (เวรตำหนัก) ประแดงนารายณ์ ภูดาษ พันจ่า พันทนายตำรวจ พันหัว พันท้าย ศักดินา ๑๐๐ ไร่ เป็นต่ำสุดเหมือนกันทั้งสองฝ่าย

ตำรวจ (เดิมเป็นทหาร) สนม มีอัตรากำลังชั้นศักดินา ๔๐๐ ไร่ขึ้นไป ๑๑ อัตรา ประกอบด้วยเจ้ากรม ปลัดกรม นายเวร สมุหบาญชี ถัดลงไปเป็นบรรดาศักดิ์หมื่นจ่า หน้าที่เจ้าหมู่ ประแดง หัวปาก ภูดาษ พันทนาย ตำรวจเลว พันหัว พันท้าย ศักดินา ๑๐๐ ไร่ เป็นต่ำสุด อัตรากำลังตามความเหมาะสมทั้งสองฝ่าย

ราชทินนามโบราณนั้นยากแก่การเข้าใจว่าแปลว่าอะไรหมายถึงอะไร แต่ถ้าพอเข้าใจบ้างแล้วจะมองเห็นลักษณะงานและความสำคัญในการรับผิดชอบของผู้ครองบรรดาศักดิ์นั้น ตำแหน่งใดก็เรียกชื่อเป็นอย่างนั้น ไม่เรียกเป็นอย่างอื่น ผู้ที่เกี่ยวข้องกับงานการเจ้าหน้าที่ของทางราชการจะจับกฎศักดินาได้โดยไม่ยาก แต่จะนำมาเปรียบกับปัจจุบันไม่ได้ เพราะระบอบการปกครอง ลักษณะงาน แตกต่างจากกันไปมาก

หน้าที่ของตำรวจราชสำนักที่เป็นหน้าที่หลัก คือ ป้องกันรักษาพระองค์พระมหากษัตริย์ การป้องกันชิดห่างพระองค์ ตามในตามนอกตามซ้ายตามขวา ถ้าเป็นตำรวจในชิดพระองค์กว่าตำรวจนอก ใช้คำว่า

"แนม" คือ "แนมสองข้างแคบ—แนมสองข้างห่าง" ที่ว่านั้นเป็นการเสด็จพระราชดำเนิน ถ้าประทับพลับพลา ประทับแรม ก็มีหน้าที่ล้อมวง การกุมตัวผู้ต้องโทษจากหน้าที่นั่งหรือคุมเข้าไป เป็นหน้าที่ราชการนอกวัง เป็นหน้าที่ตำรวจรับพระโองการตรัสสั่ง อาวุธหลักของตำรวจคือปืนใหญ่ ปืนเล็ก หอก ดาบ กระบี่ เวลาเสด็จทางชลมารคก็เป็นทหารเรือ พายเรือเอง ตำรวจในซ้ายขวาลงเรือพระที่นั่ง บังลังก์รัตนาสน์ เรือพระที่นั่งราชสมเสน เรือนาคคู่ เรือมังกร ๒ คู่ เรือทักกะทอคู่ ๑ เรือนรสิงห์คู่ ๑ เรือโต ๒ คู่ เรือกิเลนคู่ ๑ เรือโขมดญาคู่ ๑

ส่วนตำรวจนอกขวาลงเรือชัยเหินหาว ตำรวจนอกซ้ายลงเรือชัยหลาวทอง เป็นประจำ

การดูแลเรือรบ เรือพิธี อยู่ในหน้าที่กรมพระตำรวจใหญ่ทั้งซ้ายขวา

เวลามีสงครามต้องเข้ามานอนประจำซองในวังทั้งหมด ๖ กรม ปรกติแบ่งเวรกันเช่นกรมอื่น ๆ และทำหน้าที่รบเช่นข้าราชการฝ่ายทหารกรมต่าง ๆ

วัดราชพลีที่พระเจ้าอลองพญาเอาปืนใหญ่ไปตั้งยิงนั้นอยู่ทางทิศตะวันตกของตัวเมืองตรงข้ามฟากกับท่าเรือพระราชวังหลัง ในกำแพงเมืองตรงนั้นวัดเรียงเป็นตับ ริมถนนย่านแตลงแกงยิงแล้วไม่เป็นผลอันใดย้ายฐานยิงใหม่ คราวนี้ไปทางด้านเหนือตั้งยิงที่วัดพระเมรุทีเดียว ก็วัดพระเมรุอยู่ปากคลองสระบัวตรงข้ามกับพระราชวังหลวงพอดี ถึงแม้สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรจะขยายแนวตั้งรับออกไปห่างกำแพงก็ไม่ได้ผลดีขึ้นเท่าใด เพราะทางน้ำที่เป็นเครื่องกีดขวางถึงแม้จะเป็นแม่น้ำก็จริงแต่แคบมาก เนื่องจากน้ำไปเดินทางคลองขุดใหม่ที่หัวรอ ไหลผ่านวังจันทรเกษมไปสม

ทบกับทางน้ำเดิมลงที่บางกระจะข้างวัดพนัญเชิง ไม่เลี้ยวผ่านทางเดินข้างพระราชวัง วัดหน้าพระเมรุกับพระที่นั่งสุริยามรินทร์ตรงกันเป็นเส้นเดียวไม่เยื้องยัก และห่างกันไม่กี่เส้นเลย มิหนำองค์พระที่นั่งสูงเด่นยอดมณฑป ๕ ยอด บุษบกกลางมุขโถงที่อยู่ด้านริมแม่น้ำเป็นเป้าอย่างดี แต่แม้กระนั้นพระเจ้าอลองพญาก็ยิงผิด วิถีกระสุนสูงไปตัดเอายอดมณฑปหักใครก็ยิงหักได้มีตั้ง ๕ ยอด เหมือนพระที่นั่งศิวาลัยมหาปราสาทในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ แต่รูปทรงเป็นสี่มุขอย่างพระที่นั่งดุสิต ฯ พระเจ้าอลอง-พญาคงทรงพระโกรธยิ่งขึ้น ถึงแม้ว่ายอดปราสาทจะหักเรียกเสียงเฮของพม่าได้ก็ดี แต่จะดีมากยิ่งขึ้นถ้าพังลงมาทั้งองค์ ดังนั้นจึงทรงประจุดินเองยิงเองใหม่ คราวนี้คงจะตั้งพระทัยให้รู้ดีรู้ชั่วกัน แต่พระเจ้าอลองพญาเคยประจุแต่ดินปืนคาบชุดคาบศิลามาประจุดินปืนใหญ่ตามสูตร เพราะกำลังย่ามใจ กำลังโทโส ดินปืนแก่ไปกระบอกปืนหรือจะทนได้ก็ต้องแตกออก คงอัดเข้าไปตั้ง ๒ – ๓ ชั่ง และกระทุ้งแน่นจนเป็นก้อนขนมเปียเป็นแน่ เคราะห์ดีที่ไม่สิ้นพระชนม์ทันทีด้วยสะเก็ดโลหะที่แตก แต่อาการสาหัส สั่งถอยทัพแทบไม่ทัน แต่ก็ไปไม่ถึงพม่า สิ้นพระชนม์กลางทางในต้นปี พ.ศ. ๒๓๐๓ ธรรมเนียมโจรปล้นบ้านนั้น ถ้าโจรบุกท่านสอนให้หลบให้แอบ แต่ถ้าโจรถอยเมื่อไรให้ไล่ตีเมื่อนั้น คราวนั้นก็ทำดังว่าแต่ทำไม่ได้เต็มกำลัง ทั้ง ๆ ที่พม่าถอยอย่างรุกร้น ทิ้งปืนใหญ่ไว้ให้หลายสิบกระบอก

สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าผจญสงครามครั้งนี้เป็นครั้งแรก และเมื่อทรงเป็น "นายแวง" ก็ต้องอยู่ในกรมตำรวจนอก และเมื่อทรงอยู่ในกรมตำรวจนอกก็คงทราบมีหน้าที่อยู่กับปืนใหญ่ เสร็จสงครามก็คงได้เลื่อนเป็นหัวหมื่น สงครามสงบลงก็ซ่อมแซมปราสาทราชวัง กำแพง

ป้อมปราการ และพร้อมกันนั้นก็คงมีการปรับปรุงราชการหัวเมือง เพราะบทเรียนที่ได้จากสงครามคราวที่แล้วมากพอที่จะให้คิดได้ว่า ควรจะปรับ-ปรุงประการใด

สมเด็จพระพุทธยอดฟ้า เมื่อแรกเข้ารับราชการในกรมตำรวจนอกนั้น จะเป็นตำแหน่งใดกำหนดไม่ได้ กำหนดได้ว่าศักดินาครั้งหลังสุดคงไม่เกิน ๕๐๐ ไร่ และคงไม่ต่ำจาก ๕๐๐ ไร่มากนัก อย่างเลวก็คงเป็น "หมื่นจ่ารองงาน" ในกรมพระตำรวจนอกขวา ซึ่งตำแหน่งนี้มีอยู่ ๔ คน ศักดินาคนละ ๓๐๐ ไร่ อย่างดีขึ้นมาคงเป็นนายเวรกรมพระตำรวจขวา ซึ่งมี ๒ ตำแหน่ง คือ นายฤทธิ์ภักดี ตำแหน่ง ๑ ศักดินาสำหรับตำแหน่งนี้ ๔๐๐ ไร่ อย่างดีที่สุดก็เป็นหัวหมื่นในกรมตำรวจนอกขวา ศักดินา ๕๐๐ ไร่ มีอยู่ด้วยกัน ๑๐ ตำแหน่ง โดยบรรดาศักดิ์ คือ หมื่นอำนาจกำแพง ๑ หมื่นศักดิ์สังหาร ๑ หมื่นอาวุธภูธร ๑ หมื่นกำ-ลังศะ ๑ หมื่นเพชรไพรี ๑ หมื่นภัยณรงค์ ๑ หมื่นแกล้วใจแม่ ๑ หมื่นอนันทศักดิ์ ๑ หมื่นโจมโยธา ๑ หมื่นภักดีนิตย์ ๑

ก็เมืองราชบุรีเป็นเมืองจัตวา ขึ้นอยู่กับราชธานี ตำแหน่งยุกรบัตรสำหรับเมืองนี้ศักดินากำหนดไว้แน่ชัดว่า ๕๐๐ ไร่ ดังนั้นจึงอยากจะเชื่อเอาว่า สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าคงผ่านตำแหน่งหมื่นจ่ารองงานดำรงตำแหน่งนายเวรคู่กับสมเด็จพระเจ้ากรุงธน ฯ เป็นที่นายรงค์ภักดีศักดินา ๔๐๐ ไร่ ก่อนเสด็จออกไปดำรงตำแหน่งยุกรบัตรเมืองราชบุรีเป็นการเลื่อนที่เพิ่มศักดินา และเชื่อต่อไปว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธน ฯ ก็คงจะเช่นเดียวกัน คงจะอยู่ในตำแหน่งนายเวรขวาที่นายฤทธิ์ภักดีศักดินา ๔๐๐ ก่อนแล้วเลื่อนที่ออกไปเป็นหลวงยุกรบัตรตาก ศักดินา ๕๐๐ เพราะทั้งสองพระองค์ทรงมีบำเหน็จในการสงคราม ควรจะได้เลื่อน

ที่เลื่อนศักดินาเป็นรางวัลเช่นคนอื่น ๆ ที่ไม่ได้มีความชอบเป็นพิเศษ ได้รางวัลข้ามขั้น เพราะจากการศึกษาพงศาวดารสมัยปราบจลาจล สมัยกรุงธนฯ พบว่าสมเด็จพระเจ้ากรุงธนฯ กับสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ท่านสนิทกัน สติปัญญาท่านทันกัน ต่างพระองค์ต่างไม่ประมาทกัน ต่างพระองค์ต่างทำหน้าที่ของพระองค์ แต่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนฯ เกรงพระทัยสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ การที่จะเป็นไปได้ดังนี้ต้องทรงศึกษาจากพื้นเดิมที่ทรงรู้จักมา จนสมเด็จพระเจ้ากรุงธนฯ ย่อมตระหนักแน่แก่พระราชหฤทัยว่าสมเด็จพระพุทธยอดฟ้านั้นไม่มักใหญ่ใฝ่สูง พระราชหฤทัยเยือกเย็นสุขุม ทั้ง ๆ ที่มีปัญญา ฝีพระหัตถ์ก็กล้าแข็ง พระอารมณ์สนุกสนานแต่ทรงมีหลัก มีระเบียบ ไม่โลเล สิ่งใดที่เป็นหน้าที่แล้วทรงทำสิ่งนั้นอย่างดีที่สุดเต็มพระกำลังปัญญา ถ้าไม่ทรงรู้จักดังกล่าวท่านย่อมจะไม่ปล่อยให้มีอำนาจวาสนาเท่าที่มี

ความสับสนในการเกณฑ์คนมาป้องกันบ้านเมือง ๑ ความเลื่อนลอยของข้าศึก ๑ การสะสมเสบียงอาหาร ๑ ทำให้ทางราชการต้องพิถีพิถันในตำแหน่งยุกรบัตร เพราะความผิดพลาดดังกล่าว ยุกรบัตรมีส่วนต้องรับผิดชอบด้วย ดังนั้นจึงต้องมีการพิจารณาปรับปรุงยุกรบัตรกันใหม่ทันทีที่สงครามเสร็จ และคงปรับปรุงกันหลายเมืองโดยเฉพาะเมืองที่อยู่ในเส้นทางเดินทัพของข้าศึกใน พ.ศ. ๒๓๐๓ ที่ปรากฏชัดมีอยู่ ๒ เมือง คือ ตากและราชบุรี เพราะหลวงยุกรบัตรทั้ง ๒ เมือง ได้เป็นพระมหากษัตริย์ในเวลาต่อมา เมืองตากนั้นเป็นเมืองขึ้นอยู่ในเมืองกำแพงเพชรเมืองโท เป็นหัวเมืองฝ่ายเหนือ เหมาะแก่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนฯ ซึ่งเป็นบุตรเจ้าพระยาจักรี สมุหนายกในแผ่นดินพระเจ้าบรมโกษฐ์ เมืองราชบุรีซึ่งเป็นเมืองจัตวาขึ้นอยู่กับราชธานี เหมาะแก่สมเด็จพระ-

พุทธยอดฟ้าเพราะมั่นหมายจะเกี่ยวดองกับตระกูลบางช้างอยู่แล้ว ทั้งสองพระองค์ได้เปลี่ยนฐานะจากหัวหมื่นกรมพระตำรวจนอกขวาไปเป็นหลวงยุกรบัตรเมืองตาก เมืองราชบุรีเป็นลำดับ ศักดินา ๕๐๐ ไร่ คงเดิม การออกเดินทางคงออกเดินทางไล่ ๆ กันนั้นเอง สมเด็จพระเจ้ากรุงธน ฯ โชคดีเพราะเสด็จออกไปอยู่ไม่เท่าไร พระยาตากเจ้าเมืองและปลัดเมืองก็ถึงแก่กรรมตามลำดับ สมเด็จพระเจ้ากรุงธน ฯ ได้เป็นเจ้าเมืองแทน สมความประสงค์ทางอยุธยาในข้อที่อยากได้คนหนุ่มแข็งแรงว่องไว เป็นผู้รับผิดชอบในเมืองสำคัญทางยุทธศาสตร์

สมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ โชคไม่ดีในทางราชการเท่า เพราะพระอมรินทร์ภาชัย อันเป็นชื่อตำแหน่งพระยาเจ้าเมืองราชบุรียังแข็งแรงอยู่ แต่ไปทรงมีโชคดีในทางคู่ครองดังกล่าวมาแล้วข้างต้น คนหนุ่ม ๆ มีความปรารถนาดีต่อบ้านเมือง มีความตั้งใจที่จะทำทุกสิ่งทุกอย่างเพื่อความอยู่รอดของบ้านเมือง งานใหม่เป็นงานที่น่าสนใจ กว้างขวางเป็นงานที่ต้องใช้สติปัญญาแก้ปัญหาเฉพาะหน้า ซึ่งคนหนุ่ม ๆ ที่ฉลาดชอบทุกคน ภัยของบ้านเมืองเป็นประการใดก็เห็นแจ้งแล้ว และทราบทั่วทุกตัวคนว่าภัยนั้นจะต้องมาอีกไม่ช้าก็เร็ว ยุกรบัตรรุ่นนั้นคงคิดเหมือนๆ กันทุกคน เพราะการศึกษาอบรมอยู่ในระดับเดียวกัน พระบรมราโชวาทของสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรที่พระราชทานเมื่อกราบถวายบังคมลา ควรที่จะเป็นพระบรมราโชวาทที่กินใจ จับใจ เพราะทรงพระปรีชาสามารถและใฝ่ธรรม เท่า ๆ กับกล้าหาญ ลูกผู้ดีหนุ่ม ๆ ผู้เข้มแข็งทั้งหลายจึงกราบถวายบังคมลาแยกกันไปด้วยความภักดีต่อแผ่นดิน เป็นที่น่าเสียดายที่ไม่สามารถค้นได้อีกว่ายุกรบัตรรุ่นนี้มีท่านผู้ใดอีกบ้าง ถ้ามีได้อีกสักคนจะ

ยิ่งมั่นใจว่าคติที่ยุกรบัตรทั้งหลายได้รับพระราชทานจากสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรนั้นมีอานุภาพมหาศาล

แต่แล้วก็เหมือนสายฟ้าฟาดลงมากลางแดด ใน พ.ศ. ๒๓๐๓ นั้นเอง เพราะเมื่อซ่อมแซมบ้านเมืองเรียบร้อยเป็นปรกติ ข่าวทางด้านพม่าก็ปรากฏว่าเกิดจลาจลไม่มีทางจะยกทัพมาได้อีก ข้าเฝ้าของสมเด็จพระเจ้าสุริยามรินทร์ก็ประพฤติตามระเบียบของข้าเฝ้าที่เห็นแก่ตัว ยุยงให้สมเด็จพระเจ้าสุริยามรินทร์เอาเศวตฉัตรคืนจากพระอนุชา สมเด็จ-พระเจ้าสุริยามรินทร์ก็ไม่ต้องทรงใช้เวลาในการตัดสินพระทัย เพราะทรงรู้จักพระอนุชาดีว่าตราบใดที่สมเด็จพระอนุชายังคิดถึงสมเด็จพระบรมราชชนนีอยู่ ท่านต้องพระประสงค์อย่างใดก็ย่อมได้ดังพระประสงค์ วิธีชิงเศวตฉัตรง่ายมาก ประทับอยู่บนพระที่นั่งให้คนไปเชิญพระอนุชามาเฝ้า ถึงแม้ว่าพระอนุชาจะเป็นพระเจ้าอยู่หัวก็ตาม สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรเสด็จขึ้นเฝ้าตามสั่ง เมื่อขึ้นไปถึงที่บนก็พบว่าสมเด็จพระเชษฐาประทับเฉยบนพระแท่น มีพระแสงเปลือยฝักวางพาดที่พระเพลา สมเด็จพระเจ้าอุทุมพรทรงละอายพระทัยเสด็จลงจากพระที่นั่งออกจากพระราชวังและออกผนวช พร้อมทั้งคงตั้งสัตย์ไว้ด้วยว่าจะไม่สึก ข่าวการสละราชสมบัติของสมเด็จพระเจ้าอุทุมพรจะทำให้ยุกรบัตรหนุ่ม ๆ ทั้งหลายรู้สึกอย่างไรก็คงไม่ยากที่จะเดา

ในกฎหมายลักษณะอาญาหลวงมาตราหนึ่งมีว่า "พระเจ้าอยู่หัวตรัสสั่งให้ไปรั้งเมือง ครองเมือง ให้รักษาพยาบาลไพร่ฟ้าข้าไทยท่านแลให้รับรองสุขทุกขราษฎรทั้งปวงและรักษาถิ่นถานบ้านนอกขอบชนบทมิให้มีโจรผู้ร้ายและคนกันโชกราษฎร ถ้าผู้รั้งเมืองผู้ใดรักษาได้ ท่านว่ามีบำเหน็จในแผ่นดิน ถ้าแลโจรผู้กันโชกราษฎรเกิดชุกชุมขึ้นเหลือกำลัง

ระงับมิได้ ก็ให้บอกมายังลูกขุน ณ ศาลา ให้กราบบังคมทูลแด่สมเด็จ-บรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว จึงจะพ้นโทษ”

อีกมาตราหนึ่งว่า “ผู้รักษาเมือง ผู้รั้งเมือง ผู้ครองเมืองทั้ง-หลาย อันเป็นข้าพระเจ้าอยู่หัวอันอยู่ ณ ขอบขันธเสมาแว่นแคว้นอันขึ้นแก่กรุงศรีอยุธยาใหญ่น้อยทั้งปวง ท่านให้เจ้าเมืองทั้งปวงจัดหาผู้จะเป็นหมื่นแพ่ง หมื่นนครบาล หมื่นวัง หมื่นคลัง หมื่นนา หมื่นมหาดไทย และหมื่นพล หมื่นด่าน หมื่นแขวง และตั้งนายขนอนคอยด่านทางให้หมั้นดูผลดูร่องรอยรอบด่านแดน อย่าให้ข้าศึกศัตรูเข้ามาแปลกปลอมได้ ถ้าปราบข้าศึกศัตรูและช้างม้ายากไซ้ ให้เร่งขับครัวเข้าในเมือง และหับประตูเมืองอยู่ถ้าพระเจ้าอยู่หัวกว่าจะมา แลให้แต่งพลทหารแหกหักเอาทางข้าศึกจงได้ แม้นข้าศึกถอนไซ้ให้ตามจงได้คุ้งแดน ผู้รักษาเมือง ผู้รั้งเมือง ผู้ครองเมือง จึ่งจะมีบำเหน็จความชอบในแผ่นดิน ถ้าผู้รักษาเมืองมิได้ทำตามพระราชกฤษฎีกา ให้ลงโทษขนาดอย่าให้ขาดเหลือ”

ผู้รั้งเมืองราชบุรีมีศักดินา ๓๐๐๐ ไร่ ปลัดเมืองมีศักดินา ๖๐๐ ไร่ แต่ยุกรบัตรมีศักดินา ๕๐๐ ไร่ ไม่ทราบว่าท่านจัดการกันอย่างไร ในเรื่องมนุษย์สัมพันธ์ เพราะอำนาจหน้าที่ยุกรบัตรนั้นคงทำให้ผู้รั้งเมือง ปลัดเมือง อึดอัดอยู่บ้าง แต่เมืองใหญ่ขึ้นศักดินายุกรบัตรก็สูงขึ้นตามส่วน

อย่างหัวเมืองชั้นตรี เช่น นครสวรรค์ ไชยา เจ้าเมืองศักดินา ๕๐๐๐ ไร่ ปลัดเมืองศักดินา ๑๐๐๐ ไร่ ยุกรบัตรศักดินา ๘๐๐ ไร่ แต่เมืองขนาดนี้มีผู้แทนหน่วยงานกลาโหมมหาดไทยด้วย และมีศักดินา ๘๐๐ ไร่เท่ากัน ราชทินนามว่าพล ว่ามหาดไทยตรงตัว แต่บรรดาศักดิ์คงจะเป็นหลวง

หัวเมืองชั้นโท เช่น สุโขทัย นครราชสีมา เจ้าเมืองศักดินา ๑๐,๐๐๐ ไร่ ปลัดเมืองศักดินา ๑๒๐๐ ไร่ ยุกรบัตรศักดินา ๑๐๐๐ ไร่ บรรดาศักดิ์สมจะได้แค่หลวง

หัวเมืองเอก เช่น พิษณุโลก นครศรีธรรมราช ผู้ครองเมือง บรรดาศักดิ์เป็นเจ้าพระยา ศักดินา ๑๐,๐๐๐ ไร่ ปลัดเมือง ศักดินา ๓๐๐๐ ไร่ ยุกรบัตรมีบรรดาศักดิ์เป็นพระ ศักดินา ๑๖๐๐ ไร่

การสงครามที่เพิ่งผ่านไปกระทบกระเทือนชาวบางช้างมาก เพราะสนามรบอยู่ไม่ไกลจากบ้าน กองทัพไทย ๒ หมื่นรบกับพม่า ๒ ทัพ ที่เมืองราชบุรีอย่างที่เรียกกันว่าเป็นสามารถ และในที่สุดทัพไทยแตกและพม่ายึดครองราชบุรี ต่างคนต่างซุกซ่อนหลบหนีเข้าไปในดงในสวน ไม่มีใครอยู่ตามบ้านเพราะไม่ทราบว่าเมื่อใดพม่าจะผ่านมา ดังนั้นถึงสงครามสงบแล้วก็ยังหวาดกลัวกันอยู่ เพราะข่าวความทารุณของพม่าที่ฆ่าฟันผู้คนล้มตายไม่ว่าผู้หญิงหรือเด็กหรือคนแก่นั้นเป็นที่น่าสยดสยอง ดังนั้นต่างคนจึงต่างช่วยกันระวังบ้านเมือง เห็นเรือใครไปมาแปลกหน้าก็ต้องลงไปถามทักซักไซ้จนแน่ใจว่ามาดี มิได้มาร้ายจึงปล่อยให้ไป เป็นธรรมเนียมบางช้าง สืบต่อมาช้านาน

สมเด็จพระอมรินทร์ทรงครองเรือนอยู่กับสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าเป็นปรกติสุขอยู่ได้ ๓ ปี พอถึง พ.ศ. ๒๓๐๗ พม่าก็ยกมาอีก

ทางฝ่ายพม่าเมื่อพระเจ้าอลองพญาสวรรคตลง พระราชบุตรก็ได้เสวยราชย์ต่อ แต่บ้านเมืองไม่ปรกติสุข เพราะหัวเมืองในพระราชอาณาเขตตั้งตัวเป็นใหญ่ไม่อ่อนน้อมหลายเมือง ต้องปราบปรามกันอยู่หลายปี ในบรรดาหัวเมืองที่แข็งเมืองนั้นมีเมืองทวายอยู่ด้วยเมืองหนึ่ง เมืองทวายนี้เป็นชนวนระเบิดสงครามระหว่างไทยพม่าอยู่เสมอ โดยใจจริง

พวกทวายก็อยากจะเป็นอิสระแก่ตัวเหมือนคนทั้งหลาย แต่ความที่เป็นเมืองไม่ใหญ่โตและมีทำเลดีในการค้าทางทะเลจึงถูกกวนอยู่ร่ำไป เป็นเมืองขึ้นพม่าบ้างไทยบ้าง แต่ส่วนมากตกอยู่แก่พม่า คราวนี้พอแข็งเมืองได้สักครู่ เห็นพม่าปราบปรามได้ราบคาบมาหลายเมืองก็ร้อนตัวเพราะไม่ช้าก็จะต้องถึงทวาย จึงขอบารมีไทยเป็นที่พึ่ง ไทยตกลงรับถ้าไม่รับจะเสียเกียรติ ไม่ได้รับเอาไว้เป็นด่านหน้าป้องกันเมืองมะริด เมืองตะนาวศรี เพราะถ้ารับโดยวัตถุประสงค์นั้นก็ต้องเตรียมป้องกันให้ปรากฏ

พม่าปราบได้จนมาถึงเมืองเชียงใหม่ ได้เชียงใหม่ไว้เป็นของตนใน พ.ศ. ๒๓๐๖ เมื่อปราบปรามเสี้ยนหนามภายในราบคาบแล้ว พม่าก็ให้มังมหานรธาเป็นแม่ทัพมาจัดการกับทวายใน พ.ศ. ๒๓๐๗ ซึ่งก็ย่อมจะได้โดยไม่ยาก รวมทั้งเมืองมะริด เมืองตะนาวศรี ตามระเบียบ นอกจากนั้นยังจัดทัพหน้าเป็นทัพเรือไล่ตามเจ้าเมืองทวายที่หนีอ้อมแหลมวิคตอเรียเข้ามาตามลำน้ำกระบุรีผ่านเมืองระนองอีกทัพหนึ่ง ทัพนี้เลยเป็นอันตรายแก่เมืองมลิวัน ที่แหลมวิคตอเรีย เมืองระนอง กระบุรี บ้านเมืองถูกเผาผลาญ ผู้คนถูกฆ่าตาย ถูกปล้น ถูกข่มเหง ย่อยยับเป็นเมือง ๆ ไป ยังไม่สะใจพม่ายกทัพขึ้นบกข้ามคอคอดกระลงมาตีเมืองชุมพร เมืองไชยาแหลกเป็นพัศมธุลีลงอีกสองเมือง จนไม่มีอะไรจะให้ทำแล้วจึงยกขึ้นเหนือไปตีเมืองปทิว เมืองกำเนิดนพคุณ เมืองกุย เมืองปราณ นับเป็นหัวเมืองต่าง ๆ ที่ถูกโจมตีดะมาแล้วน่าใจหาย น่าสยดสยอง ดูมันง่ายดาย สะดวก สบาย ทั้ง ๆ พม่าที่ยกมานั้นเป็นเพียงกองโจรเท่านั้น ส่วนทัพหลวงพม่าตั้งคอยดูเชิงอยู่ที่เมืองตะนาวศรี

คราวนี้ไทยฉลาดขึ้น จัดกองทัพรับกองทัพพม่าที่อ้อมแหลมตัดเข้ามาทางปราณบุรีตามเส้นทางลำเลียงสินค้าจะเข้าเพชรบุรีที่ปากทาง

โดยมีพระยาพิพัฒน์โกษาและสมเด็จพระเจ้ากรุงธน ฯ คุมมา พระเจ้ากรุงธน ฯ นั้นตั้งแต่เข้ามารับตราตั้งเป็นพระยาวชิรปราการเจ้าเมืองกำแพงเพชรแทนเจ้าเมืองเก่าที่ถึงแก่กรรม ก็ไม่ได้กลับออกไป ต้องอยู่ช่วยราชการสงครามที่ในกรุงจนกรุงแตก ทัพหน้าพม่าน้อยตัวกว่าก็ถอยไปยังอ่าวหว้าขาว ขึ้นช่องเขาบรรทัดตัดลงฝั่งตะวันตกที่ด่านสิงขร เข้าไปรวมกับทัพหลวงที่เมืองตะนาวศรีและถอยไปพักพลอยู่ที่เมืองทวาย การรุกรานก็สงบลงชั่วคราวทางใต้

ขณะที่พม่ายกทัพราวีอยู่ทางใต้ในพ.ศ. ๒๓๐๗ นั้น ทางอยุธยาเกณฑ์คนหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายเหนือเข้ามารักษาพระนครเป็นอันมาก การเกณฑ์คนเข้าสู่สงครามนั้นเป็นหน้าที่ของกรมพระสุรัสวดีในกรุง ส่วนในภูมิภาคนั้นเป็นหน้าที่ของสัสดีที่จะบอกกล่าวบ่าวร้องติดตาม และถ้าใครไม่ปฏิบัติตามมีโทษถึง ๙ สถาน คือ ตั้งแต่ริบทรัพย์สินและฆ่าจนถึงภาคทัณฑ์เลือกได้ตามหนักเบาสถานหนึ่งสถานใด ใครเป็นเจ้าขุนมูลนายมีไพร่มีสมพลอยู่ตามศักดิ์ เมื่อถูกเกณฑ์ต้องรีบจัดส่งให้ตามเกณฑ์ จะรับเงินจากไพร่แล้วไม่เกณฑ์ไม่ได้มีความผิด เรื่องทั้งหลายเหล่านี้เป็นเรื่องสำคัญสำหรับยุกรบัตร ต้องดูทั้งหลวงพลว่ากระฉับกระเฉง ว่องไวเพียงไร การปฏิบัติราชการเป็นที่เรียบร้อยหรือไม่ ผลที่ได้เป็นอย่างไร ยุกรบัตรจะรอให้เกิดความเสียหายก่อนไม่ได้ เพราะหน้าที่ระบุไว้แล้วว่า

"อนึ่ง ถ้างานณรงค์สงครามให้ยุกรบัตรดูผิดแลชอบ"

สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าตามหน้าที่ต้องทรงควบคุมการเกณฑ์คนรีบส่งไปอยุธยาตามจำนวนที่สั่งมา และขณะเดียวกันก็ต้องเกณฑ์ไว้สำหรับราชบุรีด้วย เพราะถ้าพระราชบุรีต้องไปรบหลวงยุกรบัตรต้องไปทัพด้วยตามหน้าที่ที่กำหนดไว้

การยาตราทัพไปณรงค์สงครามนั้น ท่านระบุไว้ในกฎหมายลักษณะขบถศึก จุลศักราช ๗๙๖ ว่า

"ให้ยุกรบัตรทัพ แลปีกซ้าย ปีกขาว ถืออาญาต้อนพลทั้งปวง แลให้นายกองยุกรบัตร เกียกกาย กองน่า กองหลัง ปีกซ้ายปีกขวา แต่ขุนหมื่นต้อนพลจงทุกกอง แลให้แต่งลูกหลานอันไว้ใจได้นั้นต้อนพลทั้งปวง หลังยุกรบัตรเป็นขนัด

อนึ่ง แลให้แต่งองครักษ์อันบันดาได้ประจำทัพ ไว้ด้วยยุกรบัตรในปีกซ้ายปีกขวานั้น แลขุนหมื่นบันดาถืออาญาสิทธิพลทั้งปวงโดยพนักงาน ถ้าผู้ใดต่อรบด้วยราชศัตรู มิพึ่งบังคับย่อท้อในที่รบ พื้นเพือนจากขบวนทัพประการใด ถ้ามีบันดาศักดิ์นา ๘๐๐ ลงมาถึงไพร่ไซ้ โทษหนักเท่าใดให้ลงโทษโดยโทษานุโทษนั้น ถ้ามีบันดาศักดิ์นา ๑๐๐๐ ขึ้นไปให้คุมเอาตัวไปส่งแก่นายกอง ยุกรบัตร เกียกกาย ให้ลงโทษโดยโทษานุโทษนั้น และให้เกียกกายบันดาถืออาญาต้อนพลกฎหมายเอาโทษนั้นไปบอกแก่นายกองยุกรบัตรเกียกกายให้พิจารณาโดยโทษ แลเมื่อยุกรบัตรแลขุนหมื่นจะลงโทษผู้พื้นเพือนในกลางสงครามนั้น ถ้าแลพื้นเพือนลงมาถึงช้างม้านายกองให้ลงโทษจงหนัก เร่งต้อนให้เข้ารบ ถ้าแลถอยหลังลงมาจากนายพันนายกองให้ลงโทษถึงสิ้นชีวิต

เมื่อขุนหมื่นอาญาต้อนพลทั้งปวงจะลงโทษแก่ผู้เลมิดพระราชอาญาในการพระราชสงครามนั้น ถ้าแลโทษหนักแลจะถึงสิ้นชีวิต ให้ยุกรบัตรลงโทษโดยโทษานุโทษ

ถ้าแลหมื่นรบได้ราชศัตรู ผู้ใดได้ชนช้างได้ตลุมบอน แลมีบำเหน็จบำนาญก็ดี เป็นใจอาษาราชการด้วยใจสาพิภักดิ์ก็ดี แลมิได้เป็นใจอาษาราชการ แลย่อท้อในราชการสงครามด้วยประการใด แลจะลงโทษ

หนักก็ดี ถึงสิ้นชีวิตก็ดี ให้ยุกรบัตรแลลูกหลานนายกองยุกรบัตรเกียกกายกฎหมายเอาบำเหน็จและโทษ แลชื่อผู้เลมิดพระราชอาญาในราชสงครามจงมั่นคงโดยพนักงาน ครั้นเสร็จการแล้วให้เอามาว่ากล่าวแก่นายกองแลยุกรบัตรเกียกกาย โดยบำเหน็จแลโทษนั้น ครั้นแลราชศัตรูแตกฉานพ่ายแพ้แล้วใช้ให้ติดตามเอานายกองนายทัพแลพลจงได้

อนึ่ง ถ้าแลจะเกณฑ์เอาคนไปจ่ายเท่าใด เมื่อทำออกเสร็จมากน้อยเท่าใด ให้เรียกเอาแก่ยุกรบัตรให้ครบตามเกณฑ์

แลนายกองนายทัพ ผู้ใดออกไปได้รบแลมีชัยชำนะแก่ฆ่าศึกแลให้ยุกรบัตรทัพกฎหมายมาได้รางวัลเจียดทอง เสื้อสนอบ เปลี่ยนที่อื่น"

ที่ว่ามานี้คือหน้าที่ยุกรบัตรยามสงคราม ใครได้อ่านแล้วก็ย่อมจะไม่ต้องสงสัยเลยว่าเหตุใด พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าเวลาเสวยราชย์แล้ว และยกทัพไปทำสงคราม จึงต้องทรงตั้งสมเด็จพระบรมราช-โอรสคือสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า ฯ เพราะในยามหน้าสิ่วหน้าขวานจะไว้ใจใครได้ง่าย ๆ และยิ่งสมเด็จพระราชโอรสได้โดยเสด็จการสงครามกับท่านมาตั้งแต่พระชันษา ๘ ขวบ ได้ทรงศึกษาพิไชยสงครามจากของจริงด้วยแล้วก็ยิ่งควรจะทรงไว้วางพระราชหฤทัยได้

ระหว่างที่ทัพหลวงตั้งขัดตาทัพอยู่ที่เพชรบุรี สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าคงจะต้องทรงงานหนักมาก กรมการเมืองจะต้องพร้อมกันทุกขณะ พลต้องพร้อม เด็กผู้ชราควรจะหลบภัย เสบียงอาหารจะต้องมีพอถ้าเมืองถูกล้อม จุดอ่อนของเมืองราชบุรีเมื่อสงครามครั้งที่แล้วคงจะได้รับการแก้ไขปรับปรุง สมเด็จพระอมรินทร์ ฯ คงประทับอยู่ที่บ้านปากคลองอัมพวา คงบรรทมไม่หลับสนิท เพราะพระราชธิดายังทรงพระ

เยาว์ สงครามคราวที่แล้วถึงทรงมีห่วงก็เหมือนไม่มี เพราะใคร ๆ มารุมกันเป็นห่วงพระองค์ สงครามคราวนี้ทรงมีถึงสองห่วง ไหนจะห่วงพระราชสวามี ไหนจะห่วงพระราชโอรสธิดา ประสบการณ์จากการอพยพคราวที่แล้วสอนให้พระองค์ทรงเตรียมพร้อมอยู่ตลอดเวลา ถ้าคราวที่แล้วไม่ได้ทรงเตรียมคราวนี้คงทรงเตรียมแน่นอน สิ่งที่ทรงเตรียมนั้นคือกระจาด ๒ กระจาด พร้อมด้วยสาแหรก ไม้คาน ในกระจาดนั้นบรรจุเสบียงอาหาร มีข้าวสารเป็นต้น ของเหล่านี้ทรงเก็บไว้ใต้แท่นบรรทมพร้อมที่จะทรงฉวยทันทีพร้อมกับพระราชโอรสธิดา ที่สันนิษฐานว่าทรงเตรียมไว้ดังนั้นก็เพราะตลอดพระชนมชีพของพระองค์ ใต้พระแท่นต้องมีของดังกล่าวทรงคอยเปลี่ยนอยู่เสมอ ตรัสว่าเผื่อบ้านแตกเมืองเสียจะได้ติดตัวไป นอกจากนั้นการเก็บรักษาอาหารให้คงอยู่ได้นาน ๆ ก็ทรงทำจนติด แม้เมื่อดำรงตำแหน่งสมเด็จพระพันปีในรัชกาลที่ ๒ ก็ยังทรงดองผักเสี้ยนในขวดตากไว้ที่พระแกล เครื่องที่ตั้งถวายโปรดปลาเค็มขาดไม่ได้ เป็นเหตุให้ชาววังที่เกิดชั้นหลังไม่ทันพบสงครามนำเอาไปกระซิบกระซาบด้วยเห็นขัน เพราะหวังจะเห็นท่านกรีดกรายดัง "นางใน" ตามวรรณคดี

กฎหมายสมัยนั้นให้ความคุ้มครองภริยาผู้ที่ไปราชการไว้ประการหนึ่งว่า ถ้าสามีไปราชการห้ามมิให้ผู้มีบรรดาศักดิ์มาหาไม่ว่าจะกลางวันหรือกลางคืน ถ้าไม่ปฏิบัติตามถูกปรับตามศักดินา ดังนั้นสมเด็จพระอมรินทร์ จึงทรงปลอดจากการเสื่อมพระเกียรติ

พอพม่าถอยกลับไปจากเพชรบุรี ทางอยุธยาได้ข่าวก็ปล่อยคนที่เกณฑ์ไปช่วยกลับ คนก็ทยอยกลับมาราชบุรี มาถึงแล้วบ้าง ยังไม่มา

บ้าง มาแล้วไปกิจอื่นบ้าง ก็มีตรามาสั่งเกณฑ์ให้ส่งคนไปอยุธยาใหม่ เพราะได้ข่าวว่าพม่ายกจากทางเหนือผ่านตาก กำแพงเพชร ลงมาเป็นทัพใหญ่ คำสั่งปล่อยเดือน ๕ คำสั่งเกณฑ์เดือน ๗ ยุกรบัตรทุกเมืองคงแทบคลั่ง รวมทั้งในอยุธยาเอง แต่สมเด็จพระพุทธยอดฟ้ายุกรบัตรราชบุรีท่านมีพระราชหฤทัยเยือกเย็นสุขุมคงจะทรงแก้ไขปัญหาได้ไม่ยากนัก เพราะราชบุรีเป็นเมืองจัตวาผู้คนไม่มากเท่าใด

แต่พม่าไม่ได้ยกมาจากทางเหนือทางเดียว ทางตะวันตกก็ยกลงมาทางด่านเจดีย์ ๓ องค์ เพราะทัพพม่าที่ถอยไปจากเพชรบุรีไปนั้นสมทบกับทัพหลวงที่ตะนาวศรี แล้วยกไปประชุมพลกันอยู่ที่เมืองทวาย การชิมลางศึกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๐๗ นั้นทำให้พม่ารู้กำลังไทย มองเห็นช่องทางที่จะริบทรัพย์สมบัติ และผู้คนไปเป็นทาส ดังนั้นพอทัพทางเหนือที่เชียงใหม่พร้อม ทัพทางตะวันตกที่ทวายพร้อม พระเจ้ามังระก็สั่งบุกเข้ามาทั้ง ๒ ทาง การบุกเข้ามาก็เพื่อตีปล้นอย่างโจร ได้แค่ไหนก็เพียงนั้นไม่ได้มีแผนที่จะตีกรุงอยุธยา เพราะบุกด้วยวิธีนี้พบแล้วว่าสะดวกรวดเร็วไม่เปลืองรี้พล ไทยต้านหนักก็ถอย ไม่หักหาญ

ทางทวายนั้นมังมหานรธาเป็นแม่ทัพหลวงให้เมขะระโปแม่ทัพหน้าคุมพล ๕๐๐๐ ยกเข้ามา ทางที่จะจากทวายสู่ไทยนั้นมี ๒ ทาง ทางหนึ่งเป็นทางคนเดินเรียกว่าช่องเขาสูง ถ้าพม่ามาจากทางนี้ก็ออกจากทวายข้ามเขาบรรทัดลงมายังเมืองท่าตะกั่วริมแม่น้ำไทรโยค ใต้ปากแม่น้ำน้อย ๘๙๖ เส้น แล้วเดินทางด่านกรามช้างเข้าสู่กาญจนบุรี แต่ถึงแม้เส้นทางนี้จะลัดก็เป็นทางกันดารเดินยาก สูงชันมากไม่เหมาะแก่การเดินทัพ

อีกทางหนึ่ง ออกจากเมืองทวาย ผ่านลงมาทาง เมืองตะนาวศรี

ข้ามเขาบรรทัดแล้วลงทางด่านบ้องตี้ ตรงเข้าสู่กาญจนบุรีได้เช่นกันทาง เดินสบายเหมาะแก่การเดินทัพ แต่ระยะทางไกลกว่า เข้าใจว่ามังมหานรธา เดินทางนี้ เมื่อข้ามเขาบรรทัดก็มาตามด่านบ้องตี้สู่ด่านกรามช้าง ซึ่งต่อมาจากด่านเจดีย์ ๓ องค์แล้วเลียบแม่น้ำแม่กลองตัดเข้าทุ่งลาดหญ้า ตีเมืองกาญจนบุรีที่ตั้งอยู่เชิงเขาชนไก่ทันที

พระพิเรนทรเทพเจ้ากรมตำรวจใหญ่ฝ่ายขวาเป็นแม่ทัพคุมพล ๓๐๐๐ ตั้งรับอยู่ที่เมืองกาญจนบุรีได้ต่อสู้ต้านทานเป็นสามารถทั้งๆ ที่กำลังไม่พรักพร้อม เมื่อสุดความสามารถทัพพระพิเรนทร์ก็แตกหนีร่นมายังราชบุรี พม่าก็ตามติดๆ มาจนถึงลำน้ำราชบุรี ตั้งค่ายอยู่ที่ตำบลลูกแกแห่ง ๑ ตำบลตอกละออมแห่ง ๑ ดงรังหนองขาวแห่ง ๑

ทางอยุธยาเกณฑ์คนหัวเมืองชั้นนอกชั้นในเข้าไปไว้ยังกรุงหมดเพราะคาดว่าพม่าจะตีกรุง หัวเมืองทั้งหลายก็ไม่มีทางจะต่อสู้ไม่ว่าทางเหนือ ทางใต้ ปล่อยให้พม่าเพียง ๕๐๐๐ คน รังแกราษฎรตามหัวเมืองตามชอบใจ

กว่าทางอยุธยาจะได้คิด ราษฎรก็ป่นปี้แหลกเหลวไปตามๆ กัน การที่คิดก็ไม่เป็นแก่นสารอันใด คือจัดทหารที่เกณฑ์มาจากปักษ์ใต้จัดเป็นทัพบกลงมารบพม่าที่ราชบุรีทัพหนึ่ง จัดเป็นทัพเรือยกมาทางแม่น้ำตั้งทัพที่บางกุ้งใต้เมืองราชบุรีทัพหนึ่ง ไม่ทราบว่าทัพทั้งสองมีกำลังเท่าใด ทราบแต่ว่าทัพพม่า ๕๐๐๐ คน ตีทัพไทยคราวนั้นแตกยับเยินถอยไปทั้งสองทัพ พม่าก็ไม่ละลดตามตีไปจนถึงธนบุรี พม่าหยุดอยู่แค่นั้น ปล้นราษฎรแถวธนบุรีจนสาใจแล้ว ถอยกลับพร้อมทั้งเก็บรวบรวมเรือเอาไปไว้ที่ราชบุรีด้วยเป็นจำนวนมาก

พม่า ๕๐๐๐ คนตั้งอยู่ที่ราชบุรีนานถึง ๖ เดือนนั้น ชาวบาง

ช้างจะเป็นประการใด ราชบุรีกับสมุทรสงครามห่างกันแค่คืบ ป่นปี้ยี่ยำไปด้วยกันทั้ง ๒ เมือง ถึงเพชรบุรีเองก็ไม่ได้เว้นผู้คนทั้ง ๓ เมืองแตกฉานเข้าป่าไป และที่แตกก็ไม่ใช่ชาย เพราะชายฉกรรจ์นั้นถูกเกณฑ์เข้าไปอยู่เมืองหลวงหมด การรวมกำลังไม่มีทางจะทำได้ในย่านนี้ ขืนทำก็แพ้ภัยตัว สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าต้องทรงพาญาติวงศ์ และราษฎรหลบหลีกซ่อนเร้นออกไปกระจายกันอยู่ตามป่าตามดง ห่างจากบ้านเป็นระยะทางไกลหลายวัน ก่อนจะอพยพนั้นเสบียงอาหารสิ่งใดที่นำติดตัวได้ก็นำไปพอสมควรแก่กำลัง ทุกคนคงมีไถ้ผูกที่เอว ของคงใส่กระจาด กระบุงหาบคอนกันไป ผู้ชายคงถืออาวุธไม่วาง แม้ผู้หญิงเองก็คงจะต้องมีติดตัว ผ้าแถบคงเลิกห่มคลุมไหล่ คงเปลี่ยนเป็นห่มตะแบงมานเพราะรัดกุมกว่า เสบียงอาหารที่เหลือสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าท่านให้ขุดหลุมเป็นที่เก็บซ่อน เช่นเดียวกับทรัพย์สินเงินทอง เมื่อใดเสบียงที่ติดตัวไปร่อยหรอลงจะได้ย้อนกลับมาในเวลากลางคืนลอบขุดเอาไปเพิ่มเติม เรือเป็นของสำคัญมากในสมัยนั้น เพราะเป็นทางเดียวที่จะใช้ไปไหน ๆ ได้โดยสะดวก พม่าเองก็ต้องการเที่ยวกว้านเก็บ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าท่านให้คว่ำจมน้ำไว้ในคูข้างบ้าน ไม่ให้ข้าศึกเห็น

มังมหานรธาเห็นว่าเพียงแต่ทัพหน้า ๕๐๐๐ คน ยังทำการได้ถึงเพียงนี้ ดังนั้นพอสิ้นฤดูฝนก็กรีธาทัพหลวงตามมาอีก ๓๐,๐๐๐ คน และมาตั้งประชุมพลอยู่ที่ราชบุรี เพื่อเตรียมเข้าตีอยุธยาจากทางใต้พร้อมกับทัพพม่าจากทางเหนือ พม่าเพียง ๕๐๐๐ คน ราษฎรแถบนั้นยังบอบช้ำ คราวนี้อีก ๓๐,๐๐๐ คน กำลังหิว กำลังหื่น กำลังกระหายทั้งนั้น สภาพการณ์จะเป็นอย่างไร การออกไล่จับสัตว์เป็นของสนุกของพรานฉันใดการออกไล่จับคนก็เป็นของสนุกของพม่าฉันนั้น ไล่จับทั้งบนบก

ในน้ำ ในดง ในป่า ไม่เว้น การที่มังมหานรธาคิดจะตีอยุธยาขึ้นไปจากทางใต้ ไม่ตีเข้าไปจากทางทิศตะวันตกอย่างเคย เพราะจะปิดทางคมนาคมทางทะเลไม่ให้ได้ติดต่อหาเสบียงอาวุธจากภายนอกได้ ทางตะวันตกนั้นไม่มีความหมายอันใด บทเรียนที่พม่าได้มาจากสงครามครั้งที่แล้วเป็นผลดีแก่พม่ามาก และด้วยแผนนี้แม่น้ำท่าจีน แม่น้ำแม่กลอง แม่น้ำเจ้าพระยาจึงตกอยู่ในอำนาจพม่า มังมหานรธาจัดทัพเรือยกมาทางแม่กลอง ท่าจีน ตีธนบุรี นนทบุรี ขึ้นไปจนถึงกรุงเก่าทัพ ๑ ตนเองยกไปทางบกขึ้นสุพรรณบุรี

บางช้าง สมุทรสงครามแหลกด้วยทัพเรือของเมบะระโป ในคราวนี้ยิ่งขึ้นไปอีก ชาวบ้านร้านถิ่นที่ใจกล้าหลบภัยไม่จริง เพราะเป็นห่วงบ้าน ผลุบๆโผล่ๆก็ถูกกวาดต้อนเรียบไปเป็นครัวๆ นับแต่ครัวเจ้าเมืองเป็นต้นไป พระสมุทรสงครามนั้นลูกเมียไม่เหลือจนคนเดียว

สมเด็จพระอมรินทร์ฯ ทรงสูญเสียในสงครามครั้งนี้มาก ต้องสูญเสียหลานชายหญิงอันเกิดแต่พระสมุทรสงครามและท่านพูนให้แก่พม่าไปจนหมดสิ้นทั้งแม่ทั้งลูก คุณหงส์ลูกท่านชีโพผู้ขนิษฐา คุณปรางหลานสาวลูกของท่านจั่น และท่านชื่นซึ่งเป็นลูกผู้พี่ก็ถูกพม่าฉุดไป หลานชายหญิงลูกของท่านพลอย ซึ่งเป็นลูกผู้พี่พม่าฉุดไปเรียบ คุณทองดีหลานซึ่งเป็นลูกท่านจันทร์ และหลานสองคนซึ่งเป็นลูกท่านอินทร์ก็เช่นกัน ข่าวล้มหายตายจากต่างๆ เหล่านี้ประเดมาวันแล้ววันเล่าไม่มีใครเป็นอันกินอันนอน ไหนจะห่วงตัวไหนจะห่วงพี่น้องลูกหลานทุกคนต้องนอนกลางดินกินกลางทราย ไม่มีหลังคาจะคุ้มแดด คุ้มฝนคุ้มน้ำค้าง ยิ่งสงครามดุเดือดขึ้นเท่าไร สมเด็จพระอมรินทร์ฯ ก็ยิ่งทรงลำบากมากขึ้นเท่านั้น เพราะพระราชโอรสธิดายังอ่อนอยู่ ก่อนจะเสีย

กรุง สมเด็จพระอมรินทร์ ฯ ก็เสียพระราชโอรสธิดาสองพระองค์แรกไป คงเหลือสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าหญิงฉิม ซึ่งยังอ่อนอยู่พระองค์เดียว พระชนกชนนีก็ไม่ทรงทราบว่าอยู่ทางใด การแต่งพระองค์คงเตรียมพร้อมอยู่ตลอดเวลา ด้วยทรงผ้าโจงห่มตะแบงมาน ที่บั้นพระองค์คงทรงคาดไถ้ประจุข้าวตาก พริกกะเกลือ เพราะไถ้นั้นทรงเตรียมไว้จนตลอดพระชนมายุ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าระยะนี้คงทรงทำอะไรไม่ได้ เพราะทรงตกอยู่ในดงข้าศึกอย่างหนาแน่น จะเสด็จอพยพหลบภัยไปก็ย่อมทำไม่ได้ เพราะหน้าที่หลวงยุกรบัตรยังคงดำรงอยู่ ราษฎรซึ่งส่วนมากเป็นคนชราหญิงและเด็ก ถึงแม้จะกระจัดกระจาย ก็ยังทราบกันอยู่ว่ากระจัดกระจายอยู่ตามป่าตามดงแถบใดบ้าง ทางส่วนพระองค์พระธิดาก็ยังอ่อน ครอบครัวก็ใหญ่ ความเยือกเย็นของพระราชหฤทัยคงจะทำให้สถานการณ์ของบรรดาผู้ที่อพยพหลบภัยขวัญดีขึ้นบ้าง ท่านไม่มีโอกาสที่จะทรงทราบเลยว่าสมเด็จพระชนก พระพี่นาง พระเชษฐา พระอนุชา พระขนิษฐา จะตกอยู่ในสภาพเช่นไร สงครามคราวที่แล้วยังสด ๆ ร้อน ๆ อยู่ ยังทรงจำได้ทุกสิ่งทุกอย่าง และคราวนี้ไม่เหมือนคราวนั้นหนักกว่ามากนัก ยิ่งฝีมือในการรับต่างกว่าคราวที่แล้วด้วยก็ยิ่งน่าประหวั่นพรั่นพรึง ราชบุรีกับอยุธยาว่าโดยระยะทางไม่ไกลเลย แต่ครั้งนั้นราวกับอยู่คนละพิภพ

แล้ววันดีคืนดีก่อนเสียกรุง พระพี่นางพระองค์รองและครอบครัวก็มาปรากฏพระองค์ราวปาฏิหาริย์ ได้ทรงพึ่งพากันในยามยาก นอกจากพระพี่นางแล้วยังมีพระสหายเก่า คือ นายบุนนาค ต่อมาเป็นเจ้าพระยามหาเสนาต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พาครอบครัวอพยพมาอยู่ด้วย

ระหว่างหน้าสิ่วหน้าขวานนี้หัวเมืองทางด้านชายทะเลตะวันออกปลอดภัยกว่าทางอื่น ดังนั้น ผู้คนที่อพยพหลบจากอยุธยาจึงไปอยู่แถบนั้นมาก พวกชายทะเลทางฝั่งเพชรบุรีไม่ปลอดภัย พวกบ้านแหลมอพยพหลบมาแม่กลอง พวกแม่กลองหลบเข้าป่า สับสนกันไปหมดแต่ที่ ๆ พวกบ้านแหลมอพยพมาอยู่แม่กลองนั้นอยู่ลับเข้าไปทางฝั่งใต้นอกเส้นทางเดินของพม่า เมื่อเสร็จสงครามแล้วไม่กลับภูมิลำเนาเดิม ตั้งรกรากอยู่ที่ปากคลองฝั่งใต้ตลอดมา ที่พวกบ้านแหลมอพยพหลบภัยนี้มีคนสำคัญที่สุดอยู่ด้วย คนนั้น คือ ท่านเอี้ยง สมเด็จพระบรมราชชนนีของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ท่านไม่ได้หลบไปกับพระมเหสีโอรสธิดาของสมเด็จพระเจ้ากรุงธน ฯ ซึ่งหลบอยู่แถวแขวงลพบุรี

พม่ายกไปทั้งทางบกทางเรือแล้วใช่ว่าจะทิ้งเมืองราชบุรีก็หาไม่ให้ทหารพม่าจำนวนหนึ่งรักษาอยู่ จนเมื่อทหารมอญยกมาจากเมาะตะมะอีกทัพหนึ่ง มังมหานรธาก็ให้ทัพมอญคุมราชบุรีแทน เรียกทัพพม่าขึ้นไปช่วยตีอยุธยา พวกชาวบ้านราชบุรี สมุทรสงคราม เพชรบุรี ที่เดนตายหลงหูหลงตาพม่าอยู่ก็เสียทีมอญ ซึ่งกำลังอดอยากมาจากทางไกลมอญเหล่านี้ดุร้ายทารุณพอ ๆ กับพม่า ชาวบางช้างจำใส่ใจกันดีถึงความทารุณของพวกมอญครั้งกระนั้น

ข่าวคราวคงมีออกมาเรื่อย ๆ ยังราชบุรี แต่คงเป็นข่าวไม่ดีสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจึงทรงทราบความเคลื่อนไหวพอสมควร กรุงศรีอยุธยาแตกก็คงทรงทราบ แต่มิรู้ที่จะทำประการใด ชีวิตที่ตกอยู่ในความรับผิดชอบทั้งห่างทั้งชิดกระจัดกระจายอยู่ตามดงตามป่าเป็นจำนวนไม่น้อย ที่พลัดพรากจากกันหาไม่พบก็มาก สมเด็จพระอมรินทร์ ฯ นั้นน่าเห็นพระทัยมาก พระธิดายังอ่อน พระชนกทอง พระชนนีสั้น

ก็พลัดพรากจากกันไปไม่รู้เหนือรู้ใต้ แต่น้ำพระทัยท่านเด็ดเดี่ยวจึงคงไม่เป็นภาระแก่สมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ท่านช่วยพระองค์ท่านได้ เพราะความเคยแก่งาน และก็คงจะทรงช่วยผู้อื่นได้ด้วย

ครั้นแล้ววันที่จะได้ทรงพบสมเด็จพระราชอนุชา กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทก็มาถึง ท่านทรงดั้นด้นค้นหาอยู่หลายวันจึงได้เฝ้า ครั้นสององค์พี่น้องตรัสถามถึงพระชนกและพระวงศ์ทั้งปวง กรมพระราชวังบวร ฯ ก็กราบทูลไม่ได้ หนังสือปฐมวงศ์เขียนไว้ว่า

"เมื่อทรงสดับก็ทรงพระกันแสงพร้อมกันทั้ง ๓ พระองค์"

กรมพระราชวังบวร ฯ กราบทูลพระเชษฐาว่า

"ซึ่งเราพี่น้องทั้ง ๓ นี้ จะอยู่ในป่านี้เห็นไม่ชอบกล ด้วยทางนี้เป็นทางที่อ้ายพม่าเคยไปมาอยู่เนือง ๆ ขอเชิญเสด็จไปอยู่ที่บ้านสหายข้าพเจ้าชื่อจีนเรือง อยู่ ณ เมืองชลบุรีเถิด เห็นจะพ้นภัยอ้ายพม่าด้วยเป็นทางไกลที่อ้ายพม่าจะไม่ไปทางนั้น"

"ซึ่งเจ้าจะให้ข้าไปอยู่ที่เมืองชลบุรีนั้นข้าไปไม่ได้ ขัดอยู่ที่เมียแลพี่สาวก็มีท้องอาหลักอาเหลืออยู่ จะต้องรอให้คลอดบุตรก่อนจึงจะผ่อนผันไปต่อภายหลัง....."

แล้วตรัสว่าสำหรับกรมพระราชวังบวร ฯ นั้นจะประทับอยู่กับท่านที่นั่นหรือจะเสด็จไปชลบุรีก็สุดแต่พระทัย กรมพระราชวังบวร ฯ กราบทูลว่าต้องพระประสงค์จะเสด็จชลบุรีแต่ขัดสนด้วยพาหนะ เพราะเรือที่มาเป็นเรือเล็ก ทะลุใช้การไม่ได้ สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจึงตรัสว่า

"ข้อนั้นเจ้าอย่าวิตก ข้าจะให้เรือใหญ่กับเสบียงอาหารให้พร้อมเรือ ๔ วา ของข้าจมน้ำอยู่ในคูบ้าน เวลาค่ำวันนี้เจ้าจงรีบไปกู้เอาเถิดแต่ประทุนหามีไม่ เรือยาใหม่ ๆ อาจจะใช้ไปถึงเมืองชลบุรีได้"

ครั้นพลบค่ำกรมพระราชวังบวร ฯ กับพวกก็พากันไปกู้เรือในคูบ้านอัมพวาได้แล้วก็รีบมาเฝ้าพระเชษฐา ๆ ก็จัดเสบียงอาหาร ผ้านุ่งห่มและเงินให้ตามสมควร นอกจากนั้นยังพระราชทานนโยบายด้วย ซึ่งไม่มีใครนึกถึงว่าจะทรงมีพร้อมถึงเพียงนั้น นโยบายที่พระราชทานไปนั้นคือ เมื่อสมเด็จพระอนุชาตัดสินพระทัยจะไปประทับอยู่กับจีนเรืองผู้สหายยังชลบุรีแล้วก็ควรจะเข้าไปฝากตัวกับสมเด็จพระเจ้ากรุงธน ฯ โดยตรัสว่า

"ข้ารู้ข่าวว่าพระยาตากสินเขารวบรวมราษฎรไว้ได้มาก บัดนี้เขาไปตั้งค่ายมั่นพรรคพลอยู่ที่เมืองชลบุรี แล้วเขาจะยกกองทัพกลับมาตีพม่าที่รักษากรุง เขาจะแก้ฝีมือพม่า จะกู้กรุงศรีอยุธยา เห็นท่วงทีจะสมประสงค์ของเขา ด้วยหัวเมืองฝ่ายชายทะเลรักใคร่นับถือเขามาก อนึ่งบ้านเมืองเหล่านั้นก็บริบูรณ์ด้วยเสบียงอาหารทุกเมือง ราวจะเป็นกำลังทหารได้ ด้วยการสงครามนั้น เสบียงอาหารเป็นที่ตั้งแห่งมูลชัยชนะเขาคงจะมีไชยแก่ข้าศึกเป็นแน่"

นอกจากนั้นยังทรงแนะต่อไปว่า

"เจ้ากับพระยาตากก็เป็นคนคุ้นเคยชอบพอกันอยู่บ้าง เจ้าจะไปเมืองชลบุรีครั้งนี้นั้นขอให้เจ้าไปรับมารดาของพระยาตากสิน ที่หนีพม่าไปอยู่ที่บ้านแหลมแขวงเมืองเพชรบุรี ถ้าเจ้าอุตส่าห์ไปรับมารดาพระยาตากสินได้แล้ว นำไปส่งให้เขาเป็นของกำนัลแก่พระยาตากสิน ๆ จะมีความยินดีพ้นที่จะเปรียบ เจ้าเล่าจะอยู่ที่เมืองชลบุรี จะได้พึ่งพาหาฤๅกับพระยาตากสิน ด้วยในเวลาว่างกษัตริย์นี้ พระยาตากเขามีบารมีอำนาจ

มากเสมอพระเจ้าแผ่นดิน เจ้าจะได้เขาเป็นที่พึ่งสืบต่อไปตามกาลเวลาที่ควร เจ้าจงเชื่อคำข้าอุตส่าห์ไปเถิด”

ตรัสแล้วทรงหยิบดาบคร่ำทองของโบราณเล่ม ๑ แหวนพลอยไพฑูรย์วง ๑ พลอยบุศราคำน้ำทองวง ๑ เป็นแหวนทรงรังแตนฝากไปถวายสมเด็จพระเจ้ากรุงธน ฯ พร้อมกับตรัสว่า

“จงบอกแก่พระยาตากสินเขาว่าดาบเล่มนี้เป็นของข้าฝากให้เขา แหวน ๒ วงนั้นเป็นของเมียข้าฝากไปให้เขา ตามที่ระลึกถึงกันในเวลากันดารแสนยากแสนแค้น”

กรมพระราชวังบวร ฯ รับของฝากแล้วก็กราบถวายบังคมลาไปโดยด่วน

ความที่ยกมาจากหนังสือปฐมวงศ์ในรูปกระแสพระราชดำรัสนั้นเป็นความที่เรียงขึ้นภายหลังไม่ถูกต้องมั่นคงทุกองค์แน่ ซึ่งเป็นวิธีเล่าของคนแต่ก่อน แบบหลวงอุดมสมบัติในรัชกาลที่ ๓ ที่เล่าลงในจดหมายกราบเรียนสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย แต่ของหลวงอุดม ฯ ฟังถนัดหูกว่าและมีชื่อคนเล่าเป็นหลักฐาน แต่อย่างไรก็ตามความที่ปรากฏจากหลักฐานหลายทางได้ทราบเพียงว่า กรมพระราชวังบวร ฯ เมื่อเป็นนายสุดจินดาเสด็จหลบพม่าจากอยุธยามาเฝ้าพระพุทธยอดฟ้าที่บางช้าง หรืออัมพวาจังหวัดสมุทรสงคราม ก่อนไปถวายตัวกับพระเจ้ากรุงธน ฯ แลกรมพระราชวังบวร ฯ ได้เชิญเสด็จพระบรมราชชนนีของสมเด็จพระเจ้า-กรุงธน ฯ ไปด้วย ส่วนรายละเอียดต่าง ๆ ที่เล่า ๆ กันในหนังสืออภินิหารบรรพบุรุษและปฐมวงศ์บรรพบุรุษและนานเกินสืบว่ามีใครเรียบเรียงแต่ปฐมวงศ์บรรพบุรุษนั้นเรียบเรียงในรัชกาลที่ ๔ ตอนปลายหรือในรัชกาลที่ ๕ ตอนต้นและต้องลอกมาจากหนังสืออภินิหารบรรพบุรุษ แต่

เกร็ดฝอยต่าง ๆ นั้นไม่สำคัญอันใด สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ท่านต้องพระประสงค์แก่นและกระพี้เป็นสำคัญเพื่อวิทยาการ จะเป็นได้ว่าพงศาวดารรัชกาลที่ ๒ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ นั้น เมื่อท่านทรงนำมาเรียบเรียงใหม่ ท่านตัดเกร็ดตัดฝอยออก เติมหลักฐานอ้างอิงและอธิบายเพื่อประโยชน์ของผู้ใคร่ศึกษา ดังนั้นถ้าใครอยากรู้กระจุกกระจิกก็ต้องอ่านของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ และถ้าอยากรู้มากขึ้นไปอีกแบบที่ว่ารู้ก่อนเกิดก็ต้องจากพงศาวดารกระซิบกระซาบ เรื่องที่เล่ามาตั้งแต่ต้นไม่ได้เล่าประวัติศาสตร์ ไม่ได้เล่าพงศาวดารแต่เป็นการเล่าเรื่องเจ้านายผู้มีพระเดชพระคุณตามทัศนะของผู้เล่าเท่าที่ได้อ่านได้ยินมาและไม่มีบาปอยู่ในเรื่องที่เล่า

การนำพระราชประวัติมาเทียบกฎหมาย มาเทียบพงศาวดาร มาเทียบจดหมายเหตุ มาเทียบบันทึกความทรงจำ มาเทียบแผนที่ภูมิศาสตร์ตามลำดับวันเดือนปี พิจารณาในผลในเหตุประกอบกับคำบอกเล่าของผู้เฒ่าผู้แก่ เป็นวิธีเรียนรู้ความเป็นมาของบ้านเมืองของผู้เล่าวิธีหนึ่งเท่านั้น ไม่เป็นแก่นสารอันใด

สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เมื่อได้พบสมเด็จพระชนนีนั้นทรงโสมนัสยินดียิ่งนัก สมด้วยพระราชดำริ ที่จริงพระราชดำรินี้สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าก็ทรงพระราชดำริ โดยพระราชหฤทัยของพระองค์เป็นที่ตั้ง เพราะเมื่อครั้งสมเด็จเจ้าฟ้าลาพระอนุชาต่างพระชนนีเชิญพระบรมอัฐิสมเด็จพระบรมชนกจากพิษณุโลกมาถวายเมื่อเสวยราชย์แล้ว ความโสมนัสอันเกิดจากความกตัญญูครั้งนั้นสุดที่จะเปรียบเช่นกัน ทั้ง ๆ ที่ไม่ใช่พระวรกายเพียงพระบรมอัฐิ

พม่าตีกรุงศรีอยุธยาแตกต้นเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๓๑๐ ใช้เวลาเก็บสมบัติประมาณ ๑๐ วัน ก็ยกทัพกลับไป ให้ทหารเฝ้าธนบุรีไว้ทัพ

หนึ่ง เผ้าค่ายโพธิสามต้นไว้อีกทัพหนึ่ง ทัพทั้งสองนี้อยู่ได้ไม่ถึง ๗ เดือน ก็ถูกสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีตีแหลกไปทั้ง ๒ ทัพ

ที่บางช้างเมื่อฤดูน้ำหลาก ลมหนาวโชยมาก็ค่อยมีชีวิตขึ้นทีละน้อย ๆ ผู้คนทะยอยกลับมาสู่ถิ่นฐานบ้านเรือนของตน สำรวจสมาชิกที่ขาดหายไปและคอยการกลับด้วยความหวัง ความทุกข์ ความเศร้ายังปกคลุมอยู่ เสียงปี่พาทย์ราดตะโพนซึ่งเคยครึกครื้นทั้งบางยังคงไม่ปรากฏ ทรัพย์สมบัติที่ฝังไว้ถูกขุดขึ้นมาที่จำไม่ถนัดก็ขุดไม่พบต้องขุดใหม่ บางบ้านคนฝังไม่ได้กลับ คนกลับไม่ได้ฝัง ก็ขุดกันพรุนไป สมเด็จพระอมรินทร์ได้เสด็จกลับสู่พระนิเวศน์เดิมอันเป็นที่สร้างวัดอัมพวันในปัจจุบัน บารมีพระราชกุมารในพระครรภ์ที่จะเป็นพระมหากษัตริย์ สืบสุริยวงศ์ปกป้องประชาราษฎร พื้นฟูนานาศิลป บันดาลให้ไม่เป็นอันตรายอันใดแก่พระราชชนนีพร้อมที่จะประสูติ ณมงคลสถานแห่งนั้นในเดือนกุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๓๑๐ และก็เช่นกับบารมีพระกุมารีในพระครรภ์สมเด็จพระพี่นางพระองค์น้อยที่จะประสูติมาเป็นพระราชชนนีของพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพระปรีชาสามารถในศาสตร์ต่าง ๆ และเป็นหลักสืบต่อพระราชวงศ์ที่ทรงคุณทรงประโยชน์แก่แผ่นดิน บันดาลให้สมเด็จพระพี่นางพระองค์น้อยประสูติพระกุมารี ณ บางช้างนั้นโดยสวัสดิภาพ ทุกสิ่งทุกอย่างที่เป็นเรื่องส่วนพระองค์ลงตัวพอสมควร แต่เรื่องของส่วนรวมของแผ่นดินยังไม่ได้ตั้งต้น งานยังมีคอยให้ทรงอยู่มากกว่ามากนัก ความเจ็บความอายความแค้นที่ได้รับไม่มีใครที่จะไม่รู้สึก ที่บางช้างไม่ใช่ปฏิรูปเทศสำหรับงานกู้แผ่นดินล้างอาย

สมเด็จพระพุทธยอดฟ้านั้นเป็นที่รู้จักกันมาแต่โบราณแล้วว่าเคร่งครัดในกุศลกรรมบถ ๑๐ ทรงถือเป็นวิสัยสำหรับพระองค์ เพราะ

ด้วยวินัยนี้กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม จะปราศจากโทษมากด้วยพระเมตตากรุณา ด้วยพระคุณธรรมข้อนี้ทำให้ไม่ยอมทรงตามคติเก่า ๆ ที่ว่า

"ตัดไม้อย่าไว้หนามหน่อ ฆ่าพ่ออย่าไว้ลูก"

สำหรับผู้ใหญ่ข้าราชการประชุมตกลงกันอย่างไรตามกฎหมายอันมีมาแต่โบราณ พระองค์อนุมัติให้เป็นไปตามไม่ให้เสียแบบแผน แต่พอถึงเด็กถึงผู้หญิงไม่ทรงยอม ทรงใช้พระราชอาณาแผ่ปกทันที ไม่ว่าจะเป็นขุนนาง หรือสมเด็จพระราชอนุชาจะกราบบังคมทูลอย่างไร เมื่อเสด็จขึ้นเสวยราชย์ใหม่ ๆ ทรงพยายามอย่างยิ่งที่จะให้ข้าราชการของพระองค์อยู่ในวินัย ๑๐ ประการของพระพุทธเจ้า เพราะเป็นวินัยสำหรับคน ไม่ใช่สำหรับทายก ทายิกา อุบาสก อุบาสิกา ไม่ใช่ของพระ เป็นวินัยที่พอดี ๆ กับคน ถึงกับตรัสสั่งเป็นกฎออกมาปรากฏอยู่ในพระราชกำหนดใหม่ต้น กรุงรัตนโกสินทร์

นอกจากนั้นยังมีพระราชหฤทัยเยือกเย็นสุขุม หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช สรรเสริญไว้ว่า

"พระราชหฤทัยอันเยือกเย็นสุขุมนี้เรียกได้ว่าเป็นพระบารมีที่สำคัญที่สุด ทรงใช้พระบารมีนั้นในการทัพศึกจนมีชัยชนะทุกครั้ง และเมื่อทรงปราบดาภิเศกแล้วก็ยังทรงปราบอริราชศัตรูที่รุกล้ำเข้ามาในพระราชอาณาเขตถึงเก้าทางให้พ่ายแพ้กลับไป ไม่กลับมารุกรานเมืองไทยอีก นิราศท่าดินแดงซึ่งทรงพระราชนิพนธ์ ระหว่างเสด็จพระราชดำเนินไปทางไทรโยค เพื่อขับไล่กองทัพของพระเจ้าปดุงให้พินาศไปนั้น เป็นเอกสารพยานแห่งพระราชหฤทัยอันเยือกเย็น รอบคอบและสุขุม มีแต่ความกล้าหาญมิได้มีความหวาดหวั่นพรั่นพรึงแต่อย่างไรเลย"

สมเด็จพระเจ้ากรุงธน ฯ ตั้งพระองค์ด้วยไพร่พล ๕,๐๐๐ คน เพราะคนทางตะวันออกไม่แตกฉานซ่านเซ็น และยังได้คนอพยพจากภาคกลางไปสมทบ พาหนะแรกที่ทรงใช้ คือเรือร้อยลำ ทั้งเรือเก่า หรือต่อใหม่ เสด็จออกจากจันทบุรีเดือน ๑๑ ตีธนบุรีและค่ายโพธิ์สามต้นแตกเดือน ๑๒ เวลาที่ใช้ในการต่อสู้ทั้ง ๒ แห่งประมาณ ๓ วัน จำนวนทหารพม่าไม่ปรากฏ ทรงเลือกธนบุรีเป็นราชธานี เสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติใน พ.ศ. ๒๓๑๑

กรมพระราชวังบวรสุรสิงหนาท จึงกราบบังคมทูลขอไปรับสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ พระเชษฐาเข้ามาถวายตัวทำราชการ โปรด ฯ ให้ไปรับเข้ามาใน พ.ศ. ๒๓๑๑ สมเด็จพระอนุชาเสด็จออกไปยังบางช้างเพื่อกราบทูล เมื่อสมเด็จพระราชอนุชาเสด็จไปถึงบางช้างหรืออัมพวาในครั้งหลัง สภาพของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าและสมเด็จพระอมรินทร์ไม่ได้อยู่ในสภาพของผู้อพยพแล้ว ได้เสด็จกลับมายังนิวาศสถานเดิมตั้งแต่พม่าแตกไป ตั้งแต่เดือน ๑๒ และสมเด็จพระอมรินทร์ ฯ ก็ประสูติสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า ฯ ในเดือน ๓ ปี พ.ศ. ๒๓๑๒ ถ้าพม่ายังไม่แตกกลับไปการประสูติของสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า ฯ คงลำบากไม่น้อย

ถึงแม้ว่าสมเด็จพระราชโอรสพระชันษายังอ่อน ยังไม่ถึงครึ่งพรรษา สมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ ก็ตัดสินพระทัยเสด็จมาตามที่พระอนุชากราบทูล เพราะปัญหาเรื่องพระชนกชนนีของสมเด็จพระอมรินทร์ ฯ ที่พลัดพรากไปก็หมดลง ต่างกลับคืนมา สมเด็จพระอมรินทร์ก็ประสูติภาระแห่งความรับผิดชอบส่วนพระองค์หมดแล้ว เหลือแต่งานของแผ่นดินที่ยังคอยอยู่ข้างหน้าอีกมาก สมเด็จพระอมรินทร์ถึงแม้พระราชโอรสพระราชธิดายังเป็นภาระหนักอยู่ ก็ไม่ยอมประทับที่บางช้าง ขอตาม

เสด็จด้วย เพราะชนกชนนีของท่านก็มีพระขนิษฐาเป็นพระธุระ ทั้งพระญาติพระวงศ์ก็กลับมาสู่ภูมิลำเนา การก็เป็นที่ตกลง สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอพระองค์น้อยของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าและครอบครัว นายบุนนาคหรือต่อมาคือเจ้าพระยามหาเสนาและครอบครัว ตลอดจนเจ้าคุณนวลพระขนิษฐาสมเด็จพระอมรินทร์ ซึ่งอภิบาลพระราชโอรส ก็คงตามเสด็จมาด้วยกันในครั้งนั้น เพราะมีเรื่องเล่าประจำของราชินิกุลบางช้างอีกเรื่องหนึ่งเกี่ยวกับเจ้าคุณชูโตพระเชษฐาของสมเด็จพระอมรินทร์ ซึ่งเป็นราชินิกุล "ชูโต" ในการเดินทางเข้ากรุงธนบุรี เรื่องนี้พิมพ์ในหนังสือที่ระลึกงานศพพระวิชิตชาญณรงค์ ชื่อ "เรื่องของราชนิกูลบางช้าง" ความตอนหนึ่งในเรื่องนั้นมีว่า

"——ญาติพี่น้องได้ถูกกว้านไปประเทศพม่าและสูญหายไปเป็นอันมาก เช่นเจ้าคุณชูโตพระพี่ชายสมเด็จพระอมรินทรา ฯ เมื่อกรุงแตกแล้วท่านก็นั่งเรือมากับหลวงยุกรบัตร (สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) และสมเด็จพระอมรินทรา ฯ ทั้งสองพระองค์ทรงคุยกัน สมเด็จพระ-อมรินทรา ฯ ทรงพระสรวล เจ้าคุณชูโตท่านก็ว่า บ้านเมืองยุคเข็ญถึงเพียงนี้แล้วยังหัวเราะได้ สมเด็จพระอมรินทรา ฯ ทรงตอบว่า เรื่องมันน่าขันจริง ๆ เจ้าคุณชูโตท่านโกรธ ท่านสั่งให้เรือหยุด ท่านโดดลงจากเรือพร้อมด้วยดาบเล่ม ๑ และได้สูญหายไปตั้งแต่บัดนั้น ท่านจึงมีธิดาเพียงคนเดียว คือคุณหญิงม่วง ที่ได้มีเชื้อสายสืบสกุล "ชูโต" มาจนปัจจุบันนี้"

สมเด็จพระอมรินทร์ ฯ พระชันษายืนอยู่ถึง ๘๙ ปี พระราชธิดาคู่ทุกข์คู่ยากพระองค์ใหญ่ถวายตัวเป็นบาทบริจาริกาในสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี และสิ้นพระชนม์เมื่อประสูติพระราชโอรสองค์แรก ประทับ

อยู่ที่พระนิวาศสถานเดิม คือทำเนียบเจ้าพระยาอุปราชอันเป็นตำแหน่งหัวหน้าข้าราชการที่สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าดำรงอยู่ใน สมัยกรุงธนบุรีจนตลอดรัชกาลที่ ๑ ไม่เสด็จข้ามฟากมาประทับในพระราชวังหลวง เพราะพระชันษา ๔๕ พรรษาแล้วเมื่อปราบดาภิเษก โปรดที่จะประทับอยู่อย่างสงบกับสมเด็จพระราชโอรส ณ ทำเนียบเดิมคือกรมอู่ทหารเรือซึ่งมีใบเสมาหักเป็นเครื่องหมายข้างวัดระฆัง ๓ ปี แล้วเปลี่ยนตามพระราชโอรสองค์ใหญ่ไปประทับ ณ พระราชวังธนบุรี ทรงใช้ชีวิตให้หมดไปด้วยการบุญทรงศีลสดับธรรม ณ วัดระฆัง ถวายภัตตาหารพระภิกษุซ่อมสร้างวัดวาอาราม เวลาว่างก็เสด็จเข้าไปเยี่ยมพระราชธิดาในพระราชวังเป็นครั้งคราวแล้วเสด็จกลับไม่ประทับแรมท่านโปรดในการที่จะเป็น "นางยุกรบัตรราชบุรี" มากกว่าที่จะเป็นคุณหญิงของเจ้าพระยาจักรี เพราะท่านคุ้นกับชีวิตในครอบครัวแบบพระชนกชนนีของท่าน ซึ่งอยู่ด้วยกันตามลำพังไม่มีบุคคลที่ ๓ เข้ามาเกี่ยวข้องในชีวิตของการครองเรือน การเป็น "คุณหญิง" นั้นก็หมายความว่าจะต้องมี "คุณนาย" ซึ่งเป็นแบบของการใช้ชีวิตทั่ว ๆ ไปในข้าราชการสมัยนั้น ถ้าเป็น "ท่านผู้หญิง" ก็หมายความว่าจะต้องมี "หม่อม" ถ้าเป็น "พระอรรคมเหสี" ก็หมายความว่าจะต้องมี "เจ้าจอม" ท่านทรงมีความรักในสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ มาก แต่ไม่ใช่เป็นความรักแบบในราชธานีซึ่งต้องทำความเข้าใจ ทำความอดทนอดกลั้นให้บังเกิดมากที่สุดที่จะมากได้ ประสบการณ์ในพระชาตาของท่านมากมายนัก ทรงพบแล้วทั้งความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย ความประจวบสิ่งที่ไม่รัก ความพลัดพรากจากสิ่งที่รักความโศรกเศร้า ฯ ล ฯ___ราชบุรี___สมุทรสงคราม___ธนบุรี___ล้วนแล้วแต่มีเรื่องตื่นเต้นหวาดเสียวให้ทรงผจญตลอดเวลา แต่ก็ทรงรอดมาได้___ที่ธนบุรี

นั้น ถ้ากรมพระราชวังหลังหลานท่านรบแพ้พระยาสรรค์ที่มายึดพระราชวังจับพระเจ้ากรุงธน ฯ จำขัง____ท่านก็จะต้องถูกจับเป็นตัวจำนำไว้ต่อรองกับสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ ที่ยกทัพไปเขมรเมื่อเสด็จกลับมาแน่

ท่านเสด็จข้ามมาประทับในพระราชวังหลวงเมื่อรัชกาล ๒ ขึ้นเสวยราชย์ ท่านจะประทับที่เดิมไม่ได้แล้ว เพราะพระราชโอรสจะต้องประทับที่วังหลวงองค์หนึ่ง วังหน้าองค์หนึ่ง ท่านนั้นเสด็จอยู่ในที่พระพันปีหลวงโดยอัตโนมัติ และได้เฉลิมพระนามเป็นกรมพระอมรินทรามาตย์ ฯ โดยรัชกาลที่ ๒ ท่านไม่ได้ทรงเป็น "คุณหญิง" อีกต่อไปการเสด็จสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าย่อมไม่มีใครรู้สึกเท่าพระองค์ท่าน ความจงรักภักดี ความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณทรงมีอยู่ตลอดเวลา ดังเมื่อพระชนนีสิ้นของพระองค์ท่าน ซึ่งผนวชเป็นรูปชีอยู่สิ้นพระชนม์ลง สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าทรงอนุสรณ์คำนึงถึงความเก่า พระราชทานโกศทรงพระศพ ซึ่งในเวลานั้นทรงแต่พระราชวงศ์ สมเด็จพระอมรินทร์ ฯ จึงชื่นพระทัยตรัสว่า

"แม่ข้าเป็นเจ้า"

มีหลักฐานปรากฏ อยู่ในหนังสือสาส์นสมเด็จ

ท่านเสด็จอยู่จนพระราชธิดาสิ้นพระชนม์หมดพระราชโอรสสวรรคตหมด ได้ทันทอดพระเนตรพระราชนัดดาองค์ใหญ่ขึ้นเสวยราชย์เป็นรัชกาลที่ ๓ ตอนนั้นทรงพระดำเนินไม่ได้ แต่ความทรงจำยังดี เมื่อสมเด็จพระนั่งเกล้า ฯ ขึ้นไปเฝ้าก็ตรัสให้ทรงทราบว่า สมเด็จพระพุทธเลิศหล้า ฯ ทรงเป็นหนี้พระองค์ท่านอยู่จำนวนหนึ่ง ยังไม่ได้ออกพระโอฐประทานให้ ตรัสว่า

"พ่อเป็นหนี้ย่าอยู่ เอามาใช้แทนเสีย" มีอธิบายว่าเพื่อไม่ให้เกิดบาปกรรมต่อไป สมเด็จพระนั่งเกล้า ฯ ก็ทรงนำมาถวาย เพื่อให้สบายพระทัยเป็นกิริยาบุญ ท่านทรงรักสมเด็จพระอัยกามาก หมั่นเฝ้าเยี่ยมเป็นพระธุระอยู่เสมอ

เรือแล่นไปตามลำแม่น้ำแม่กลองโดยความเร็วสม่ำเสมอตามแรงของแจว ลัดเข้าคลองหมาหอนสู่แม่น้ำท่าจีน ลัดคลองสามสิบสองคดคลองบางกอกใหญ่ โดยคนแจวทั้งหัวทั้งท้ายไม่รู้เลยว่าในเรือที่ตนแจวอยู่นั้นจะมีพระมหากษัตริย์ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐถึงสองพระองค์ พร้อมทั้งพระอรรคมเหสีบรมราชชนนีประทับอยู่ในเรือลำนั้น ความเป็นยุกรบัตรของสมเด็จพระพุทธยอดฟ้ากำลังจะยุติลง เวลาต่อไปจะเป็นเวลาที่จะต้องอยู่ในสนามรบร่วม ๓๐ ปี อานม้าคือที่ประทับ ฟากคือที่บรรทม พระเสโทคือน้ำสรง ราชกฤษดาเดชานุภาพและบารมีแผ่ปรากฏไปทั่วทิศ เป็นผลให้ข้าขอบขัณฑเสมาอาศัยเป็นสุข ปลอดจากภัยแห่งอรินทราชข้าศึกเบียดเบียนย่ำยี พระบวรพุทธศาสนาก็รุ่งเรือง เป็นที่เทพดามนุษย์ได้นมัสการบูชาสืบมาจนทุกวันนี้

สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก

ก่อนที่จะได้เสด็จขึ้นเถลิงถวัลย์ราชสมบัติ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกต้องทรงกรำศึกอย่างหนักอยู่ถึง ๑๕ ปี ทั้งศึกภายในประเทศและศึกจากภายนอก ตั้งแต่เป็นเจ้ากรมเล็ก ๆ กรมหนึ่ง จนเป็นแม่ทัพใหญ่ถืออาญาสิทธิ์ เวลาที่เข้าไปในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติและได้เห็นพระเก้าอี้สนามที่ทำอย่างหยาบ ๆ พับได้ของท่านแล้ว อดคิดไม่ได้ถึงความที่ต้องทรงเหนื่อยยากตรากตรำของท่าน ใครที่ไม่เคยเห็นควรจะไปดูเพื่อจะได้เป็นข้อคิดในด้านการทรงงานเพื่อความมั่นคงของชาติที่ท่านได้ทรงมาแล้วตลอดพระชนมายุ

ตำแหน่งแรกที่ทรงได้รับเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๑ ในสมัยกรุงธนบุรี คือตำแหน่งเจ้ากรมพระตำรวจนอกขวา เป็นที่พระราชวรินทร์ ศักดินา ๑,๖๐๐ ไร่ มีหน้าที่รับผิดชอบในเรื่องปืนใหญ่ เช่นเดียวกับกรมพระ-ตำรวจใน ขณะที่ดำรงตำแหน่งดังกล่าว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และสมเด็จพระอนุชาธิราชซึ่งทรงดำรงตำแหน่งพระมหามนตรีเจ้ากรมตำรวจในขวา คุมทัพขึ้นไปปราบเมืองนครราชสีมาที่ตั้งตัวเป็นก๊ก ๑ ใน ๕ ก๊ก ของไทยในสมัยนั้น การขึ้นไปปราบคราวนั้น สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานว่ายกไปทางเมืองนครนายกไปขึ้นเขาทางช่องเรือแตก ทิศใต้ของเมืองนครราชสีมา ได้รบข้าศึกที่ด่านขุนทด จนข้าศึกแตกหนีไปทางเมืองเสียมราฐ ความดีความชอบในครั้งนั้นทำให้ได้เลื่อนเป็นที่พระยาอภัยรณฤทธิ์ จางวางกรมพระตำรวจซ้าย ศักดินา ๓,๐๐๐ ไร่ ตำแหน่งที่เรียกว่า จางวาง นั้น คือตำแหน่ง

สำหรับกำกับราชการมีอยู่ทุกกรม กรมละ ๒ ตำแหน่ง ตำแหน่งหนึ่งกำกับกรมฝ่ายซ้าย ตำแหน่งหนึ่งกำกับกรมฝ่ายขวา ตำแหน่งใหม่นี้ทำให้ทรงมีอำนาจกว้างขวางกำกับกรมพระตำรวจใน กรมพระตำรวจนอก ฯลฯ บรรดาที่เป็นกรมตำรวจฝ่ายซ้ายทุกกรม

พ.ศ. ๒๓๑๑ หลังจากที่ตีได้นครราชสีมาแล้ว ไทยต้องรบกับเขมรทางด้านทิศตะวันออก เพราะเขมรซึ่งเคยเป็นเมืองขึ้นของไทยแข็งข้อ หันไปฝักใฝ่อยู่กับญวน อันไม่ใช่เป็นนิมิตดีของไทย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกในตำแหน่งพระยาอภัยรณฤทธิ์ได้เป็นแม่ทัพยกไปปราบเขมรในครั้งนั้นพร้อมด้วยสมเด็จพระอนุชาธิราช ในพงศาวดารบันทึกไว้ว่า มีพลเพียง ๒ พันคน และยกไปจากเมืองนครราชสีมาลงทางช่องเสม็ดตัดตรงไปยังเมืองเสียมราฐ การตีเมืองเสียมราฐสำเร็จลงโดยไม่ยากและรวดเร็วมาก เพราะกองทัพยกไปราวเดือน ๕ – ๖ พอต้นฤดูฝน คือเดือน ๘ – ๙ ก็ตีได้ สมเด็จพระนารายณ์ราชาเจ้ากรุงกัมพูชาให้ออกญากลาโหม ชื่อปาง คุมทัพยกมาตีเอาคืน แต่ถูกพระยาอภัยรณฤทธิ์ พระยาอนุชิตราชาตีแตกกลับไปอย่างยับเยิน ส่วนออกญาปางตายในที่รบ สงครามครั้งนั้นถึงแม้จะได้ชัยชนะก็แทบเอาตัวไม่รอด เพราะถูกข้าราชการด้วยกันกล่าวโทษว่า หนีตาทัพ

การที่ถูกกล่าวหาครั้งนั้น เพราะหลังจากที่ตีเมืองเสียมราฐได้แล้ว ก็ตั้งทัพรอทัพหลวงจากกรุงธนยกขึ้นไปเพื่อตีกรุงกัมพูชาตามนัดหมาย รอจนหมดฝนเข้าฤดูแล้ง กองทัพหลวงก็ยังไม่ยกไป ข่าวก็ไม่มี จนกระทั่งได้ข่าวลือว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเสด็จไปสิ้นพระชนม์เสียที่เมืองนครศรีธรรมราช ทั้ง ๒ พระองค์ก็ตกพระทัย เกรงจะเกิดจลาจลก็ถอยทัพกลับ พอดีสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีเสร็จสงครามทางนครศรี-

ธรรมราชเสด็จกลับถึงธนบุรีก่อน ก็ตรัสสั่งให้พระยาอนุชิตราชาลงไปเฝ้าและซักถามถึงสาเหตุ พระยาอนุชิตราชากราบทูลว่า รอคอยกองทัพหลวงไม่เห็นยกออกไปตามกำหนด แล้วได้ข่าวว่า สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีสิ้นพระชนม์ที่เมืองนครศรีธรรมราช ก็ตกใจ เกรงว่า จะมีข้าศึกมาย่ำยีพระนคร จึงปรึกษากันยกกลับมา หวังจะรักษาแผ่นดินไว้ไม่ยอมเป็นข้าผู้อื่น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ตรัสว่า สมควรแล้ว เรื่องก็เป็นอันยุติ

พ.ศ. ๒๓๑๓ กรุงธนบุรียกทัพขึ้นไปปราบเจ้าพระฝางซึ่งเป็นหัวหน้าก๊กอีกก๊กหนึ่งอยู่ทางเหนือและเป็นก๊กสุดท้าย เพราะนครศรีธรรมราช พิมาย พิษณุโลก สิ้นอำนาจหมดแล้วทุกก๊ก สงครามคราวนี้ไม่ปรากฏชัดถึงพระราชกรณียกิจของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ปรากฏเด่นแต่ของสมเด็จพระอนุชาธิราชจะเป็นด้วยการบันทึกไม่ละเอียดพอหรืออย่างไร เพราะผลในการปูนบำเหน็จรางวัลเมื่อเสร็จสงครามนั้น ก็ได้ทรงเลื่อนที่เป็นพระยายมราช เสนาบดีกรมเมือง ศักดินา ๑๐,๐๐๐ ไร่ แต่ที่สำคัญก็คือ ได้ทรงบัญชาการกระทรวงมหาดไทยแทนสมุหนายกด้วย บรรดาศักดิ์โดยตำแหน่งของสมุหนายกซึ่งสำเร็จราชการฝ่ายเหนือนั้นเป็นที่เจ้าพระยาจักรี ตัวเจ้าพระยาจักรีขณะนั้นก็ยังอยู่ในราชการ แต่เพราะเหตุที่อ่อนแอในการสงครามให้ปรากฏ จึงถูกออกจากตำแหน่ง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงครองตำแหน่งพระยายมราชไม่ถึงปี เจ้าพระยาจักรีก็ถึงอสัญกรรมหลังจากที่ตามเสด็จขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ครั้งแรกในแผ่นดินนั้น เมื่อเจ้าพระยาจักรีถึงอสัญกรรมแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกก็ได้ครองตำแหน่งเจ้าพระยาจักรีโดยสมบูรณ์

พ.ศ. ๒๓๑๔ เจ้าพระยาจักรีได้เป็นแม่ทัพยกไปปราบเขมรอีกครั้ง เพราะเขมรคาดว่า ไทยรบกับพม่าทางเมืองเชียงใหม่คงจะแพ้แก่พม่า จึงลอบยกมาตีเมืองตราด เมืองจันทบุรี เมื่อปลาย พ.ศ. ๒๓๑๓ แต่ตีไม่สำเร็จเพราะเมืองจันทบุรีต่อสู้เข้มแข็ง กองทัพที่ยกไปครั้งนั้นมีพล ๑๐,๐๐๐ คน ยกไปทางเมืองปราจีนบุรีตีได้เมืองพระตะบอง เมืองโพธิ-สัตว์ เมืองบริบูรณ์ โดยลำดับ จวนจะถึงเมืองบันทายเพชรอันเป็นเมืองหลวงเขมร ในขณะนั้น สมเด็จพระนารายณ์ราชา เจ้าเมืองเขมร เห็นว่าจะสู้ไม่ได้ ก็ทิ้งเมืองบันทายเพชรหนีไปเมืองบาพนม เจ้าพระยาจักรีได้เมืองบันทายเพชรแล้วก็ยกตามไปเมืองบาพนม สมเด็จพระนารายณ์-ราชาก็หนีไปเมืองญวน เจ้าพระยาจักรีได้เมืองบาพนมโดยง่าย แต่นั้นมากรุงกัมพูชาก็เป็นประเทศราชขึ้นต่อกรุงธนบุรีเหมือนเดิม

พ.ศ. ๒๓๑๗ เวลานั้นเชียงใหม่ตกอยู่ในอำนาจของพม่า พม่าจะใช้เป็นฐานทัพยกลงมาตีกรุงธนบุรีจากทางเหนือพร้อมกับทางตะวันตก ได้มีการเตรียมการล่วงหน้ามาแต่ปี พ.ศ. ๒๓๑๖ ทางกรุงธนบุรีเห็นความจำเป็นที่จะต้องตัดศึกทางเหนือก่อนแล้วจึงรบทางด้านตะวันตกทางด่านพระเจดีย์สามองค์ เจ้าพระยาจักรีได้เป็นแม่ทัพใหญ่คุมพลขึ้นไปตีเชียง-ใหม่ในครั้งนั้นกับเจ้าพระยาสุรสีห์ผู้พระอนุชา การเดินทัพเดินขึ้นไปทางเมืองนครลำปาง

โปสุพลาแม่ทัพใหญ่พม่าทราบข่าว จึงให้โปมะยุง่วนเจ้าเมืองเชียงใหม่รักษาเมือง แล้วจัดให้พระยาจ่าบ้าน พระยากาวิละ ชาวเชียงใหม่ คุมพลพัน ๑ ยกลงมาเป็นทัพหน้า โปสุพลาคุมพล ๙ พัน ยกตามลงมา พอทัพหน้าถึงกองทัพเจ้าพระยาจักรีก็พากันเข้ามาสวามิภักดิ์ต่อทัพไทยหมดทั้งกองด้วยเหตุที่เป็นเลือดเนื้อเชื้อไขเดียวกัน ด้วยความร่วมมือ

ของชาวเชียงใหม่ทั้งสอง เจ้าพระยาจักรีก็ได้เมืองนครลำปางโดยง่าย แล้วยกขึ้นไปเมืองลำพูน ตีเมืองลำพูนแตก ยกตามขึ้นไปล้อมเมืองเชียงใหม่ เจ้าพระยาจักรีล้อมด้านตะวันตก เจ้าพระยาสุรสีห์ล้อมด้านตะวันออก ทางเชียงใหม่โดยบังคับพม่าได้ทำการป้องกันเมืองเข้มแข็งมาก แต่ก็ป้อง-กันอยู่ได้ไม่นาน ชาวเมืองเชียงใหม่ที่อยู่ในเมืองพากันหลบหนีพม่ามาเข้าด้วยพระยาจักรีเป็นอันมาก ผสมกับชาวเชียงใหม่ที่อยู่นอกเมืองมาสมทบ ได้คนเป็นหลายพัน ระดมช่วยกันตีชิงเมืองคืนจากพม่า พงศาว-ดารบันทึกไว้ว่า วันเสาร์ เดือนยี่ ขึ้น ๓ ค่ำ เจ้าพระยาจักรียกกองทัพเข้าตีค่ายพม่าซึ่งออกมาตั้งรับอยู่นอกเมืองข้างด้านใต้กับด้านตะวันตกแตกหมดทุกค่าย ทางด้านตะวันออกเจ้าพระยาสุรสีห์ก็ตีแตกหมดทุกค่าย

สงครามครั้งนั้นได้พาหนะและอาวุธของข้าศึกเป็นจำนวนมาก เสร็จสงครามแล้วต้องคุมกองทัพอยู่จัดการเมืองเชียงใหม่จนเรียบร้อย การจัดการเมืองเชียงใหม่นั้น ตั้งต้นด้วยการให้พวกท้าวพระยาเที่ยวเกลี้ย-กล่อมประชาชนที่แตกฉานซ่านเซ็นให้คืนสู่ภูมิลำเนาเดิม พวกชาวเมืองเหนือถึงจะตกอยู่ในอำนาจพม่า แต่โดยเลือดเนื้อก็เป็นไทย จึงยินดีที่จะกลับเข้ามารวมกำลังด้วยกันทั้งหมด คราวนั้นรวมได้เมืองเชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง น่าน และแพร่ กลับมาอยู่ในสยามประเทศได้ทั้งหมด

เสร็จสงครามเชียงใหม่แล้วก็ไม่ได้พัก ต้องยกทัพกลับลงมาใต้เลยไปรบพม่าที่บางแก้วเมืองราชบุรีในเดือน ๔ ทัพพม่าที่ราชบุรีนั้น ยกมาทางด่านพระเจดีย์ ๓ องค์ การรบพม่าที่บางแก้วของเจ้าพระยาจักรีตามที่ได้รับมอบหมาย คือ ถืออาญาสิทธิ์บัญชาการล้อมพม่าที่บางแก้ว เจ้าพระยาจักรีตั้งค่ายอยู่ที่เหนือพระมหาธาตุ เขาพระ การล้อมครั้งนั้นแน่นหนามากพม่าไม่มีทางที่จะตีแหวกวงล้อมอยู่ได้ แต่พม่าก็ทนทายาทต้อง

ล้อมอยู่ถึง ๔๐ วัน พร้อมทั้งดำเนินการด้วยวิธีต่าง ๆ จึงยอมแพ้ ได้เชลยมา ๑,๓๒๘ คน ตายเสียในระหว่างถูกล้อม ๑,๖๐๐ คน

ปราบพม่าที่บางแก้วลงได้แล้วต้องยกไปตีค่ายพม่าที่เขาชะงุ้ม พอดีทันได้ช่วยกองทัพไทยที่เขาชะงุ้มซึ่งกำลังถูกพม่าโจมตีจนจวนจะพ่ายแพ้อยู่รอมร่อ ความสามารถของเจ้าพระยาจักรีก็ยิ่งปรากฏเป็นที่แพร่หลายออกไป

พ.ศ. ๒๓๑๘ พระเจ้ามังระตั้งให้อะแซหวุ่นกี้ผู้มีฝีมือในการรบเป็นแม่ทัพคุมพลจำนวนมากยกมาราวีไทยอีก โดยใช้วิธียึดดินแดนภาคเหนือของไทยไว้อย่างคราวบุเรงนอง พลทหารที่ใช้ในคราวนี้ ทัพหน้า ๒๐,๐๐๐ คน ทัพหลวง ๑๕,๐๐๐ คน เดินทางจากเมืองเมาะตะมะมาทางด่านแม่ละเมาเข้าสู่เมืองตาก จากเมืองตากมาทางบ้านด่านลานหอยเข้าสู่สุโขทัย ทัพหน้าตั้งอยู่ที่บ้านกงธานีริมแม่น้ำยม ทัพหลวงของอะแซหวุ่นกี้ตั้งอยู่ที่เมืองสุโขทัย

ในระหว่างนั้น เจ้าพระยาจักรียกทัพขึ้นมาตั้งอยู่เมืองเชียงใหม่ เตรียมตัวจะไปตีเมืองเชียงแสน เมื่อได้ข่าวทัพพม่าก็ยกกองทัพกลับมารักษาเมืองพิษณุโลกกับเจ้าพระยาสุรสีห์ผู้น้อง โดยยกมาทางเมืองสวรรคโลก เมืองพิชัย สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ไว้ในเรื่อง "ไทยรบพม่า" ว่า

"ครั้นมาถึงเมืองพิษณุโลกเจ้าพระยาทั้งสองจึงปรึกษากันถึงการจะต่อสู้ข้าศึก เจ้าพระยาจักรีเห็นว่า พม่ายกมาเป็นกองทัพใหญ่ กำลังไทยที่มีอยู่เมืองเหนือน้อยกว่าพม่ามากนัก ควรจะตั้งรับอยู่ที่เมืองพิษณุโลก เอาเมืองเป็นที่มั่นต่อสู้พม่าคอยกองทัพกรุงธนบุรียกขึ้นไปช่วย ด้วยเมืองพิษณุโลกอยู่ทางลำแม่น้ำแควใหญ่ ใช้เรือขึ้นล่องกับหัวเมืองข้างใต้ได้

สะดวก แต่เจ้าพระยาสุรสีห์อยากจะยกไปตีพม่าก่อน จึงรวบรวมกองทัพหัวเมืองให้พระยาสุโขทัย พระยาอักขรวงศ์ เมืองสวรรคโลก และพระพิชัย เป็นกองหน้ายกไปรบพม่าที่บ้านกงธานี เจ้าพระยาสุรสีห์ยกตามไปตั้งอยู่ที่บ้านไกรป่าแฝก พม่ายกมาตีกองทัพพระยาสุโขทัยแตกถอยมาแล้วยกติดตามมาถึงค่ายเจ้าพระยาสุรสีห์ เจ้าพระยาสุรสีห์ตั้งสู้รบอยู่ ๓ วัน เห็นพม่ามากกว่ามากนัก จะโอบล้อมเอากองทัพก็ถอยกลับมาเมืองพิษณุโลก

อะแซหวุ่นกี้จึงแบ่งกองทัพพม่าให้อยู่รักษาเมืองสุโขทัย ๕,๐๐๐ คน แล้วคุมพล ๓๐,๐๐๐ ยกตามมาถึงเมืองพิษณุโลกในเดือนอ้ายข้างขึ้น ให้ตั้งค่ายรายล้อมเมืองทั้งสองฟากแม่น้ำ เจ้าพระยาทั้งสองก็จัดการป้องกันเมืองเป็นสามารถ และเมืองพิษณุโลกนั้นแนวปราการตั้งทั้งสองฟาก เอาลำแม่น้ำไว้กลางจึงให้ทำสะพานเรือกข้ามแม่น้ำ ๒ แห่ง สำหรับส่งกำลังไปมาให้ช่วยเหลือกันได้ทั้งสองฝ่าย

ในเวลาเมื่ออะแซหวุ่นกี้ตั้งล้อมเมืองพิษณุโลกอยู่ก่อนกองทัพกรุงธนบุรีขึ้นไปถึงนั้น จำนวนพลฝ่ายไทยที่ตั้งรักษาเมืองพิษณุโลกจะมากน้อยเท่าใดไม่กล่าวในหนังสือพระราชพงศาวดาร แต่เชื่อได้ว่าไม่เกิน ๑๐,๐๐๐ เป็นอย่างมาก ความปรากฏว่า เวลาเมื่อพม่ากำลังตั้งค่ายล้อมเมืองนั้น อะแซหวุ่นกี้ยกพลเลียบค่ายไปเที่ยวตรวจหาชัยภูมิทุก ๆ วัน เจ้าพระยาสุรสีห์คุมพลออกโจมตี สู้พม่าไม่ได้ต้องถอยมา เจ้าพระยาจักรีคุมพลออกรบเองตีพม่าต้องถอยหนีเข้าค่ายไปหลายครั้ง อะแซหวุ่นกี้ยกย่องฝีมือเจ้าพระยาจักรีถึงให้มาบอกว่าจะขอพบปะให้รู้จักกัน ครั้นเวลาวันหนึ่งจึงนัดหยุดรบ อะแซหวุ่นกี้กับเจ้าพระยาจักรีออกไปพบกันที่ใน

สนาม ยืนม้าเจรจากัน ความที่เจรจากล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า

"อะแซหวุ่นกี้ให้ล่ามถามเจ้าพระยาจักรีว่า อายุเท่าใด เจ้าพระยาจักรีให้บอกไปว่าอายุได้ ๓๐ เศษ แล้วจึงให้ถามถึงอายุอะแซหวุ่นกี้บ้าง อะแซหวุ่นกี้บอกมาว่า อายุได้ ๗๒ ปี อะแซหวุ่นกี้พิจารณาดูรูปลักษณะเจ้าพระยาจักรีแล้วสรรเสริญว่า ท่านนี้รูปก็งาม ฝีมือก็เข้มแข็ง อาจสู้รบเราผู้เป็นผู้เฒ่าได้ จงอุตส่าห์รักษาตัวไว้ภายหน้าจะได้เป็นกษัตริย์เป็นแท้ แล้วให้เอาเครื่องม้าทองสำรับหนึ่ง กับสักหลาดพับหนึ่ง ดินสอแก้ว ๒ ก้อน น้ำมันดิน ๒ หม้อ มาให้เจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาจักรีก็ให้ของตอบแทนตามสมควร เมื่อก่อนอะแซหวุ่นกี้จะกลับไปค่ายให้ล่ามบอกเจ้าพระยาจักรีว่า จงรักษาเมืองไว้ให้มั่นคงเถิด เราจะตีเอาเมืองพิษณุโลกให้จงได้ในครั้งนี้ ไปภายหน้าพม่าจะตีเมืองไทยไม่ได้อีกแล้ว และในวันนั้นหยุดรบกันทั้งวัน ถึงพวกทหารพม่ากับทหารไทยต่างชวนกันเข้าไปกินอาหารในค่าย มิได้ทำอันตรายแก่กัน"

ไทยพยายามอย่างยิ่งที่จะตีกองทัพพม่าที่ล้อมเมืองพิษณุโลกให้แตกพ่าย แต่ก็ทำไม่สำเร็จ ผลัดกันรุกผลัดกันรับอยู่เป็นเวลาหลายวัน เจ้าพระยาจักรีจึงต้องรักษาค่ายที่สร้างไว้หน้าเมืองมั่นอยู่ คอยกองทัพจากทางเมืองหลวงขึ้นไปช่วย พม่าฉลาดคอยตัดการติดต่อระหว่างทัพพิษณุโลกกับกองทัพที่ไปช่วย ตัดจนกระทั่งการส่งเสบียงอาหาร และก็ตัดได้สำเร็จ เป็นผลให้อาหารในค่ายเจ้าพระยาจักรีและในเมืองพิษณุโลกขาดแคลน

ทางด้านกองทัพที่ยกมาช่วยเมืองพิษณุโลกก็ถูกระดมตีอย่างหนัก

เจ้าพระยาจักรีจึงปรึกษากับเจ้าพระยาสุรสีห์ซึ่งสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า

"ปรึกษากับเจ้าพระยาสุรสีห์เห็นพร้อมกันว่า เหลือกำลังที่จะรักษาเมืองต่อไปได้ ด้วยขัดสนเสบียงอาหารยิ่งนัก ต้องจ่ายอาหารให้รี้พลลดลง จนผู้คนก็อดหยากอ่อนแอลงทุกที ถ้าช้าวันไปก็จะต้องเป็นเชลยของพม่า จึงตกลงให้เตรียมการที่จะทิ้งเมืองพิษณุโลก ให้ทหารในค่ายซึ่งออกไปตั้งประชิดพม่าถอยกลับเข้าเมือง พม่าก็ตามเข้ามาตั้งค่ายประชิดถึงชานกำแพง ปล้นเอาเมือง แล้วยกเข้าปีนเมือง พวกทหารที่รักษาหน้าที่ที่เชิงเทินระดมปืนใหญ่น้อยป้องกัน พม่าจะเข้าเมืองไม่ได้ก็ถอยกลับไปค่าย ตั้งยิงปืนโต้ตอบกันอยู่

ถึงวันศุกร์ เดือน ๔ แรม ๑๑ ค่ำ เจ้าพระยาทั้งสองได้ทราบความว่า กองทัพหลวงล่าถอยไปแต่วันก่อนแล้ว จึงให้เจ้าหน้าที่ระดมยิงปืนใหญ่น้อยหนายิ่งกว่าทุกวัน ตั้งแต่เวลาเช้าจนค่ำ และในเวลานั้นให้เอาปี่พาทย์ขึ้นไปตีตามป้อมให้ข้าศึกได้ยินเสียงประโคม ลวงให้พม่าเข้าใจว่าตระเตรียมจะตั้งสู้อยู่ในเมืองให้นานวัน แล้วให้จัดกระบวนทัพเป็น ๓ กอง กองหน้าเลือกล้วนพลรบที่ยังมีกำลังแข็งแรงสำหรับจะตีผ่าข้าศึกเปิดช่องให้กองอื่นตามไป กองกลางคุมครอบครัวราษฎร บรรดาราษฎรที่ฉกรรจ์แม้ผู้หญิงก็ให้มีเครื่องศัสตราวุธ สำหรับต่อสู้ป้องกันตัวทั่วทุกคน กองหลังไว้พลทหารสำหรับป้องกันข้างท้ายกระบวน ครั้นจัดกระบวนทัพพร้อมเสร็จถึงเวลาค่ำ ๒๑ นาฬิกา ก็ให้เปิดประตูเมืองยกกองทัพออกตีข้าศึกค่ายพม่าข้างด้านตะวันออก พม่ายกออกต้านทานรบพุ่งกับกองหน้าถึงตะลุมบอน ไทยตีหักค่ายพม่าเปิดเป็นทางไปได้ เจ้าพระยาทั้งสองก็ให้รีบเดินกองทัพไปทางบ้านมุงดอนชมพู แต่ครอบครัวราษฎรมากด้วยกัน

ตามกองทัพเจ้าพระยาทั้งสองไปได้บ้าง แตกลงมาหากองทัพหลวงที่บางข้าวตอกบ้าง ที่ปลกเปลี้ยเมื่อยล้า พม่าตามจับไปได้บ้าง เจ้าพระยาทั้ง-สองก็ยกกองทัพข้ามเขาบรรทัดไปตั้งรวบรวมรี้พลอยู่ที่เมืองเพชรบูรณ์ แต่พม่าตั้งล้อมเมืองพิษณุโลกอยู่ ๔ เดือน จึงได้เมือง

ฝ่ายอะแซหวุ่นกี้รู้ว่ากองทัพไทยตีหักหนีไปจากเมืองแล้วก็เข้าตั้งอยู่ในเมืองพิษณุโลก และในหนังสือพระราชพงศาวดารว่า อะแซ-หวุ่นกี้ออกปากประกาศแก่พวกนายทัพนายกองทั้งปวงว่า "ไทยเดี๋ยวนี้ฝีมือเข้มแข็งนัก ไม่เหมือนไทยแต่ก่อน และเมืองพิษณุโลกเสียครั้งนี้จะได้เสียเพราะฝีมือทแกล้วทหารแท้เรานั้น หามิได้ เพราะเขาอดข้าวขาดเสบียงอาหารจึงเสียเมือง และซึ่งจะมารบเมืองไทยสืบไปภายหน้านั้นแม่ทัพที่มีสติปัญญาและฝีมือแต่เพียงเสมอเราและต่ำกว่าเรานั้น อย่ามาทำสงครามตีเมืองไทยเลย จะเอาชนะเขามิได้ แม้นดีกว่าเราจึงจะมาทำศึกกับไทยได้ชัยชนะ"

*พ.ศ. ๒๓๑๙ เกิดกรณีพิพาทระหว่างเมืองนางรองซึ่งเป็นเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมากับเมืองนครราชสีมา เจ้าพระยาจักรีต้องยกทัพไปปราบเมืองนางรอง จับเจ้าเมืองได้พิจารณาเป็นสัตย์ ว่าเมืองนางรองวิวาทกับเมืองนครราชสีมา ไปร้องขอเป็นเมืองขึ้นกับเมืองนครจำปาศักดิ์ที่ตั้งตัวเป็นอิสระเพราะเห็นว่าไทยกำลังมีศึก เจ้าพระยาจักรีจึงให้ประหารชีวิต

*** มีเรื่องเล่ากันว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าทรงนำพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าไปด้วยในการสงครามทุกครั้งตั้งแต่พระชันษา ๘ พรรษา สงครามครั้งนี้เป็นเวลาที่พระบาทสมเด็จพระ-พุทธเลิศหล้าพระชันษาครบ ๘ จึงเป็นครั้งแรกเริ่มที่ได้ตามเสด็จในราชการสงคราม เมื่อปราบดาภิเษก ที่ประชุมขุนนางพิจารณาความชอบก็ได้ยกข้อนี้สรรเสริญพระอุสาหะพระบาทสมเด็จ-พระพุทธเลิศหล้า**

พ.ศ. ๒๓๒๐ เมืองนครจำปาศักดิ์ซึ่งมีเจ้าโอกับเจ้าอินเป็นผู้ปกครองเตรียมทัพมีพล ๑๐,๐๐๐ คนจะมาตีเมืองนครราชสีมา เจ้าพระยาจักรีกับเจ้าพระยาสุรสีห์ต้องยกกองทัพไปปราบ เจ้าโอ เจ้าอิน สู้ไม่ได้หนีไปอยู่ที่เมืองสีทันดรคนหนึ่ง เมืองอัตปือคนหนึ่ง กองทัพเจ้าพระยาจักรีตามไปจับจนได้ทั้งสองคน พร้อมทั้งได้เมืองดังกล่าว นอกจากนั้น ผลที่ได้จากสงครามก็คือ ได้เมืองเขมรป่าดง คือ สุรินทร์ สังขะ และขุขันมาสวามิภักดิ์ด้วย เป็นเหตุให้อาณาจักรแผ่ขยายออกไปทางตะวันออกอีกมาก

เจ้าพระยาจักรีได้เลื่อนยศเป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก มีเครื่องยศอย่างเจ้าต่างกรม เป็นบำเหน็จความชอบ ส่วนตำแหน่งก็คงที่สมุหนายกดังเดิม

แต่เดิมมา การแบ่งส่วนราชการระดับสูงแบ่งเป็นกระทรวงใหญ่เพียง ๔ กระทรวง คือ เวียง วัง คลัง นา ต่อมา ในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ แบ่งออกเป็นฝ่ายทหาร พลเรือน เพิ่มเสนาบดีอีก ๒ ตำแหน่ง เป็นสมุหนายกตำแหน่งหนึ่ง สมุหพระกลาโหมตำแหน่งหนึ่ง ผู้ที่เป็นตำแหน่งสมุหนายก คือ เจ้าพระยาจักรีศรีองครักษ์สมุหนายกอรรคมหาเสนาธิบดี อภัยพิริยปรากรมพาหุ ถือศักดินา ๑๐,๐๐๐ เอกอุ ถือตราพระราชสีห์และตราจักร เป็นใหญ่ฝ่ายพลเรือน สำเร็จราชการข้างหัวเมืองฝ่ายเหนือด้วย กระทรวงที่บัญชาการ คือ กระทรวงมหาดไทย

ตราพระราชสีห์เป็นตราศักดิ์สิทธิ์มากในการปกครองเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย จะสั่งการประการใด ต้องประทับตรานี้ลงในคำสั่ง มีพระธรรมนูญบัญญัติว่าด้วยตราพระราชสีห์ ดังนี้

มาตรา ๑ ตราพระราชสีห์* เจ้าพระยาจักรีศรีองครักษ์ สมุหนายกอัคมหาเสนาธิบดี อะไภยพิริยบรากรมพาหุ ได้ใช้ คือ ผู้มีอรรถคดีมิเต็มใจในคำพิพากษา ณ กรมใด ๆ แลตระลาการ ณ โรงศาลทั้งปวงมาฟ้องหาอุทธรณ์แก่ตระลาการกรมใด ๆ ก็ดี ในโรงศาลทั้งปวงก็ดี ว่าตระลาการยังมิได้ถามเป็นสำนวนก็ดี ถามแล้วตระลาการยังมิได้พิพากษาสำนวนนั้นให้สำเร็จก็ดี แลทำอุบาทว์ขาดเหลือแก่สำนวนเขาประการใด ๆ ก็ดี แลพิจารณาพิพากษามิเป็นสัจมิเป็นธรรมก็ดี เป็นใจด้วยลูกความก็ดี แลเรียกค่าฤชาล้ำเหลือก็ดี อำนวยความไว้ให้เนิ่นนานก็ดี ให้เรียกตระลาการแลเบิกสำนวนมาพิจารณา ถ้าโจทย์จำเลยอยู่ ณ หัวเมืองทั้งปวง แลแขวงจังหวัดก็ได้ใช้ตราพระราชสีห์ไปเอาคู่ความ อนึ่ง หาว่าตระลาการบังอาจเอาทรัพย์สินท่านมาเป็นประโยชน์แห่งตน แลยื้อชักฉุดคร่าลูกเมียข้าคนท่านมาเป็นข้าคนตนก็ดี มัด ผูก ตบ ถอง ตี ด่า จำใส่ตรวนขื่อคาใส่คลัง เอาเชือก เอาผ้า เอาเถาวัลย์ เอาหนังมัดผูกใส่ปลอกผูกเท้าผูกมือลงเอาเงินทอง ก็ได้ใช้ตราพระราชสีห์ไปให้กรมการแลแขวงส่งมาพิจารณา อนึ่ง ถ้าโจรตีปล้นสดมภ์ก็ดี ตีด่าฟันแทงกันตายก็ดี ลักวัว ควาย ช้าง ม้า ข้า คน เรือ เกวียนก็ดี ข้าหนีเจ้าไพร่หนีนายกู้หนี้มรฎกว่ากันประการใด ๆ ก็ดี แลมีหนังสือร้องฟ้องไซร้ ก็ได้ใช้ตราพระราชสีห์ไปเอาคู่ความมาพิจารณา

---

*เป็นตรากระทรวงมหาดไทยในส่วนที่จะวินิจฉัยความ เสนาบดีไม่มีอำนาจบังคับผู้พิพากษา เว้นไว้แต่ดำเนินกระแสพระบรมราชโองการ

อนึ่ง ถ้ามีพระราชโองการ** ให้ข้าราชการผู้มีความชอบไปรั้งเมือง ไปครองเมือง ณ หัวเมืองทั้งปวงบรรดาขึ้นแก่เจ้าพระยาจักรี คือ เมืองพิษณุโลก เมืองสุโขทัย เมืองกำแพงเพชร เมืองพิชัย เมืองนครสวรรค์ เมืองพิจิตร เมืองมโนรมย์ เมืองชัยนาท เมืองอุทัยธานี เมืองอินทบุรี เมืองพรหมบุรี เมืองสิงห์บุรี เมืองสรรค์บุรี เมืองลพบุรี เมืองสระบุรี เมืองวิเศษไชยชาญ กรุงเก่า เมืองนครนายก เมืองปราจิน เมืองฉะเชิงเทรา เมืองสุพรรณบุรี เมืองนครไชยศรี เมืองราชบุรี เมืองกาญจนบุรี เมืองเพชรบูรณ์ เมืองท่าโรง เมืองบัวชุม เมืองไชยบาดาล เมืองกำพราน เมืองนครราชสีมา ก็ได้ใช้ตราพระราชสีห์ แลใช้ไปให้หัวเมืองทั้งปวงบรรดาขึ้นแก่มหาดไทยส่งคู่ความมาพิจารณา แลไปด้วยกิจราชการทั้งปวง แลมีตราพระราชสีห์ไปตั้งเจ้าเมือง แลปลัดรองปลัด นำตราเจ้าพนักงานซึ่งตั้งกรมการแลตั้งนายอากรขนอนทั้งปวงบรรดาขึ้นแก่กรมมหาดไทย แลตราพระราชสีห์เจ้าพระยาจักรีได้ใช้แต่เท่านี้ อนึ่ง ตราจักรเจ้าพระยาจักรีนั้น ได้ใช้ประทับตราพระราชสีห์พระคชสีห์บัวแก้วไปลงพระราชอาญาประหารชีวิตกรมการ แลผู้ต้องโทษถึงตาย ณ หัวเมืองทั้งปวง บรรดาขึ้นแก่มหาดไทย แลกลาโหม แลกรมท่า ตราจักรเจ้าพระยาจักรีได้ใช้แต่เท่านี้

การได้เลื่อนที่เป็นสมเด็จเจ้าพระยานั้น เป็นการเลื่อนยศที่เป็นเกียรติอย่างสูง เพราะยศชั้นสมเด็จเป็นยศทางพระราชวงศ์ น้อยนักที่ข้าราชการจะได้รับพระราชทาน ในกฎหมายกำหนดศักดินาข้าราชการฝ่ายพลเรือนที่ออกในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถมีบรรดาศักดิ์ที่สูงกว่าสมุหนายก สมุหพระกลาโหมอยู่บรรดาศักดิ์หนึ่ง คือ

****สารตราให้ประหารชีวิต ต้องดำเนินกระแสพระบรมราชโองการ**

"พระยามหาอุปราชชาติวรวงษ์องค์ภักดีบดินทร สุรินทรเดโชไชยมหัยสุริยภักดีแสนอาญาธิราช ถือศักดินา ๑๐๐๐๐"

ตำแหน่งนี้ไม่มีตราประทับหนังสือ ไม่มีปลัดทูลฉลอง ไม่มีปลัดบาญชี หรือแม้เสมียนตรา เป็นตำแหน่งที่มีอยู่ตำแหน่งเดียว รูปร่างเป็นตำแหน่งเกียรติยศมากกว่าอื่น เจ้าพระยาจักรี ฯ ได้ครองตำแหน่งนี้ คือ พระยามหาอุปราช จึงต้องครองตำแหน่งสมุหนายกเดิมไว้ด้วย เพิ่มแต่ยศ เครื่องประกอบยศ เปลี่ยนนามให้สง่าขึ้น เป็น "มหากษัตริย์ศึก" ศักดิ์คงเดิม

พ.ศ. ๒๓๒๑ สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก และเจ้าพระยาสุรสีห์ ยกทัพไปปราบเมืองเวียงจันทน์ เพราะเมืองเวียงจันทน์ดูหมิ่นไทย มาฆ่าคนที่อยู่ในพระบรมโพธิสมภารทางจังหวัดอุบลราชธานีคนนั้นเป็นคนสำคัญ ชื่อ พระวอ เคยเป็นเสนาบดีอยู่ในเวียงจันทน์ แล้วเกิดวิวาทกับเจ้าเวียงจันทน์ หนีมาพึ่งไทย สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ ยกทัพออกจากกรุงธนบุรีเมื่อเดือนอ้าย ปีจอ พ.ศ. ๒๓๒๑ ขึ้นไปรวมพลอยู่ที่นครราชสีมา รวมพลได้ ๒๐,๐๐๐ คน ให้เจ้าพระยาสุรสีห์ไปเกณฑ์ทัพเรือเขมรขึ้นมาทางแม่น้ำโขงอีกทัพหนึ่ง เมืองลานช้างยกสมทบลงมาช่วยอีกทัพหนึ่ง เจ้าเวียงจันทน์ต่อสู้เป็นสามารถอยู่ถึง ๔ เดือน เวียงจันทน์จึงแตก จับได้พระราชวงศ์กับผู้คน ทรัพย์ สิ่งของ และให้เชิญพระแก้วมรกตของไทยที่พระไชยเชษฐาเจ้าเวียงจันทน์องค์ก่อนเชิญเอาไปจากเชียงใหม่คืนมาด้วย ครั้งนั้นอาณาเขตของสยามประเทศแผ่ขยายไปทางตะวันออกเฉียงเหนืออย่างกว้างขวาง

พ.ศ. ๒๓๒๓ ทางกัมพูชาเกิดจลาจลด้วยเรื่องแย่งชิงราชสมบัติกันในราชวงศ์ เพราะฝ่ายหนึ่งฝักใฝ่กับญวน อีกฝ่ายหนึ่งฝักใฝ่กับไทย

ฝ่ายที่เข้ากับญวนมีชัยได้ราชสมบัติ ทางไทยเห็นว่า ถ้าทิ้งเอาไว้จะเป็นอันตรายกับไทยไม่มีที่สิ้นสุด จึงเกณฑ์ทัพได้คน ๒๐,๐๐๐ เพื่อจะไปปราบกัมพูชา ในหนังสือไทยรบพม่าพระนิพนธ์สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ บันทึกจากพงศาวดารไว้ว่า

"สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ ถืออาญาสิทธิ์เป็นแม่ทัพใหญ่ เจ้าพระยาสุรสีห์เป็นทัพหน้า เจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ลูกเธอพระองค์ใหญ่เป็นกองหนุน พระยากำแหงสงคราม พระยานครราชสีมาคนเก่า ซึ่งโปรดให้เข้ามารับราชการในกรุง ฯ เป็นเกียกกาย พระยา-นครสวรรค์เป็นยกกระบัตร กรมขุนรามภูเบศร์เป็นกองหลัง พระยา-ธรรมาเป็นกองลำเลียง พร้อมกันยกไปตีกรุงกัมพูชา และมีรับสั่งไปว่าเมื่อตีกรุงกัมพูชาได้แล้ว ให้สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ อภิเษกเจ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ให้ครองกรุงกัมพูชาต่อไปทีเดียว

เมื่อกองทัพไทยยกลงไปถึงเมืองเขมร สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ ตั้งอยู่ที่เมืองเสียมราฐ ให้เจ้าพระยาสุรสีห์ยกไปทางริมทะเลสาบฟากตะวันตกไปตีเมืองบันทายเพชรอันเป็นราชธานีของกรุงกัมพูชา และให้กองทัพเจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ กองทัพพระยากำแหงสงครามยกหนุนลงไปด้วยทางหนึ่ง ให้กองทัพกรมขุนรามภูเบศร์ กองทัพพระยาธรรมายกไปทางริมทะเลสาบฟากตะวันออก ไปตั้งอยู่ที่เมืองกำพงสวายอีกทางหนึ่ง ฝ่ายฟ้าทะละหะรู้ว่ากองทัพไทยยกลงไปเห็นเหลือกำลังที่จะต่อสู้ก็ทิ้งเมืองบันทายเพชร อพยพครอบครัวลงไปอยู่เมืองพนมเปญแล้วไปอ่อนน้อมขอกองทัพญวนที่เมืองไซ่ง่อนมาช่วย เจ้าญวนก็ให้กองทัพขึ้นมาตั้งอยู่ที่เมืองพนมเปญ เจ้าพระยาสุรสีห์ยกกองทัพตามฟ้า-

ทะละหะลงไป ทราบว่ากองทัพญวนขึ้นมาตั้งอยู่ที่เมืองพนมเปญก็ให้รีบบอกมายังสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ แล้วตั้งค่ายคอยฟังคำสั่งแม่ทัพใหญ่อยู่ ยังหาได้รบกับญวนไม่ ขณะนั้นเจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ก็ยกลงไปตั้งอยู่ที่เมืองบันทายเพชร การสงครามทางกรุงกัมพูชาเริ่มทำได้เพียงเท่านี้ก็ต้องหยุด ด้วยทางกรุงธนบุรีเกิดเป็นจลาจล สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ ต้องเลิกทัพกลับมาปราบยุคเข็ญ

เหตุที่จะเกิดการจลาจลขึ้นในกรุงธนบุรีครั้งนั้น มีเรื่องราวปรากฏในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าตั้งแต่เลิกสงครามคราวอะแซ-หวุ่นกี้ตีหัวเมืองเหนือแล้ว พระเจ้ากรุงธนบุรีมักเสด็จไปนั่งกรรมฐานที่วัดบางยี่เรือ (คือ วัดอินทาราม ปัจจุบัน) ซึ่งได้ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่เนือง ๆ แล้วติดพระทัยในการนั่งกรรมฐานหนักขึ้น พระอารมณ์ก็จับฟั่นเฟือน เกิดมีอาการดุร้ายยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนโดยลำดับมา ครั้นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ ยกกองทัพไปเมืองเขมรแล้วไม่ช้า ทางนี้พระเจ้ากรุงธนบุรีก็มีสัญญาวิปลาสเกิดสำคัญพระองค์ว่าเป็นพระโสดาบัน มีรับสั่งให้พระราชาคณะทั้งปวงมาประชุมกันในโรงพระแก้วเมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๙ แรม ๖ ค่ำ ปีฉลู พ.ศ. ๒๓๒๔ แล้วเสด็จออก มีรับสั่งถามพระราชาคณะว่า พระภิกษุสงฆ์อันเป็นปุถุชนจะกราบไหว้คฤหัสถ์ซึ่งเป็นพระโสดาบันนั้นจะได้หรือมิได้ประการใด พระราชาคณะโดยมากพากันกลัวพระราชอาญาถวายพระพรว่าไหว้ได้ แต่สมเด็จพระสังฆราช (ศรี) วัดบางว้าใหญ่ กับพระพิมลธรรมวัดโพธาราม และพระพุฒาจารย์วัดบางว้าน้อย ๓ องค์นี้ถือพระธรรมวินัยมั่นคง ไม่ครั่นคร้ามต่อพระราชอาญา ถวายพระพรว่าถึงคฤหัสถ์จะเป็นพระโสดาบัน เพศก็ยังต่ำกว่าพระภิกษุปุถุชนอันทรงผ้ากาสาวพัสตร์และจตุปาริสุทธศีล เพราะ

ฉะนั้นที่พระภิกษุจะกราบไหว้คฤหัสถ์หาควรไม่ พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ทรงฟังก็ทรงพระพิโรธ ดำรัสว่าพระราชาคณะทั้งปวงก็ยังเห็นกันว่าไหว้ได้โดยมาก ยังแต่ ๓ องค์ ยังบังอาจโต้แย้งผ่าผืนถวายพระพรให้ผิดพระบาลี จึงมีรับสั่งให้ถอดเสียจากสมณศักดิ์ แล้วให้เอาตัวสมเด็จพระสังฆราชกับพระราชาคณะ ๒ องค์ที่ถูกถอดนั้น กับทั้งพระภิกษุซึ่งเป็นฐานานุกรมและอันเตวาสิกสิทธิวิหาริกรวมทั้งสิ้นประมาณ ๕๐๐ รูป ไปลงพระราชอาญาที่วัดหงส์ ให้ตีหลังสมเด็จพระสังฆราชกับพระราชาคณะองค์ละ ๑๐๐ ที ฐานาเปรียญองค์ละ ๕๐ ที พระอันดับองค์ละ ๓๐ ที แล้วให้เอาตัวขังไว้ขนอาจมของโสโครกที่วัดหงส์ทั้งหมด ตั้งแต่นั้นมาพระสงฆ์เข้าเฝ้าก็หมอบกราบถวายบังคมเหมือนกับข้าราชการฝ่ายฆราวาสทั้งปวง

การที่พระเจ้ากรุงธนบุรีทำแก่พระสงฆ์ดังกล่าวมา เมื่อทราบไปถึงไหนคนทั้งหลายก็พากันตกใจ เห็นว่าเกิดวิปริตขึ้นในบ้านเมือง บางพวกก็โกรธแค้น บางพวกก็พากันสงสารพระสงฆ์ซึ่งต้องรับพระราชอาญา ถึงเข้าขอให้ตีตนแทนก็มี เกิดโกลาหลสะดุ้งสะเทือนทั่วไปทั้งพระนคร ครั้นต่อมาพระเจ้ากรุงธนบุรีซ้ำมีอาการเกิดทรงระแวงว่าข้าราชการพากันลอบลักพระราชทรัพย์ ให้โบยตีจำจอง และบางทีก็เอาตัวผู้ต้องหาขึ้นย่างไฟจะให้รับเป็นสัตย์ แล้วพระราชทานรางวัลผู้ที่เป็นโจทก์ฟ้องร้อง ยกเป็นบำเหน็จความชอบในราชการ ก็เลยเป็นเหตุให้คนพาลแกล้งใส่ความฟ้องผู้อื่นชุกชุมขึ้น มีคนต้องโทษกักขัง และที่ถูกประหารชีวิตมากขึ้นทุกที

ข่าวที่วิปริตขึ้นในกรุงธนบุรีเห็น จะทราบไปถึง สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ เมื่อราวเดือน ๑๑ หรือเดือน ๑๒ จึงให้รอการที่จะทำ

สงครามกับญวนไว้ แล้วให้พระยาสุริยอภัยผู้เป็นหลานกลับมายังเมืองนครราชสีมาให้มาคอยฟังเหตุการณ์ทางกรุงธนบุรี ถ้าเห็นว่าบ้านเมืองจะเกิดเป็นจลาจลจริงก็ให้รีบยกกองทัพเมืองนครราชสีมาเข้ามารักษากรุงธนบุรีไว้ พระยาสุริยอภัยก็กลับมาคอยฟัง เหตุการณ์อยู่ ณ เมืองนครราชสีมา

ฝ่ายที่ในกรุงธนบุรี พวกคนพาลได้บำเหน็จรางวัลเพราะใส่ความฟ้องร้องผู้อื่นก็พากันกำเริบขึ้นทุกที จนมีพวกที่หากินในกระบวนเป็นโจทก์ขึ้นประมาณ ๓๐๐ คนเศษ พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตั้งตัวสำคัญชื่อ พันสี ให้เป็น ขุนจิตรจูล พันลา เป็นที่ขุนประมูลราชทรัพย์ เป็นตำแหน่งหัวหน้าพวกโจทก์ พวกโจทก์ก็ถวายฎีการ้องฟ้องผู้อื่นหนักขึ้นกว่าแต่ก่อน พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงวินิจฉัยในเวลาพระสติฟั่นเฟือนก็มิได้พิจารณาให้เห็นเท็จและจริง สักแต่ว่าโจทก์สาบานได้ ถ้าผู้ต้องหาไม่รับเป็นสัตย์โดยดีก็ให้เฆี่ยนขับติดไม้และย่างเพลิงจนกว่าจะรับ แล้วปรับไหมเรียกเร่งเอาเงินตามที่โจทก์หา ถ้าไม่มีเงินจะเสียก็เฆี่ยนเร่งไปทุกวันจนกว่าจะได้ คนที่ทนพระราชอาญาไม่ไหวก็ล้มตายเจ็บลำบากไปตามกันที่ถูกลงโทษถึงประหารชีวิตก็มีอยู่เนือง ๆ แม้จนบุตรภรรยาญาติพี่น้องของข้าราชการที่ไปทัพอยู่ทางนี้ก็ถูกโจทก์ฟ้องต้องรับพระราชอาญาโดยมาก กล่าวไว้ในหนังสือพระราชพงศาวดารว่าในเวลานั้นที่ในบริเวณโรงชำระในพระราชวังเสียงแต่คนร้องไห้ครวญครางเซ็งแซ่ไปทุก ๆ วัน ชาวพระนครก็พากันได้ความยากแค้นเดือดร้อนไปทั่วหน้าที่อพยพหลบหนีไปอยู่ตามป่าตามดงก็มีเป็นอันมาก จนที่ในกรุงธนบุรีมีบ้านเรือนร้างว่างเปล่าอยู่ทุกแห่งทุกตำบล

ในเวลานั้นพระวิชิตรณรงค์ผูกอากรไปเก็บภาคหลวง จากคน

ขุดทรัพย์อยู่ที่กรุงเก่า เพราะเมื่อพม่าล้อมกรุงศรีอยุธยาคราวหลังพวกชาวกรุงฝังทรัพย์ซ่อนไว้ตามบ้านเรือนโดยมาก เมื่อเสร็จสงคราม ที่เจ้าของมีก็ไปขุด ที่เจ้าของเดิมล้มตายหายจาก คนอื่นไปขุดเอา ทรัพย์ซึ่งฝังไว้ก็ต้องเสียภาคหลวงตามกฎหมาย จึงเกิดการผูกขาดเก็บภาคหลวงขุดทรัพย์ที่กรุงเก่าขึ้นด้วยประการฉะนี้ พระวิชิตรณรงค์รับประมูลจะส่งเงินหลวงปีละ ๕๐๐ ชั่ง ขึ้นไปเกาะกุมเรียกเร่งเอาเงินแก่ราษฎรโดยอำนาจเป็นเหตุให้พวกชาวกรุงเก่าได้รับความเดือดร้อนอยู่แล้ว ครั้นมีพวกชาวกรุงธนบุรีอพยพหลบหนีขึ้นไปบอกข่าวที่เกิดการวิปริตในพระนครแพร่หลายไปถึงกรุงเก่า ก็มีพวกชาวกรุงเก่าคิดเป็นกบฏขึ้น มีตัวหัวหน้า ๓ คน ชื่อ ขุนสระคนหนึ่ง นายบุญนาคบ้านแม่ลาคนหนึ่ง กับขุนแก้วน้องพระยาสรรค์ ซึ่งเป็นข้าหลวงไปทำศิลาปากนกสำหรับปืนทหารคนหนึ่ง คบคิดกับพรรคพวกอีกเป็นอันมากคุมกันเข้าปล้นจวนพระยาอินทรอภัยผู้รักษากรุง ฯ พระยาอินทรอภัยสู้พวกกบฏไม่ได้ก็หนีลงมายังกรุงธนบุรี แต่แรกพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงสำคัญว่า เป็นพวกโจรผู้ร้ายสามัญเห็นมีชื่อปรากฏว่าเป็นขุนแก้วน้องพระยาสรรค์เป็นหัวหน้าผู้ร้ายด้วยคนหนึ่ง เวลานั้นพระยาสรรค์เข้ามาอยู่ในกรุง ฯ จึงรับสั่งให้พระยาสรรค์เป็นข้าหลวงขึ้นไปชำระสืบสาวเอาตัวผู้ร้ายที่ปล้นจวนผู้รักษากรุงเก่า พระยาสรรค์ขึ้นไปถึงกรุงเก่าพวกกบฏกลับเกลี้ยกล่อมเอาพระยาสรรค์ไปเข้าด้วยได้ จึงพร้อมกันยกพระยาสรรค์ขึ้นเป็นแม่ทัพให้นำลงมาตีกรุงธนบุรี

พระยาสรรค์กับพวกกบฏยกมาถึงกรุงธนบุรี เมื่อ ณ วันเสาร์ เดือน ๔ แรม ๑๑ ปีฉลู พ.ศ. ๒๓๒๔ ลอบมาในเวลาค่ำ พอถึงก็เข้าปล้นพระราชวังรบกับพวกทหารรักษาป้อมล้อมวังอยู่จนเช้า พวกรักษา

หน้าที่ไม่เป็นใจจะต่อสู้ข้าศึก พระเจ้ากรุงธนบุรีเห็นว่าจะสู้ไม่ไหว ก็ให้สมเด็จพระสังฆราช (ชื่น) วัดหงส์ กับพระพิมลธรรม พระรัตนมุนี ออกไปเจรจายอมแพ้แก่พระยาสรรค์ พระยาสรรค์จึงให้ทูลพระเจ้ากรุงธนบุรีว่าให้ทรงผนวชสะเดาะพระเคราะห์เสียสัก ๓ เดือน พระเจ้ากรุงธนบุรีก็ยอมกระทำตาม ครั้นผนวชแล้วพระยาสรรค์จึงให้เอาไปคุมไว้ที่ในพระอุโบสถวัดแจ้งกับทั้งลูกชายที่ยังทรงพระเยาว์ ส่วนเจ้านายผู้ชายที่เป็นใหญ่มีเจ้ารามลักษณ์ ซึ่งเป็นกรมขุนอนุรักษ์สงครามเป็นต้นนั้น พระยาสรรค์ให้เอาจำไว้ทั้งหมด แล้วประกาศแก่บรรดาข้าราชการทั้งปวงว่าจะรักษาราชการไว้รอท่าสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ ข้าราชการทั้งปวงเห็นชอบด้วยก็สงบอยู่ ยอมให้พระยาสรรค์เป็นผู้สำเร็จราชการในระหว่างนั้น พระยาสรรค์ก็เข้าไปนั่งว่าราชการที่ท้องพระโรงในพระราชวัง ให้ปล่อยพวกข้าราชการและราษฎรที่ถูกเวรจำกักขังโดยอาญาของพระเจ้ากรุงธนบุรีเสียทั้งสิ้น พวกราษฎรที่ได้ถูกร้องฟ้องต้องรับพระราชอาญาหาความผิดมิได้ครั้นเห็นพระเจ้ากรุงธนบุรีถูกกักขังหมดอำนาจแล้วต่างก็ชวนกันเที่ยวจับกุมพวกโจทก์ มีพันสีพันลาเป็นต้น ฆ่าฟันเสียตามอำเภอใจด้วยความโกรธแค้น ก็เกิดฆ่าฟันกันตายทั่วไปทุกแห่งหามีผู้ใดจับกุมห้ามปรามไม่

ฝ่ายพระยาสรรค์ครั้นได้ว่าราชการ เห็นผู้คนทั้งปวงยอมอยู่ในบังคับบัญชาไม่เกี่ยงแย่งก็เกิดกำเริบคิดจะเป็นใหญ่ต่อไป เห็นว่ายังติดสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ อยู่ จึงลอบไปคิดอ่านกับกรมขุนอนุรักษ์สงครามหลานพระเจ้ากรุงธนบุรีซึ่งเอาตัวจำขังไว้ ให้กรมขุนอนุรักษ์สงครามรับเป็นหัวหน้าต่อสู้สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ พระยาสรรค์จะเป็นผู้อุดหนุนให้เงินหลวงในท้องพระคลังไปแจกจ่าย

จ้างหาคนเป็นพรรคพวก กรมขุนอนุรักษ์สงครามก็รับเป็นตัวการ แต่ส่วนตัวพระยาสรรค์ทำเป็นหารู้เห็นไม่ กรมขุนอนุรักษ์สงคราม เกลี้ยกล่อมได้เจ้าพระยามหาเสนากับข้าราชการคนอื่น ๆ อีกหลายคน มีพระยารามัญวงศ์และพระยากลางเมืองนายกองมอญเป็นต้น รับจะพาพวกของตนมาเข้าด้วยทำนองกรมขุนอนุรักษ์สงครามจะคิดชิงเอากรุงธนบุรีเป็นที่มั่นเสียก่อน เมื่อสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ ยกกองทัพกลับเข้ามาก็จะต้องสู้ แต่ในเวลากำลังคิดอ่านตระเตรียมการอยู่นั้น พระยาสุริยอภัยยกกองทัพเมืองนครราชสีมามีจำนวน ๓,๐๐๐ เข้ามาถึง เมื่อ ณ วันศุกร์ เดือน ๕ ขึ้น ๙ ค่ำ ปีขาล พ.ศ. ๒๓๒๕ พระยาสรรค์กับพวกที่ร่วมคิดกันก็ตกใจเกรงความที่คิดไว้จะแพร่งพราย จึงรีบให้นัดหมายผู้คนแล้วปล่อยกรมขุนอนุรักษ์สงครามออกจากที่คุมขังในเวลาค่ำเมื่อ ณ วันอังคาร เดือน ๕ แรม ๕ ค่ำ ให้ยกพลไปปล้นบ้านพระยาสุริยอภัยที่ตำบลสวนมังคุด สวนลิ้นจี่ ในเวลาเที่ยงคืนค่ำวันนั้น แต่กรมขุนอนุรักษ์สงครามมีรี้พลน้อยเพราะชาวพระนครไม่เข้าด้วย ได้แต่พวกมอญในกองพระยารามัญวงศ์และพระกลางเมืองเป็นพื้น ยกขึ้นไปถึงบ้านปูนข้างใต้สวนมังคุดเห็นเป็นเวลาลมสำเภากำลังพัดกล้าได้ทีก็ให้เอาไฟจุดเผาบ้านให้ไหม้ลุกลามขึ้นไปยังบ้านเรือนของพระยาสุริยอภัย แล้วให้ทหารรายโอบขึ้นไปทางด้านตะวันตกจนถึงวัดบางว้าน้อย เอาปืนยิงเข้าไปในบ้านพระยาสุริยอภัย ฝ่ายพระยาสุริยอภัยไม่ทันรู้ตัว เห็นมีศัตรูมาปล้นบ้านก็เรียกคนออกต่อสู้ ครั้นเห็นไฟไหม้ขึ้นทางด้านใต้จวนจะถึงบ้านก็ตกใจ จึงตั้งสัตยาธิษฐานขออย่าให้ไฟไหม้ลุกลามต่อขึ้นไป ขณะนั้นเผอิญลมพัดแปรไปที่อื่น ไฟหาไหม้ไปถึงสวนมังคุดไม่พวกคนของพระยาสุริยอภัยก็พากันดีใจต่อสู้ข้าศึก และเมื่อ

เกิดรบกันขึ้นนั้น เจ้าศิริรจนาท่านผู้หญิงของเจ้าพระยาสุรสีห์อยู่ที่บ้านปากคลองบางลำภูรู้ว่ามีข้าศึกมาปล้นบ้านพระยาสุริยอภัย จึงคิดอ่านกับพระยาเจ่ง พระยาพระราม นายกองมอญ อีกพวกหนึ่งช่วยกันจัดเรือรับพวกมอญซึ่งอยู่ในพระยาทั้งสองนั้นข้ามฟากไปช่วยพระยาสุริยอภัยต่อสู้ข้าศึกอยู่จนเช้า พวกกรมขุนอนุรักษ์สงครามสู้ไม่ได้พากันแตกพ่าย ส่วนกรมขุนอนุรักษ์สงครามนั้นหนีไปอยู่ที่วัดยาง พระยาสุริยอภัยตามจับได้ในวันนั้น ให้เอาจำไว้รอสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ ฝ่ายพระยาสรรค์เห็นการไม่สมความคิด มิรู้ที่จะทำประการใดก็นิ่งอยู่แต่ในพระราชวัง ด้วยเห็นว่าตัวเป็นผู้อุดหนุนในทางลับ ถึงจะมีผู้สงสัยก็เห็นจะพอแก้ตัวได้ พระยาสุริยอภัยจึงให้ตั้งค่ายรายรักษาลงไปแต่สวนมังคุดจนถึงคลองนครบาลอันเป็นเขตพระราชวัง แล้วให้สึกพระเจ้ากรุงธนบุรีเอากักขังไว้ให้มั่นคง ประสงค์จะป้องกันมิให้เกิดขึ้นได้อีก

ฝ่ายสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ ตั้งแต่ให้พระยาสุริยอภัยกลับมาแล้วก็คอยฟังเหตุการณ์อยู่ที่เมืองเสียมราฐ พอได้ข่าวว่าเกิดกบฏขึ้นในกรุงธนบุรีก็มอบการศึกให้เจ้าพระยาสุรสีห์บังคับบัญชา แล้วรีบยกกองทัพมีจำนวน ๕,๐๐๐ กลับมาทางด่านพระจารึก ครั้นมากลางทางทราบว่ามีศัตรูเกิดในกรุงธนบุรีถึงรบพุ่งกับพระยาสุริยอภัยเป็นศึกกลางเมือง ก็ยกกองทัพตรงมายังกรุงธนบุรี มาถึงเมื่อ ณ วันเสาร์ เดือน ๕ แรม ๙ ค่ำ ปีขาล พ.ศ. ๒๓๒๕ ฝ่ายพวกชาวนครรู้ว่าสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ กลับมาถึงต่างก็ชื่นชมยินดี มีพวกราษฎรพากันไปคอยรับจำนวนมาก ต่างร้องขอให้ช่วยปราบยุคเข็ญให้บ้านเมืองเป็นสุขสำราญดังแต่ก่อนตลอดทางที่เข้ามา ครั้นมาถึงพระราชวังข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวงก็อ่อนน้อมพร้อมกัน หามีผู้ใดกระด้างกระเดื่องไม่ สมเด็จ

เจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ ได้สวนทราบเรื่องเหตุการณ์ทั้งปวงที่ได้มีมาตลอดแล้ว จึงให้มีกระทู้ถามพระเจ้ากรุงธนบุรีให้ชี้แจงความประพฤติที่ได้กระทำแก่พระสงฆ์และพวกชาวพระนคร ตลอดจนครอบครัวของผู้ไปราชการสงครามพากันได้ให้ความทุกข์ยากล้มตายโดยหาความผิดมิได้ พระเจ้ากรุงธนบุรีไม่สามารถจะแก้ได้ก็รับผิดสิ้นทุกประการ สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ จึงให้ข้าราชการทั้งปวงปรึกษาโทษพระเจ้ากรุง-ธนบุรี ปรึกษาพร้อมกันเห็นว่า เป็นเสี้ยนหนามหลักตออันใหญ่อยู่ในแผ่นดินจะละไว้มิได้ ควรให้สำเร็จโทษเสีย สมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก ฯ เห็นว่าเป็นอัปปตสนธิกภาพด้วยบ้านเมืองกำลังมีศึกสงครามภายนอก มาเกิดทรยุคขึ้นในบ้านเมืองเพราะพระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นตัวเหตุเกรงจะเกิดการจลาจลต่อไป จึงต้องอนุญาตให้เป็นไปตามคำปรึกษาของข้าราชการทั้งปวง เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีต้องสำเร็จโทษนั้น ชนมายุได้ ๔๘ ปี แล้วให้พิจารณาโทษกรมขุนอนุรักษ์สงคราม กรมขุนอนุรักษ์สงครามก็ให้การซัดทอดถึงผู้ร่วมคิดมีพระยาสรรค์เป็นต้น ได้ความเป็นสัตย์ จึงพิพากษาลงโทษตามความผิดหมดทุกคน

ครั้นเสร็จการปราบยุคเข็ญที่กรุงธนบุรีแล้ว ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งปวง จึงพร้อมกันอัญเชิญสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึกเสด็จขึ้นผ่านพิภพเป็นพระมหากษัตราธิราช ทรงปกครองสยามประเทศสืบไป จึงเสด็จปราบดาภิเษกประดิษฐานพระบรมราชจักรีวงศ์ดำรงสยามประเทศสืบมา แล้วทรงสถาปนาสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าพระยาสุรสีห์ให้เป็นมหาอุปราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคล แล้วทรงสร้างกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทร์เป็นราชธานี ก็สิ้นสมัยกรุงธนบุรีอันมีกำหนดอายุการได้ ๑๕ ปี ด้วยประการฉะนี้

"เฉลิงถวัลย์ราชสมบัติ"

เมื่อเสด็จขึ้นเถลิงถวัลย์ราชสมบัติแล้วก็มิใช่ว่าจะได้รื่นรมย์กับราชสมบัติดังในเทพนิยาย หรือในวรรณคดี ต้องทรงขะมักเขม้นขวนขวายในการเสริมสร้างความมั่นคงให้แก่ประเทศชาติเป็นการด่วนเพราะข่าวศึกพม่าที่ทะยอยเข้ามานั้นใกล้เวลาเข้ามาทุกที ทรงสร้างศูนย์บัญชาการรบ คือเมืองหลวงขึ้นใหม่ให้กระทัดรัดแข็งแรงมั่นคง ง่ายต่อการรักษาและคล่องตัว เพราะเมืองหลวงเดิมคือธนบุรีมีแม่น้ำเจ้าพระยาผ่านกลาง การลำเลียงข้ามไปข้ามมาทำได้ไม่คล่องนัก ความที่เร่งรัดสร้างจนเผาอิฐทำกำแพงเมืองไม่ทัน ต้องไปรื้อกำแพงเมืองเก่าที่อยุธยามาก่อ ผู้คนที่อิดโรยด้วยสงครามมา ๑๐ กว่าปี ก็ได้รับการทำนุบำรุงเสริมกำลังให้มีปริมาณมากขึ้น ทรงเชื่อว่าวินัยเท่านั้นที่จะทำให้ประเทศชาติไปรอด จึงทรงชักนำทั้งทางตรงและทางอ้อมให้ประชาชนศึกษาวินัยที่พระพุทธเจ้าบัญญัติไว้สำหรับประชาชนโดยเฉพาะมีปรากฏในกฎหมายสงฆ์ ดังนี้

"กฎให้ไว้แก่พระสุรัศวดีซ้ายขวาในนอก ให้กฎหมายบอกแก่เจ้าพระยาแลพระยา พระหลวงขุนหมื่นพันทนายฝ่ายพลเรือนข้างหน้าข้างใน ผู้รักษาเมือง ผู้รั้งกรมการเมือง ๑—๒—๓—๔ ตะวันตก ตะวันออก ปั๊กษ์ใต้ ฝ่ายเหนือบรรดานิคมขอบเขตขึ้นแก่กรุงเทพ ฯ จงทั่ว ด้วยสมเด็จบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวบรมธรรมมิกมหาราชาธิราชเจ้า ผู้ทรงทศพิธราชธรรมอนันตคุณสุนทรามหาอุปถัมภกพระพุทธศาสนาถาวรารุ่งเรืองจำเริญครบห้าพันพรรษา เสด็จออก ณ พระที่นั่ง

ทักษิณทานาธิพิรัตนมหาจักรพรรดิพิมาน พร้อมด้วยมุขมาตยาเสนามนตรีกระวีชาติราชปโรหิตาโหราจารียราชบัณฑิตเฝ้าพระบาทบงกชมาศ จึ่งมีพระปริหารดำรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งว่า โดยพุทธโอวาทปาฏิโมกข อันสมเด็จพระพุทธเจ้าทั้งหลายมากกว่าเม็ดทรายในท้องพระมหาสมุทรนั้น ย่อมตรัสไว้วรพุทธศาสนาสอนสัตวด้วยพระธรรมสามบท บทหนึ่งคือ กิริยามิได้กระทำซึ่งบาปลามกทั้งปวง อนึ่ง คือให้บริบูรณ์ด้วยกุศลธรรมอันปราศจากโทษ อนึ่ง คืออุสาหหมั่นทรมานจิตอันร้ายชั่วนั้นให้ดีขึ้น อนึ่งธรรม ๓ ประการนี้ชื่อว่าพระพุทธศาสนา เหตุธรรมทั้ง ๓ บทนี้รวมในกองศีล คือพระวินัย สมาธิ คือพระสูตร ปัญญา คือพระบรมัตถ อยู่ในพระธรรมศาสนา ๓ บทนี้สิ้น ผู้ใดปฏิบัติได้ได้ชื่อว่าภบบำรุงพระพุทธศาสนา ผู้ใดมิได้ปฏิบัติตามพระธรรม ๓ บทนี้ ได้ชื่อว่ามิได้ภบบำรุงพระพุทธศาสนา พระองค์จึ่งบัญญัติพระวินัย ๒ ประการอันเป็นต้นพระธรรมศาสนาทั้ง ๓ บทนี้ไว้ คือพระปาฏิโมกขเป็นวินัยภิกษุ คือทศกุศลกรรมบถเป็นวินัยฆราวาส แลท้าวพระยาเสนาบดีอาณาประชาราษฎร์ แต่ก่อนที่ประมาทมิได้ปฏิบัติตามทศกุศลกรรมบถวินัยได้ชื่อว่ามิได้ภบบำรุงพระศาสนานั้น มีแต่อกุศลซึมซ่านไปในสันดาน กระทำอกุศลกรรมต่าง ๆ ก็ได้ทุกขเวทนาในอนาคตปัจจุบัน แต่นี้สืบไปเมื่อหน้าให้ข้าทูลละอองธุลี ฯ ทั้งปวง ผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทหารพลเรือนข้างหน้าข้างใน ผู้รักษาเมือง ผู้รั้งกรมการอาณาประชาราษฎร์ปฏิบัติตามให้ตั้งอยู่ในทศกุศลกรรมบถวินัยทั้ง ๑๐ ประการ คือ กายกรรม ๓ วจีกรรม ๔ มโนกรรม ๓ เป็น ๑๐ ประการ แลกายกรรม ๓ นั้น คือห้ามมิให้ฆ่าสัตว์อันมีชีวิตให้ตายโดยต่ำไปแต่ไข่เลือดไข่เล็นก็อย่าฆ่า อนึ่งห้ามมิให้ลักสวิญาณกทรัพย์ อวิญาณกทรัพย์ อันมนุษย์หวงแหนมิได้ให้ โดย

ต่ำไปแต่กำหญ้าคาก็อย่าลัก อนึ่งห้ามมิให้เสพเมถุนธรรมอันเป็นที่นักปราชญ์ติเตียน คืออย่าลักล่วงประเวณีในหญิง ๒๐ จำพวก คือหญิงลูกสาว หญิงบุตรเลี้ยง หญิงหลานสาวท่านหาผัวมิได้มี ๘ จำพวก คือบิดารักษา มารดารักษา พี่น้องญาติโคตรรักษา บรรพชิตรักษา มิได้ขอกล่าวก่อนแลล่วงลักประเวณีหนึ่ง แลหญิงมีสวามีรักษา ๑๒ จำพวกสารักขากิริยา คือหญิงอันสวามีรักษาเป็นต้น แลหญิง ๒๐ จำพวก อย่าล่วงประเวณีหนึ่ง เป็นกายกรรม ๓ วจีกรรม ๔ นั้น คือห้ามมิให้เจรจามุสาวาทสับปรับคำพราง ๑ ห้ามมิให้เจรจาส่อเสียด ๑ ห้ามมิให้เจรจาหยาบช้า ๑ ห้ามมิให้เจรจาตลกคะนองเป็นวาจาอันมิเป็นประโยชน์ ๑ แลมโนกรรม ๓ นั้น คือห้ามมิให้จิตโลภเห็นของผู้อื่นคิดจะใคร่ได้เป็นของตน ๑ คือห้ามมิให้จิตคิดพยาบาทสัตว์ผู้อื่นให้พินาศฉิบหาย ๑ คือห้ามมิให้จิตคิดเห็นว่าบุคคลจะทำกิริยาฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ล่วงประเวณีเป็นต้น กิริยาที่ฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ ล่วงประเวณี อันเป็นบาปนั้นจะตามสนองตนหามิได้ และถ้าคิดเห็นผิดว่าสัตว์ทั้งปวงเกิดมานี้ดีเอง ชั่วเอง หาเหตุปัจจัยตกแต่งให้ชั่วให้ดีมิได้ และอย่าคิดเห็นผิดว่าจะทำบุญน้อยก็ดี มากก็ดี จะมีผลไปในอนาคตมิได้ และคิดเห็นผิดจากพุทธ-วัจนทั้ง ๓ ประการนี้ ได้ชื่อว่านิตยมฤจฉาทิฐิ เป็นมโนกรรม ๓ ประการเข้ากันเป็นกายกรรม ๓ วจีกรรม ๔ มโนกรรม ๓ เป็นทศกุศลกรรมบถวินัย ๑๐ ประการ สำหรับฆราวาส และให้ศึกษาปฏิบัติตั้งอยู่ในพระวินัยก็จะเป็นปัจจัยให้ได้พระศาสนธรรมทั้ง ๓ อันพรรณนาแล้วแต่เดิมนั้น ได้ชื่อว่า ผู้นั้นภบบำรุงพระศาสนาของพระศรีสรรเพชรพระ-พุทธเจ้า และให้ตั้งอยู่ในทศกุศลกรรมบถเป็นนิจวินัยศีล ครั้นถึงวารวัน ๘—๑๔—๑๕ ค่ำ ให้รักษาพระอุโบสถศีล ๘ ศีล ๑๐ ประการ

เป็นอดิเรกศีล ชวนกันทำบุญให้ทาน สดับฟังพระธรรมเทศนา จำเริญธรรมภาวนาให้เป็นอริยอุโบสถจำเริญอานิสงส์ยิ่งขึ้นไป และให้ข้าราชการทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทหาร พลเรือน ข้างหน้าข้างใน ผู้รักษาเมือง ผู้รั้งกรมการอาณาประชาราษฎรทั้งปวงปฏิบัติกระทำตามพระราชโอวาทนุศาสนกำหนดกฎหมายนี้จงทุกประการ ผู้ใดละเมิดเสียมิได้ปฏิบัติตามพระราชโอวาทกำหนดกฎหมายนี้ จะเอาตัวเป็นโทษานุโทษ กฎให้ไว้ ณ วันจันทร์ เดือน ๘ ขึ้น ๘ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๔๔ ปีขาล จัตวาศก”

ศิลปกรรมในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

จุลทัศน์ พยาฆรานนท์
เรียบเรียง

ศิลปกรรมในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

- ต้นเรื่อง
- ภูมิสถานกรุงรัตนโกสินทร์
- การสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์
- ศิลปกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ฯ
- สถาปัตยกรรมฝ่ายอาณาจักร
    - กำแพง ป้อม ประตูเมือง หอกลอง
    - พระบรมมหาราชวัง
    - พระราชวังบวรสถานมงคล
    - วังเจ้านาย
- สถาปัตยกรรมฝ่ายศาสนจักร
    - วัด
    - เทวสถาน
- ที่อยู่อาศัยทั่วไป
    - เรือน แพ
- ประติมากรรม
- จิตรกรรม
- ประณีตศิลป
    - ฉากรดน้ำ
    - งานประดับมุก
    - เครื่องทอง
    - เครื่องสลักไม้ ราชรถ – ราชยาน

ศิลปกรรมในรัชสมัย

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

ศิลปกรรมเป็นสิ่งได้ชื่อว่า องค์ประกอบอันสำคัญยิ่งสิ่งหนึ่งแก่การดำรงและดำเนินชีวิตของมนุษยชาติ ศิลปกรรมเป็นสิ่งที่มนุษย์พากเพียรแสวงหาและสร้างสรรค์ ทำให้เกิดมีสิ่งสนองตอบเพื่อ ต้องตาพึงใจ ควรแก่การยินดีและนำให้เกิดเป็นสุข นอกจากนี้ศิลปกรรม ยังเป็นประจักษ์พยานส่องให้เห็นความรู้สึกนึกคิดและความสามารถของมนุษย์ที่ทำให้ความเจริญเกิดมีขึ้นทั้งในด้านวัตถุและจิตใจ เป็นลำดับมาแต่ละยุคสมัยได้อีกด้วย การพิจารณาคุณค่าของมนุษย์แต่ละเผ่าพันธุ์หรือชนชาติใดชาติหนึ่ง ให้ประจักษ์อาจพิจารณาเห็นหรือเรียนรู้ได้จากศิลปกรรมอันเป็นส่วนประกอบของวัฒนธรรม ซึ่งชนในแต่ละชาติกุลนั้น ๆ สร้างสมขึ้นไว้ มีเป็นลำดับในบ้านเมืองนั้น เป็นสำคัญส่วนหนึ่ง

ศิลปกรรมไทย สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะที่เกิดมีในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งเป็นครั้งปฐมกาลแรกสถาปนาพระมหานครขึ้นเป็นพระราชธานีใหม่ แห่งประเทศสยาม พิจารณาเห็นคติธรรมในการสร้างสรรค์ศิลปกรรมทั้งปวงดำเนินไปบนพื้นฐาน ความปรารถนาในการเติมให้เต็ม ซึ่งองค์ประกอบแห่งวัฒน-ธรรมของสังคมให้สมบูรณ์พร้อม ให้สมกับความพร้อมสำนึกเป็นอย่างดีว่า ชนชาวไทยในเวลาเมื่อแรกสร้างพระมหานครขึ้นใหม่ครั้งนั้น

ล้วนแต่เป็นผู้นับเนื่องได้ว่า สืบเชื้อไขมาแต่บรรพชน ซึ่งผ่านยุคความเจริญ มีวัฒนธรรมขั้นสูง เป็นที่ปรากฏยอมรับและเลื่องลือไปในนานาประเทศมาแล้วแต่อดีต แต่สิ่งอันควรแก่ความชื่นชมยินดีและภาคภูมินี้ได้เสื่อมสูญไปสิ้น ด้วยเหตุมาแต่ภัยสงครามบ้านเมืองและศิลปกรรมนานาประการที่เป็นวัตถุ ได้ถูกทำลายย่อยยับ ปรักพังลง แต่ทว่าคุณค่าควรนิยมในสรรพสิ่งสุนทรแห่งศิลปวิจิตรกรรม และบรรยากาศแวดล้อมทางวัฒนธรรมอันสูงส่งนั้น มิได้อ่อนจางหรือสูญหาย เสื่อมคลายไปจากความรู้สึกนึกเห็น หรือในความประทับใจ ทรงจำในหมู่ชนชาวไทยผู้เคยมีชีวิตได้เกิดอยู่และทันเห็นเมื่อ "ครั้งบ้านเมืองดี" ศิลปกรรมอันเป็นวัฒนธรรมซึ่งเป็นสิ่งยังให้เกิดความเจริญงอกงามแก่จิตใจชนทั้งปวงมาโดยตลอดเช่นนี้ ควรกล่าวได้ว่าเป็นอิทธิพลสำคัญยิ่งที่ก่อให้เกิดแรงขับแก่ความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ และพากเพียรสร้างสมศิลปกรรมนานาประการ เพื่อเติมองค์ประกอบวัฒนธรรมของสังคมแห่งชนชาติที่พร่องแล้วให้เต็ม สมบูรณ์พร้อมด้วยเหตุผล เพื่อความเจริญทั้งด้านวัตถุ และจิตใจควบคู่กันไป สำหรับปวงชนอันมาร่วมกันสถาปนาและตั้งหลักแหล่งในพระมหานครใหม่

สมัยเมื่อแรกสถาปนา กรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นเป็นราชธานีในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ศิลปกรรมต่าง ๆ ก็ได้รับการสร้างสรรค์เกิดมีขึ้นตามความต้องการพร้อมเหตุผลและความสำคัญ เสมอด้วยความจำเป็นและต้องการสร้างทำ เหย้าเรือน พระราชมณเฑียร พระมหาปราสาท ศาสนสถาน ที่ทำการ ตลอดจน คู คลองเมือง กำแพง และ ป้อมมีต่าง ๆ ศิลปกรรมซึ่งได้สร้างขึ้นในสมัยแรกสถาปนาพระมหานครนั้น ควรพิจารณาว่าเป็นการฟื้นฟูเอาแบบอย่าง

ศิลปกรรมแต่ครั้งบ้านเมืองดีมาทำก็มาก ทั้งนี้ก็เหตุด้วย ค่านิยมและรูปแบบยังติดตา ประทับใจอยู่มิรู้วาย ในหมู่ชนเป็นอันมากย่อมมีความพึงพอใจ และปรารถนา จะได้เห็นเกิดคืนหรือกลับฟื้นขึ้นให้เหมือนดั่งเดิม กับยังมีศิลปกรรมที่แสดงให้ปรากฏเป็นความคิดริเริ่ม และการสร้างสรรค์แบบอย่างใหม่ ๆ ก็มีอยู่มิใช่น้อย ศิลปกรรมไทยสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงเป็นศิลปกรรมที่มีลักษณะเชื่อมโยงระหว่างการฟื้นฟูแบบอย่างเก่ากับการริเริ่มสร้างสรรค์สิ่งใหม่ ๆ เป็นรอยต่อของวัฒนธรรมทางศิลปกรรมที่ควรค่าแก่ความสนใจ และมีความสำคัญแก่การศึกษายิ่ง อนึ่ง ถ้าจะกล่าวว่าศิลปกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก คือพื้นฐานอันสำคัญ ทั้งในทางความคิดและรูปแบบที่มีอิทธิพลก่อให้เกิดแนวความคิดริเริ่มสร้างสรรค์และสร้างสมศิลปกรรมสืบเนื่องเป็นลำดับมาในแต่ละรัชสมัย จนกระทั่งเวลาปัจจุบัน คงจะเป็นการกล่าวที่ไม่ไร้เหตุผลไปเสียเลยทีเดียวไม่ ถ้าจะสังเกตดูแบบอย่างของศิลปกรรมทั้งปวงที่ได้สร้างขึ้นที่มีทั้งในพระมหานครและหัวเมืองในกาลต่อมา ล้วนดำเนินในลักษณะขนบนิยมที่เกิดมีมาแต่สมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ เป็นพื้นแห่งความคิดและการสร้างสรรค์ทั้งนั้นด้วย เหตุผลและคุณค่าอันสำคัญยิ่งของศิลปกรรมสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระ-พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีดังกล่าวมานี้ จึงเป็นการสมควรที่จะได้กล่าวขยายใจความเกี่ยวกับศิลปกรรมอันมีสาระสำคัญโดยลำดับต่อไป

๏ ภูมิสถานกรุงรัตนโกสินทร์ ๏

ภูมิสถานอันเป็นพื้นที่ซึ่งได้สถาปนาขึ้นเป็นพระมหานคร มี

ชื่อปรากฏนามต่อมาว่า กรุงเทพมหานคร บวรรัตนโกสินทร์[๑] มหินทรายุธยา มหาดิลกภพ นพรัตนราชธานีบูรีรมย์ อุดมนิเวศน์มหาสถาน อมรพิมานอวตารสถิต สักกะทัตติยวิษณุกรรมประสิทธิ์" นี้แต่ก่อนเป็นพื้นที่ตั้งเมืองธนบุรีฟากตะวันออกอยู่ก่อน ขอบเขตของเมืองธนบุรีแต่เดิมในกาลก่อนมีปรากฏพระราชวิจารณ์ ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความว่า "ผู้อ่านจะต้องรู้ว่ากำแพงพระนครทั้ง ๒ ฝั่งแม่น้ำได้สร้างขึ้นแต่ฝั่งละ ๓ ด้าน ข้างริมน้ำไม่มีกำแพง ฝั่งตะวันตกกำแพงตั้งแต่ป้อมวิชัยประสิทธิ์ ยืนไปตามลำคลองบางกอกใหญ่ จนถึงคลองข้างวัดโมฬีโลก ไปตามแนวหลังวัดอรุณ ไปออกบางกอกน้อยที่หลังวัดอมรินทร์เป็นคูพระนคร แล้วเลี้ยวลงมาตามแนวคลองบางกอกน้อยจนถึงแม่น้ำ ข้างฟากนี้[๒] ตั้งแต่ป้อมวิไชเยนทร์ คือที่สุนันทากลับมาตามแนวคลองตลาด คลองหลอด (ตามที่ปันระยะให้เรียกใหม่ใน ร.ศ. ๑๒๗ นี้) จนถึงคลองโรงไหม วังน่า"[๓] กำแพงเมืองธนบุรีที่ก่อวงอยู่สองฟากพระนครนี้ ก่อสร้างมาแต่รัชสมัย พระเจ้ากรุงธนบุรีมีความปรากฏในพระราชพงศาวดาร แต่แผ่นดินนั้นว่า "ฝ่ายข้างกรุงไทย ในปีเถาะ ตรีศก (พ.ศ. ๒๓๑๔) นั้น สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริพิจารณาเห็นว่า กรุงธนบุรีไม่มีกำแพง เป็นที่มั่นจะได้ป้องกันราชศัตรูหมู่ปัจจามิตร ยังไม่เป็นภูมิราชธานี จึงทรงพระกรุณาให้เกณฑ์ ข้าทูลละอองธุลีพระบาท ผู้ใหญ่ผู้น้อย ฝ่ายทหารพลเรือนทั้งปวง ตั้งค่ายด้วยไม้ทองหลางทั้งต้นล้อมพระนครทั้งสองฟากน้ำ และให้

---

๑ ในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแปลงสร้อยที่ว่า "บวรรัตนโกสินทร์" เป็น "อมรรัตนโกสินทร์"

๒ คือเมืองธนบุรี ฟากตะวันออก

๓ เรียกว่าคลองคูเมืองเดิม

เกณฑ์ไพร่พลในกรุง พลหัวเมืองมาระดมกันทำค่ายฝ่ายตะวันตก ตั้งแต่มุมกำแพงเมืองเก่าไปจนวัดบางหว้าน้อย (คือวัดอมรินทร์) วงลงไปริมแม่น้ำใหญ่ ตลอดลงมาจนถึงมุมกำแพงเมืองเก่าที่ตั้งเป็นพระราชวัง แล้วให้ขุดคลองเป็นคูข้างหลังเมือง แต่คลองบางกอกน้อยมาออกคลองบางกอกใหญ่ เอามูลดินขึ้นถมเป็นเชิงเทินข้างในทั้งสามด้าน เว้นแต่ด้านริมแม่น้ำ และฟากตะวันออก ก็ให้ตั้งค่ายรอบเหมือนกัน ให้ขุดคลองเป็นคูหลังเมือง ตั้งแต่กำแพงเก่าท้ายป้อมวิไชเยนทร์ วงขึ้นไปจนถึงศาลเทพารักษ์หัวโขดออกแม่น้ำทั้งสองข้าง เอามูลดินขึ้นถมเป็นเชิงเทินทั้งสามด้าน เว้นแต่ด้านแม่น้ำดุจกัน แล้วให้เกณฑ์คนไปรื้อเอาอิฐกำแพงเก่า ณ เมืองพระประแดง และกำแพงค่ายพะม่า ณ โพธิ์สามต้น และสีกุก บางไทร ทั้งสามค่าย ขนบรรทุกเรือมาก่อกำแพง ป้อม ตามที่ถมเชิงเทินดินสามด้านทั้งสองฟาก เอาแม่น้ำไว้หว่างกลางเหมือนอย่างเมืองพระพิษณุโลก และแม่น้ำตรงหน้าเมืองทั้งสองฟากนั้น เป็นที่ขุดลัดแต่ครั้งแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ อนึ่งป้อมวิไชเยนทร์ท้ายพระราชวังนั้น ให้ชื่อป้อมวิชัยประสิทธิ์ แล้วให้ขุดที่สวนเดิม เป็นที่ท้องนานอกคูเมืองทั้งสองฟากให้เรียกว่าทะเลตม ไว้สำหรับทำนานอกพระนคร แม้นมาตรว่าจะมีทัพศึกการสงครามมา จะได้ไว้เป็นที่ทำเลตั้งค่ายต่อรบข้าศึกถนัด และกระทำการฐาปนาพระนครขึ้นใหม่ ครั้งนั้นหกเดือนก็สำเร็จบริบูรณ์" พื้นที่ในวงกำแพงเมืองฟากตะวันออกนี้ มีวัดโบราณแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาอยู่ ๒ วัด คือ วัดโพธารามวัดหนึ่ง กับวัดสลักอีกวัดหนึ่ง ทั้งสองวัดตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา บริเวณที่ใกล้ริมน้ำเป็นที่พวกจีนอาศัยปลูกเหย้าเรือน ตึกกว้านตั้งเป็นหมู่ลำดับไป อยู่ภายใต้ปกครองดูแลในพระยาราชาเศรษฐี ครั้นเมื่อ พระบาทสมเด็จบรมบพิตร

พระเจ้าอยู่หัว พระองค์เป็นปฐมในพระบรมราชวงศ์ปัจจุบันนี้ ได้ทรงรับอัญเชิญของเสนามาตย์ ราษฎรทั้งหลายเสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติครอบครองสยามประเทศแล้ว จึ่งทรงพระราชดำริการสถาปนาพระมหานครใหม่ ที่ในพื้นที่ฟากฝั่งตะวันออกเมืองธนบุรีเดิม พระราชวังใหม่ให้ตั้งในที่ซึ่งพระยาราชาเศรษฐี และพวกจีนอาศัยตั้งบ้านเรือนอยู่แต่ก่อน โปรดให้พระยาราชาเศรษฐี และพวกจีนย้ายไปตั้งบ้านเรือนอยู่ ณ ที่สวน ตั้งแต่คลองวัดสามปลื้มไปจนถึงคลองวัดสำเพ็ง

การสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์

การสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ ขึ้นบนพื้นที่ฟากฝั่งตะวันออกเมืองธนบุรีเดิมนี้เป็นพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ภายหลังได้ทรงรับอัญเชิญของเสนามาตย์ราษฎรทั้งหลายเสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติครอบครองสยามประเทศ และทรงปราบปรามความจราจลในกรุงธนบุรีเรียบร้อยแล้ว "จึ่งทรงพระราชดำริว่าเมืองธนบุรีนี้ ฝั่งฟากตะวันออกเป็นที่ชัยภูมิดีกว่าที่ฟากตะวันตก โดยที่เป็นแหลมมีลำแม่น้ำเป็นขอบเขตอยู่กว่าครึ่ง ถ้าตั้งพระนครข้างฝั่งตะวันออก แม้นข้าศึกยกมาติดถึงชานพระนคร ก็จะต่อสู้ป้องกันได้ง่ายกว่าอยู่ข้างฝั่งตะวันตก ฝั่งตะวันออกนั้นเสียแต่เป็นที่ลุ่ม พระเจ้ากรุงธนบุรีจึ่งได้ตั้งอยู่ฝั่งตะวันตกเป็นที่ดอน แต่ก็เป็นที่ท้องคุ้งน้ำเซาะทรุดพังอยู่เสมอไม่ถาวร พระราชนิเวศน์มณเฑียรสถานเล่า ก็ตั้งอยู่ในอุปจาร ระหว่างวัดแจ้งและวัดท้ายตลาดขนาบอยู่ทั้ง ๒ ข้าง ควรเป็นที่รังเกียจ" เหตุผลในการย้ายมาสถาปนาพระนครทางฟากตะวันออก ยังมีอธิบายเพิ่มเติมอยู่ในเอกสารอื่นอีกว่า "เหตุที่จริงเป็นด้วยเตรียมจะต่อสู้ข้าศึก เพราะเมืองธนบุรี

เมื่อสร้าง เป็นป้อมปราการในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ความมุ่งหมายจะให้เป็นแต่เมืองด่านรักษาทางน้ำ เหมือนเมืองนครเขื่อนขันธุ์ที่สร้างขึ้นในชั้นหลัง แผนที่เมืองธนบุรีครั้งเป็นราชธานีเหมือนอย่างเมืองพิษณุโลก คือตั้งป้อมกำแพงสองฟากเอาลำแม่น้ำไว้กลางเมือง เมืองที่เอาลำน้ำไว้กลางเมือง ถ้าลำน้ำนั้นแคบก็เป็นประโยชน์ในการที่จะใช้เรือลำเลียงเข้าได้ถึงในเมือง เวลามีศึกสงคราม ก็อาจจะทำเครื่องกีดกันข้าศึกได้ในทางน้ำ และทำสะพานให้พลทหารข้ามถ่ายเทช่วยกันรักษาหน้าที่ได้ง่าย แต่ถ้าลำน้ำกว้างออกจนกลายเป็นแม่น้ำ ประโยชน์ที่จะได้ในการป้องกันเมืองก็หมดไป กลายเป็นเมืองอกแตก พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้เคยทรงรักษาเมืองพิษณุโลกสู้ศึกอะแซหวุ่นกี้ คงจะได้ทรงพระราชดำริเห็นการเสียเปรียบข้าศึกดังกล่าวมานี้ จึงให้ย้ายพระนครมาตั้งข้างฝั่งตะวันออกแต่ฝั่งเดียว เอาลำน้ำเป็นขื่อหน้ารักษาพระนคร" พระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกคงจะเนื่องด้วยเหตุผลตามหลักฐานนี้ จึงดำรัสสั่งให้พระยาธรรมาธิกรณ์ (บุญรอด) กับพระยาวิจิตรนาวีเป็นแม่กองคุมช่างและไพร่ไปวัดกะที่สร้างพระนครใหม่ข้างฝั่งตะวันออก

ทำเลที่สร้างพระนครใหม่ ถึงแม้ว่าใกล้กับเมืองธนบุรีเดิมเพียงตรงกันข้ามฟากแม่น้ำก็จริง แต่เป็นที่ชัยภูมิผิดกันด้วยอยู่หัวแหลม ได้แม่น้ำเป็นคูเมืองสองด้าน ต้องขุดคลองเป็นคูเมืองแต่ ๒ ด้าน พื้นที่ทางด้านตะวันออก พ้นคูออกไปในสมัยนั้นยังเป็นที่ลุ่ม เรียกว่าทะเลตมมาแต่โบราณ ถึงข้าศึกจะเข้ามาถึงแขวงกรุงเทพฯ จะเข้าถึงชานพระนครทางด้านนั้นก็ยาก ด้วยมีทางเดินแต่เฉพาะลางแห่ง เพราะเหตุนี้เมื่อสร้างพระนคร เดิมกะการจะสร้างสะพานช้าง คือสะพาน

อย่างที่ก่ออิฐทอดไม้เหลี่ยมเป็นพื้น สำหรับให้ช้างเดินข้ามคูทางด้านตะวันออก พระพิมลธรรม วัดโพธารามถวายพระพรห้าม จึงได้ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย เพราะเห็นว่าถ้าข้าศึกจับต้นทางได้แล้วจะอาศัยสะพานข้ามเข้าตีพระนครได้สะดวกขึ้น

การสถาปนาพระนครใหม่ ได้ทำเป็น ๒ ระยะต่อเนื่องกัน คือระยะเบื้องต้นคงรักษากรุงธนบุรีเดิมเป็นที่มั่น คงย้ายแต่พระราชวังกับสถานที่ทำการต่าง ๆ มาตั้งในท้องที่กรุงธนบุรีทางฟากตะวันออกให้พอแก่การตั้งพระราชพิธีปราบดาภิเษกโดยสังเขป ในระยะแรกมาตั้งพระนครฟากตะวันออกนี้ได้ตั้งพิธียกเสาหลักเมือง เมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือนหก ขึ้นสิบค่ำ ฤกษ์เวลาย่ำรุ่งแล้ว ๔๕ นาที คราวเดียวกับการนี้ ได้สถาปนาพระราชนิเวศน์มนเทียรสถาน ล้อมด้วยปราการระเนียดไม้ พอเป็นที่ประทับอยู่ควรแก่เวลา

การสถาปนาพระนครระยะหลัง เริ่มจับการ ๓ ปีถัดมา คือในเรือน พ.ศ. ๒๓๒๖ มีความพิสดารในพระราชพงศาวดารพรรณนาว่า

"ในจุลศักราช ๑๑๔๕ ปีเถาะ เบญจศก โปรดให้ตั้งกองสักเลขไพร่หลวง สมกำลังและเลขหัวเมืองทั้งปวง แล้วให้เกณฑ์ทำอิฐขึ้นใหม่บ้าง ให้ไปรื้ออิฐกำแพงเมืองกรุงเก่าลงมาบ้าง ลงมือก่อสร้างพระนครทั้งพระบรมมหาราชวังและพระราชวังบวรสถานมงคล ในปีนั้นโปรดให้รื้อป้อมวิชเยนทร์และกำแพงเมืองธนบุรีข้างฟากตะวันออกเสีย ขยายพระนครให้กว้างออกไปกว่าเก่า เกณฑ์เขมร ๑๐,๐๐๐ เข้ามาขุดคลองคูพระนครด้านตะวันออก ตั้งแต่บางลำพูตลอดมาออกแม่น้ำข้างใต้เหนือวัดสามปลื้ม ยาว ๘๕ เส้น ๑๓ วา กว้าง ๑๐ วา ลึก ๕ ศอก พระราชทานชื่อว่า คลองรอบกรุง ด้านแม่น้ำ ตั้งแต่ปาก

คลองรอบกรุงข้างใต้ไปจนปากคลองข้างเหนือ ยาว ๙๑ เส้น ๑๖ วา รวมทางน้ำรอบพระนคร ๑๗๗ เส้น ๙ วา แล้วขุดคลองหลอดจากคลองคูเมืองเดิม ๒ คลอง ออกไปบรรจบคลองรอบกรุงที่ขุดใหม่ และขุดคลองใหญ่เหนือวัดสระแกอีกคลองหนึ่ง พระราชทานนามว่า คลองมหานาค เป็นที่สำหรับประชาชนชาวพระนครจะได้ลงเรือไปประชุมเล่นเพลงและสักวาในเทศกาลฤดูน้ำ เหมือนอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยาเก่า และวัดสระแกนั้น เมื่อขุดคลองมหานาคแล้ว พระราชทานนามเปลี่ยนใหม่ว่า วัดสระเกศ และขอแรงเขมรที่เข้ามาขุดคลองให้ช่วยขุดรากทำพระอุโบสถใหม่ด้วย

ครั้นขุดคลองและตระเตรียมอิฐปูน ตัวไม้สำหรับก่อสร้างพระนครพร้อมแล้ว จึงโปรดให้เกณฑ์ลาวเมืองเวียงจันทน์ ๕,๐๐๐ มีตราให้หาผู้ว่าราชการหัวเมือง ตลอดจนหัวเมืองลาวริมแม่น้ำโขงฟากตะวันตกเข้ามาพร้อมกันในกรุง แล้วให้ปักปันหน้าที่ทั้งข้าราชการในกรุงและหัวเมืองให้ช่วยคุมไพร่ ช่วยกันขุดรากก่อกำแพงรอบพระนคร และสร้างป้อมไว้เป็นระยะห่างกัน ๑๐ เส้นบ้าง ไม่ถึง ๑๐ เส้นบ้าง รอบพระนคร

ในเวลาเมื่อทำการสร้างกำแพงพระนครนั้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จพระราชดำเนินตรวจการก่อสร้าง ทรงพระราชดำริจะให้สร้างสะพานช้างข้ามคลองรอบกรุงที่ใต้ปากคลองมหานาค จึงพระพิมลธรรมวัดโพธารามไปถวายพระพรว่า ซึ่งจะทรงสร้างสะพานช้างข้ามคูพระนครนั้น อย่างธรรมเนียมแต่โบราณมาไม่เคยมีแม้มีการสงคราม

ถึงพระนคร ข้าศึกก็จะข้ามมาถึงชานพระนครได้โดยง่าย อีกประการหนึ่งแม้นจะแห่กระบวนเรือรอบพระนคร สะพานนั้นก็จะเป็นที่ขัดขวางอยู่ ทรงพระราชดำริเห็นชอบด้วย จึงโปรดให้งดสร้างสะพานช้างเสีย เป็นแต่ให้ทำท่าสำหรับช้างข้ามคลองรอบกรุงที่ตรงสนามกระบือแห่งหนึ่ง

ในปีเถาะเบญจศกนั้น โปรดให้ลงมือก่อกำแพงและสร้างป้อมสร้างประตูรอบพระราชวัง และลงมือสร้างพระมหาปราสาทราชมนเฑียรสถานภายในพระราชวังด้วย อนึ่งโปรดให้สร้างพระอารามขึ้นในพระราชวังพระอารามหนึ่ง สำหรับเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธปฏิมากรแก้วมรกต

ส่วนพระราชวังบวร ฯ นั้น สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ก็โปรดให้ลงมือสร้างกำแพงพระราชวังและพระราชมนเฑียรสถานภายในขึ้นในคราวเดียว"

การสถาปนาพระนครขึ้นเป็นราชธานีแห่งสยามประเทศแต่คราวนี้ได้ทำการอยู่นานถึง ๓ ปี มีการก่อสร้างอาคารสถานที่ต่าง ๆ นอกไปจากที่กล่าวแล้วข้างต้น ก็ยังมีที่ทำการของรัฐและสาธารณสถานต่าง ๆ ในทางอาณาจักรและในส่วนศาสนาจักรเป็นเอนกนานาประการ พระนครอันเป็นที่ตั้งราชธานีแห่งใหม่นี้ ในเวลาปัจจุบันได้เปลี่ยนแปลงไปมากตามสภาพความเจริญเติบโตของสังคมและจำนวนประชากรที่เกิดเพิ่มเติมขึ้นมามาก ภูมิสถานอันเป็นที่อยู่อาศัยและกระทำกิจการต่าง ๆ ก็จำต้องเปลี่ยนแปลงไปถ้าจะอธิบายว่าสิ่งใดเป็นของเดิมมีมาแต่แรกสร้างกรุงสิ่งใดเป็นของสร้างต่อก่อเติมแต่ภายหลัง หรือสิ่งใดที่เป็นของเดิมแล้วถูกรื้อแย่งเพิกถอนไป ก็จะต้องอธิบายเป็นเรื่องยืดยาวเกิน

ความจำเป็น เพื่อที่จะให้ง่ายแก่การอธิบายให้เห็นภาพพจน์พระนคร อันเป็นราชธานีใหม่แห่งสยามประเทศแต่ในสมัยนั้นว่ามีสร้างสรรค์สิ่งใด ๆ บ้าง ก็อาจอาศัยเนื้อความบางบทจากพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นสิ่งส่องทำให้นึกเห็นได้ดังต่อไปนี้

๏ รอบราชนิเวศน์เขตขัณฑ์ มีปราการแก้วกั้นสูงสุด
ซุ้มทวารบานสุวรรณชมพูนุช ประตูสักช่องกุดสลับกัน
มีทิมแถวโรงช้างระวางค่าย เชิงเรียงรายเขื่อนเพชรเขื่อนขันธ์
หอรบแลสล้างนางจรัล ป้อมสูงสามชั้นเป็นหลั่นลด
รายปืนจินดาจังกาส่อง วางประจำทุกช่องเสมาหมด
เชิงเทินดั่งเนินบรรพต บันไดลดเลี่ยนลาดสะอาดตา
๏ ท่ามกลางท้องสถลมาศ ลำดับคาดอิฐแผ่นแน่นหนา
บ้านช่องสองข้างมรรคา ล้วนเคหาหน้าหลังนั่งร้าน
เหล่าพวกกรมท่าเจ้าภาษี มั่งมีสมบัติพัสถาน
เรือนริมรัถยาฝากระดาน ตึกกว้านบ้านขุนนางนองเนือง
สุเหร่าเรียงเคียงคั่นปั้นหยา ก่อผนังหลังคามุงกระเบื้อง
ศาลเทพารักษ์หลักเมือง นับถือฤๅเลื่องทั้งกรุงไกร
เสาชิงช้าอาวาสวัดพราหมณ์ ทำตามประเพณีพิธีไสย
หอกลองอยู่กลางเวียงชัย แม้นเกิดไฟไพรีตีสัญญา
ตะพานช้างทางข้ามคชสาร ก่ออิฐปูกระดานไม้หนา
คลองหลอดแลลิ่วสุดตา น้ำลงคงคาไม่ขอดเคือง
นาวาค้าขายพายขึ้นล่อง ตามแม่น้ำลำคลองแน่นเนื่อง
แพจอดตลอดท่าหน้าเมือง นองเนืองเป็นขนัดในนที
ข้าวของต่าง ๆ เอาวางขาย แพรม้วนมากมายหลายสี

ยกทองร่องจวนเจ็ดตะคลี   พลอยมณีเพชรนิลจินดา
บริบูรณ์พูนสุขด้วยสมบัติ   แก้วเก้าเนาวรัตนวัตถา
ทุกสิ่งสรรพเอมโอชโภชนา   ย่อมเยาราคาสารพัน"

พระนครที่สร้างขึ้นใหม่ ซึ่งอาจนึกเห็นภาพพจน์ได้ตามบทกลอนข้างบนนี้แล้ว ในสภาพความเป็นจริง ยังมีการจัดวางแผนผังของพระนครอย่างมีระเบียบ มีสัดส่วนในการจัดแบ่ง ย่านที่อยู่อาศัย ย่านการค้าขาย ย่านศาสนสถาน ย่านที่ทำการของรัฐ ตลอดจนสาธารณสถานออกเป็นแต่ละส่วนอย่างเหมาะสม และมีความสำคัญเฉพาะย่าน ซึ่งอาจพิจารณาเห็นเป็นลำดับ ต่อไปนี้

ภูมิสถานที่สร้างพระบรมมหาราชวัง ซึ่งเป็นสถานที่ประทับของพระมหากษัตริย์และเป็นที่ทำการของรัฐตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกใกล้ฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาเป็นตำแหน่งมีความเหมาะสมแก่การติดต่อราชการ ซึ่งแต่ก่อนได้ใช้การคมนาคมทางน้ำเป็นสำคัญกับขนาดกว้างของลำแม่น้ำเปิดโล่ง เป็นสิ่งส่งเสริมให้แลเห็นพระมหาปราสาท พระราชมณเฑียรในพระบรมมหาราชวัง งามเด่นเป็นสง่าน่าประทับใจได้แต่ไกลโดยเฉพาะผู้เดินทางไปมาในลำแม่น้ำ การเลือกภูมิสถานที่สร้างพระบรมมหาราชวังตรงพื้นที่แหลมเป็นกระพุ้งในส่วนนี้ จึงมีความสำคัญและเหมาะสมยิ่ง

วังเจ้านายและเหย้าเรือนข้าราชการผู้ใหญ่ ปลูกสร้างบนพื้นที่ภายนอกกำแพง พระบรมมหาราชวัง และพระราชวังบวรสถานมงคลเรียงรายโดยรอบไปโดยลำดับ ที่พอจะสืบค้นได้มีต่อไปนี้

วังริมวัดโพธิ์ วังนี้เป็นที่ประทับของกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์อยู่ติดเขตวัดโพธิ์ ทางด้านเหนือ คือตรงมุมกำแพงพระบรมมหาราชวัง

ด้านใต้ หรือเป็นบริเวณวิหารพระพุทธไสยาสน์ ในวัดพระเชตุพนในปัจจุบัน

วังคลังสินค้า วังนี้อยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา ใต้ท่าราชวรดิษฐ์ในปัจจุบันลงไป เป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าหลานเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรี

วังท่าเตียน วังนี้อยู่ต่อวังเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษมนตรีลงไปข้างใต้

วังถนนหน้าพระลาน ถนนหน้าพระลานเป็นถนนหน้าพระบรมมหาราชวัง ตั้งต้นแต่ประตูท่าพระไปสุดที่ศาลเทพารักษ์หลักเมือง ที่ริมถนนข้างเหนือมีวังสร้างลำดับเนื่องกัน สามวังด้วยกัน คือ วังตะวันตกตั้งอยู่ข้างต้นหัวถนน เป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนกษัตรานุชิต วังนี้ภายหลังเรียกว่า วังท่าพระ วังที่อยู่ถัดมาทางตะวันออกเรียกว่า วังกลาง เป็นที่ประทับของพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอรุโณทัย ถัดวังกลางมาเป็นที่ตั้งวังตะวันออก อยู่ตรงมุมถนนหน้าพระลานต่อกับถนนหน้าพระธาตุ ตรงกับประตูวิเศษไชยศรีทางเข้าพระบรมมหาราชวัง

วังถนนหลักเมือง ถนนหลักเมืองเป็นถนนเก่าสายหนึ่ง หัวถนนต่อกับปลายถนนหน้าพระลานตรงหน้าศาลเทพารักษ์หลักเมือง ยืนยาวไปทางตะวันออก ปลายถนนตกริมคลองคูเมืองเดิม ริมถนนสองฟากเป็นที่ปลูกสร้างวังเจ้าฟากละ ๓ วังมีเป็นลำดับต่อไปนี้

วังหลักเมืองที่ ๑ ริมถนนด้านเหนือต่อไปแต่ศาลเทพารักษ์หลักเมือง เป็นที่ประทับของพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าสุริยา

วังหลักเมืองที่ ๒ ริมถนนด้านเหนือ อยู่ถัดวังแรกมาทาง ตะวันออก เป็นที่ประทับของพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าดารากร ภายหลังสถาปนาเป็นกรมหมื่นศรีสุเทพ ในรัชกาลที่ ๓

วังหลักเมืองที่ ๓ อยู่ต่อออกมาแต่วังกลางไปตกริมคลองคูเมือง เดิม เป็นที่ประทับของพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ากล้าย

วังหลักเมืองที่ ๔ อยู่ริมถนนหลักเมืองฟากข้างใต้ อยู่เยื้องกับ ศาลเทพารักษ์หลักเมืองข้าม เป็นวังที่ประทับของพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าทับ ซึ่งภายหลังทรงสถาปนาเป็นกรมหมื่นจิตรภักดีในรัช-กาลที่ ๒

วังหลักเมืองที่ ๕ อยู่ต่อวังกรมหมื่นจิตรภักดีมาทางตะวันออก เป็นที่ประทับของพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้าคันธรส

วังหลักเมืองที่ ๖ ทราบว่าเดิมกะจะสร้างวังเป็นที่ประทับของ พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าทับทิม แต่ภายหลังโปรดให้เสด็จไปประทับ ที่วังริมสนามชัย ที่บริเวณนี้ต่อมาได้ทำเป็นโรงไหมของหลวงในรัชกาล ที่ ๓

ที่ริมถนนสนามชัย ด้านทิศตะวันออกนอกกำแพงพระบรม มหาราชวัง มีวังสร้างต่อเนื่องยาวไปตามถนน แต่ข้างเหนือลงไป มีวัง เป็นลำดับต่อไปนี้

วังริมถนนสนามชัย วังเหนือ อยู่ตรงบริเวณมุมสวนสราญรมย์ ข้างเหนือในปัจจุบัน เป็นที่ประทับของพระองค์เจ้าทับทิม ซึ่งทรงสถา-ปนาเป็นกรมหมื่นอินทรพิพิธเมื่อในรัชกาลที่ ๒

วังริมถนนสนามชัย วังกลาง อยู่ต่อวังเหนือไปข้างใต้ เป็นที่ ประทับของพระองค์เจ้าไกรสร

วังริมถนนสนามชัย วังใต้ เป็นวังที่สุดถนนสนามชัยข้างใต้ เป็นที่ประทับของพระองค์เจ้าสุริยวงศ์

พื้นที่ซึ่งอยู่ทางด้านข้างทิศตะวันออกของพระราชวังบวรสถานมงคล คือต่อขึ้นขึ้นไปทางทิศเหนือศาลเทพารักษ์หลักเมือง มีวังสร้างเป็นลำดับขึ้นไปอีก ๔ วัง เรียกกันในเวลานั้นว่า วังริมสนามวังหน้ามีวังต่าง ๆ คือ

วังริมสนามวังหน้าที่ ๑ ตั้งอยู่ข้างเหนือสุดประมาณ ที่ตั้งอนุสรณ์อุทกทาน หรือรูปนางธรณีบีบมวยผมทุกวันนี้ เป็นที่ประทับของพระองค์เจ้าลำดวน

วังริมสนามวังหน้าที่ ๒ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าวังกลาง เป็นที่ประทับของกรมขุนนรานุชิต อยู่ต่อลงมาแต่วังที่ ๑

วังริมสนามวังหน้าที่ ๓ อยู่ต่อลงมาจากวังกลางข้างใต้ เป็นที่ประทับของพระองค์เจ้าช้าง

วังริมสนามวังหน้าที่ ๔ อยู่ต่อออกไปข้างหลังวังพระองค์เจ้า-ช้าง หน้าวังอยู่ทางทิศตะวันออกลงคลองคูเมืองเดิม เป็นที่ประทับของพระองค์เจ้าก้อนแก้ว

การจัดสร้างวังเจ้ารายไปโดยรอบพระบรมมหาราชวัง แต่ทิศเหนือ ทิศตะวันออก ทิศใต้ และทิศตะวันตกนี้ สังเกตดูคล้ายกับมีความประสงค์ที่จะจัดองค์ประกอบของเมือง เวียนแบบหัวแหวนนพเก้า คือสถานที่ประดิษฐานสถาบันพระมหากษัตริย์อยู่ตรงศูนย์กลาง สถาบันในส่วนพระบรมวงศานุวงศ์แวดล้อมเป็นกันกงถัดออกมา และองค์ประกอบในลักษณะหัวแหวนนี้ ไม่แต่จะสังเกตเห็นได้จากตำแหน่งที่ตั้งวังเจ้านายนี้เท่านั้น แต่อาจสังเกตเห็นได้จากองค์ประกอบของส่วนอื่น ๆ ที่จะกล่าวต่อไปอีกด้วย

อนึ่งยังมีวังที่สร้างขึ้น แตกห่างออกไปแต่กลุ่มที่แวดล้อมพระมหาราชวังและพระราชวังสถานมงคล ๒ วังด้วยกัน เป็นวังที่กำหนดสร้างขึ้นในที่สำคัญเพื่อการรักษาพระนคร คือ

วังริมป้อมพระสุเมรุ อยู่ใกล้กับป้อมพระสุเมรุซึ่งเป็นป้อมใหญ่ประจำมุมพระนครด้านเหนือ ถือว่าเป็นทำเลสำคัญในการป้องกันพระ-นครแห่ง ๑ ให้สร้างวังเป็นที่ประทับของสมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงจักรเจษฎา เพื่อประโยชน์ในการรักษาพระนครทางด้านนี้วัง ๑

วังริมป้อมจักรเพชร วังนี้เป็นที่สำคัญรักษาพระนครด้านใต้เหมือนอย่างวังเจ้าฟ้ากรมหลวงเจษฎาเป็นที่สำคัญสำหรับรักษาพระนครข้างเหนือ ที่ตรงป้อมจักรเพชรเป็นมุมพระนครข้างใต้ จึงโปรดให้สร้างวังเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริ-รักษ์วัง ๑

ในส่วนเหย้าเรือนอันเป็นนิวาสถาน ที่อยู่อาศัยของขุนนางและข้าราชการในเวลานั้นก็ปลูกเหย้าเรือนบนพื้นที่ถัดออกมาแต่วงวังเจ้านายในย่านริมคลองคูเมืองเดิมฝั่งตะวันออก และสองฝั่งคลองหลอดสายเหนือและสายใต้ ที่เป็นเสนาบดีผู้ใหญ่ตั้งนิวาสถานอยู่ข้างท้ายพระบรมมหาราชวังก็หลายเรือนด้วยกัน อาทิเช่น บ้านเจ้าพระยารัตนาพิพิธที่สมุหนายก อยู่ท้ายวังมุมด้านทิศตะวันออก บ้านเจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) อยู่ต่อไปจากบ้านเจ้าพระยารัตนาพิพิธ ไปจนกระทั่งวังกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ คือวังริมวัดโพธิ์ที่กล่าวเป็นต้น

ถนนในพระนครแต่แรกสถาปนาเป็นราชธานีนั้นมีเพียงไม่กี่เส้นสายที่ควรกล่าวถึง คือ

ถนนหน้าพระลาน เป็นถนนอยู่ข้างหน้าพระบรมมหาราชวังทางด้านทิศเหนือ หัวถนนตั้งต้นแต่กำแพงพระนคร ริมวังท่าพระ ปลายถนนสุดที่ศาลเทพารักษ์หลักเมือง

ถนนหลักเมือง หัวถนนตั้งต้นหน้าศาลเทพารักษ์หลักเมือง ยืนยาวไปทางตะวันออก ปลายถนนตกคลองคูเมืองเดิม คือคลองหลอดปัจจุบัน

ถนนสนามชัย เป็นถนนเลียบกำแพงพระบรมมหาราชวังทางด้านข้างทิศตะวันออก หัวถนนตั้งต้นแต่ริมศาลเทพารักษ์หลักเมือง ยืนยาวไปข้างทิศใต้ ปลายถนนสุดที่สวนท้ายวัดพระเชตุพน

ถนนท้ายสนม เป็นถนนเลียบกำแพงพระบรมมหาราชวังด้านใต้ หัวถนนต่อกับถนนสนามชัยที่ริมป้อมอนันตคีรี ยาวไปทางทิศตะวันตกผ่านหน้าบ้านเจ้าพระยารัตนาพิพิธ เจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) และวังกรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ ไปต่อกับถนนรอบพระนคร

ถนนเสาชิงช้า เป็นถนนเส้นแคบ ๆ หัวถนนตั้งต้น แต่ริมป้อมสัญจรใจวิง ยาวออกไปทางทิศตะวันออก ผ่านริมวังสนามชัยวังเหนือ ข้ามคลองคูเมืองเดิมเลียบริมเทวสถาน โรงพิธีพราหมณ์ ไปสุดที่ประตูสำราญราษฎร์ หรือที่ชาวบ้านเรียกว่าประตูผี ปลายถนนต่อกับถนนรอบพระนครตรงนี้ ถนนเส้นนี้ ในรัชกาลที่ ๔ โปรด ฯ ให้ตัดแก้และขยายเป็นถนนใหญ่พระราชทานนามว่า ถนนบำรุงเมือง

ถนนบ้านญวน หัวถนนตั้งต้นที่ริมหอกลองข้างหน้าวัดพระเชตุพน ข้ามคลองคูเมืองเดิมผ่านไปในหมู่บ้านญวนไปสุดปลายถนนที่ประตูสะพานหัน ออกไปหมู่บ้านจีนย่านสำเพ็ง ปลายถนนเส้นนี้บรรจบ

กับถนนรอบพระนครด้วย อนึ่ง ถนนเส้นนี้มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า ถนนบ้านหม้อ

ถนนสะพานเสี้ยว เป็นถนนเส้นเล็ก ๆ หัวถนน เริ่มแต่เชิงสะพานเสี้ยวข้ามคลองคูเมืองเดิม ริมวังพระองค์เจ้าภุมริน ตัดผ่านหน้าวัดชนะสงครามไปสุดริมกำแพงเมืองด้านเหนือ ต่อกับถนนรอบพระนครที่ตรงตลาดยอด

ถนนรอบพระนคร เป็นถนนตัดเลียบริมกำแพงเมืองด้านข้างใน หัวถนนเริ่มแต่ริมป้อมพระอาทิตย์ปากคลองโรงไหมข้าม ขึ้นไปข้างเหนือจนกระทั่งริมป้อมพระสุเมรุ หักเลี้ยวไปตามวงกำแพงเมืองไปทางตะวันออก ถึงป้อมมหากาฬ หักลงไปทางใต้ยาวไปกระทั่งถึงป้อมจักรเพชร มุมพระนครด้านใต้ จึงหักวกขึ้นไปทางตะวันตกเลียบกำแพงริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยามาตลอด ผ่านหน้าวัดเลียบ วัดโพธิ์ ปลายถนนสุดลงที่มุมกำแพงพระบรมมหาราชวังด้านตะวันตกเฉียงใต้ ต่อกับปลายถนนท้ายสนม

ถนนที่สร้างขึ้นเป็นทางสัญจรไปมาในรัชกาลนี้ นอกจากที่กล่าวมานี้ยังมีตรอกเล็ก ๆ เป็นทางเดินระหว่างหมู่บ้านอีกมากมายหลายเส้น แต่ไม่มีหลักฐานพอจะอ้างอิงได้ ขอยกไว้เสีย

สาธารณสถานที่อำนวยความสะดวกคู่กับถนนคือสะพานเป็นที่ประชาชนใช้ข้ามคลองตรงที่ถนนผ่านไปถึงคลองแต่ละแห่ง ถนนในพระนครซึ่งตัดพุ่งแผ่ออกไปแต่พระบรมมหาราชวัง และพระราชวังบวรสถานเป็นศูนย์กลางนี้มีหลายสายด้วยกันตามกล่าวแล้ว ถนนแต่ละเส้นมีผ่านลำคลองสำคัญ ๆ เป็นหลายแห่ง จึงมีทำสะพานเป็นลำดับไปดังนี้

สะพานเสี้ยว เป็นสะพานไม้ข้ามคลองคูเมืองเดิมตรงหน้าวัง

พระองค์เจ้าลำดวน เชิงสะพานด้านเหนือเป็นหัวถนนสะพานเสี้ยวออกไปตลาดยอด

สะพานช้างโรงสี สร้างข้ามคลองคูเมืองเดิมเชื่อมถนนเสาชิงช้าตอนในกับตอนนอก อยู่ริมวังกรมหมื่นสนิทนเรนทร์ เป็นสะพานไม้เชิงก่ออิฐถือปูน

สะพานหัวจระเข้ สร้างข้ามคลองคูเมืองเดิมตอนใต้ เชื่อมถนนบ้านญวนหรือถนนบ้านหม้อ ริมป่าช้าเดิมของวัดโพธิ์ หรือหน้าที่ทำการกรมที่ดินในปัจจุบัน

สะพานนอกกว่าที่กล่าวนี้ยังพอมีอยู่อีกหลายสะพาน แต่ไม่ปรากฏนาม

ในพระนครมีวัดโบราณอยู่ ๓ วัด คือ วัดสลัก วัดโพธาราม และวัดเลียบ ภายหลังสถาปนาพระนครแล้วได้ทรงบุรณะปฏิสังขรณ์ใหม่ มีความพิสดารซึ่งจะได้เล่าต่อไปข้างหน้า

ที่ในย่านกลางพระนคร โปรด ฯ ให้สร้างเทวสถานและเสาชิงช้า เพื่อประกอบกิจทางลัทธิพราหมณ์ ตามโบราณคติ ซึ่งจะมีกล่าวโดยละเอียดต่อไปข้างหน้า

สาธารณูปโภคที่สำคัญแห่งหนึ่งควรกล่าวถึง คือหอกลองเป็นสถานที่รักษาและแจ้งเวลาทุ่มโมงด้วย สัญญาณเสียงกลอง หอกลองนี้ตั้งอยู่ที่บริเวณซึ่งเรียกว่า สวนเจ้าเชต ริมถนนบ้านหม้อ ตอนหน้าวัดโพธาราม

ตลาดซึ่งเป็นย่านค้าขายสินค้าในกรุง ได้ยินว่ามีอยู่ ๔ ตลาดด้วยกัน คือตลาดเสาชิงช้า อยู่ข้างหน้าเทวสถานตลาดหนึ่ง ตลาดท้ายวังอยู่หน้าวัง กรมหมื่นนรินทรพิทักษ์ตลาด ๑ ตลาดริมประตูยอดปลาย

ถนนสะพานเสี้ยว เรียกว่าตลาดยอดตลาด ๑ กับตลาดบ้านญวนริมถนนบ้านหม้ออีกตลาด ๑

พื้นที่ในพระนครออกมาทางทิศตะวันออก เป็นที่ปลูกเหย้าเรือนที่อยู่อาศัยของบรรดาข้าราชการและพลเมืองทั่วไป แต่ไม่สู้หนาแน่น เพราะพื้นที่ลางแห่งยังเป็นหนองน้ำ และหล่มเลนอยู่ทั่วไป

อนึ่งในการสถาปนาพระนครใหม่ สำเร็จแล้วทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้จัดสรรที่ดินทั้งในพระนครและริมกำแพงเมืองข้างนอก ให้เป็นที่ตั้งถิ่นฐานของหมู่คนที่ประกอบงานอาชีพต่าง ๆ เหมือนดังเมื่อเคยเป็นอยู่แต่ในกรุงเก่า คือ

บริเวณย่านริมตลาดหน้าเทวสถาน เป็นหมู่บ้านทำแป้งหอมหุงน้ำมัน ทำน้ำอบ น้ำร่ำต่าง ๆ

ย่านบ้านดินสอ ต่อขึ้นไปจากบ้านแป้ง เป็นย่านทำดินสอเหลือง ดินสอขาว ขายสมุดไทยต่าง ๆ

ท้ายบ้านดินสอ มีตึกดินเก็บดินปืนของหลวงคั่นอยู่ เลยขึ้นไปเป็นบ้านช่างตีทองคำเปลวยาวไปจนกระทั่งถึงถนนรอบพระนคร

ข้างนอกพระนคร เริ่มแต่ริมคลองรอบกรุงฝั่งเหนือใกล้ปากคลองบางลำพูเข้าไปเป็นหมู่บ้านช่างบุตีทองทำขันลงหิน ทัพพี และเชิงขัน หมู่บ้านช่างบุนี้ต่อมาในรัชกาลที่ ๒ โปรดให้ย้ายไปตั้งอยู่ริมที่วัดสุวรรณาราม ในคลองบางกอกน้อย

ต่อลงมาตรงฝั่งบ้านช่างตีทองคำเปลวข้ามออกไปเป็นหมู่บ้านช่างตีขันเงิน อยู่ริมคลองรอบกรุงยืนเข้าไปในสวน ทำตีและสลักขันเงินทำถมลงยาดำเรียกกันว่า บ้านพานถมแห่งหนึ่ง

บ้านสาย เป็นหมู่บ้านช่างทำถักรัดประคดพระรัดประคดขุนนาง ทำสายสลกบาตร ตั้งอยู่ชานกำแพงพระนครริมคลองรอบกรุง ตรงข้ามวัดสระเกศ

บ้านดอกไม้เพลิงอยู่ต่อลงไปข้างใต้จากบ้านสายแต่อยู่คนละฟากฝั่งคลอง ทำดอกไม้เพลิงต่าง ๆ เป็นของหลวงและขายเป็นอาชีพ เหตุเพราะดอกไม้เพลิงมักเกิดระเบิดลุกไหม้เป็นอันตรายเนือง ๆ จึงจัดให้อยู่ห่างออกไปจากพระนครคนละฟากฝั่งคลอง

บ้านบาตร เป็นหมู่บ้านช่างมีอาชีพตีบาตรเหล็กขาย อยู่ต่อบ้านดอกไม้เพลิงในที่ดอนขึ้นไปในสวน มีลำคลองเล็ก ๆ ขุดแยกจากคลองรอบพระนครเข้าไปยังหมู่บ้านนี้ เรียกว่า คลองบ้านบาตร

ในพระนครและบริเวณจังหวัดรอบนอกยังจะมีสิ่งต่าง ๆ ซึ่งสร้างขึ้นแต่คราวนี้ มีเป็นจำนวนไม่น้อย แต่ไม่อาจหาหลักฐานได้แน่ชัดในขณะนี้ จึงของดที่จะกล่าว

การสถาปนาพระนครสำเร็จ ในปี พ.ศ. ๒๓๒๘ มีงานฉลองเป็นการสมโภชพระนครเป็นการใหญ่ถึง ๓ วัน มีความพิสดารปรากฏในพระราชพงศาวดารความว่า

"จึงทรงพระกรุณาโปรด ให้จัดการสมโภชพระนครต่อเนื่องกันไป ให้นิมนต์พระสงฆ์ทุก ๆ พระอาราม ทั้งในกรุงและนอกกรุงขึ้นสวดพระพุทธมนต์บนเชิงเทินทุก ๆ ใบเสมา ๆ ละรูปรอบพระนคร พระราชทานเงินขอแรงให้ข้าราชการ ทำข้าวกระทงเลี้ยงพระสงฆ์ทั้งสิ้น แล้วให้ตั้งโรงทานรายรอบพระนคร พระราชทานเลี้ยงยาจกวนิพพกทั้งปวง แล้วให้ตั้งต้นกัลปพฤกษ์ตามวงกำแพงพระนคร ทิ้งทานต้นละชั่ง ๓ วัน สิ้นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก ให้มีการมหรสพต่าง ๆ และมี

ละครผู้หญิงโรงใหญ่ เงินโรงวันละ ๑ ชั่งเป็นการสมโภช วัดพระศรีรัตน-ศาสดารามด้วยครบ ๓ วัน เป็นกำหนด

ครั้นเสร็จการฉลองพระนครแล้ว จึงพระราชทานนามพระนครใหม่ให้ต้องกับนามพระพุทธรัตนปฏิมากรว่า "กรุงเทพมหานครบวรรัตนโกสินทร์ มหินทรายุธยา มหาดิลกภพ นพรัตนราชธานีบุรีรมย์ อุดมราชนิเวศน์มหาสถาน อมรพิมานอวตารสถิต สักกะทัตติย-วิษณุกรรมประสิทธิ์" เป็นพระมหานครที่ดำรงรักษาพระมหามณีรัตน-ปฏิมากร เป็นแก้วอย่างดีมีสิริอันประเสริฐ สำหรับบารมีของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผู้ประดิษฐานกรุงเทพพระมหานครนี้ ตั้งแต่พระราชทานนามนี้มา บ้านเมืองก็อยู่เย็นเป็นสุขเกษมสมบูรณ์ขึ้น

๏ ศิลปกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

กรุงเทพพระมหานคร เมื่อรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีปรากฏการก่อสร้างสถานอันเป็นสถาปัตยกรรมประ-กอบด้วยศิลปลักษณะ และศิลปวัตถุขึ้นสำหรับพระมหานครเป็นเอนกประการ อาคารสถานอันมีค่าเป็นสถาปัตยศิลปก็ดี และสิ่งที่เป็นศิลปกรรมทั้งปวง อันได้รับการสร้างสรรค์ให้มีขึ้นแต่ในสมัยนี้ อาจพิจารณาเห็นวัตถุประสงค์อันเป็นต้นเหตุให้เกิดความคิดและการสร้างสรรค์ มีโดยลำดับได้ดังนี้

๑. **วัตถุประสงค์เพื่อการบำรุงพระศาสนา** การทำนุบำรุงพระศาสนา เป็นพระราชภารกิจอันสำคัญยิ่งของพระมหากษัตราธิราชทั้งนี้เนื่องด้วยพระศาสนาเป็นหลักใจเป็นธงชัยของประชาชนและสังคมไทยเป็นลำดับมาด้วยกาลอันยาวนาน ความเจริญและการดำเนินชีวิตที่มี

ความสุขอย่างสงบของคนส่วนมากย่อมได้อาศัยพระศาสนาเป็นพื้นฐานในการจัดรูปแบบชีวิตครอบครัวและสังคม เหตุดั่งนี้ พระมหากษัตริย์จึงทรงรับเอาเป็นพระราชธุระโดยตรงในการบำรุงพระศาสนา มีทั้งการสถาปนา บุรณะหรือปฏิสังขรณ์วัดวาอารามตามโอกาสอันสมควรและความจำเป็น และการบำรุงพระศาสนานี้ พึงสังเกตเห็นได้ในกระบวนที่ทรงจัดเนื่องต่อการสถาปนาพระอาราม ว่ามีพระราชหฤทัยจำนงจะบำรุงจรรยาของชาวพระนครด้วย ทั้งนี้เพราะการศึกษาของประชาชนทั้งจรรยาและวิชาความรู้แต่โบราณมาจนสมัยนั้น ต้องอาศัยวัดเป็นโรงเรียน พระสงฆ์เป็นครูบาอาจารย์ บำรุงวัดก็คือบำรุงการศึกษาของประชาชนด้วย และก็การบำรุงพระศาสนานี้เป็นพระราชปณิธานอันสำคัญยิ่งในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ดั่งจะเห็นได้จากพระราชนิพนธ์นิราศกลอนเพลงยาว เรื่อง รบพม่าที่ท่าดินแดง ซึ่งทรงนิพนธ์ดังนี้

ตั้งใจจะอุปถัมภก
ยอยกพระพุทธศาสนา
จะป้องกันขอบขัณฑสีมา
รักษาประชาชนและมนตรี

ที่กล่าวมาข้างบนนี้ คือ วัตถุประสงค์ประการแรก

๒. วัตถุประสงค์เพื่อการรักษาพระราชอาณาเขต การสถาปนาพระมหานครขึ้นเป็นราชธานี ย่อมมีความหมายมากกว่าการตั้งเป็นที่ประชุมคนมาร่วมอยู่ด้วยกันเป็นหมู่ใหญ่ หรือการจัดกำหนดที่ทางในการสร้างเหย้าเรือน และย่านประกอบอาชีพให้เป็นไปตามระเบียบเรียบงามแต่เท่านี้ไม่ แต่ยังมีความหมายถึงความปลออภัย และความมั่นใจ

ของประชาชนทั่วไปที่มาอาศัยทั้งอยู่ภายนอกและในพระนครให้พ้นอัน-ตรายจากข้าศึกและการสงครามซึ่งเป็นมหันตภัยในเวลานั้นอีกด้วย เหตุเช่นนี้ พระมหากษัตริย์จึงทรงรับเอาเป็นพระราชธุระโดยตรงในการรักษาทั้งพระนคร และพระราชอาณาเขต ป้องกันศัตรูซึ่งจะมาทั้งทางบกและทางน้ำ โดยการสร้างกำแพงขึ้นล้อมเขตพระนคร มีป้อมปราการ ประตูบก และประตูน้ำ กับเมืองด่านต่าง ๆ ในที่ห่างพระนครออกไป เพื่อคอยรับและป้องกันศัตรูที่จะมีมาทั้งทางบกหรือทางน้ำให้พร้อม เป็นการสร้างหลักประกันความปลอดภัย ความมั่นใจให้แก่ประชาชนโดยแท้ และก็การรักษาพระราชอาณาเขตนี้ก็เป็นพระราชปณิธานอันสำคัญ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสมอด้วยการบำรุงพระศาสนา ดังปรากฏในพระราชนิพนธ์ ซึ่งอ้างถึงแล้วในข้อที่ ๑ ความว่า

"จะป้องกันขอบขัณฑสีมา
รักษาประชาชนและมนตรี"

๓. วัตถุประสงค์เพื่อการเฉลิมพระราชอิสสริยยศ

กรุงเทพพระมหานครเมื่อสถาปนาขึ้นเป็นราชธานีนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีพระบรมราโชบายที่จะสร้างพระมหานครให้เจริญรุ่งเรือง มีความสวยงาม เป็นสง่า ทั้งนี้เพื่อจะให้เป็นเกียรติยศปรากฏไปในนานาประเทศว่า ชาติไทยได้รวบรวมกันเป็นปึกแผ่นแน่นหนา สามารถกอบกู้ความเป็นอิสระคืนมา และสามารถสร้างสรรค์บ้านเมืองให้รุ่งเรืองสวยงาม เช่นในสมัยที่กรุงศรีอยุธยายังเป็นราชธานีอยู่นั้นได้แล้ว ข่าวแห่งการฟื้นตัวกลับตั้งเป็นบ้านเมืองมีความเจริญรุ่งเรืองเป็นปึกแผ่นของประเทศชาติ ย่อมทำให้เป็นที่ครั่นคร้ามขามเกรงแก่ผู้ที่จะคิดจะรุกรานได้ประการหนึ่ง และเนื่องจากศิลปกรรมต่าง ๆ เป็น

สัญลักขณ์อย่างหนึ่งซึ่งแสดงให้ปรากฏความเจริญรุ่งเรือง และเป็นเกียรติยศชื่อเสียงของบ้านเมือง จึงทรงตั้งพระราชหฤทัยที่จะสถาปนาพระราชนิเวศน์มณเฑียรสถาน ให้งดงามเป็นสง่าดังเช่นที่เคยเป็นมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา เพื่อการเฉลิมพระราชอิสริยยศ

ศิลปกรรมต่าง ๆ ซึ่งได้รับการสร้างสรรค์มีขึ้นตามวัตถุประสงค์แต่ละข้อตามที่กล่าวมานี้ จะมีกล่าวถึงในรายละเอียดต่อไปข้างหน้า

คตินิยมในการสร้างสรรค์ศิลปกรรม

บรรดาศิลปกรรมและสิ่งซึ่งนับเนื่องมีศิลปลักษณะ ที่ได้รับการสร้างสรรค์เกิดมีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนี้เป็นจำนวนไม่น้อยสร้างขึ้นด้วยคตินิยมในแนวอนุรักษ์นิยม ที่มีอยู่บ้างทำการลางสิ่งซึ่งเป็นการแสดงความคิดริเริ่มในการสร้างสรรค์สิ่งใหม่ ๆ แต่ก็ปรากฏเห็นเฉพาะในส่วนปลีกย่อยที่เป็นความสันทัดจัดเจนเป็นส่วนตัวศิลปินแต่ละคน ในส่วนความคิดและคตินิยมอันแท้จริงนั้น ยังมิสู้คลี่คลายออกนอกแบบอนุรักษ์ออกไปแต่สักกี่มากน้อยเลย การที่ศิลปกรรมต่าง ๆ สร้างขึ้นโดยยึดถือแบบอย่างดังกล่าว ก็น่าจะเห็นชอบด้วยเหตุผลมีต่อไปนี้

๑. ความต้องการสร้างคุณค่าเสมอครั้งบ้านเมืองดี

การสร้างสรรค์ศิลปกรรมต่าง ๆ เพื่อการทำนุบำรุงพระศาสนา บำรุงพระราชอาณาเขต และเพื่อการเฉลิมพระราชอิสริยยศ เมื่อคราวแรกสถาปนาพระมหานครล้วนกระทำขึ้นด้วยความปรารถนาจะให้ปรากฏพระเกียรติยศ ทั้งนี้ ถ้าแลดูเหตุการณ์ถอยหลังขึ้นไปถึงเมื่อครั้งกรุงเก่า

เสียแก่พม่าข้าศึก ครั้งนั้นบ้านเมืองยับเยิน ทั้งที่ถูกข้าศึกเผาทำลายราชธานี และกวาดต้อนผู้คนเก็บทรัพย์สมบัติไปเสียมากกว่ามาก ด้วยศัตรูตั้งใจจะทำลายความเป็นอิสระของประเทศสยามมิให้มีต่อไป ความพินาศของเมืองไทยในครั้งนั้น ย่อมทราบทั่วไปในนานาประเทศ ครั้งเมื่อไทยกลับตั้งเป็นอิสระได้ แม้ตั้งแต่ครั้งกรุงธนบุรี ความประสงค์ของชาวไทยมีอยู่ทั่วกัน ที่จะให้ปรากฏแก่นานาประเทศว่าไทยกลับตั้งเป็นเมือง มีเจ้านายปกครองเป็นอิสระได้เหมือนอย่างเดิม ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อย้ายพระนครมาตั้งข้างฝั่งตะวันออก ตกลงว่าจะเอากรุงเทพมหานครเป็นราชธานีต่อไป ในการเริ่มสร้างพระนคร และพระราชวังตลอดจนวัดวาอารามทั้งปวง ก็คิดทำด้วยความมุ่งหมายและมีคตินิยมจะให้เหมือนกรุงเก่าทุกอย่าง ความที่กล่าวนี้จะเห็นได้ด้วยหลักฐานมีปรากฏในจดหมายเหตุหลายแห่งด้วยกัน มีตัวอย่างเช่นในหนังสือพระราชวิจารณ์ ฯ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสร้างพระวิหาร พระศรีสากยมุนี วัดสุทัศน์ ฯ มีความว่า

"พระโองการรับสั่งให้สร้างวัดขึ้นกลางพระนครให้สูงเท่าวัดพนันเชิง ให้พระพิเรนทรเทพขึ้นไปรับพระใหญ่ ณ เมืองโศกโขทัยชลอเลื่อนลงมากรุงประทับท่า สมโภช ๗ วัน"

ความมุ่งหมายในการสร้างพระนครมีเป็นข้อสำคัญอันหนึ่ง ที่จะให้ความปรากฏไปถึงนานาประเทศว่าไทยสามารถสร้างราชธานีได้ใหม่เหมือนดังราชธานีเดิม เช่นนี้จึงเป็นเหตุให้เกิดคตินิยมในการสร้างสรรค์ศิลปกรรมเป็นไปและปรากฏในรูปแบบอนุรักษ์นิยม

๒. ความรู้สึกประทับใจแต่ครั้งบ้านเมืองดี

ความรู้สึกประทับใจ ความภาคภูมิใจ และความนิยมยินดีที่

ได้เคยรับ เคยชื่นชมความเจริญรุ่งเรืองในด้านศิลปกรรมที่มีอยู่แต่ในกรุงเก่าเมื่อครั้งที่ยังเป็นราชธานีมีมากอย่างยากที่จะลืมไปจากความทรงจำของคนไทยในสมัยนั้น ความรู้สึกเช่นนี้มีปรากฏเนื้อความในพระราชนิพนธ์ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เรื่องตีเมืองพม่า พรรณนาความเจริญรุ่งเรืองของกรุงศรีอยุธยาเมื่อครั้งบ้านเมืองดี มีความต่อไปนี้

"ประกอบด้วยโภชนากระยาหาร ทุกถิ่นฐานบริบูรณ์หนักหนา อยู่เย็นเป็นสุขทุกทิวา เช้าค่ำอัตราทั้งราตรี ประหนึ่งว่าไม่มีค่ำคืน รวยรื่นเป็นสุขเกษมศรี ไม่เห็นเช่นว่าจะเป็นถึงเพียงนี้ มายับเยินอัปรีย์ศรีศักดิ์คลาย ทั้งถนนหนทางอารามราช มาวินาศสิ้นสุดสูญหาย สารพัดย่อยยับกลับกลาย อันตรายไปจนพื้นปัถพี เมื่อพระกาลจะมาผลาญดังทำนาย แสนเสียดายภูมิพื้นกรุงศรี บริเวณอื้ออลด้วยชลธี ประดุจเกาะอสุรีลงกา เป็นคันขอบชอบกลถึงเพียงนี้ มาเสียสูญไพรีอนาถา ผู้ใดใครเห็นจะไม่นำพา อยุธยาอาภัพลับไป เห็นจะสิ้นอายุพระนคร ให้อาวรณ์ผู้รักษาหามีไม่ เป็นป่าหญ้ารกดังพงไพร แต่จะสาบสูญไปทุกทิวา คิดมาก็เป็นน่าอนิจจัง ด้วยกรุงเป็นที่ตั้งพระศาสนา ทั้งอารามเจดีย์ที่บูชาปฏิมาฉลององค์พระทรงญาณ ก็ทลายยับยุ่ยเป็นผุยผง เหมือนพระองค์เสด็จดับสังขาร ยังไม่สิ้นศาสนามาอันตรธาน ทั้งเจดีย์วิหารก็สูญไป เสียพระนิเวศน์บุรีวัง พระที่นั่งทั้งสามงามไสว ตั้งเรียบระเบียบชั้นเป็นหลั่นไป อำไพวิจิตรรจนา มุขโถงมุขเด็จมุขกระสัน เป็นเชิงชั้นลวดลายล้วนเลขา เพดานในไว้ในดวงดารา ผนังฝาดาษแก้วดังวิมาน ที่ตั้งบัลลังก์แก้วทุกองค์ ทวารลงอัฒจันท์หน้าฉาน ปราบพื้นรื่นราบดังพระลาน มีโรงคชาธารตระการตา ทิมดาบคดลดพื้นกำแพงแก้ว เป็นถ่องแถวยืดยาวกันหนักหนา เป็นที่แขกเฝ้าเข้าวันทา ดังเทวานฤมิตร

ประดิษฐ์ไว้ สืบทรงวงษ์กระษัตริย์มาช้านาน แต่บุราณแล้วไม่นับพระ-องค์ได้ พระที่นั่งซึ่งตั้งอยู่ข้างใน มีสระชลาไลยชลธี ชื่อที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ ที่ประพาสมัจฉาในสระศรี ทางเสด็จเสร็จสิ้นสารพันมี เป็นที่กระษัตริย์สืบมา ก็สูญสิ้นศรีมลายหายหมด จะปรากฏสักสิ่งไม่มีว่า อันถนนหนทางมรรคา คิดมาก็เสียดายทุกสิ่งอัน ร้านเรียบระเบียบด้วยรุกขา ขายของนานาทุกสิ่งสรรพ์ ทั้งพิธีปีเดือนคืนวัน สารพันจะมีอยู่อัตรา ฤดูใดก็ได้เล่นเกษมสุข แสนสนุกทั่วเมืองหรรษา ตั้งแต่นี้แลหนาอกอา อยุธยาจะสาบสูญไป จะหาไหนได้เหมือนกรุงแล้ว ดังดวงแก้วอันสิ้นแสงใส นับวันแต่จะยับนับไป ที่ไหนจะคืนคงมา ไปปรากฏเหตุเสียเหมือนดังนี้ มีแต่บรมศุขา ครั้งนี้มีแต่พื้นพสุธา อนิจจาสังเวทนาใจ"

ความรู้สึกประทับใจ ความภาคภูมิใจในราชธานี ดั้งเดิมซึ่งได้ถูกทำลายสาบสูญไปเช่นนี้ ย่อมเป็นเหตุให้เกิดความเสียดาย อาลัยถึงอยู่เนือง ๆ หากแม้นสบโอกาสที่จะชุบชูให้กลับคืนดีขึ้นได้ดังเก่าเมื่อใด คนไทยในเวลานั้นย่อมปรารถนาจะทำในทันทีเป็นแน่แท้ ดังนี้เมื่อพอเวลาสร้างพระนคร สถาปนาขึ้นเป็นราชธานี เหตุผลในข้อนี้จึงปรากฏออกมาในการสร้างสรรค์สิ่งศิลปกรรมต่าง ๆ โดยความหมายให้งดงามเพียบพร้อมด้วยคุณค่าเสมอดั่ง เคยปรากฏเป็นสิ่งเจริญรุ่งเรืองแต่เมื่อครั้งบ้านเมืองดีโดยแท้

๓. การสืบสกุลและบำรุงวิชาช่างศิลปกรรม

วิชาการช่างศิลปกรรมและช่างศิลป์ต่าง ๆ แต่สมัยโบราณกล่าวได้ว่าเป็นทรัพยากรอันมีค่ายิ่งสิ่งหนึ่งของชาติ บ้านเมืองจะสวยงามรุ่งเรืองเป็นที่ยกย่องขึ้นชื่อเป็นเกียรติยศ ก็ด้วยอาศัยวิชาการช่าง เพื่อ

การสร้างสรรค์สิ่งศิลปกรรมต่าง ๆ ขึ้น ประดับตกเติมเสริมแต่งบ้านเมืองให้สวยงามมีคุณค่าควรแก่การชื่นชมและยกย่อง การช่างและช่างศิลปต่างๆจึงเป็นกำลังอันสำคัญส่วนหนึ่งในการบำรุงและพัฒนาบ้านเมืองให้เจริญรุ่งเรือง ชาติใดที่ขัดแคลนวิชาการช่าง และ ช่างศิลป ย่อมจะพัฒนาความเจริญของบ้านเมืองไปได้ไม่สู้ดีนัก เหตุฉะนี้วิชาการช่างศิลปกรรมก็ดี ช่างศิลปก็ดีย่อมเป็นที่ปรารถนาสำหรับชาติที่ขัดแคลน หรือปวงชนที่แรกเริ่มก่อตั้งบ้านเมืองขึ้นใหม่ จะต้องเสาะแสวงหาช่างศิลปและบำรุงวิชาช่างศิลปกรรมให้มีขึ้นไว้สำหรับบ้านเมือง เหตุผลข้อนี้ พึงพิจารณาได้จากเนื้อความต่อไปนี้

"เกี่ยวแก่เรื่องบำรุงฝีมือช่างไทย เรื่องนี้ก็ต้องพิเคราะห์ความถอยหลังขึ้นไป จนถึงเมื่อกรุงเก่าเสียแก่พม่าข้าศึก เมื่อพม่าตีได้กรุงเก่าพม่าตั้งใจเสาะแสวงหาช่างไทยที่ดีมีฝีมือ กวาดเอาไปเสียเป็นอันมากเป็นเช่นนี้มาแต่ครั้งพระเจ้าหงสาวดีบุเรงนองตีกรุงเก่าได้ ในแผ่นดินสมเด็จพระมหินทราธิราช ครั้งนั้นในหนังสือพงศาวดารพม่าก็กล่าวว่าพระเจ้าหงสาวดีให้เลือกหาเก็บเอาช่างไทยไปเป็นอันมาก ด้วยวิชาช่างหลายอย่างที่ไทยสันทัด แต่พม่าทำไม่เป็น ยกตัวอย่างเช่นวิชาช่างหล่อเป็นต้น

การที่พม่ากวาดเอาช่างไปนั้น ไม่ว่าช่างอย่างใด ถ้าได้ตัวก็กวาดเอาไป ไม่เฉพาะแต่ช่างหล่อ เพราะฉะนั้นเมื่อเมืองไทยเรากลับตั้งเป็นอิสระได้ในครั้งกรุงธนบุรี ช่างที่มีฝีมือเห็นจะมีเหลือน้อยเต็มทีด้วยเหตุนี้ จึงไม่ปรากฏสิ่งของฝีมือดีมีครั้งกรุงธนบุรี แม้แต่พระแท่นของพระเจ้าธนบุรีเอง ซึ่งยังมีอยู่ทุกวันนี้ ที่วัดอินทารามองค์หนึ่งอยู่ที่โรงพระแก้ว วัดอรุณราชวรารามองค์หนึ่ง ดูฝีมือก็อยู่ข้างหยาบเต็มที

จึงทำให้เข้าใจว่า เพราะทำในเวลายังไม่มีช่างฝีมือดี ฝีมือช่างไทย เพิ่งมามีดีขึ้นต่อเมื่อรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์นี้ ไม่ว่าของอย่างใด ๆ ที่พึงพบเห็นได้ในเวลานี้บรรดาเป็นของฝีมือช่างที่เป็นชั้นเก่า เป็นของสร้างในรัชกาลที่ ๑ ทั้งนั้น เช่นเครื่องราชูปโภคเป็นต้น หรือถ้าจะเลือกกล่าวแต่สิ่งของซึ่งคนทั้งหลายจะพึงเห็นได้ด้วยกันโดยง่าย เช่นบานประตูมุกวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และบานประตูมุกมณฑปพระพุทธบาท ฝีมือเขียนฝาผนังพระอุโบสถวัดราชบูรณะเหล่านี้เป็นต้น

เมื่อว่าโดยย่อการบำรุงวิชาช่างต่าง ๆ เป็นการสำคัญอย่างยิ่งอย่างหนึ่ง ในการก่อสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ เพราะเป็นการหมดช่างฝีมือดีด้วยเหตุดังกล่าวมาแล้ว อันการบำรุงฝีมือช่าง เป็นการพ้นวิสัยราษฎรจะทำได้เอง ด้วยต้องการทุนรอน ตลอดจนอำนาจในการก่อสร้างจำต้องเป็นการหลวง พระเจ้าแผ่นดินต้องทรงเป็นพระราชธุระเองจึงจะรวบรวมแนะนำ และลงทุนรอนให้ช่างทำการอันประกอบด้วยฝีมือให้ดีได้ สิ่งและการที่จะทำเพื่อบำรุงฝีมือช่างนั้น ถ้าเป็นเครื่องเงินทองของละเอียดก็ทำเครื่องราชูปโภค ตลอดจนเครื่องยศสำหรับพระราชทานผู้อื่นถ้าเป็นของเนื่องในวิชาก่อสร้าง แกะสลักวาดเขียนก็มีแต่สร้างวัดสร้างวัง เป็นต้น เพราะฉะนั้นการที่สร้างวัด สร้างพระราชวังครั้งรัชกาลที่ ๑ ก็ดี ในรัชกาลที่ ๒ ที่ ๓ ต่อมาก็ดี นับเนื่องในการบำรุงฝีมือช่างไทยให้กลับคืนดีขึ้นสำหรับพระนคร”

เนื้อความที่คัดมาแสดงโดยลำดับแต่ข้างบนนี้ น่าที่จะเป็นเหตุผลอันสำคัญยิ่งส่วนหนึ่ง ชักนำให้เกิดความคิด และการสร้างศิลปกรรมต่าง ๆ ขึ้นสำหรับกรุงรัตนโกสินทร์

ศิลปกรรม

เนื้อหาสาระของเรื่อง ศิลปกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งจะมีเนื้อความปรากฏต่อไปนี้ จะพรรณนาแต่เฉพาะศิลปกรรมประเภททัศนศิลป หรือศิลปที่มีรูปทรง ประเภทสถาปัตยกรรม ประติมากรรม จิตรกรรม และงานประณีตศิลป เท่านั้น ศิลปกรรมประเภทโสตศิลป อันหมายถึง วรรณกรรม คีตนิพนธ์ และ นาฏศิลปนั้น มิได้ถูกกำหนดเป็นสาระสำคัญของความเรียงในคราวนี้ จึงงดเว้นที่จะกล่าวถึง

ศิลปกรรมประเภททัศนศิลป ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งได้รับการสร้างสรรค์มีปรากฏอยู่เป็นจำนวนมากมายหลายสิ่ง หลายแห่ง มีต่าง ๆ ประเภทล้วนแต่เป็นสิ่งสวยของงามควรค่าแก่ความสนใจและการชื่นชม การที่จะประจักษ์ในรูปแบบและวิจักษ์ต่อคุณค่าศิลปกรรมในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ย่อมเป็นไปได้ด้วยเนื้อความซึ่งมีพรรณนาโดยลำดับต่อไปนี้

ศิลปกรรมด้านสถาปัตยกรรม

การก่อสร้างอาคารสถาน หรือเหย้าเรือนที่สำหรับทำกิจการต่าง ๆ และเพื่อการอยู่อาศัย ซึ่งได้สร้างทำและประกอบการมีศิลปลักษณะนั้นจัดว่าเป็น งานศิลปกรรมด้านสถาปัตย์กรรมโดยตรง

ศิลปกรรมด้านสถาปัตยกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีสร้างทำขึ้นด้วยวัตถุประสงค์ต่าง ๆ กันเป็นหลายประเภทมีตัวอย่าง เช่น สถาปัตยกรรมที่สร้างขึ้นเพื่อเป็นการทำนุบำรุง

การพระศาสนา สถาปัตยกรรมในด้านการป้องกันพระราชอาณาเขต และสถาปัตยกรรมที่สร้างขึ้นเพื่อการเฉลิมพระราชอิสริยยศ เป็นต้น

ศิลปกรรมด้านสถาปัตยกรรม แต่ละประเภท ที่ได้รับการสร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๑ ในกรุงรัตนโกสินทร์ อาจจำแนกออกเป็นแต่ประเภทได้ มีต่อไปนี้

๑. สถาปัตยกรรมฝ่ายอาณาจักร

๒. สถาปัตยกรรมฝ่ายศาสนาจักร

๓. สถาปัตยกรรมฝ่ายพลเมือง

ศิลปกรรมด้านสถาปัตยกรรมทั้ง ๓ ประเภทนี้ เนื้อความซึ่งเป็นสาระสำคัญแต่ละสิ่งจะปรากฏมีเป็นลำดับ ต่อไปนี้

๑. สถาปัตยกรรมฝ่ายอาณาจักร คือ การก่อสร้างสิ่งทางสถาปัตยกรรม ขึ้นเพื่อได้อาศัยคุณประโยชน์ในด้านที่จะยังให้เกิดความมั่นคงในการคุ้มกันภัย ความสะดวกสบาย ความสวยงามเป็นเกียรติยศแก่บ้านเมือง สถาปัตยกรรมฝ่ายอาณาจักรนี้ อาจแบ่งออกตามวัตถุประสงค์สำคัญได้เป็น ๒ ประเภท คือ

๑.๑ สถาปัตยกรรมด้านป้องกันพระราชอาณาเขต

๑.๒ สถาปัตยกรรมด้านเฉลิมพระราชอิสริยยศ

งานสถาปัตยกรรม ทั้งในด้านที่สร้างขึ้นเพื่อป้องกันพระราชอาณาเขต และเพื่อการเฉลิมพระราชอิสริยยศ มีเนื้อความ ต่อไปนี้

๑.๑ สถาปัตยกรรมด้านป้องกันพระราชอาณาเขต

สถาปัตยกรรมที่สร้างขึ้นด้วยวัตถุประสงค์ป้องกันอาณาเขตนี้ นอกเสียจากจะได้รับการสร้างทำขึ้นเพื่อคุณประโยชน์ ในด้านการคุ้มกันภัยอันตรายให้แก่ประชาชนแล้ว สิ่งก่อสร้างทั้งปวงยังประกอบการมีศิลป

ลักษณะแสดงออกให้ปรากฏเพื่อความสวยงาม นำให้เกิดความรู้สึก ไม่เฉพาะแต่ความมั่นคงและปลอดภัยเท่านั้น แต่อาจนำให้เกิดมีความรู้สึกภาคภูมิและชื่นชมอีกโสดหนึ่งด้วย สถาปัตยกรรมด้านป้องกันพระราชอาณาเขตมีต่อไป โดยลำดับดังนี้

๑.๑.๑ **กำแพงเมือง** เมืองอันเป็นที่ตั้งประชุมชนสร้างเหย้าทำเรือนอยู่ร่วมกันแต่สมัยโบราณ ต้องมีสร้างกำแพงเป็นปราการล้อมเขตหรือจังหวัดที่ตั้งตัวเมือง เพื่อการป้องกันข้าศึกมิให้หักหาญเข้ามาถึงพลเมืองได้ง่าย โดยเฉพาะพระนครเป็นที่ตั้งราชธานีและเป็นที่ประทับของพระมหากษัตริย์ เป็นศูนย์กลางแห่งการบริหารบ้านเมือง ก็ย่อมจำเป็นจะต้องสร้างทำกำแพงวงรอบจังหวัดที่กำหนดเป็นเขตพระนครให้มั่นคงแข็งแรง มีความสง่างามและน่าขามเกรงยิ่งขึ้นด้วย

การสร้างกำแพงเมืองล้อมรอบกรุงรัตนโกสินทร์ มีเนื้อความในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ ว่า

"ในจุลศักราช ๑๑๔๕ (พ.ศ. ๒๓๒๖) ปีเถาะเบญจศก โปรดให้ตั้งกองสักเลขไพร่หลวงสมกำลังและเลขหัวเมืองทั้งปวง แล้วให้เกณฑ์ทำอิฐขึ้นใหม่บ้าง ให้ไปรื้ออิฐกำแพงเมืองกรุงเก่าลงมาบ้าง ลงมือก่อสร้างพระนคร ทั้งพระบรมมหาราชวังและพระราชวังบวรสถานมงคลในปีนั้น โปรดให้รื้อป้อมวิชเยนทร์และกำแพงเมืองธนบุรีข้างฟากตะวันออกเสีย ขยายพระนครให้กว้างออกไปกว่าเก่า เกณฑ์เขมร ๑๐,๐๐๐ เข้ามาขุดคลองคูพระนครด้านตะวันออก ตั้งแต่บางลำพูตลอดมาออกแม่น้ำข้างใต้เหนือวัดสามปลื้ม ยาว ๘๕ เส้น ๑๓ วา กว้าง ๑๐ วา ลึก ๕ ศอก พระราชทานชื่อว่า คลองรอบกรุง ด้านแม่น้ำตั้งแต่ปากคลอง

รอบกรุงข้างใต้ไปจนปากคลองข้างเหนือ ยาว ๙๑ เส้น ๑๖ วา รวมทางน้ำรอบพระนคร ๑๗๗ เส้น ๙ วา แล้วขุดคลองหลอดจากคลองคูเมืองเดิม ๒ คลอง ออกไปบรรจบคลองรอบกรุงที่ขุดใหม่....

ครั้นขุดคลองและตระเตรียมอิฐปูนและตัวไม้สำหรับก่อสร้างพระนครพร้อมแล้ว จึงโปรดให้เกณฑ์ลาวเมืองเวียงจันทน์ ๕,๐๐๐ และมีตราให้หาผู้ว่าราชการหัวเมือง ตลอดจนหัวเมืองลาวริมแม่น้ำโขงฟากตะวันตกเข้ามาพร้อมกันในกรุง แล้วให้ปักปันหน้าที่ทั้งข้าราชการในกรุงและหัวเมืองให้ช่วยคุมไพร่ช่วยกันขุดรากก่อกำแพงรอบพระนคร"

การก่อสร้างกำแพงพระนคร ใช้เวลานานถึง ๓ ปีก็สำเร็จบริบูรณ์ เขตกำแพงที่สร้างขึ้นแต่คราวนี้ เริ่มแต่มุมพระนครด้านเหนือตรงปากคลองบางลำพู ริมป้อมพระสุเมรุ เลียบริมคลองคูพระนครมาทางตะวันออกถึงป้อมมหากาฬ ก็หักลงทางทิศใต้ จนถึงมุมพระนครด้านใต้ ตรงปากคลองโอ่งอ่าง ริมป้อมจักรเพชร จึงวกหักไปทางตะวันตก เลียบฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาขึ้นไปจนถึงมุมกำแพงพระบรมมหาราชวังด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ ต่อเข้ากับกำแพงพระบรมมหาราชวังตรงริมป้อมสัตบรรพต กำแพงพระนครช่วงนี้รวมเข้าเป็นกำแพงพระบรมมหาราชวัง ยืนขึ้นไปจนกระทั่งป้อมอินทรังสรรค์ มุมพระบรมมหาราชวังด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ จึงกลับเป็นกำแพงพระนครยาวขึ้นไปจนกระทั่งริมป้อมพระจันทร์ ซึ่งเป็นป้อมมุมพระราชวังบวรสถานมงคลด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ กำแพงพระนครช่วงยาวต่อขึ้นไปในตอนนี้ได้อาศัยกำแพงพระราชวังบวร ฯ ด้านตะวันตกริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา ไปจนกระทั่งถึงป้อมพระอาทิตย์ มุมพระราชวังบวร ฯ ข้างเหนือ จึง

เริ่มเป็นกำแพงพระนครเลียบฝั่งแม่น้ำต่อขึ้นไปทางเหนือ จนถึงริมป้อมพระสุเมรุ บรรจบเข้ากับกำแพงเมืองตอนเริ่มต้น

กำแพงรอบพระนคร ก่อด้วยอิฐถือปูนมีเชิงเทินข้างใน บนหลังกำแพงก่ออิฐเป็นใบเสมาสำหรับบังทางปืน เว้นระยะเสมอกันรอบพระนคร ใต้ฐานใบเสมาด้านนอกกำแพงถือปูนปั้นทำลวดบัวผ่าหวาย ๒ ชั้น ชักเป็นหน้ากระดาน ในพื้นหน้ากระดานนี้ เจาะเป็นช่องกากะบาทอยู่ตรงช่องระหว่างใบเสมา ทำเป็นช่องสอดปืนเล็กยิงออกมาเว้นระยะห่างเสมอกันตลอดแนวกำแพง

กำแพงกรุงรัตนโกสินทร์ที่ยังเหลืออยู่พอดูเป็นรูปร่างและแบบอย่างได้ในเวลานี้ มีที่ริมคลองรอบกรุง ตรงหน้าวัดราชนัดดารามแห่งหนึ่ง กับที่ตรงหน้าวัดบวรนิเวศอีกแห่ง

๑.๑.๒ **ประตูเมือง** คือช่องทางสำหรับคนเดินทางผ่านเข้าออกระหว่างกำแพงเมือง ทั้งนี้ก็เนื่องด้วยกรุงรัตนโกสินทร์ มีลักษณะ

"อันคูเขื่อนปราการล้อมรอบ เป็นคันขอบมั่นคงแน่นหนา
หอรบช่องปืนใบเสมา ทวาราป้อมค่ายรายไป"

(พระราชนิพนธ์ เรื่องรามเกียรติ์ รัชกาลที่ ๑)

การที่คนจะเข้านอกออกในพระนคร ต้องอาศัยประตูเป็นช่องทางผ่าน ยิ่งพระนครมีขนาดสร้างทำขนาดกว้างใหญ่ มีกำแพงวงเป็นจังหวัดยาวก็ย่อมจะต้องทำเจาะกำแพงเป็นช่องประตูมีจำนวนมากให้พอแก่ความสะดวกของคนที่จะไปมาระหว่างในเมืองและข้างนอก ประตูจึงได้ถูกสร้างขึ้นในแนวกำแพงเมือง ไว้ระยะถี่ห่างกันพอสมควรและเหมาะสมที่จะให้เป็นทางออกไปสู่ย่านที่มีความสำคัญต่าง ๆ ประตูเมืองซึ่งทำขึ้นมีอยู่รอบกรุงรัตนโกสินทร์แต่ครั้งนั้น มีลักษณะต่าง ๆ กันเป็น ๓ ลักษณะ คือ

๑.๑.๒.๑ ประตูพระนคร ประตูพระนครเป็นประตูขนาดใหญ่ สร้างลงตรงกำแพงที่ตัดขาดออกเป็นช่องให้เป็นทางคนเดินผ่าน ประตูพระนครเมื่อแรกสร้างพร้อมกันกับกำแพงเมืองนั้น ทำด้วยเครื่องไม้ รูปทรงเครื่องบนเป็นทรงยอดปราสาท เชิงกลอนลด ๔ ชั้น เสาประตูเป็นเสากลม ใบบานทำด้วยไม้เบิดและบีดด้วยเดือยซึ่งสอดและข่มอยู่บนไม้ธรณีประตู ประตูพระนครนี้ทาสีดินแดงทุก ๆ ประตู ประตูพระนครที่มีรูปแบบตามกล่าว ถูกรื้อลงแล้วสร้างแปลงใหม่มีต่างแบบในรัชกาลถัดมาอีกหลายคราว ประตูพระนครรุ่นแรกจึงไม่เหลือมาถึงปัจจุบัน เนื้อความที่อธิบายว่าด้วยประตูพระนครทำเมื่อสมัยแรกสถาปนาพระนครนี้ ได้จากการเก็บความอันมีในจดหมายเหตุตำนานเรื่องวัตถุสถานต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา

๑.๑.๒.๒ ประตูช่องกุด ประตูชนิดนี้ลางทีเรียกว่าประตูลักช่องกุฏิก็มีเช่นในพระราชนิพนธ์เรื่องอิเหนาว่า

๏ รอบราชนิเวศน์เขตขัณฑ์ มีปราการแก้วกั้นสูงสุด
ซุ้มทวารบานสุวรรณชมพูนุท ประตูลักช่องกุฏิ์สลับกัน

ประตูช่องกุด ทำเจาะกำแพงเป็นช่องทางผ่านขนาดย่อม ๆ แต่ไม่ตัดกำแพงขาด คงไว้เชิงเทินครอบอยู่เหนือช่องประตู บานประตูทำด้วยไม้ทาสีแดง และคงจะเหตุด้วยประตูชนิดนี้ไม่มีทำยอดต่อขึ้นไปเหมือนกับประตูพระนคร แลดูยอดด้วนกุดไป ชาวบ้านจึงเรียกกันว่าประตูช่องกุด หรือประตูลักช่องกุฏิ์ก็คือประตูชนิดเดียวกัน ประตูช่องกุดนี้สร้างอยู่ในแนวกำแพงรอบพระนคร เว้นระยะห่างกันประมาณ ๑๐๐ เมตรเศษต่อช่อง แบบอย่างประตูช่องกุดนี้ในปัจจุบันพอจะดูได้ที่แนวกำแพงเมืองริมถนนมหาชัย ตอนตรงหน้าวัดราชนัดดารามข้าม

๑.๑.๒.๓ ประตูน้ำ คือประตูที่สร้างขึ้นตรงปลายลำคลองในพระนครแต่ละคลองออกไปบรรจบต่อกับลำแม่น้ำหรือคลองรอบกรุง คลองในพระนครเมื่อแรกสถาปนาพระนคร มีอยู่ ๓ คลอง คือคลองคูเมืองเดิม ปากคลองตอนเหนืออยู่ริมป้อมพระอาทิตย์ ใกล้กับโรงไหม คลองตอนนี้จึงถูกเรียกว่าคลองโรงไหม ส่วนปากคลองตอนใต้อยู่ริมป้อมวิชเยนทร์เก่า เป็นย่านประชุมเรือชาวสวนมาติดตลาด ปากคลองด้านนี้เรียกว่า คลองตลาด กับยังมีคลองอีก ๒ คลอง คือคลองหลอดเหนือกับคลองหลอดใต้ คลองหลอดเหนือขุดแยกออกไปแต่คลองคูเมืองเดิมริมวัดศิริอมาตย์ข้างเหนือยาวไปทางทิศตะวันออกบรรจบเข้ากับคลองรอบกรุงตรงวัดสระเกศข้าม ส่วนคลองหลอดใต้นั้นขุดขนานไปในทิศทางเดียวกับคลองหลอดเหนือต้นคลองแยกจากคลองคูเมืองเดิมตรงริมวัดราชบพิธข้างใต้ ปลายคลองไปต่อกับคลองรอบกรุงตรงริมป้อมหมูทะลวง ในที่ตรงปลายคลองในพระนครออกไปบรรจบกับแม่น้ำก็ดีหรือต่อกับคลองรอบกรุงก็ดี ที่ตรงนั้นย่อมจะสร้างกำแพงขวางปากคลองไม่ได้ จำต้องเว้นกำแพงส่วนนี้เป็นช่องว่างขนาดกว้างมาก การเว้นกำแพงเป็นช่องว่างเช่นนี้ ย่อมจะเป็นจุดอ่อนในการรักษาพระนครจะต้องมีการสร้างทำประตูน้ำขึ้นที่ตรงปากคลองขึ้นอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่นที่มีแบบอย่างแต่ครั้งกรุงเก่าที่ตรงปากคลองประตูข้าวเปลือก แต่เป็นที่น่าเสียดายว่ารูปแบบของประตูน้ำเมื่อครั้งต้นกรุงไม่เหลืออยู่มาจนถึงปัจจุบัน ซ้ำยังขาดบันทึกที่เป็นหลักฐานพอจะอ้างถึงได้ กระนั้นก็ยังน่าสันนิษฐานว่า คงทำแบบคล้ายกันกับประตูน้ำตามปากคลองในกรุงเก่าคือ ที่ตรงปากคลองแนวเดียวกับกำแพงเมือง จะปักเสาไม้แก่นเป็นแนวขวางปาก-คลองออกมาแต่ริมตลิ่งทั้งสองข้าง เว้นช่องพอให้เรือขึ้นล่องตรงกลาง

ลำคลอง เชิงเสาระเนียดขวางคลองนี้ปักตอไม้ทำเป็นทำนบถมดินกั้นทำให้หล่อคลองในพระนครมิให้แห้งขอดเมื่อเวลาน้ำลง ประตูน้ำสำหรับพระนครน่าที่จะสร้างในลักษณะที่สันนิษฐานมานี้ เพราะได้พบพระราชนิพนธ์เรื่องอิเหนาเขียนพรรณนาภูมิสถานกรุงกุเรปันเทียบที่กรุงรัตนโกสินทร์ ว่า

"ตะพานช้างทางข้ามคชสาร ก่ออิฐปูกระดานไม้หนา
คลองหลอดแลลิ่วสุดตา น้ำลงคงคาไม่ขอดเคือง"

๑.๑.๓ **ป้อมปราการ** ป้อมปราการหรือหอบัญชาการรบ ซึ่งลางทีเรียกสั้น ๆ ว่า หอรบก็มี เป็นสิ่งก่อสร้างอยู่ในระหว่างแนวกำแพงเมือง ในที่ระยะห่างกันพอสมควร หรือในด้านที่มีความสำคัญในการป้องกันพระนคร เช่นตอนมุมกำแพงพระนครด้านใดด้านหนึ่ง ป้อมหรือปราการนี้สร้างขึ้นใช้เป็นที่ตั้งกองบัญชาการของแม่ทัพนายกอง เพื่อบัญชาการและควบคุมกำลังป้องกันพระนครในยามเกิดมีศึกมาติดถึงชานเมือง

ป้อมปราการหรือหอรบซึ่งสร้างขึ้นโดยรอบพระนครแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ เป็นหอรบก่อด้วยอิฐทำผังพื้นเป็นรูป ๘ เหลี่ยม มีพื้น ๒ ชั้น ชั้นล่างทำเป็นชานรอบตัวหอ รอบชานก่อกำแพงเป็นเขื่อนหลังเขื่อนก่ออิฐถือปูนเป็นที่บังทางปืนอย่างรูปใบเสมาเหลี่ยมตัด รายไปโดยรอบฐานหอ ส่วนตัวหอก็ก่อเป็นรูปทรง ๘ เหลี่ยม มีบันไดในตัวหอทอดขึ้นไปยังพื้นหอข้างบน พื้นหอปูด้วยแผ่นกระดาน รอบเขื่อนรอบหอก่อเป็นใบเสมาเหลี่ยมตัด เช่นเดียวกับเสมาบนหลังเขื่อนล้อมชานหอ บนตัวหอทำหลังคาเป็นทรงมณฑปยอดเกี้ยว มีโครงเครื่องบนเป็นไม้ทาสีดินแดง เครื่องมุงใช้กระเบื้องดินเผา

ป้อมปราการหรือหอรบที่สร้างขึ้นอยู่รอบพระนครแต่ครั้งเริ่มการสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์นั้น มีชื่อและตำแหน่งที่ตั้งโดยลำดับต่อไปนี้

ป้อมพระสุเมรุ เป็นป้อมก่ออิฐพื้น ๒ ชั้นทำเสมาบนหลังเขื่อนรูปแบบเหมือนกับเสมาหลังกำแพง มีขนาดใหญ่กว่าป้อมในระหว่างกำแพงในที่อื่นเพราะสร้างอยู่ตรงมุมพระนครด้านทิศเหนือตรงปากคลองบางลำพูบน เป็นตำแหน่งสำคัญในการรักษาพระนคร ตัวหอรบเจาะเขื่อนเป็นช่องโดมสำหรับสอดปืนใหญ่ที่ยิงโด่งไปได้ไกล ๆ

ป้อมยุคณธร อยู่บนกำแพงด้านเหนือตรงมุมวัดบวรนิเวศด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือหรือหัวถนนสิบสามห้าง

ป้อมมหาปราบ อยู่บนกำแพงด้านเหนือตรงมุมกำแพงหักมาทางตะวันออก ตรงท้ายวัดปรินายกข้าม

ป้อมมหากาฬ อยู่บนกำแพงด้านตะวันออก ใต้ประตูพฤฒิบาศข้ามไปหน้าวัดปรินายก หรือตรงมุมวัดราชนัดดารามข้างเหนือ เป็นป้อมที่คงเหลือและมีสภาพดีที่สุดเพียงป้อมเดียวในปัจจุบัน

ป้อมหมูทลวง อยู่บนกำแพงด้านตะวันออก ใต้ประตูสำราญ-ราษฎร์

ป้อมเสือทยาน อยู่บนกำแพงด้านตะวันออก ตรงหน้าสถานกักกันผู้ต้องขังคลองเปรมประชากร

ป้อมมหาไชย อยู่บนกำแพงด้านตะวันออก ตรงหน้าวังบูรพาภิรมย์

ป้อมจักรเพชร อยู่ตรงมุมกำแพงเมืองด้านใต้ เหนือปากคลองโอ่งอ่าง หรือคลองคูพระนคร เป็นป้อมขนาดใหญ่เสมอด้วยป้อม

พระสุเมรุ รูปแบบสร้างขึ้นคล้าย ๆ กัน ป้อมนี้ถูกรื้อลง ปัจจุบันเป็นที่ตั้งอาคารชุมสายโทรศัพท์สาขาวัดเลียบ

ป้อมผีเสื้อ อยู่บนกำแพงด้านใต้ ใต้ปากคลองตลาด

ป้อมมหาฤกษ์ อยู่บนกำแพงด้านตะวันตก ข้างหลังโรงเรียนสุนันทาลัย หรือโรงเรียนราชินีในปัจจุบัน

ป้อมมหายักษ์ อยู่บนกำแพงด้านตะวันตก ตรงมุมวัดพระเชตุพน ฯ ข้างทิศใต้

ป้อมพระจันทร์ อยู่บนกำแพงด้านตะวันตก ริมท่าพระจันทร์ หรือตรงมุมวัดมหาธาตุด้านทิศเหนือ

ป้อมพระอาทิตย์ อยู่ร่วมบนกำแพงพระราชวังบวรสถานมงคลด้านทิศเหนือ ข้างใต้ปากคลองโรงไหม

ป้อมอิสินธร อยู่บนกำแพงพระนครด้านตะวันตกต่อขึ้นไปแต่ป้อมพระอาทิตย์ ป้อมนี้อยู่ตรงใต้วังพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศวรฤทธิ์ หรือที่ตั้งพุทธสมาคมในปัจจุบัน

ป้อมหรือหอรบที่สร้างขึ้นเพื่อใช้เป็นที่ตั้งบัญชาการรบบนกำแพงโดยรอบพระนครแต่เมื่อคราวแรกสถาปนาในรัชกาลที่ ๑ นี้ มีจำนวนรวมทั้งสิ้น ๑๔ ป้อมด้วยกัน แต่ในภายหลังได้รื้อลงเนื่องด้วยความต้องการใช้พื้นที่ตรงบริเวณที่นั้น ๆ ให้เป็นประโยชน์อย่างอื่น จึงยังคงเหลือป้อมที่คงไว้ให้เป็นหลักฐานในสภาพโบราณสถานเพียง ๒ แห่งด้วยกัน คือป้อมพระสุเมรุ และป้อมมหากาฬ

๑.๑.๔ หอกลอง เป็นสิ่งก่อสร้างเนื่องในการบำรุงอาณาจักรให้เป็นธารณประโยชน์แก่ประชาชนด้วยการแจ้งเวลา และส่งสัญญาณบอกเหตุอันเป็นภัยที่เกิดมีขึ้นภายในพระนคร

เรื่องของหอกลองนี้จะต้องอธิบายถึงเหตุผลและธรรมเนียมในการสร้างทำหอกลองเสียก่อน กล่าวคือ แต่โบราณยังไม่มีนาฬิกาเดินด้วยจักรกลเป็นเครื่องกำหนดเวลาแพร่หลายเช่นในปัจจุบันนี้ เครื่องมือที่ใช้กำหนดเวลาเป็นชั่วโมงหรือยามได้อาศัยกะลามะพร้าวเจาะรูเอาวางลอยลงในอ่างที่ใส่น้ำเปี่ยมและนิ่ง กะลาที่เจาะรูให้ได้ขนาดพอเหมาะให้น้ำรั่วเข้าไปได้เต็มนี้ จะจมลงในเวลานานเป็นช่วง ๆ เท่า ๆ กัน เวลาแต่ละช่วงเริ่มแต่ลอยกะลาไป จนกระทั่งกะลาจมจนถึงก้นอ่างนี้เรียกว่าอัน ๑ ตกประมาณนาน ๑ ชั่วโมง การใช้กะลาลอยน้ำเพื่อกำหนดเวลาเช่นนี้จำต้องมีคนคอยเฝ้าดูและกำหนดจำว่าเวลาล่วงไปนานเท่าใด ภาระและหน้าที่เช่นนี้ชาวบ้านย่อมทำไม่ได้ เพราะต้องเฝ้าดูอยู่ตลอดเวลาจะละไปทำกิจอย่างอื่น ๆ เสียก็อาจพลัดพลาดกับเวลาที่กะลาจมลงเลยไม่รู้เวลาที่แน่นอน ฉะนี้ทางราชการจึงต้องรับเอาเป็นธุระในการเฝ้าดูเวลาและแจ้งกำหนดเวลาให้ทั้งในส่วนราชการและประชาชนได้ทราบเป็นเวลา ๆ ลำดับไป

การแจ้งเวลาแต่ก่อนได้ใช้สัญญาณเสียงกลองตีบอกเวลาให้ส่วนราชการและประชาชนทราบ การตีกลองให้ได้ยินไปได้ไกลนั้นต้องขึ้นไปตีในที่สูง ๆ เสียงจึงจะกึกก้องดังไปไกล ๆ เหตุฉะนี้จึงต้องสร้างหอสูง ๆ ขึ้นสำหรับไว้กลองตีบอกเวลา

การสร้างหอกลองสำหรับพระนครเพื่อเป็นธารณประโยชน์แก่ประชาชนในด้านส่งสัญญาณเสียงกลองบอกเวลาเป็นลำดับไป แล้วยังมีธรรมเนียมในการแจ้งเหตุอื่น ๆ อันเป็นภัยเกิดขึ้นในเขตพระนครอีกด้วย

คือ เกิดเหตุไฟไหม้ หรือข้าศึกมาติดพระนคร ซึ่งมีพรรณนาในพระราชนิพนธ์อิเหนาว่า

"หอกลองอยู่กลางเวียงชัย แม้นเกิดไฟไพรีดีสัญญา"

หอกลองสำหรับพระนคร ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดให้สร้างขึ้นแต่ในคราวเดียวกับการสถาปนาพระนครนั้น ตั้งอยู่ที่บริเวณหน้าวัดพระเชตุพนแต่เดิมสร้างด้วยเครื่องไม้เป็นหอสูงพื้นสามชั้น หลังคาและยอดเป็นทรงมณฑป ทัพสัมภาระทั้งปวงทาสีดินแดง

พระบรมมหาราชวัง

เมื่อพระบาทสมเด็จบรมบพิตรพระเจ้าอยู่หัว พระองค์เป็นปฐมในพระบรมราชวงศ์ปัจจุบันนี้ ได้ทรงรับอัญเชิญของเสนามาตย์ราษฎรทั้งหลายเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ครอบครองสยามประเทศและทรงปราบปรามความจลาจลในกรุงธนบุรีเรียบร้อยแล้ว จึงทรงพระราชดำริว่าเมืองธนบุรีนี้ ฝั่งฟากตะวันออกเป็นที่ชัยภูมิดีกว่าฟากตะวันตก โดยที่เป็นแหลมมีลำแม่น้ำเป็นขอบเขตอยู่กว่าครึ่ง ถ้าตั้งพระนครข้างฝั่งตะวันออก แม้นข้าศึกยกมาติดถึงชานพระนคร ก็จะต่อสู้ป้องกันได้ง่ายกว่าอยู่ข้างตะวันตก ฝั่งตะวันออกนั้นเสียแต่ว่าเป็นที่ลุ่ม พระเจ้ากรุงธนบุรีได้ตั้งเมืองอยู่ฝั่งตะวันตกซึ่งเป็นที่ดอน แต่ก็เป็นที่ท้องคุ้ง น้ำเซาะทรุดพังอยู่เสมอไม่ถาวร พระราชนิเวศน์มณเฑียรสถานก็ตั้งอยู่ในอุปจาร ระหว่างวัดแจ้งกับวัดท้ายตลาดขนาบอยู่ทั้ง ๒ ข้างควรเป็นที่รังเกียจ ทรงพระราชดำริดังนี้ จึงดำรัสสั่งให้พระยาธรรมาธิกรณ์ กับพระยาวิจิตรนาวี เป็นแม่กองคุมช่างและไพร่ไปวัดกะที่สร้างพระนครและพระราชวังใหม่ข้างฝั่งตะวันออก เมื่อวันอาทิตย์ที่ ๑๐ เดือนมิถุนายน พุทธศักราช ๒๓๒๕

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงย้ายพระราชวังมาตั้งตรงฝั่งตะวันออก ทำเลที่ในกำแพงเมืองธนบุรีเดิมทางฝั่งนี้ ตั้งแต่ปากคลองคูเมืองเดิมข้างเหนือลงมาจนปากคลองข้างใต้ มาจนกระทั่งริมแม่น้ำมีที่ผืนใหญ่ที่พอจะสร้างพระราชวังได้ด้วยกันแต่ ๒ แปลง แปลง

ข้างใต้อยู่ในระหว่างวัดโพธารามกับวัดสลัก ที่แปลงข้างเหนือ อยู่เหนือวัดสลักขึ้นไปจนถึงคลองคูเมือง จึงสร้างพระราชวังหลวงในที่แปลงข้างใต้ สร้างพระราชวังบวรสถานมงคลในที่แปลงข้างเหนือ

ท้องที่ซึ่งทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้สร้างพระบรมมหาราชวังขึ้นนี้ เมื่อครั้งกรุงธนบุรีเป็นที่พวกชาวจีนซึ่งเข้ามาพึ่งบรมโพธิสมภารในครั้งนั้นตั้งเคหสถานบ้านเรือนอาศัยอยู่ ภายใต้การควบคุมดูแลของพระยาราชาเศรษฐีมาแต่ก่อน เมื่อจะสร้างพระราชวัง โปรดให้พวกจีนย้ายลงไปตั้งบ้านเรือนอยู่ระหว่างวัดสามปลื้ม กับวัดสำเพ็ง

พระราชวังหลวงที่สร้างขึ้นใหม่นี้ นัยว่าถ่ายแบบแผนที่พระราชวังหลวงในกรุงศรีอยุธยามาสร้างขึ้นแทบทุกอย่าง เป็นต้นว่าสร้างพระราชวังชิดข้างริมฝั่งแม่น้ำ และหันหน้าวังขึ้นข้างเหนือน้ำ เอาลำแม่น้ำไว้ทางข้างซ้ายวังอย่างเดียวกันประการหนึ่ง เอากำแพงเมืองด้านข้างแม่น้ำเป็นกำแพงพระราชวังชั้นนอกอย่างเดียวกัน วางพระราชมนเทียรรายเรียงเป็นระยะอย่างเดียวกัน หมู่พระมหามนเทียรตรงกับพระวิหารสมเด็จที่กรุงเก่า พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ตรงกับพระที่นั่งสุริยาสน์อมรินทร์ มิได้สร้างแต่พระที่นั่งองค์กลาง ที่ตรงพระที่นั่งสรรเพชญปราสาท แม้วัดพระศรีรัตนศาสดารามก็สร้างตรงกับวัดพระศรีสรรเพชญ์ที่ในพระราชวังกรุงเก่า

การปลูกสร้างพระราชวังในชั้นแรกได้ทราบว่าใช้เครื่องไม้ทั้งสิ้น แม้พระราชมนเทียรและป้อมปราการรอบพระราชวังเป็นเครื่องไม้ ต่อภายหลังจึงได้ทำป้อมปราการรอบพระราชวังเป็นเครื่องก่ออิฐถือปูน แล้วทำพระราชมนเทียรและพระมหาปราสาทเปลี่ยนเป็นก่ออิฐถือปูน ที่เป็นเครื่องก่ออิฐถือปูนมาแต่แรกนัยว่ามีแต่วัดพระศรีรัตนศาสดารามแห่ง

เดียว ตำหนักรักษาศาลาลูกขุนและคลังทั้งปวงยังเป็นเครื่องไม้มาจนกระทั่งรัชกาลที่ ๓ จึงได้จัดการเปลี่ยนเป็นเครื่องก่ออิฐถือปูนแต่นั้นมา

สถานที่และศิลปกรรมต่าง ๆ ในพระบรมมหาราชวังแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ ในปัจจุบันได้ซ่อมแปลงรูปไปเสียมาก ที่ยังคงเหลือแบบอย่างของเดิมปรากฏอยู่น้อย การที่จะพรรณนาสถานที่และศิลปกรรมต่อไปนี้ จึงทำได้แต่ในการเก็บความอันท่านผู้หลักผู้ใหญ่แต่ก่อนซึ่งท่านเขียนบันทึกมีอยู่บ้าง คำที่ท่านเล่าจำสืบ ๆ ต่อกันมาบ้าง และวัตถุที่คงเหลืออยู่บ้าง รวบรวมเข้าโดยลำดับเป็นกระแสความ ให้พอนึกเห็นการเก่าว่าด้วยสิ่งศิลปกรรมเกี่ยวด้วยการเฉลิมพระราชอิสริยยศแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ มีในพระบรมมหาราชวังตามสมควร โดยลำดับต่อไปนี้

เขตพระบรมมหาราชวัง

พระบรมมหาราชวัง หรือพระราชวังหลวง เมื่อแรกสร้างในรัชกาลที่ ๑ นั้น มีขนาดย่อมกว่าในทุกวันนี้ กล่าวคือ ด้านเหนือ ด้านตะวันออก และด้านตะวันตก ขนาดเท่าที่เห็นในปัจจุบัน แต่เขตวังทางด้านใต้ ครั้งนั้นเพียงแนวป้อมอนันตคีรี เป็นป้อมมุมพระราชวังทิศตะวันออกเฉียงใต้ และแนวกำแพงพระราชวังด้านใต้ยืนแต่ป้อมอนันตคีรีตรงมาทางทิศตะวันตก นัยว่าตามแนวที่สร้างแถวเต๊งชั้นนอกข้างในพระราชวัง มาบรรจบป้อมพิศาลสีมา พื้นที่ข้างนอกกำแพงพระราชวังด้านใต้ออกไปนี้ โปรด ฯ ให้สร้างวังเจ้านายและให้เสนาบดีสร้างบ้านเรือนอยู่อาศัย

ขอบเขตพระบรมมหาราชวัง สร้างกำแพงก่ออิฐมีใบเสมารายโดยรอบทั้ง ๔ ด้าน ที่มุมกำแพงพระราชวังแต่ละแห่ง และในย่าน

กลางกำแพงแต่ละด้าน ทำก่อเป็นป้อมปราการรูป ๘ เหลี่ยม หลังคากระโจมทรงคลุ่ม ป้อมแต่ละป้อมมีชื่อและตำแหน่งโดยลำดับต่อไปนี้

๑. ป้อมอินทรรังสรรค์ อยู่ตรงมุมกำแพงด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ได้รื้อลงเมื่อคราวตัดถนนมหาราช

๒. ป้อมขันฑ์เขื่อนเพชร อยู่ตรงหัวถนนหน้าพระธาตุ

๓. ป้อมเผด็จดัษกร อยู่ตรงมุมกำแพงด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ

๔. ป้อมสิงขรขัณฑ์ อยู่ทางด้านทิศตะวันออกตรงหน้าสนามชัย

๕. ป้อมอนันตคีรี อยู่ตรงมุมกำแพงด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้

๖. ป้อมมณีปราการ อยู่ย่านกลางกำแพงด้านใต้ ต่อมาเมื่อขยายเขตพระบรมมหาราชวังลงไป ในสมัยรัชกาลที่ ๒ ได้รื้อป้อมนี้ยกลงไปสร้างในย่านกลางกำแพงพระราชวังซึ่งสร้างใหม่ ได้เปลี่ยนชื่อเสียใหม่ เป็นป้อมพิศาลสีมา ส่วนชื่อเดิมเอาไปใช้เรียกชื่อป้อมมุมกำแพงพระราชวังที่สร้างขึ้นใหม่ด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้

๗. ป้อมพิศาลสีมา อยู่ตรงมุมกำแพงวังด้านทิศตะวันตกเฉียงใต้ ในสมัยรัชกาลที่ ๒ เปลี่ยนเรียกเสียใหม่ว่า ป้อมสัตตบรรพต

๘. ป้อมมหาโลหะ อยู่ในย่านกลางกำแพงพระราชวังด้านทิศตะวันตก ต่อมาในรัชกาลที่ ๒ ได้แก้ไขเสียใหม่ เป็นป้อมแบบหอรบอยู่ข้างประตูฉนวนในเวลานั้น

กำแพงพระราชวังหลวงแต่ละด้าน มีประตูเป็นทางผ่านเข้าออก ทำด้วยเครื่องไม้ยอดทรงมณฑป ประตูพระราชวังหลวงในรัชกาลที่ ๑ มีชื่อและตำแหน่งที่ตั้ง โดยลำดับดังนี้ :—

๑. ประตูวิมานเทเวศร์ อยู่ตรงกับวังท่าพระ

๒. ประตูวิเศษชัยศรี อยู่ตรงกับหัวถนนหน้าพระธาตุ

๓. ประตูมณีนพรัตน์ อยู่ย่านกลางระหว่างป้อมขันฑ์เขื่อน-เพชรกับป้อมเผด็จดัษกร

๔. ประตูสวัสดิโสภา อยู่ตรงหน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

๕. ประตูเทวาพิทักษ์ อยู่เหนือพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาท

๖. ประตูศักดิ์ชัยสิทธิ์ อยู่ข้างใต้พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาท

๗. ประตูวิจิตรบรรจง อยู่ระหว่างย่านกลางป้อมอนันตคีรีกับป้อมมณีปราการ

๘. ประตูอนงคารักษ์ อยู่ระหว่างย่านกลางป้อมมณีปราการกับป้อมพิศาลสีมา

๙. ประตูอุดมสุดารักษ์ อยู่ระหว่างย่านกลางป้อมพิศาลสีมากับป้อมอินทร์รังสรรค์

๑๐. ประตูเทวาภิรมย์ อยู่ตรงประตูศรีสุนทร ซึ่งเป็นประตูพระราชวังชั้นกลางทางทิศตะวันตกออกมา

การทำประตูพระราชวังหลวงนี้ มีรายงานการสร้างทำขึ้นแต่ครั้งนั้น ปรากฏอยู่ในสำเนาหมายรับสั่ง เรื่องยกประตูพระบรมมหา-ราชวัง ดังนี้

" วัน ๕ ๗ฯ ๒ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๔๔ ฤกษ์ยกประตูซึ่งมีมณฑปพระราชวัง ๔ ด้าน เป็นประตูด้านริมน้ำตะวันตก ๕ สกัดเหนือ ๔ ตะวันออก ๔ ใต้ ๔ รวม ๑๗ ประตู

ประตูด้านริมน้ำ นับใต้ไปเหนือ

ประตูดินที่ ๑	กรมตำรวจใหญ่ซ้าย พระพิเรนทรเทพ	ชื่ออนงคลีลา ๑
ประตูฉนวน	กรมตำรวจใหญ่ขวา พระอินทรเทพ	ชื่อยาตรากษัตรี ๑
ประตูที่ ๓	กรมสนมซ้ายทำ พระอินทราทิตย์	ชื่อศรีสุนทรทวาร ๑
ประตูที่ ๔	กรมตำรวจนอกซ้าย หลวงอินทรเดชาทำ	ชื่อไพศาลสมบัติ ๑
ประตูที่ ๕	กรมเกณฑ์หัดอย่างฝรั่ง พระพิพิทธเดชะทำ	ชื่อรัตนพิศาล

ประตูด้านสะกัดเหนือน้ำนับแต่ตะวันตกไปตะวันออก

ประตูมุขข้างเหนือที่ ๑	ทวารเทเวศร์ ๑	๒
ประตูถัดมาที่ ๒	วิเศษชัยศรี ๑	

หลวงรักษมณเฑียร ข้าหลวงกรมพระราชวังบวรทำ

ประตูที่ ๓	มณีนพรัตน ๑	๒
ประตูที่ ๔	สวัสดิโสภา ๑	

หลวงบำเรอภักดิ์ ข้าหลวงกรมพระราชวังบวรทำ

ประตูด้านตะวันออก นับข้างเหนือลงไปใต้น้ำ

ประตูด้านตะวันออก ๑ นับลงไปข้างใต้	พระรามพิชัย ล้อมวังซ้ายทำ	ชื่อเทวาพิทักษ์
ประตูที่ ๒ ลงไป	พระพิเดชสงคราม ล้อมวังขวาทำ	ชื่อศักดิ์ชัยสิทธิ์ ๑

ประตูที่ ๓ ลงไป	พระเสนานนท์ กรมอาสาวิเศษขวาทำ	ชื่อวิจิตรบรรจง ๑
ประตูที่ ๔ ลงไป	พระอินทราทิตย์ กรมสนมขวาทำ	ชื่ออลงการ์รัตน ๑

ประตูด้านสะกัดใต้น้ำ นับแต่ตะวันออกมาตะวันตก

ด้านใต้ที่ ๑	หมื่นอัคเนศรหมื่นศรสำแดง เกณฑ์หัดทำ	ชื่อสวัสดิสัญจร ๑
ประตูที่ ๒	หลวงสุริยภักดี สนมซ้ายทำ	ชื่อสุนทรทิศา ๑
ประตูที่ ๓	ริมศรีสำราญ หลวงพรหมบริรักษ์ สนมขวาทำ	ชื่อเทวาภิรม ๑
ประตูที่ ๔	หมื่นจงใจรักษ์ กรมทหารในขวาทำ	ชื่ออุดมสุดารักษ์ ๑

ชื่อประตูพระบรมมหาราชวังชั้นนอกตามหมายรับสั่งนี้ สังเกตเห็นข้อต่างกว่าที่เขียนบรรยายข้างบน ๒ ประการคือ ชื่อประตูต่างออกไปหลายชื่อด้วยกันกับจำนวนประตูมีมากกว่า การเช่นนี้อธิบายได้ว่า ชื่อประตูพระราชวังหลวงนี้ในภายหลังได้มีการเปลี่ยนแปลงหลายคราวด้วยกัน เป็นเหตุให้ชื่อที่รู้จักกันอยู่ในปัจจุบันต่างไปกว่าชื่อเดิมที่ปรากฏในหมายรับสั่งในการยกประตูวัง ตัวอย่างเป็นต้นว่า ประตูวิมานเทเวศน์ของเดิมคือ ประตูทวารเทเวศน์ กับประตูอนงคารักษ์ ของเดิมเรียกอลงการ์รัตน ส่วนประตูด้านริมน้ำในหมายรับสั่ง ๕ ประตู และทางด้านใต้ประตู ๑ ชื่อสวัสดิ์สัญจรนั้นเป็นประตูช่องกุด ทำเป็นซุ้มคูหา

ลอดกำแพง เรียกกันว่า ประตูดินบ้าง หรือประตูช่องกุดบ้าง ภายหลังได้อุดเสียหลายประตู ยังคงเหลือพอเป็นตัวอย่างดูได้ทุกวันนี้คือ ประตูช่องกุดท้ายพระบรมมหาราชวัง อยู่ถัดป้อมสัตตบรรพตออกไปข้างใต้

ท้องที่ในพระราชวังหลวง ได้รับการจัดแบ่งเป็นส่วนสัดเพื่อความเป็นระเบียบโดยแบ่งเป็นเขตพระราชวังชั้นนอก เขตชั้นกลางและเขตชั้นใน เขตพระราชวังแต่ละชั้นนี้ นัยว่าแต่เดิมมีกำแพงก่อกั้นปันออกเป็นระเบียงอยู่รอบไปในวงจังหวัดนั้น ๆ ครั้นภายหลังมีการก่อสร้างสถานที่ต่าง ๆ เพิ่มเติมมาโดยลำดับทุกรัชกาล เครื่องก่อล้อมแต่แรกถูกรื้อถอนขาดหายไป จนไม่อาจชี้ชัดลงไปได้ว่าสิ่งที่เป็นเครื่องก่อล้อมในสมัยรัชกาลที่ ๑ นั้นมีอยู่ตามไหนบ้าง อย่างไรก็ตาม เขตพระราชวังชั้นกลางและเขตชั้นในควรเชื่อว่ามีกำแพงก่อล้อมอยู่โดยรอบทั้ง ๔ ด้าน ทั้งนี้ก็โดยเหตุที่มีการทำประตูเป็นทางผ่านเข้าออกในเขตพระราชวังทั้ง ๒ เขต ปรากฏอยู่ในหมายรับสั่งการยกประตูพระราชวังด้านใน ว่า

"วัน ๒ $^{๗}_{๖}$ ๒ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๔๔ ปีขาลจัตวาศกเพลาเช้าโมง ๑ บาท ๑ ฤกษ์ยกประตูมีมณฑป พระราชวังด้านใน ๓ ด้าน ด้านสกัดเหนือ ๕ ตะวันออก ๒ ใต้ ๓ รวม ๑๐ ประตูในนี้

ประตูด้านสกัดเหนือ นับตะวันตกไปตะวันออก

ประตูที่ ๑ เป็น ๒ ชั้น	ชั้นนอกกรมกลาโหม ชั้นในพระมหามนตรี	สุวรรณบริบาล ๑
ประตูที่ ๒ เป็น ๒ ชั้น	ชั้นนอกกรมมหาดไทย ชั้นในพระมหาเทพ	พิมานไชยศรี ๑
ประตูที่ ๓	หลวงภูเบนทรสิงหนาท หลวงนเรนทรชาติสังหาร	ดุสดีศาสดา ๑

ประตูด้านตะวันออก นับเหนือลงไปใต้

ขุนสุเรนทรวิชิต }
ขุนอภัยเสนา } ทำที่ ๑ อินทราลีลาศ ๑

หลวงราชโยธา ทำที่ ๒ ราชสำราญ ๑

ประตูด้านใต้ นับตะวันออกไปตะวันตก ๑

พระราชวรินทร์ ทำที่ ๑ อีสานทักษิณ ๑

ชาวเครื่องพระอภิรมราชยาน ทำที่ ๒ วารินขณรา (?) ๑

ขุนภักดีอาษา }
ขุนโยธาภักดี } ทำที่ ๓ กัลยาวดี

ประตูพระราชวังหลวงทั้งชั้นนอกและชั้นกลางนี้ เป็นประตูเครื่องไม้ยอดทรงมณฑป ๓ ชั้น ทาสีแดงทุกประตู ที่เห็นเป็นเครื่องก่ออย่างยอดปรางค์ลางแห่งในทุกวันนี้เป็นของทำขึ้นใหม่เมื่อรัชกาลที่ ๓ และรัชกาลที่ ๔

ประตูพระราชวังเขตชั้นใน มีรูปแบบเป็นอย่างไรนั้นจะอธิบายต่อไป ในตอนที่อธิบายถึงสิ่งก่อสร้างซึ่งมีอยู่ในเขตนั้น

พระมหาปราสาทและพระราชมนเทียรสถาน

พระมหาปราสาทและพระราชมนเทียรสถาน ซึ่งสถาปนาขึ้นในพระบรมมหาราชวัง เมื่อรัชกาลที่ ๑ มีโดยลำดับ ดังนี้

๑. พระราชมนเทียรชั่วคราว

๒. พระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท

๓. พระมหามนเทียร

๔. พระมหาปราสาท

๕. พระที่นั่งพลับพลาสูง

๖. พระที่นั่งทอง

๑. พระราชมนเทียร (ชั่วคราว)

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้สร้างพระราชวังใหม่ขึ้นในทำเลที่เห็นอยู่ทุกวันนี้ คราวแรกได้สถาปนาสร้างพระราชนิเวศน์มนเทียรสถาน เป็นแต่เครื่องไม้พอเป็นที่ประทับอยู่ควรแก่เวลา ทั้งนี้เพื่อให้ทันแก่การตั้งพระราชพิธีปราบดาภิเษก เมื่อวันที่ ๑๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๒๕ พระราชนิเวศน์มนเทียรสถานจึงเป็นการทำขึ้นชั่วคราว แม้สิ่งก่อล้อมเขตพระราชวังแต่ครั้งนั้น ก็ทำด้วยระเนียดไม้ ปักรายเป็นปราการโดยรอบ

ครั้นต่อมาในปี พ.ศ. ๒๓๒๖ จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เริ่มการก่อสร้างพระราชนิเวศน์มนเทียรสถานเป็นการถาวรสืบไป การก่อสร้างครั้งนั้นได้ทำการก่อกำแพง สร้างป้อม สร้างประตู สร้างพระราชมนเทียรสถานทั้งข้างหน้าข้างใน ส่วนพระราชมนเทียรสถานชั่วคราวนั้นได้รื้อถอนไปตามวาระ จึงมิอาจทราบได้ว่ารูปทรงเป็นอย่างไร

๒. พระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท

พระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท เป็นพระมหาปราสาทองค์แรกที่สถาปนาขึ้นในพระบรมมหาราชวัง พระที่นั่งองค์นี้เมื่อแรกสร้างมีความปรากฏในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ ว่า

"พระมหาปราสาทที่สร้างในพระบรมมหาราชวังนั้น โปรดให้ถ่ายขนาดมาสร้าง อย่างพระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทในกรุงเก่า มีพระปรัศว์ซ้ายขวา มีเรือนจันทน์เป็นบริเวณ การสร้างพระมหา-

ปราสาทสำเร็จ ได้ยกยอดเมื่อวันศุกรเดือน ๔ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีมะโรงฉศก จุลศักราช ๑๑๔๖ (วันที่ ๑๘ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๓๒๗) พระราชทานนามว่า พระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท"

พระที่นั่งองค์นี้ เมื่อสร้างสำเร็จและอยู่ต่อมาจนก่อนการที่จะถูกฟ้าผ่าและไฟไหม้ ทำลายลงเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๓๒ นั้น มีรูปทรงและแบบอย่างเป็นอย่างไรนั้น เราอาจทราบได้ในเวลานี้ มีอยู่ทางเดียวคือการนึกเห็นภาพจากจดหมายเหตุของท่านแต่ก่อนทำไว้ มีต่อไปนี้

"__ปราสาทองค์ก่อน (พระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท) นั้น สูงใหญ่เท่าพระที่นั่งสรรเพชญปราสาทที่กรุงเก่า มุขหน้ามุขหลังนั้นยาวกว่ามุขข้างและมุขเบื้องหลังนั้นอยู่ที่ข้างในยาวเข้าไปจดถึงพระ-ปรัศว์ซ้ายปรัศว์ขวา" พระที่นั่งอมรินทราภิเษกนี้ยังได้พบรายละเอียดต่อไปอีกว่า คือสันหลังคามหาปราสาท ติดปะราลีปิดทองรายเป็นระยะที่ร่วมมุขเด็จทั้งสี่ด้านทำเป็นคันทวยขึ้นไปรับ เชิงกลอนยอดปราสาทหลังคาพระมหาปราสาทและมุขทั้ง ๔ ด้าน คาดด้วยกระเบื้องดีบุกทั้งสิ้น

พระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท ต่อมาถูกฟ้าผ่า เกิดเพลิงไหม้ทำลายลง เหตุการณ์คราวนั้น มีปรากฏในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ ความว่า

"เมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือน ๗ ขึ้น ๑ ค่ำ เวลาบ่าย ๓ โมง ๖ บาท ฝนตกอสนีบาตลงต้องหน้าบันมุขเด็จพระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท ติดเป็นเพลิงโพลงขึ้นไหม้เครื่องบน พระมหาปราสาทกับทั้งหลังคามุขทั้ง ๔ ทำลายลงสิ้น แล้วเพลิงลามไปติดไหม้พระปรัศว์ซ้ายขวาด้วย"

พระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท ซึ่งเป็นพระมหาปราสาทองค์แรกในพระบรมมหาราชวัง มีอายุนานเพียง ๕ ปี ก็เสียหายทำลายลงด้วยเพลิงไหม้ ดังกล่าว

๓. พระมหามนเทียร

พระมหามนเทียร เป็นพระที่นั่งหมู่ใหญ่ มีพระที่นั่งและหอใหญ่น้อยรวมอยู่ในหมู่เดียวกันถึง ๗ องค์ คือ

๑. พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน
๒. พระที่นั่งไพศาลทักษิณ
๓. พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยมไหยสูรยพิมาน
๔. พระปรัศว์ขวา และพระปรัศว์ซ้าย
๕. หอพระธาตุมณเฑียร
๖. หอพระสุราลัยพิมาน
๗. พระที่นั่งดุสิดาภิรมย์

พระที่นั่งและหอน้อยใหญ่ในหมู่พระมหามนเทียรนี้ ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นในแบบศิลปขนบนิยมเป็นงานสถาปัตยกรรมอันแสดงออกซึ่งเอกลักษณ์ของศิลปกรรมไทยโดยแท้

พระที่นั่งในหมู่พระมหามนเทียรนี้แต่แรก เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดฯให้สร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๒๕ นั้น ได้สร้างทำขึ้น แต่พอเป็นที่ประกอบการพระราชพิธีปราบดาภิเษกโดยสังเขป และที่ประทับชั่วคราวตามกล่าวมาแต่ต้นนั้นแล้ว ภายหลังได้สร้างทำใหม่เป็นพระที่นั่งก่ออิฐถือปูน แต่จะได้เริ่มแต่ปีใดนั้นย่อมอาศัยการสันนิษฐานประกอบ เพราะไม่มีหลักฐานทางเอกสารยืนยัน

การก่อสร้างพระราชมนเทียรสถานใหม่ นี้มีข้อความที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงไว้ให้เป็นแนวสันนิษฐาน มีต่อไปนี้

"ครั้นสร้างพระนครและพระมหาปราสาท (คือพระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท) สำเร็จแล้ว จึงทำพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเต็มตามตำราโบราณราชประเพณีอีกครั้งหนึ่งเมื่อ ปีมะเส็ง สัปตศก จุลศักราช ๑๑๔๗ (พ.ศ. ๒๓๒๘) เมื่อทำการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกคราวที่กล่าวนี้ เสด็จไปเฉลิมพระราชมณเฑียร ประทับอยู่ในหมู่พระที่นั่งอมรินทราภิเษก แล้วจึงรื้อพระมหามณเฑียรที่ทำขึ้นชั่วคราว สร้างพระมหามณเฑียรใหม่ หมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานทุกวันนี้"

ถ้าพิจารณาตามที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงสันนิษฐานนี้ ควรคิดเห็นว่า พระมหามณเฑียร หมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน น่าจะได้เริ่มสร้างขึ้นเป็นพระราชมณเฑียรถาวร เมื่อประมาณปี พ.ศ. ๒๓๒๘

อนึ่ง การก่อสร้างพระมหามณเฑียรเป็นเครื่องก่อของถาวรนี้มีจดหมายในตำนานเรื่องวัตถุสถานที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา กล่าวถึงวัตถุสถาน มีมาแต่ในรัชกาลที่ ๑ ว่า

"พระราชวัง เมื่อแรกสร้างในรัชกาลที่ ๑ นั้นนอกจากป้อมปราการ กับพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามสร้างด้วยเครื่องไม้ทั้งสิ้น ต่อมาทางวังหน้า กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงสร้างพระราชมณเฑียรกับทั้งตำหนักในวัง เปลี่ยนเป็นตึกหมดแต่ในรัชกาลที่ ๑ แต่ทางฝ่ายวังหลวงนั้นได้สร้างเปลี่ยนเป็นตึกแต่พระมหาปราสาทและพระมหามณเฑียร นอกนั้นเป็นต้นว่า ตำหนักใหญ่น้อย ข้างใน

พระราชวัง และสถานที่สำหรับราชการต่าง ๆ ในบริเวณพระราชวังยังมิได้เปลี่ยนแปลง"

พระมหามนเทียร ซึ่งได้ทำเป็นเครื่องก่ออิฐเป็นของถาวรในสมัยรัชกาลที่ ๑ นี้มีพระที่นั่งในหมู่พระมหามนเทียร โดยลำดับต่อไปนี้

๑. พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน

พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน เป็นพระที่นั่งองค์ประธานของพระที่นั่งในหมู่พระมหามนเทียร สร้างเป็น ๓ องค์ เรียงจากทิศตะวันออกไปตะวันตก การสร้างพระที่นั่งให้มีลักษณะแฝดเรียงกันดั่งพระวิมาน ๓ หลัง เช่นนี้ เข้าใจว่าจะมีแบบอย่างหรือสืบความคิดที่เคยมีในสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่คติที่ว่า ปราสาทเป็นที่ประทับ ๓ ฤดูกาล แม้แต่ตำหนักสมเด็จพระสังฆราชครั้งกรุงศรีอยุธยาก็ทำเป็น ๓ หลัง ซึ่งเรียกว่า "ไตรโลกมณเฑียร"

ในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ พระราชมนเทียร ที่ประทับล้วนสร้างเป็นพระวิมาน ๓ หลัง ทั้งในพระราชวังหลวงและวังหน้า ในพระราชวังหลวง คือหมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานนี้ ทำแบบต่างกว่าพระวิมานในวังหน้า พระวิมานในพระบรมมหาราชวัง สร้างเรียงติดกันทั้ง ๓ หลัง

พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ในสมัยรัชกาลที่ ๑ มีรูปแบบอย่างไรนั้น ย่อมอาศัยเก็บความจากจดหมายเหตุนำมาลำดับเข้าด้วยกัน ได้ความว่า

"พระที่นั่งในหมู่พระมหามณเฑียรนี้ ได้สร้างเป็นพระที่นั่งก่ออิฐถาวรมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แต่หลังคามุงด้วยกระเบื้องดินเผาทุกองค์ ท้องพระโรงหน้าพระที่นั่งจักร

พรรดิ เป็นท้องพระโรงโถงเสาไม้ และไม่มีฝาผนัง มีแต่กำแพงแก้วกั้นอยู่ระหว่างเสา"

ในส่วนศิลปวัตถุที่อาจสังเกตเห็นผีมือและคตินิยมในการช่างสมัยรัชกาลที่ ๑ ซึ่งยังเหลือปรากฏในทุกวันนี้ คือ

— หลังคาพระที่นั่งจักรพรรดิ ติดเครื่องช่อฟ้าตามคติเดิมแต่ครั้งกรุงศรีอยุทธยา กล่าวคือ เครื่องช่อฟ้ามุขหน้า หรือมุขเอก ติดช่อฟ้ามีรวยนาคสดุ้ง ส่วนเครื่องช่อฟ้าในหลังคาชั้นเหนือขึ้นไปจะติดช่อฟ้าทำรวยอย่างมอญ

— หน้าบันนิยมตกแต่งด้วยลวดลายจำหลักไม้ปิดทองผูกเป็นลายกระหนกก้านขดหัวพญานาค อันเป็นกระบวนลายที่ได้รับอิทธิพลศิลปสมัยกรุงศรีอยุธยาโดยตรง ในรัชกาลต่อมา กระบวนลวดลายแบบนี้คลายความนิยมและหมดไป โดยเฉพาะในรัชกาลที่ ๒ นิยมลายช่อหางโตและใบเทศดื่นมาก หน้าบันของพระวิมานแต่ละหลังในหมู่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานนี้จึงควรเชื่อได้ว่าเป็นศิลปกรรม แต่ครั้งรัชกาลที่ ๑ โดยเฉพาะถ้าได้เปรียบเทียบกับรูปแบบลวดลายหน้าบัน พระวิหารทิศในวัดพระเชตุพน ซึ่งได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์ขึ้นสมัยเดียวกัน ย่อมเป็นสิ่งรับรองได้สนิทว่า หน้าบันพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานเป็นศิลปกรรมสมัยรัชกาลที่ ๑ โดยแท้

— ลักษณะพิเศษของสถาปัตยกรรมสกุลช่างในรัชกาลที่ ๑ ที่เห็นได้ชัด ในพระที่นั่งหมู่นี้ คือ การทำเจาะช่องกบ เป็นอย่างช่องพระบัญชรขนาดเล็ก บนผนังตอนใต้กระจังฐานพระ ซึ่งรับหน้าบันในแต่ละด้าน ๆ ละ ๒ ช่อง คตินิยมทำช่องกบนี้ มีทำไปจำเพาะแต่พระที่นั่ง

จักรพรรดิองค์นี้เท่านั้น พระที่นั่งไพศาลทักษิณ หอพระสุราลัย หอพระธาตุมณเฑียร พระปรัศว์ซ้ายพระปรัศว์ขวา และพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ซึ่งสร้างขึ้นร่วมสมัยเดียวกันนี้ ล้วนทำเจาะช่องกบนี้ที่ใต้กระจังฐานพระเหมือนกันทั้งสิ้น แบบอย่างซึ่งเห็นได้เช่นนี้ควรกล่าวได้ว่าเป็นลักษณะพิเศษ เฉพาะของสถาปัตยกรรมในสมัยรัชกาลที่ ๑ เพราะภายหลังรัชกาลนี้ไม่ปรากฏว่ามีทำที่ใดอีก

๒. พระที่นั่งไพศาลทักษิณ

พระที่นั่งไพศาลทักษิณ เป็นพระที่นั่งอยู่ต่อออกมาแต่ท้องพระโรงหน้าพระที่นั่งจักรพรรดิพิมานทางด้านเหนือ ขนาดยาว ๑๑ ห้อง ทอดยาวแต่ทิศตะวันออกไปตะวันตก จะโดยเหตุว่าพระที่นั่งองค์นี้ขนาดยาวถึง ๑๑ ห้องเป็นพิเศษหรืออย่างไร จึงมีชื่อเรียกกันแต่ก่อนอีกอย่างหนึ่งว่า พระที่นั่ง ๑๑ ห้อง พระที่นั่งองค์นี้ สร้างยกพื้นสูง ด้านในต่อกับท้องพระโรงหน้าพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ทำเป็นช่องคูหาเปิดโล่งมีอัฒจันทร์ ขึ้นลงทางเฉลียงชั้นลดสองข้างพระที่นั่งอีกด้วย ด้านหน้าของพระที่นั่งไพศาลทักษิณอยู่ทางทิศเหนือต่อเนื่องกับพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย กั้นฝาผนังตลอดด้านยาวของพระที่นั่งในผนัง มีช่องพระบัญชรเปิดสู่ภายในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ๑๐ ช่องด้วยกัน ในย่านกลางมีพระทวารเป็นทางสำหรับเสด็จพระราชดำเนินออกพระที่นั่งอมรินทรวิ-นิจฉัย ชื่อพระทวารา (ต่อมาถึงในรัชกาลที่ ๔ จึงตั้งชื่อพระทวารนี้ว่า พระทวารราชมเหศวร์) ด้านสกัดของพระที่นั่งทางตะวันออก มีพระทวารสำหรับเสด็จพระราชดำเนินไปยังหอพระสุราลัยพิมาน และทางด้านสกัดทิศตะวันตก มีพระทวารสำหรับเสด็จพระราชดำเนินไปยังหอพระธาตุมณเฑียร

พระที่นั่งไพศาลทักษิณ เมื่อรัชกาลที่ ๑ ทำหลังคาลด ๒ ชั้น มุงกระเบื้องดินเผา ติดเครื่องช่อฟ้าใบระกา นาคสะดุ้ง หางหงส์ หน้าบันจำหลักไม้เป็นรูปสมเด็จพระอมรินทราธิราช ประทับในพระวิมานสามยอด ในพื้นหน้าบันผูกเป็นลวดลายกระหนกก้านขดหัวนาค เช่นเดียวกับหน้าบันพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ข้างใต้กระจังฐานพระรับหน้าบันทั้ง ๒ ด้าน ของพระที่นั่งองค์นี้ ทำเจาะช่องกบด้านละคู่หนึ่ง ทำแบบเดียวกับที่มีในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ซึ่งเป็นแบบเฉพาะของสถาปัตยกรรมในรัชกาลที่ ๑ ตามกล่าวแล้ว

๓. พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัยมไหยสูรยพิมาน

พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย สร้างต่อออกมาข้างหน้าพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ยาวขึ้นไปทางด้านเหนือ ยกพื้นเหนือระดับดินเล็กน้อย ส่วนเครื่องบนหลังคา ทำหลังคาชั้นลด ๔ ชั้น ติดเครื่องช่อฟ้าใบระกา นาคสะดุ้งและหางหงส์ ทำลักษณะเดียวกันกับ พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน หน้าบันจำหลักรูปภาพ สมเด็จพระอมรินทราธิราชประทับในพระวิมาน พื้นในหน้าบันจำหลักเป็นลวดลายกระหนกก้านขดปลายเทพนม

ภายในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เมื่อสมัยรัชกาลที่ ๑ ได้ยินมาว่า "ในพระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เดิมเสาเป็นไม้มีทุกห้อง ฝาผนังลายทองรดน้ำ พื้นแดง"

พระที่นั่งองค์นี้ มีกำแพงแก้วล้อมด้านตะวันตก ด้านเหนือและด้านตะวันออก ประตูที่ผ่านกลางกำแพงแก้วด้านตะวันตกและด้านเหนือ ทำเป็นประตูหูช้าง

พระที่นั่งอมรินทร์วินิจฉัย องค์นี้เป็นท้องพระโรงฝ่ายหน้ามาแต่ในรัชกาลที่ ๑

๔. **พระปรัศว์ขวาและพระปรัศว์ซ้าย** เป็นพระที่นั่งอยู่ภายในเขตพระราชวังชั้นใน สร้างต่อออกไปจากท้องพระโรงหลังพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ทางด้านตะวันออกองค์หนึ่ง และทางด้านตะวันตกองค์หนึ่ง ทำเป็นพระที่นั่งยกพื้นสูงหลังคามุงกระเบื้องดินเผา ทำหลังคาลด ๒ ชั้น ติดเครื่องช่อฟ้า ใบระกา นาคสะดุ้ง และหางหงส์ พื้นในหน้าบันจำหลักเป็นรูปสมเด็จพระอมรินทราธิราช ประทับในบุษบก ประกอบด้วยลวดลายกระหนกก้านขด หัวนาค ใต้กระจังฐานพระรับหน้าบัน ทำเจาะช่องกบด้านละ ๒ ช่องคล้ายกันกับพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน พระบัญชร พระทวารทำเป็นช่องเปล่าไม่มีซุ้มตกแต่งแต่อย่างใด ตัวบานเขียนลายรดน้ำ เป็นรูปต้นไม้แอบเขามอ และสัตว์หิมพานต่าง ๆ

๕. **หอพระสุราลัยพิมาน** หอขนาดย่อมสร้างด้วยเครื่องก่ออิฐพื้นชั้นเดียวยกพื้นสูง สร้างต่อออกไปจากด้านสกัดพระที่นั่งไพศาลทักษิณทางตะวันออก ตัวหอยาวจากเหนือไปใต้ หลังคาลด ๒ ชั้น ติดเครื่องช่อฟ้าใบระกา นาคสะดุ้ง หางหงส์ ลวดลายในพื้นหน้าบันนัยว่าทำใหม่ในรัชกาลที่ ๓ ของเดิมเมื่อรัชกาลที่ ๑ เป็นอย่างไรจึงไม่อาจทราบได้ อนึ่ง ใต้กระจังฐานพระทำเจาะช่องกบเช่นเดียวกับพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน ส่วนหลังคาแต่เดิม มุงกระเบื้องดินเผา

๖. **หอพระธาตุมณเฑียร** เป็นหอขนาดเดียวกับหอพระสุราลัยพิมาน สร้างต่อออกไปจากด้านสกัดพระที่นั่งไพศาลทักษิณด้านตะวันตก ทำทรวดทรงและการตกแต่งภายนอกเหมือนกับ หอพระสุราลัยพิมาน ระหว่างหอมีมุขกระสันเชื่อมต่อกับองค์พระที่นั่งไพศาลทักษิณทั้งสองหอ

๓. พระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ พระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ สร้างอยู่ในวงกำแพงแก้ว พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย ทางมุมตะวันตกเฉียงเหนือ เป็นพระที่นั่งชั้นเดียวยกพื้นสูง หลังคาทำลดชั้นหน้าหลัง ๒ ชั้น ติดเครื่องช่อฟ้า ใบระกา นาคสะดุ้ง หางหงส์ แต่เดิมมุงกระเบื้องดินเผา หน้าบันจำหลักไปเป็นรูปเทพยดายืนแท่น พระหัตถ์ขวาทรงพระขรรค์ พระหัตถ์ซ้ายทรงตรี มีลายกระหนกก้านขดปลายเทพนมในพื้น พระที่นั่งองค์นี้เมื่อรัชกาลที่ ๑ ทำเป็นพระที่นั่งโถง ทำนองพลับพลา มีเกยประทับพระคชาธาร และเกยพระราชยานพ่วงอยู่ ที่เห็นฝาผนังกั้นอยู่รอบเวลานี้เป็นสิ่งเพิ่มเติมในรัชกาลที่ ๓ ส่วนเสาไม้และลวดลายจำหลัก พนักและขอบยกพื้นในประธาน ยังเป็นฝีมือช่างครั้งรัชกาลที่ ๑ อยู่ อนึ่งตำแหน่งเกยพระคชาธารและเกยพระราชยานที่เห็นในปัจจุบันนี้ ของเดิมอยู่สับที่กัน ที่เห็นอยู่นี้มาเปลี่ยนเมื่อรัชกาลที่ ๔

ในเขตพระมหามนเทียร เมื่อสมัยรัชกาลที่ ๑ ยังมีพระที่นั่งอีกองค์หนึ่ง นัยว่าทำขนาดและทรวดทรงคล้ายกับพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ สร้างอยู่ตรงมุมกำแพงแก้ว ด้านตะวันออกเฉียงเหนือ เรียกกันแต่เวลานั้นว่า พระที่นั่งเย็น ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ โปรดให้รื้อลง แล้วสร้างหอศาตราคมขึ้นแทนในที่เดิม

๔. พระมหาปราสาท

พระมหาปราสาท หมายถึงหมู่พระที่นั่ง ประกอบด้วยพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท พระที่นั่งพิมานรัถยา และพระปรัศว์

๔.๑ พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทองค์นี้ มิใช้พระมหาปราสาทองค์

แรกที่สถาปนาขึ้นในพระบรมมหาราชวัง แต่เป็นองค์ที่สอง ซึ่งสร้างขึ้นแทนที่พระมหาปราสาทองค์แรก ที่ชื่อพระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท แล้วถูกไฟไหม้ เมื่อปี พ.ศ ๒๓๓๒ ภายหลังที่พระมหาปราสาทองค์แรกทำลายลงด้วยเพลิงไหม้แล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้า ให้เจ้าพระยารัตนาพิพิธ (สน) สมุหนายก เป็นแม่กองรื้อซากพระมหาปราสาทที่ถูกไฟไหม้ออก แล้วสร้างพระมหาปราสาทขึ้นใหม่ แต่สร้างทำไม่เหมือนองค์เก่าทั้งหมด การสร้างพระมหาปราสาทองค์ที่ ๒ นี้ มีความปรากฏในพระราชพงศาวดารในรัชกาลที่ ๑ ว่า

"ให้สถาปนา ปราสาทขึ้นใหม่ ย่อมกว่าองค์ก่อน และปราสาทองค์ก่อนนั้นสูงใหญ่เท่าพระที่นั่งสรรเพชญปราสาทกรุงเก่า มุขหน้ามุขหลังนั้นยาวกว่ามุขข้าง และมุขเบื้องหลังนั้นอยู่ที่ข้างใน ยาวไปจดถึงปรัศว์ซ้ายปรัศว์ขวา พระมหาปราสาทองค์ใหม่นี้ ยกออกมาตั้ง ณ ที่ข้างหน้าทั้งสิ้น มุขทั้ง ๔ นั้น ก็เสมอกันทั้ง ๔ ทิศ ใหญ่สูงเท่าพระที่นั่งสุริยามรินทร์กรุงเก่า ยกปะราลีเสีย มิได้มีเหมือนองค์ก่อน แต่มุขเด็จยอดทั้ง ๔ มุมนั้น ยกทวยเสียใช้ครุฑเข้าแทน" ในส่วนเครื่องมุงหลังคานั้นได้ยินว่า ดาดด้วยกระเบื้องดีบุกเหมือนอย่างการเก่า ครั้นการสร้างพระมหาปราสาทสำเร็จแล้ว โปรดพระราชทานนามว่า พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ควรกล่าวได้ว่าเป็นแบบอย่างงานสถาปัตยกรรมไทย ในลักษณะสิ่งก่อสร้างประเภทพระมหาปราสาท ที่มีความสวยงาม และสมบูรณ์พร้อมด้วยศิลปลักษณะแห่งเดียวในเมืองไทย แม้ในปัจจุบันจะได้รับการซ่อมแปลง แต่งแก้เปลี่ยนไปบ้าง ก็มักจะเป็นส่วนปลีกย่อย แต่โครงสร้างใหญ่ ๆ ที่เป็นความคิดเดิม ในครั้งรัชกาล

ที่ ๑ นั้นยังพอเหลืออยู่ ถึงจะไม่มากหรือเด่นชัดนัก ก็มีความสำคัญที่แล เห็นได้ คือ

— การสร้างพระมหาปราสาท ย่อมถือคตินิยมทำเป็นอย่างเรือนยอดซ้อนกันหลายชั้น โดยย่นย่อเรือนชั้นที่ซ้อนกันขึ้นไป คงเหลือแต่ส่วนหลังคาซ้อนและลดหลั่นกันขึ้นไปตามลำดับ กับมีทำไขมุขทั้ง ๔ ด้าน ออกจากองค์ประธาน คติเช่นนี้แม้จะได้เคยมีทำมาแต่ครั้งกรุงเก่าก็ตาม แต่เมื่อสมัยรัชกาลที่ ๑ ได้มีการริเริ่มความคิดใหม่ ทำจตุรมุขยื่นออกแต่ละด้านขนาดเท่า ๆ กัน ต่างกว่าพระมหาปราสาทที่ในพระราชวังหลวงในพระนครศรีอยุธยา

— ทำจำหลักรูปครุฑจับนาคขึ้นติดแทนคันทวย ตรงมุมร่วมหลังคาจตุรมุข ทั้ง ๔ ด้าน แทนคันทวยรูปนาค ซึ่งเป็นคติเก่า

— สันหลังคาพระมหาปราสาทเดิมนั้น ติดปะราลีรายไปตลอด ในการสถาปนาพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทได้ยกเลิกเสีย

— หน้าบัน จำหลักรูปภาพพระนารายณ์ทรงครุฑ เป็นการรักษาคติดั้งเดิม

— ใต้กระจังฐานพระรับหน้าบัน ด้านตะวันออกและด้านตะวันตก ทำเจาะช่องกบ ด้านละ ๑ ช่องทำนองคล้ายกันกับในพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน อันเป็นแบบแผนสถาปัตยกรรมโดยเฉพาะในรัชกาลที่ ๑

— เครื่องช่อฟ้า ใบระกา นาคสะดุ้ง โดยเฉพาะหางหงส์ตกแต่งประดับหน้าบัน พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทำเป็นรูปศีรษะพญานาคเอี้ยวออกทางด้านหน้า เรียกว่านาคเบือน มีในมุขแต่ละด้าน

— พระทวารและพระบัญชร ด้านข้างนอกทำเป็นซุ้มยอดปราสาท ปั้นด้วยปูนปิดทองติดกระจก เชิงช่องพระบัญชร ทำเป็นพนัก

ลูกกรงกลึง ปิดทอง คล้ายกับหน้าต่าง หอไตร ที่วัดระฆัง ซึ่งเป็นพระนิเวศน์เดิมของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ก่อนเสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติ

๔.๒ พระที่นั่งพิมานรัถยา

พระที่นั่งองค์นี้สร้างต่อออกไปจากมุขกระสันท้ายพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทางทิศใต้ เป็นพระที่นั่งชั้นเดียวยกพื้นสูง หลังคาทำลด ๓ ชั้น เมื่อรัชกาลที่ ๑ พระที่นั่งองค์นี้มุงหลังคาด้วยกระเบื้องดีบุก หน้าบันตกแต่งประดับด้วยเครื่องจำหลักไม้เป็นลวดลายกระหนกก้านขดปลายเทพนม ตรงกลางหน้าบันประดับด้วยรูปภาพพระพรหมทรงหงส์ พระทวารและพระบัญชรของพระที่นั่งพิมานรัถยา ทำปั้นปูนเป็นซุ้มทรงเครื่อง ช่องพระบัญชร ทำทรงบันแถลง ส่วนช่องพระบัญชรทำซุ้มลวดลายดอกเบญจมาศ (เข้าใจว่าซ่อมแปลงในภายหลัง)

พระที่นั่งพิมานรัถยาสร้างขึ้นคราวเดียวกับพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท มีความปรากฏในพระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ ๑ ว่า

"แล้วให้ฐาปนาพระที่นั่งขึ้นใหม่ข้างใน ต่อมุขหลังเข้าไปอีกหลัง ๑ พอเสมอด้วยมุขปราสาทองค์เก่า พระราชทานนามว่า พระที่นั่งพิมานรัถยา แล้วทำพระปรัศว์ซ้ายขึ้นใหม่ คงตามเดิม หลังคาปราสาทและมุข กับทั้งพระที่นั่งพิมานรัถยา พระปรัศว์คาดด้วยดีบุกเหมือนอย่างเก่าทั้งสิ้น"

๕. พระที่นั่งพลับพลาสูง

พระที่นั่งองค์นี้ในปัจจุบัน คือพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาท ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระกรุณา

โปรดฯ ให้สร้างขึ้นเป็นแบบพลับพลาโถง หลังคาจตุรมุข ไม่มียอด การก่อสร้างใช้เครื่องไม้ทั้งสิ้น มีชื่อเรียกกันสมัยนั้นว่า พระที่นั่งพลับพลาสูง นัยว่าได้ความคิดมาแต่พระที่นั่งจักรวรรดิไพชยนต์ ซึ่งสร้างบนกำแพงพระราชวังหลวงชั้นกลาง ในกรุงเก่า พระที่นั่งองค์นี้เป็นสถานที่สำหรับเสด็จพระราชดำเนิน ประทับทอดพระเนตรกระบวนแห่ในการพระราชพิธีสระสนานใหญ่ และทอดพระเนตร การฝึกทหารเป็นต้น

พระที่นั่งพลับพลาสูง เมื่อสมัยรัชกาลที่ ๑ มีทรวดทรง รายละเอียดอย่างไรนั้น ในเวลานี้ไม่อาจทราบได้ เพราะเมื่อมาถึงรัชกาลที่ ๓ พระที่นั่งองค์นี้ได้รับการรื้อลงแล้ว สร้างแปลงขึ้นใหม่ตามแบบที่แลเห็นอยู่ในทุกวันนี้ แบบอย่างของพระที่นั่งพลับพลาสูงจึงเป็นอันสูญ

๖. พระที่นั่งทอง

เป็นพระที่นั่งองค์ขนาดย่อม พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้สร้างขึ้นในสวนสำหรับประพาสภายในพระราชวัง ซึ่งเรียกกันว่าสวนขวา พระที่นั่งทองนี้ มีความปรากฏในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๒ ความว่า

"แต่สวนขวาที่สร้างในรัชกาลที่ ๑ นั้นเป็นแต่ได้ขุดสระและปลูกพระตำหนักทอง ที่ประทับไว้ในสระหลังหนึ่ง กับมีพลับพลาที่เสวยหลังหนึ่ง อยู่ริมปากอ่างแก้ว หน้าเขาก่อด้วยฟองน้ำ"

พระที่นั่งทองนี้ ต่อมาในรัชกาลที่ ๒ ได้เปลี่ยนแปลงไปใน

คราวที่สร้างสวนขวาขึ้นเป็นที่เสด็จประพาส ครั้นภายหลังเมื่อรัชกาลที่ ๓ ไม่โปรดการสนุกต่าง ๆ โดยเฉพาะการเสด็จลงประพาสสวนขวา ทรงพระกรุณาให้รื้อสิ่งก่อสร้างในสวนขวาไปถวายเป็นพุทธบูชาตามพระอาราม ต่าง ๆ เป็นจำนวนมาก พระที่นั่งทองซึ่งทรุดโทรมลงจนเกินกำลังซ่อม คงจะถูกรื้อในครั้งนี้

บริวารสถานในเขตพระราชวังชั้นใน

เมื่อรัชกาลที่ ๑ เขตพระราชวังชั้นในทางด้านตะวันออกด้านใต้และด้านตะวันตก มีสิ่งก่อสร้างที่เรียกว่า เขื่อนเพชร คือ ทิมแถวชั้นเดียว ทำเป็นตึกก่อ ด้านภายนอกก่อทึบตลอด ด้านข้างในทำเจาะช่องคูหา ส่วนหลังเขื่อนเพชรทำเป็นหลังคามุงกระเบื้องดินเผา สร้างล้อมเขตพระราชวังชั้นในทั้งสามด้าน

แนวเขื่อนเพชรด้านใต้ ทำเป็นทางไขน้ำเข้ามาแต่แม่น้ำได้ใช้อย่างลำเหมือง มีเขื่อนทั้งสองข้าง เช่นเดียวกับที่ในพระราชวังบวร ฯ

ตำหนักข้างในพระบรมมหาราชวัง ล้วนเป็นตำหนักสร้างด้วยเครื่องไม้ หลังคามุงกระเบื้องดินเผาทั้งสิ้น แบบอย่างของตำหนักซึ่งเป็นที่ประทับของเจ้านายแต่สมัยนั้น เท่าที่พอเหลือให้เห็นได้ในปัจจุบัน คือ ตำหนักเขียวและตำหนักแดง

ตำหนักเขียว เป็นที่ประทับของสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาเทพสุดาวดี ต่อภายหลังในรัชกาลที่ ๓ ได้ยินว่า โปรด ฯ ให้รื้อไปสร้างพระราชทานกุฏิสงฆ์ที่วัดอมรินทราราม

ตำหนักแดง เป็นของสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุดารักษ์เสด็จประทับอยู่ตลอดพระชนมายุ แล้วสมเด็จพระศรีสุริเยนทราพระบรมราชินี ซึ่งเป็นพระธิดาได้เสด็จประทับ และทรงปกครองตำหนักแดงต่อมาในรัชกาลที่ ๒ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓ สมเด็จพระศรีสุริเยนทร ฯ เสด็จออกไปประทับอยู่ที่พระราชวังเดิม กรุงธนบุรี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรด ฯ ให้ย้ายพระตำหนักแดงทั้งหมู่ไปปลูกถวายเป็นที่ประทับ ณ พระราชวังเดิม ตำหนักแดงนี้ยังเป็นที่ประทับของสมเด็จพระราชโอรสองค์น้อย คือพระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ เสด็จบวรราชาภิเษกแล้ว จึงโปรด ฯ ให้ย้ายมาปลูกรักษาไว้ในพระบวรราชวัง ซึ่งในปัจจุบันได้จัดเป็นพิพิธภัณฑ์สถานสำหรับพระนคร

ตำหนักตามกล่าวประวัติมานี้ มีรูปแบบเป็นอย่างเรือนไทยชั้นเดียว ๕ ห้อง ยกพื้นสูง มีชาลาต่อออกมาทางด้านข้าง ด้านสกัดหัวและท้ายตำหนัก ทำโบ้งโจ้งลดพื้น จากเรือนประธาน ฝากรุไม้เป็นฝาปกนช่องประตูและหน้าต่างทำกรอบเช็ดหน้าลอกเป็นบัวมีเท้าสิงห์เปล่ารับอยู่ข้างล่าง ในกรอบเช็ดหน้าเหนือเท้าสิงห์ติดพนักทำเป็นหย่อง จำหลักลวดลายเครือใบเทศและดอกพุดตาน หลังคามุงกระเบื้องดินเผา หน้าบันกรุจั่วเป็นลูกฟักปกน ติดช่อฟ้าใบระกา นาคสะดุ้ง และหางหงส์ทาสีดินแดง

บริวารสถานในเขตพระราชวังชั้นนอก

ศาลาลูกขุนใน ศาลาลูกขุนเป็นที่ทำการของลูกขุนฝ่ายทหารหลังหนึ่ง กับลูกขุนฝ่ายพลเรือนอีกหลังหนึ่งเมื่อสมัยรัชกาลที่ ๑ ทำเป็น

เครื่องไม้ยกพื้นเตี้ยอย่างศาลาโถงขนาด ๙ ห้อง เครื่องบนมุงหลังคากระเบื้องดินเผา ติดช่อฟ้าใบระกา หางหงส์ ทำรวยระกาแบบมอญทาสีดินแดงล้วน

คลัง, ห้องเครื่อง, ทิมดาบ ห้องคลัง ที่ทำการพนักงาน และทิมดาบ คือที่พักทหาร หรือตำรวจวังรักษาการในพระราชวัง ล้วนสร้างทำด้วยเครื่องไม้ หลังคามุงกระเบื้องดินเผาเป็นพื้น.

พระราชวังบวรสถานมงคล

พระราชวังบวรสถานมงคล เป็นพระราชนิเวศน์ที่เสด็จประทับของสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ในรัชกาลที่ ๑ เมื่อแรกสถาปนาประมาณในปี พ.ศ. ๒๓๒๖ บนพื้นที่แปลงข้างเหนือวัดสลักหรือวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ ยื่นขึ้นไปข้างเหนือ จนกระทั่งแนวคลองคูเมืองเดิม ในปัจจุบันพื้นที่ซึ่งกันเป็นเขตพระราชวังบวร ฯ แต่ก่อน ส่วนใหญ่เป็นที่ตั้งมหาวิทยาลัยธรรมศาสตรและการเมือง พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ และท้องสนามหลวงตอนเหนือฟากตะวันตก ภูมิสถานและสิ่งศิลปกรรมในพระราชวังบวรสถานมงคล ซึ่งสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงโปรดให้สถาปนาขึ้นแต่ในสมัยนั้น มาถึงในปัจจุบันไม่อาจจะทราบได้ว่า สิ่งใดเป็นสิ่งซึ่งสร้างทำมาแต่สมัยแรกสถาปนาพระบวรราชวัง เพราะภายหลังได้ถูกรื้อถอนซ่อมแปลงและแก้ไขต่าง ๆ มาโดยลำดับ การที่จะรู้ได้ว่าสภาพสิ่งศิลปกรรมและภูมิสถานพระราชวังบวรในสมัยรัชกาลที่ ๑ มีสิ่งใดบ้างนั้นจึงจำต้องอาศัยเก็บเนื้อความมีในจดหมายเหตุต่าง ๆ นำมาลำดับเรียบเรียงเข้าด้วยกัน ซึ่งเป็นหนทางเดียวที่จะทำได้ในเวลานี้ เพื่อให้สามารถมองย้อนกลับเข้าไปในอดีต ให้แลเห็นภาพพระบวรราชวังในสมัยนั้นได้แม้เพียงจะเป็นภาพที่พร่ามัวในความนึกคิดก็ตาม ก็น่าที่จะทำให้เกิดความสนใจได้ตามสมควร

พระนิเวศน์เดิมของสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท อยู่ใกล้กับป้อมพระสุเมรุ ริมปากคลองบางลำพู

ในทุกวันนี้ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติแล้ว โปรดให้สถาปนาพระมหานครขึ้นทางฝั่งตะวันออกของเมืองธนบุรีเก่า สมเด็จพระอนุชาธิราชก็เสด็จมาสร้างพระบวรราชวังในที่แปลงข้างเหนือวัดสลักซึ่งเป็นวัดโบราณ การสร้างพระบวรราชวังเริ่มทำการพร้อมกับการสร้างพระบรมมหาราชวัง แต่คงจะมิได้สร้างสำเร็จในคราวเดียว คงได้สร้างทำเพิ่มเติมต่อมาเป็นลำดับ

เขตพระราชวังบวร ฯ พระราชวังบวรสถานสร้างขึ้นบนพื้นที่แปลงใหญ่เหนือวัดสลักขึ้นไป เขตพระราชวังทางเหนือจดปากคลองคูเมือง เอาคูเมืองเดิมเป็นคูวัง เลียบมาทางตะวันออกจนถึงย่านกลางสนามหลวงปัจจุบันจึงวกไปทางตะวันตกถึงริมป้อมพระจันทร์ ด้านตะวันตกจดริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยา

กำแพงวังชั้นนอก สร้างเป็นเครื่องก่ออิฐทำใบเสมาเหมือนกำแพงพระราชวังหลวง กำแพงวังด้านตะวันตก เอากำแพงเมืองทำเป็นกำแพงวังด้านนี้ เริ่มแต่ป้อมพระจันทร์ยืนขึ้นไปตามฝั่งแม่น้ำจนถึงป้อมพระอาทิตย์อยู่ปากคลองคูเมืองเดิมข้างเหนือ กำแพงวังด้านเหนือต่อออกไปจากป้อมพระอาทิตย์ จนถึงเชิงสะพานผ่านพิภพในปัจจุบันจึงหักเลี้ยวลงไปข้างใต้ เป็นกำแพงด้านตะวันออก จนถึงหัวถนนผ่ากลางสนามหลวงทางด้านตะวันออก กำแพงหักเลี้ยวไปทางตะวันตก เป็นกำแพงวังด้านใต้ไปบรรจบที่ป้อมพระจันทร์

ระหว่างกำแพงแต่ละด้านมีป้อมประจำอยู่ ๑๐ ป้อม คือ

ด้านตะวันออก ๑ ป้อมมุกดาพิศาล ตรงเชิงสะพานผ่านพิภพลีลาฟากตะวันตก

๒ ป้อมเพ็ชรบูรพ อยู่ตรงย่านกลาง

๓ ป้อมวิเชียรอาคเณย์ อยู่หัวถนนย่านกลางสนามหลวง

ด้านใต้ ๔ ป้อมไพฑูรย์

๕ ป้อมเขื่อนเพชร

๖ ป้อมเขื่อนขัณฑ์ อยู่ตรงวัดมหาธาตุ

ด้านตะวันตก ๗ ป้อมพระจันทร์ อยู่มุมวังด้านทิศใต้

๘ ป้อมพระอาทิตย์ อยู่มุมวังข้างเหนือ

ด้านเหนือ ๙ ยังสืบชื่อไม่ได้

๑๐ ป้อมนิลวัตถา

ประตูพระราชวังบวร ฯ ชั้นนอกเดิมมี ๑๑ ประตู สร้างทำยอดเป็นหลังคาทรงมณฑปยอดปรางค์ มีชื่อและตำแหน่งที่ตั้งตามลำดับดังนี้ :—

ด้านใต้ ๑ ประตูพรหมทวาร ตรงถนนหน้าพระธาตุ

๒ ประตูไกรสรลีลาศ ทางเสด็จออกวัดมหาธาตุ

ด้านตะวันออก ๓ ประตูพิศาลสุนทร

๔ ประตูศักดาพิไชย

ด้านเหนือ ๕ ประตูอำไพพิมล

๖ ประตูมงคลสถิตย์

ด้านตะวันตก ๗ ประตูพิจิตรเจษฎา

๘ ประตูสารซับมัน

๙. ประตูอนันตโสภา ทางพระฉนวน

๑๐. ประตูกัลยาประพาส ทางฉนวนข้างใน

๑๑. ประตูสอาดชลธาร ประตูไขน้ำเข้าวัง

ภายในพระราชวังบวร ฯ แบ่งเป็นเขตพระราชวังชั้นนอก

ชั้นกลาง และชั้นในอย่างเดียวกับพระราชวังหลวง แต่ละชั้นมีสร้างกำแพง และเขื่อนเพชรกั้นเขตเป็นสัดส่วน

เขตวังชั้นกลาง มีประตูแต่เดิม ๗ ประตู คือ

ด้านตะวันออก ๑ ประตูมหาโภคราช

ด้านเหนือ ๒ ประตูโอภาสพิมาน

๓ ประตูอลงการโอฬาร์

ด้านตะวันตก ๔ ประตูนาฏจรลี

๕ ประตูนารีจรจรัล

ด้านใต้ ๖ ประตูสวรรยาภิรมย์ เรียกกันว่าประตูผี

๗ ประตูอุดมโภคัย

เขตวังชั้นใน มีประตูสร้างแต่แรก ๒ ประตู คือ

๑ ประตูพรหมพักตร์ อยู่ทางด้านใต้พระที่นั่งศิวโมกข์-พิมาน

๒ ประตูจักรมหิมา อยู่ทางด้านหลังพระที่นั่งศิวโมกข์-พิมาน

สถานที่ต่าง ๆ ในเขตพระราชวังบวร ฯ ชั้นนอก

สถานที่ต่าง ๆ ซึ่งสร้างขึ้นในพระราชวังบวร ฯ ชั้นนอกตามที่ปรากฏมีในจดหมายเหตุและแผนที่แต่คราวแรกมีโดยลำดับ ต่อไปนี้

๑. ศาลาลูกขุน เป็นสถานที่ทำการของฝ่ายมหาดไทยหลังหนึ่ง และกลาโหมหลัง ๑ อยู่ตรงเหนือประตูมหาโภคาขึ้นไปใกล้กับมุมกำแพงวังฝ่ายตะวันออก ศาลาลูกขุน ๒ หลังนี้ สร้างยาวไปตามตะวันทั้งคู่ ทำเป็นเครื่องไม้หลังคามุงกระเบื้อง ติดช่อฟ้าระการวยมอญไม่มีนาคสะดุ้ง ทาสีแดง

๒. โรงช้าง โรงช้างระวางใน ๓ โรง สร้างเรียงกันอยู่ข้างนอกเขื่อนเพชรด้านใต้ ประตูมหาโภคราช สร้างด้วยเครื่องไม้ หลังคาทรงคฤห์ มุงกระเบื้องดินเผา

สถานที่ในเขตพระราชวังบวร ฯ ชั้นกลาง

สถานที่ต่าง ๆ ในเขตพระราชวังบวร ฯ ชั้นกลาง ทางด้านใต้ตรงมุมพระที่นั่งศิวโมกข์พิมาน มีโรงทหารรักษาพระองค์หลังหนึ่ง โรงชาวที่หลังหนึ่ง มีศาลาโถงสำหรับขุนนางเฝ้าอยู่ตรงหน้าพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ออกไป ๒ หลัง สถานที่สำคัญในเขตพระราชวังบวร ฯ ชั้นกลางที่เป็นงานศิลปกรรมด้านสถาปัตยกรรม ซึ่งสร้างขึ้นแต่สมัยสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท มีต่อไปนี้

๑. พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ สร้างอยู่ตรงหน้าพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยออกมาทางตะวันออก พระที่นั่งองค์นี้สร้างด้วยเครื่องก่ออิฐถือปูน ทำยกพื้นสูง เชิงผนังข้างนอกทำเป็นฐานปัทม ทำนองพระมหาปราสาทในพระราชวังหลวง สันนิษฐานว่า เดิมกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เห็นจะทรงพระราชดำริสร้างขึ้นสำหรับทำการพระราชพิธี มีพระราชพิธีตรุษสารทและโสกันต์พระเจ้าลูกเธอเป็นต้น อย่างเช่นทำที่พระมหาปราสาทในพระราชวังหลวง แต่ในเวลาที่ยังไม่ได้ลงมือสร้างหรือกำลังสร้างอยู่นั้น เสด็จขึ้นไปเมืองเชียงใหม่ได้พระพุทธสิหิงค์ ซึ่งเป็นพระพุทธรูปสำคัญลงมา จึงทรงพระราชอุทิศพระที่นั่งองค์นี้ถวายเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธสิหิงค์ มีทำการเขียนฝาผนังข้างในเป็นรูปเทพชุมนุมข้างบนเหนือช่องพระแกล และเขียนเรื่อง

ปฐมสมโพธิ์ที่ฝาผนังระหว่างพระแกลเป็นพุทธบูชา แต่คงทำการพระราชพิธีต่าง ๆ ที่พระที่นั่งองค์นี้ตามพระราชดำริเดิมด้วย

สิ่งศิลปกรรมด้านการตกแต่งพระที่นั่งองค์นี้ที่งามเด่นเป็นพิเศษในสมัยนั้น คืองานจำหลักหย่องรับในช่องพระแกล และการจำหลักไม้คันทวยรับชายคา

พระที่นั่งศิวโมกข์พิมาน พระที่นั่งองค์นี้กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงสร้างเป็นท้องพระโรง ตั้งแต่แรกสร้างพระราชวังบวร ฯ นัยว่าถ่ายแบบมาแต่พระที่นั่งทรงปืนที่ในพระราชวังหลวงกรุงศรีอยุธยา พระที่นั่งศิวโมกข์พิมานเมื่อสมัยแรกได้ทราบว่าทำเป็นเครื่องไม้ เป็นท้องพระโรงโถง ขนาดเล็กกว่าพระที่นั่งศิวโมกข์พิมานในปัจจุบัน แต่แรกคงเป็นที่เสด็จออกขุนนางและทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอย่างพระที่นั่งอัมรินทรวินิจฉัยในพระราชวังหลวง ครั้นเมื่อสร้างพระวิมานแล้วมาเสด็จออกพระวิมาน พระที่นั่งศิวโมกข์พิมาน เห็นจะเป็นแต่ที่ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล จึงเป็นเหตุให้เรียกกันว่า พระที่นั่งทรงธรรมอีกชื่อหนึ่ง

ทิมมหาวงศ์ อยู่ต่อออกไปแต่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ทางด้านหลัง ในชาลาหน้าหมู่พระวิมาน คือตรงที่สร้างพระที่นั่งอิศราวินิจฉัยที่เห็นอยู่ในปัจจุบันตรงที่สร้างพระที่นั่งองค์นี้ เมื่อในรัชกาลที่ ๑ เป็นแต่เพียงชาลาที่เผ้า กรมพระราชวังบวรราชเจ้า เสด็จออกมุขเด็จมาประทับตรงที่บุษบกตั้งอยู่ในปัจจุบัน ที่ชาลาที่เผ้ากลางแจ้งออกไปนั้น มีทิมล้อม ๓ ด้าน เรียกว่าทิมมหาวงศ์ เพราะเป็นที่ประชุมราชบัณฑิตแปลหนังสือมหาวงศ์พงศาวดารลังกา ทิมในสมัยนั้นรูปทรงเป็นอย่างไร

หมดหนทางรู้เสียแล้ว เพราะรื้อไปเสียเมื่อคราวสร้างพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ในรัชกาลที่ ๓

สถานที่ในเขตพระราชวังบวร ฯ ชั้นใน

พระราชวังบวร ฯ ชั้นใน เป็นพระนิเวศน์ที่ประทับของกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท มีสถานที่สำคัญ ๆ ซึ่งทรงสร้างแต่คราวแรกสถาปนาพระราชวังแห่งนี้ คือ

๑. พระราชมนเทียร พระราชมนเทียรในพระราชวังบวร ฯ มีพระที่นั่งที่สำคัญยิ่ง คือพระวิมาน ๓ หลัง ที่สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาททรงสร้าง มีขนาดใหญ่ประกอบด้วยพระที่นั่งอื่น ๆ อยู่ในหมู่เดียวกันถึง ๑๑ องค์ ฝีมือที่สร้างก็ทำอย่างประณีตบรรจง โดยเฉพาะกระบวนลวดลายและฝีมือแกะไม้ที่พนักกับหูช้างกรอบพระบัญชรล้วนแต่เป็นของดีงามเป็นเอก แต่ละส่วนแต่ละชิ้นทำยักเยื้องแบบต่าง ๆ เกือบจะว่าไม่มีซ้ำกันเลยสักช่องหนึ่ง

พระราชมนเทียรที่สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทสร้างขึ้นใหม่ เป็นพระวิมาน ๓ หลังเรียงกันนี้เข้าใจว่าทำตามแบบอย่างสืบมาแต่คติที่เคยมีในสมัยกรุงศรีอยุธยา แต่คติที่ว่าสร้างปราสาทเป็นที่ประทับของพระราชาธิบดี ควรมีพระราชมนเทียร ๓ หลัง เป็นที่สำหรับเสด็จประทับในฤดูร้อน ๑ หลัง ประทับในฤดูฝน ๑ หลัง และประทับในฤดูหนาวหลัง ๑ สำหรับเสด็จประทับตามฤดูกาล ภายหลังลดส่วนลงมาสร้างเพียงเป็นพระวิมาน หมู่เดียว ๓ หลัง เช่นที่สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาททรงสร้างในพระราชวังนี้

พระวิมาน ๓ หลัง ซึ่งเป็นประธานในหมู่พระราชมนเทียร แต่ละหลังทำขนาดยาว ๗ ห้อง เป็นเครื่องก่ออิฐพื้น ๒ ชั้น ปลูกเรียงกัน หน้าสกัดออกทางด้านหน้า ทิศตะวันออก ๓ หลัง หลังใต้ชื่อพระที่นั่งวสันตพิมาน หลังกลางชื่อพระที่นั่งวายุสถานอมเรศร์ และหลังเหนือชื่อพระที่นั่งพรหเมศธาดา

ต่อด้านสกัดหน้าและหลังพระวิมานหลังกลางมีมุขพื้นชั้นเดียว เป็นมุขยาว ๑๐ ห้อง มุขนี้แบ่งเป็น ๒ ตอน ตอนใน ๕ ห้อง ที่ต่อกับพระวิมานกั้นเป็นห้องยาว เหมือนกับห้องนอกของพระวิมาน บันไดพระวิมานลงห้องนั้นทั้งสองด้าน มีนามขนานห้องด้านหน้าพระวิมานนี้ว่า พระที่นั่งพิมุขมณเฑียร ด้านหลังขนานนามว่า พระที่นั่งปฤษฎางคภิมุข

มุขด้านหน้าต่อออกไปแต่พระที่นั่งพิมุขมณเฑียรเป็นมุขโถงเปิดสู่ท้องพระโรงที่เสด็จออกแขกเมือง มีพระที่นั่งบุษบกราชบัลลังก์ตั้งตรงพระทวารในออกมา ท้องพระโรงหน้าที่กล่าวนี้ เรียกว่า "พระที่นั่งพรหมพักตร์" ที่เรียก "พรหมพักตร์" นั้น หมายความว่า พระที่นั่งบุษบกราชบัลลังก์ที่เสด็จออกแขกเมืองอันตั้งอยู่มุขหน้านี้ แต่เดิมคงจะจะได้ทำหน้าพรหมไว้ที่ยอดตรงเหมต้นบัวกลุ่มต่อบัลลังก์ขึ้นไป อันนี้เป็นเหตุให้เรียกนามท้องพระโรงหน้าว่า "พระที่นั่งพรหมพักตร์"

หมู่พระวิมาน มีพระที่นั่งหลังขวางพื้นชั้นเดียว สร้างต่อจากพระที่นั่งพิมุขมณเฑียร ซึ่งเป็นมุขหน้าพระวิมานหลังกลาง อยู่ทางข้างใต้ตลอดหน้าพระที่นั่งวสันตพิมานองค์หนึ่ง อยู่ทางข้างเหนือต่อหน้าพระที่นั่งพรหเมศธาดาองค์ ๑ ด้านหลังก็มีพระที่นั่งหลังขวางต่อออกไปทางด้านข้างทั้งสองด้านอย่างเดียวกัน จึงเป็นพระที่นั่งขวาง ๔ องค์

ด้วยกัน ต่อหลังคาพระวิมานหลังเหนือหลังใต้เป็นมุขออกมาเชื่อมกับหลังคาพระที่นั่งหลังขวางเป็น ๔ มุข จึงเรียกพระที่นั่งหลังขวางว่า 'มุข' พระที่นั่งทั้ง ๔ องค์ มีนามขนานต่างกันต่อไปนี้

— องค์ตะวันออกเฉียงเหนือ ชื่อว่าพระที่นั่งบูรพาภิมุข

— องค์ตะวันออกเฉียงใต้ ชื่อว่าพระที่นั่งทักษณาภิมุข

— องค์ตะวันตกเฉียงใต้ ชื่อว่าพระที่นั่งปัจฉิมาภิมุข

— องค์ตะวันตกเฉียงเหนือ ชื่อว่าพระที่นั่งอุตราพิมุข

พระที่นั่งในหมู่พระราชมนเทียร จึงมีพระที่นั่งรวม ๑๑ องค์ ด้วยกัน ทั้งท้องพระโรงหน้า คือพระที่นั่งพรหมพักตร์และท้องพระโรงหลังอยู่ในหมู่เดียวกัน มีเฉลียงรอบเป็นทางเดินได้ในร่ม ตลอดถึงกันทุกพระองค์

พระราชมนเทียรในพระบวรราชวังนี้ มีสิ่งที่ควรสังเกตเป็นสำคัญในด้านขนบนิยมในงานสถาปัตยกรรมไทยหลายประการด้วยกัน ประการแรกคือส่วนหลังคาพระที่นั่งแต่ละองค์ไม่ทำหลังคาซ้อนหรือมีชั้นลด ข้อนี้ต่างกว่าหลังคาพระราชมนเทียรที่ในพระราชวังหลวง ประการที่สอง คือหน้าบันติดแต่ช่อฟ้าใบระกาและหางหงส์แต่ไม่ทำนาคสดุ้ง คงทำได้แต่รวยระกาตรง ๆ แบบที่เรียกว่ารวยระกามอญ ประการที่สาม เครื่องตกแต่งหน้าบันรวมทั้งลวดลายและรูปภาพในพื้นทำได้แต่ทาสีแดง จะปิดทองร่องพื้นกระจกไม่ได้ ประการที่สี่ ช่องพระทวาร ช่องพระบัญชร ไม่ทำตกแต่งเป็นซุ้มต่าง คงปล่อยเป็นช่องเปล่า ๆ แต่ได้ทำตกแต่งกรอบเช็ดหน้าหย่องที่พนักหน้าต่าง และลายหูช้างประกอบช่องพระบัญชรอย่างสวยงามเป็นพิเศษ

๒. พระพิมานดุสิดา พระพิมานดุสิดาเป็นสถานที่ประดิษฐาน พระพุทธรูป สร้างอยู่บนเกาะกลางสระน้ำ อยู่ต่อพระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ออกไปทางด้านใต้ แต่เดิมที่เกาะกลางสระนี้ สมเด็จพระบวรราชเจ้า มหาสุรสิงหนาทจะทรงสร้างปราสาทเหมือนอย่างพระที่นั่งบรรยงก์-รัตนาสน์ที่กรุงศรีอยุธยา สร้างยังไม่ทันเสร็จก็มีเหตุเกิดขึ้น "เมื่อ ณ วันศุกร์ เดือน ๕ แรม ๒ ค่ำ ปีเถาะ พ.ศ. ๒๓๔๖ อ้ายบัณฑิต ๒ คน คิดขบถลอบเข้าไปในวังหน้า ไปแอบพระทวารด้านหลังพระราชมนเทียร คอยจะทำร้ายพระองค์ เวลาเสด็จลงทรงบาตร แต่เผอิญเช้าวันนั้นจะ เสด็จลงมาเฝ้าฯ สมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชที่พระราชวังหลวงเสด็จออก พระทวารด้านหน้า อ้ายขบถจึงทำร้ายไม่ได้ครั้นเสด็จลงมาพระราชวัง หลวงแล้ว ทางโน้นนางพนักงานในวังหน้าไปพบอ้ายขบถ ก็ร้องอื้ออึง ขึ้น เจ้าพนักงานผู้รักษาหน้าที่ พากันไปจับได้คน ๑ สมเด็จพระบวร-ราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทมีรับสั่งว่า ที่วังจันทรเกษมซึ่งเป็นวังหน้าครั้ง กรุงศรีอยุธยาไม่มีปราสาท พระองค์มาทรงสร้างปราสาทขึ้นในวังหน้า เห็นจะเกินวาสนาไปจึงมีเหตุ จึงโปรดให้งดการสร้างปราสาทนั้นเสีย ให้เอาตัวไม้ที่ปรุงไว้ไปสร้างพระมณฑป ที่วัดนิพพานาราม (วัดมหาธาตุ) ในทุกวันนี้" ในส่วนที่กะไว้ว่าจะสร้างปราสาทนั้นโปรดให้สร้างพระวิมาน ถวายเป็นพุทธบูชา ขนานนามว่า "พระพิมานดุสิดา"

พระพิมานดุสิดา หรือหอพระซึ่งสร้างอยู่บนเกาะกลางสระ แห่งนี้ เมื่อสมัยที่สมเด็จพระบวรราชเจ้าจะทรงสร้างนั้นมีทรวดทรงแบบ อย่างเป็นอย่างไร ในปัจจุบันไม่มีทางได้เห็นเสียแล้ว เพราะถูกรื้อถอน ไปทั้งสิ้นเมื่อสมัยสมเด็จพระบวรราชเจ้า ในรัชกาลที่ ๒ พระพิมานดุสิดา นี้ได้ยินคำผู้หลักผู้ใหญ่เล่าว่างามหนักหนา หนทางเดียวที่เราจะนึกเห็นได้

ว่า "พระพิมานดุสิดา" มีทรวดทรงและแบบอย่างสวยงามอย่างไร ก็โดยอาศัยพระบรมราชาธิบาย ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งทันทอดพระเนตรเห็น และทรงพรรณนาไว้ในพระราชนิพนธ์ เรื่องสถานที่ซึ่งกรมพระราชวังบวร ฯ ทรงสร้าง โดยเฉพาะ "พระพิมานดุสิดา" นี้ มีโดยลำดับต่อไปนี้

"......สพานข้ามสระทั้ง ๔ ทิศ ซึ่งทำไว้แต่ก่อนเป็นของดี มีพนักเป็นลายสลักปิดทอง......พระระเบียงรอบพระวิมานหอพระใหญ่ พระระเบียงนั้นฝาข้างในเขียนเป็นเรื่องพระปฐมสมโพธิ์ แลเรื่องรามเกียรติ์ งามนักหนา ข้างนอกมีลายประกอบ ปิดทองประดับกระจก แลเสาแลหูช้างพนักข้างในล้วนลายสลักปิดทองประดับกระจก... พระวิมานองค์กลางเป็นหอพระหลังคามุงดีบุก ฝากระดานข้างนอกประกอบเป็นลายทรงข้าวบิณฑ์ ปิดทองประดับกระจก ข้างในเขียนลายรดน้ำ แลมีเครื่องราชวัติฉัตรเบญจรงค์ เป็นเครื่องไม้สักจำหลัก เป็นเครื่องปิดทองประดับกระจกทั้งสิ้น"

ตำหนักฝ่ายใน สิ่งก่อสร้างในเขตพระราชวังชั้นในมีตำหนักที่ประทับของเจ้านาย และเรือนแถวสำหรับเจ้าพนักงาน ตำหนักนั้นนัยว่าได้สร้าง เป็นตำหนักหมู่เป็นเครื่องก่อตึกต่างกว่าตำหนักในพระราชวังหลวงซึ่งเป็นเครื่องไม้ เรื่องการทำตำหนักตึกนี้ได้พบเนื้อความแห่งหนึ่งว่า "แลบ้านพระยาไกรโกษา เรียกว่าพระยาไกรบ้านหนึ่ง มีตึกหลังหนึ่งกำแพงรอบอยู่... เหมือนกับบ้านเจ้านายข้างในและเจ้าจอมข้างในบ้าง" ความเช่นกล่าวนี้แสดงให้เชื่อได้ว่า ตำหนักเจ้านายและเจ้าจอมในพระราชวังบวร ฯ ส่วนมากทำเป็นตึก และในส่วนเรือนแถวที่อาศัยของเจ้าพนักงานนั้นมีกล่าวว่า "ในกำแพงพระราชวังบวร ฯ มี

เขตกั้นเป็นชั้นในอีกชั้นหนึ่ง เขตกั้นนั้นทำเป็นเขื่อนเพชร หันหน้าเข้าข้างในทั้ง ๔ ด้าน ภายในเขื่อนเพชรเป็นลานพระราชวังชั้นกลางที่ผู้ชายอยู่...."

สิ่งก่อสร้างอื่น ๆ สิ่งที่ควรกล่าวถึงในพระราชวังบวร ฯ โดยเฉพาะทางด้านท้ายพระราชวัง คือท่อน้ำอย่าง ๑ กับสรีรสำราญอย่าง ๑

— ท่อน้ำนั้นก็คือประปา ในชั้นแรกสร้างในพระราชวังบวร ฯ หรือในพระราชวังหลวงก็ทำอย่างเดียวกันคือ ขุดเป็นลำเหมืองให้น้ำไหลเข้าไปแต่แม่น้ำ ตอนปากเหมือง ข้างนอกก่อเป็นท่อ กรุตารางเหล็กข้างบนถมดินแต่ข้างในวังเป็นเหมืองน้ำมีเขื่อนกั้นสองข้าง ตักน้ำใช้ได้ตามต้องการ

— สรีรสำราญ คือเว็จของผู้หญิงชาววัง ปลูกเว็จไว้ที่ริมแม่น้ำ แล้วทำทางเดินเป็นอุโมงค์ คือก่อผนังทั้งสองข้าง มีหลังคาคลุมแต่ประตูวังไปจนกระทั่งเว็จ ที่ถนนตรงข้างนอกวังตรงผ่านอุโมงค์ก็ทำสะพานข้าม ผู้หญิงชาววังลงไปสรีรสำราญได้แต่เช้าจนค่ำ เหมือนกับเดินในวังไม่มีผู้ชายมาปะปน

วังเจ้านาย

สถาปัตยกรรมอันเกี่ยวเนื่องด้วยการเฉลิมพระราชอิสริยยศอีกประเภทหนึ่ง คือวังเจ้านาย เป็นที่ประทับของพระบรมวงศานุวงศ์ที่แยกออกไปอยู่ภายนอกพระบรมมหาราชวัง และพระราชวังบวรสถาน การสร้างวังเจ้านายในสมัยรัชกาลที่ ๑ นั้น "เข้าใจว่าทำตามประเพณีครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี คือเจ้านายพระองค์ชายเมื่อโสกันต์ และเสร็จทรงบรรพชาเป็นสามเณรแล้ว ในตอนพระชันษายังไม่ถึง ๒๐ ปี

ยังประทับอยู่ในพระราชวัง บางพระองค์คงอยู่ตำหนักในพระราชวังชั้นในอย่างเดิม บางพระองค์ก็โปรด ฯ ให้จัดตำหนักให้ประทับอยู่ในพระราชวังชั้นนอก บางพระองค์ก็เสด็จไปประทับอยู่กับเจ้านายที่ออกวังแล้ว" แต่เมื่อเจ้านายพระองค์ชายที่พระชันษาเลย ๒๐ สมควรจัดวังให้เป็นที่ประทับอยู่ภายนอกพระบรมมหาราชวัง ก็โปรด ฯ สร้างวังพระราชทาน เรียกว่า ออกวัง การสร้างวังเป็นที่ประทับของเจ้านายนี้ปรากฏว่ามีแบบอย่างต่าง ๆ กันตามศักดิ์และพระอิสริยยศที่ได้รับพระราชทาน แบบอย่างของวังเช่นว่านี้ เป็นแบบอย่างให้เห็นขนบนิยมแห่งสถาปัตยกรรม แสดงออกทางความเชื่อ เกียรติศักดิ์ ความสำคัญแห่งฐานะของบุคคล การยอมรับระเบียบแห่งสังคมในสมัยนั้นอย่างดียิ่ง วังเจ้านายและศิลปลักษณะที่ระบุในงานสถาปัตยกรรมประเภทนี้ มีโดยลำดับต่อไปนี้

วังเจ้าฟ้า กำแพงวังทำด้วยเครื่องอิฐก่อเป็นกำแพงมีใบเสมาแต่ไม่มีเชิงเทินข้างใน ประตูวังทำก่อเป็นซุ้มบันแถลง ในวังเจ้าฟ้า มีท้องพระโรงทำหลังคาซ้อน มีมุขลด ๒ ชั้นหน้าหลัง หน้าบันติดช่อฟ้าใบระกานาคสะดุ้งหางหงส์ได้แต่จะปิดทองหรือติดกระจกไม่ได้ ได้แต่ทาสีดินแดงล้วน หลังคามุงกระเบื้องดินเผา พระตำหนักที่ประทับนิยมปลูกพ่วงต่อออกไปแต่ท้องพระโรง มีแบบแผนคล้ายกันในแต่ละวัง คือปลูกท้องพระโรง หันด้านยาวออกทางหน้าวัง ทำพระตำหนักเป็นเรือนทรงไทย ๓ หลัง ที่เสด็จอยู่ หันด้านสกัดต่อหลังท้องพระโรง มีชาลาอยู่ระหว่างกลาง นอกจากท้องพระโรงกับพระตำหนัก ๓ หลังที่กล่าวมา

ก็มีเรือนสำหรับบริวารบริษัท ทั้งฝ่ายหน้าฝ่ายใน ตามลำดับ วังเจ้าฟ้าก็มีแบบแผนดังนี้

วังพระองค์เจ้า ทำกำแพงวังด้วยเครื่องอิฐก่อแต่ทำกำแพงมีใบเสมาไม่ได้ ทำได้แต่กำแพงบัวหลังเจียดเท่านั้น มุมกำแพงวังทำเป็นเสาเม็ดทรงมัณฑ์ ประตูวังทำเป็นช่องขาด มีเสาเม็ดทั้งสองข้างบานประตูทำเป็นประตูหูช้างทาแดง ในวังทำท้องพระโรงหลังคาชั้นเดียวไม่มีมุขลด หน้าบันติดช่อฟ้ารวยระกามอญทาสีแดง หลังคามุงกระเบื้องดินเผา ตำหนักที่ประทับเป็นฝากระดานหลังคามุงกระเบื้อง แผนผังท้องพระโรงและตำหนักวางรูปเดียวกันกับวังเจ้าฟ้า จะต่างกันตรงขนาดเท่านั้น

วังเจ้านายสามัญ ทำกำแพงวังด้วยเครื่องอิฐก่อชักลวดสายบัวบนหลังกำแพง ประตูวังทำตัดเป็นช่องขาด ไม่มีท้องพระโรง ตำหนักเป็นเรือนฝากระดาน หลังคามุงกระเบื้องดินเผา ติดป้านลมและเหงาทาสีดินแดง

วังเจ้านายที่ได้สร้างมาแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ นั้น ในปัจจุบันคงเหลือสิ่งก่อสร้างซึ่งเป็นแบบอย่างงานสถาปัตยกรรมประเภทนี้ โดยเฉพาะท้องพระโรงอยู่เพียง ๒ แห่งด้วยกัน คือ ท้องพระโรงในวังท่าพระ ปัจจุบันเป็นมหาวิทยาลัยศิลปากร กับท้องพระโรงที่ในวังบ้านหม้อ ที่นี้ได้รับการเอาใจใส่ทำนุบำรุงรักษาให้ดุจสภาพเดิมไว้ได้เป็นอย่างดี เป็นแบบอย่างท้องพระโรงสำหรับวังเจ้านายแห่งเดียวที่สมบูรณ์ที่สุด

๒. สถาปัตยกรรมฝ่ายศาสนจักร

เมืองไทยนี้ได้ชื่อว่าเป็นเมืองแห่งพระพุทธศาสนา ประชาชนส่วนใหญ่ยอมรับนับถือพระพุทธศาสนาเป็นหลักธรรมสอนประจำอยู่กับใจและรับเอาเป็นขนบนิยมในการดำเนินชีวิตโดยลำดับ เหตุดังนี้เมื่อไปตั้งบ้านสร้างเมืองอยู่ในถิ่นใดก็ปรารถนาในการสร้างวัดให้มีขึ้น โดยความประสงค์ให้เป็นแหล่งอาศัยแห่งคณะสงฆ์ผู้ดำรงธรรมทายาท เพื่อจะได้เป็นที่พึ่งทางด้านจิตใจของปวงชน ณ ที่แห่งนั้น นี้เป็นเหตุผลประการหนึ่งในการสร้างวัด กับเคยได้ยินผู้ใหญ่มักกล่าวว่า "การสร้างวัดนั้น นอกจากว่าจะเป็นการบำรุงจรรยาของชาวพระนครแล้ว ยังในส่วนการศึกษาของประชาชน ทั้งจรรยาและวิชาความรู้แต่โบราณมาจนสมัยนั้น ต้องอาศัยวัดเป็นโรงเรียน พระสงฆ์เป็นครูบาอาจารย์ บำรุงวัดก็คือบำรุงการศึกษาของประชาชนด้วย" โดยเหตุทั้งสองประการนี้เองเมื่อแรกสถาปนาพระมหานครขึ้นใหม่ จึงมีการสร้างวัดวาอารามขึ้นเป็นแหล่งทำนุบำรุงพระศาสนาและวิชาการต่าง ๆ แก่ประชาชน มีโดยลำดับ

วัดต่าง ๆ ที่ได้สร้างขึ้นแต่ในรัชกาลที่ ๑ นี้มีเป็น ๒ ประเภทด้วยกัน คือวัดที่ทรงสถาปนาขึ้นใหม่ประเภทหนึ่ง กับวัดที่ทรงบูรณะปฏิสังขรณ์อีกพวกหนึ่ง

วัดประเภทที่ทรงสถาปนาขึ้นใหม่ในรัชกาลนี้มีอยู่เพียงวัดเดียว คือวัดพระศรีรัตนศาสดา อยู่ภายในเขตพระบรมมหาราชวัง

วัดประเภทที่ทรงบูรณปฏิสังขรณ์ มีอยู่ด้วยกันหลายวัด วัด

พวกนี้เป็นวัดโบราณมีอยู่ก่อนแต่สมัยอยุธยา เมื่อสร้างกรุงเทพ ฯ ขึ้นแล้ว มีหลายวัดอยู่ในวงกำแพงพระนคร และลางวัดอยู่ใกล้เขตพระนคร ล้วนเป็นวัดสำคัญเป็นที่นับถือของประชาชนมีเป็นต้นว่า วัดโพธาราม วัดสลัก วัดเลียบ ๓ วัดนี้อยู่ในกำแพงพระนคร วัดสระเกศ วัดระฆัง วัดดุสิต วัดสุวรรณาราม ฯลฯ วัดพวกนี้อยู่นอกกำแพงพระนครตามทิศต่าง ๆ กัน

วัดซึ่งโปรด ฯ ให้สถาปนาขึ้นใหม่ และเป็นวัดที่โปรด ฯ ให้บูรณะปฏิสังขรณ์ มีโดยลำดับต่อไปนี้ :—

วัดพระศรีรัตนศาสดาราม

วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นพระอารามหลวงที่มีลักษณะเป็นพระพุทธาราม ได้สถาปนาขึ้นสมัยเดียวกับพระบรมมหาราชวัง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๕ ตั้งอยู่ในเขตพระราชฐานชั้นนอก ประวัติการก่อสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดา มีปรากฏในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ มีโดยลำดับดังนี้

ในปีเถาะเบญจศกนั้น โปรดให้ลงมือก่อกำแพงและป้อม สร้างประตูรอบพระราชวัง และลงมือสร้างพระมหาปราสาทราชมนเทียรสถานภายในพระราชวังด้วย อนึ่งโปรดให้สร้างพระอารามขึ้นในพระราชวังพระอารามหนึ่ง สำหรับเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธปฏิมากรแก้วมรกต...... และการวัดพระแก้วซึ่งโปรด ฯ ให้สร้างขึ้นในพระมหาราชวังนั้น ได้สร้างพร้อมทั้งพระอุโบสถ พระเจดีย์ วิหารและศาลารายเป็นหลายหลัง ให้ขุดสระน้ำ ทำหอไตรลงกลางสระหลังหนึ่ง พระราชทาน

นามว่าหอมณเฑียรธรรม เป็นที่ไว้ตู้พระไตรปิฎก— อนึ่งโปรดให้เชิญพระเทพบิดร คือรูปสมเด็จพระรามาธิบดี ซึ่งเป็นปฐมวงศ์สร้างกรุงเก่ามาแปลงเป็นพระพุทธรูป หุ้มเงินปิดทองประดิษฐานไว้ในพระวิหาร พระวิหารนั้นพระราชทานนามว่า หอพระเทพบิดร การก่อสร้างพระอาราม สำเร็จในปีมะโรง ฉศก จุลศักราช ๑๑๔๖ (พ.ศ. ๒๓๒๗)

ครั้น ณ วันจันทร์ เดือน ๔ แรม ๑๔ ค่ำ จึงโปรดให้เชิญพระพุทธปฏิมากรแก้วมรกตจากโรง ในพระราชวังเดิมฟากตะวันตก ลงเรือพระที่นั่งกิ่ง มีเรือแห่เป็นกระบวนข้ามมายังพระอารามที่สร้างใหม่ แล้วให้นิมนต์พระสงฆ์ราชาคณะ ประชุมทำสังฆกรรมสวดผูกพัทธสีมาในวันนั้น และการพระอารามสำเร็จบริบูรณ์แล้ว จึงพระราชทานนามว่า วัดพระศรีรัตนศาสดาราม"

พระพุทธสถานและเสนาสนะในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งสถาปนาขึ้นเมื่อรัชกาลที่ ๑ นี้ ต่อมาได้รับการซ่อมแปลงแก้ไขเปลี่ยนแปลงไปมาก จนกระทั่งในปัจจุบันเป็นการยากกำหนดให้แน่นอนชัดลงไปได้ว่าสิ่งใดเป็นฝีมือช่างในสมัยรัชกาลที่ ๑ บ้าง การที่จะพรรณนาว่าพุทธสถานและเสนาสนะใดตั้งอยู่ตรงไหนที่ใดบ้างในเวลานั้นจึงต้องอาศัยจดหมายเหตุต่าง ๆ เป็นสิ่งชี้ส่องภาพวัตถุสถานแต่ครั้งนั้น มีโดยลำดับต่อไปนี้

"ในที่นี้น่าจะกล่าวถึงแผนที่วัดพระศรีรัตนศาสดารามสักหน่อยในรัชกาลที่ ๑ มีพระอุโบสถอยู่อย่างทุกวันนี้ กับมีหอไตรอยู่ศูนย์กลางพระอุโบสถ เป็นสระใหญ่มีหอไตรอยู่ในกลางสระ การฉลองหอไตรนี้เกิดเพลิงไหม้เสีย จึงได้ถมสระนั้นเสีย ทำเป็นพระมณฑป ตั้งอยู่เหนือ

ทักษิณซ้อนกัน ๓ ชั้น ที่ทักษิณนั้นมีพนักกำแพงแก้วหรือจะเรียกว่าไพรฑี เจาะเป็นคูหาสำหรับตั้งตะเกียง และมีฉัตรปรุฐงจระเข้ปักสลับกัน หลังพนักกำแพงแก้วนั้น มีโคมทองแดงปรุปิดทองคำเปลว ตั้งรายรอบทั้ง ๓ ชั้น อัฒจันทร์นั้นตรงขึ้นไปทั้ง ๓ ชั้น คล้ายอัฒจันทร์ขึ้นพระปรางค์ พลสิงห์เป็นนาค ตัวประดับกระจกศีรษะหล่อปิดทอง มีสัตว์หิมพานต์ยืนเชิงอัฒจันทร์คู่หนึ่งทั้ง ๓ ชั้น เข้าใจว่าเมื่อทำพระมณฑปนี้แล้ว จึงได้สร้างหอพระมณเฑียรธรรม และหอพระนาค เหตุด้วยหนังสือไว้บนพระมณฑปไม่หมด เพราะฉะนั้นพระระเบียงข้างเหนือจึงต้องย่อเบิดกว้างออกไปกว่าข้างใต้ ด้วยจะให้หน้าหอพระนาค และหอพระมณเฑียรธรรมใกล้กันเข้ามาอีกไม่ได้ ด้วยข้างเหนือของพระมณฑปเป็นที่ตั้งหอพระเชษฐบิดรที่เชิญมาแต่กรุงเก่า รูปร่างจะเป็นอย่างไรไม่ปรากฏ เรียกกันว่าวิหารขาว ครั้นเมื่อรัชกาลที่ ๓ ทรงทำใหม่อย่างเดียวกับวัดพระเชตุพน จึงเปลี่ยนชื่อเรียกว่า วิหารยอด แต่วิหารขาวยังเรียกกันอยู่ก็มี พระเชษฐบิดร ก็ยังคงอยู่ในวิหารยอดจนทุกวันนี้ ด้านข้างตะวันออกพระมณฑป มีพระเจดีย์ไม้สิบสองหุ้มทองแดงตั้งบนฐานมีมารแบก ๒ องค์ ด้านตะวันออกนอกพระระเบียง มีพระปรางค์ ๘ องค์ เดิมประดับกระจกสีต่าง ๆ”

ว่าด้วยสิ่งศิลปกรรมต่างอันเป็นฝีมือช่างแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เท่าที่พอสืบได้ความมีโดยลำดับดังนี้

พระอุโบสถ รูปทรงแต่เดิมจะเป็นอย่างไรนั้น ยังค้นไม่พบหลักฐานแน่ชัด พบแต่จดหมายเหตุของพระศรีภูริปรีชาเขียนพรรณนา

ไว้แต่เมื่อครั้งปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามในรัชกาลที่ ๓ เกี่ยวกับพระอุโบสถนี้แลเห็นเป็นเงา ๆ ว่า

"เบื้องบนหลังคาพระอุโบสถนั้นมีช่อฟ้าในองค์ ช่อฟ้ามุขในผนัง ช่อฟ้าชั้นลดมุขนอก และมุขทึบลดชั้นโดยลำดับลงมาเป็นมุขหน้ามุขหลัง"

ปัจจุบันหลังคาพระอุโบสถทำชั้นลดหน้าและหลังด้านละสามชั้น ซึ่งต่างกว่าที่พรรณนาในจดหมายเหตุว่าของเดิมมี "มุขทึบลดชั้นโดยลำดับ ลงมาเป็นมุขหน้ามุขหลัง" อย่างไรก็ดี สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงบันทึกเกี่ยวกับรูปทรงพระอุโบสถนี้ไว้ในที่แห่งหนึ่งความว่า "พระอุโบสถที่เห็นทุกวันนี้รูปทรงเป็นอย่างรัชกาลที่ ๑ แต่ลวดลายนั้นปะปนกัน เป็นอันว่าได้ซ่อมแปลงหลายคราว"

ในส่วนพื้นหน้าบัน กระบวนลวดลายจำหลักและรูปภาพนับว่าเป็นของเดิม สร้างแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ มีรูปพรรณสัณฐานในครั้งนั้นว่าตามคำของพระศรีภูริปรีชาว่า "มีเขบิ้ลบันฉลักฉลุลายรายเทพนมปลายกระหนก เป็นนกกลายกระหนาบคาบเครือวัลย์ อาบรักทาบสุพรรณนพมาศ โอภาษเหลืองเรืองอร่ามรับสลับสีกระจก ประจำช่องกระหนกหน้าบัน ที่สูญไส้ใจกลางนั้นจำหลัก เป็นบัลลังก์ช่อห้อยช่อตั้งกระจังผึ้งกระจกต่างสีมีรูป บรมจักรกฤษณ์ทรงครุฑสุบันยุดพาสุกรี ตรีเศียรยืนตระหง่านเงื้อมสง่างาม"

ฝาผนังพระอุโบสถข้างนอก เมื่อรัชกาลที่ ๑ เป็นลายทองเขียนรดน้ำพื้นแดง เป็นลายพุ่มทรงข้าวบิณฑ์ดอกใน ฝาผนังพระอุโบสถ

ข้างในเขียนรูปภาพจิตรกรรม เรื่องเทพชุมนุม เรื่องพระปฐมสมโพธิและไตรภูมิ

พระระเบียง พระระเบียงวงล้อมรอบเขตพระอารามอยู่ทั้ง ๔ ด้านนั้น รูปแบบเดิมแท้จะเป็นอย่างไรไม่อาจทราบรายละเอียด ได้ยินว่า หลังคาพระระเบียงมุงกระเบื้องดินเผา ที่มาเปลี่ยนเป็นมุงด้วยกระเบื้องเคลือบ ได้ทำในรัชกาลที่ ๓ เสารายด้านในพระระเบียง ทำย่อมุมไม้สิบสอง ปลายเสาปั้นเป็นบัวจงกลปิดทอง หน้าบันซุ้มประตูระหว่างพระระเบียงและหน้าบันมุมพระระเบียง จำหลักลวดลายกระหนกก้านขดปลายรูปสัตว์หิมพานต์ มีรูปภาพเทพนมอยู่ในสูญไส้ อนึ่งพระระเบียงด้านตะวันออก ซึ่งทำก่อร่นออกมาล้อมเอาพระปรางค์ ๒ องค์ไว้ข้างในมาทำเมื่อรัชกาลที่ ๓ แต่เดิมทำเป็นพระระเบียงเป็นแนวยาวจากเหนือไปใต้ตรงตลอด

หอพระมณเฑียรธรรม หอพระมณเฑียรธรรมนี้คือหอไตร เป็นสถานที่เก็บพระไตรปิฎกและคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเมื่อสมัยแรกสร้างนั้น ปรากฏความในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ ว่า "ให้ขุดสระน้ำทำหอไตรลงกลางสระหลังหนึ่ง พระราชทานนามว่า หอมณเฑียรธรรม เป็นที่ไว้ตู้พระไตรปิฎก" ตำแหน่งของหอไตรหรือหอพระมณเฑียรธรรม อยู่ต่อออกมาแต่ศูนย์กลางพระอุโบสถทางด้านทิศเหนือเป็นสระใหญ่ หอไตรนั้นอยู่กลางสระ รูปร่างทรวดทรงเป็นอย่างไรเป็นพ้นที่จะสันนิษฐาน ต่อมาภายหลังถึงปี พ.ศ. ๒๓๓๒ โปรด ๆ ให้ชำระพระไตรปิฎกสำเร็จการสังคายนาแล้ว ให้เชิญพระคัมภีร์ทั้งปวงเข้าประดิษฐานในหอพระมณเฑียรธรรมกลางสระในวัดพระศรีรัตนศาสดา-

ราม แล้วให้มีงานมหรสพสมโภชพระไตรปิฎก ณ หอมณเฑียรธรรม ในการนี้ก็เผอิญให้เกิดเหตุเพลิงไหม้หอมณเฑียรธรรมทำลายลง มีความปรากฏในพระราชพงศาวดารโดยละเอียดว่า

"ครั้นเวลาค่ำจุดดอกไม้เพลิง ลูกพลุไปตกหลังคาหอพระมณเฑียรธรรมเพลิงติดไหม้ขึ้น พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวดำรัสสั่งข้าราชการทั้งปวงให้เข้าไปยกตู้ประดับมุก และขนพระไตรปิฎกออกมาได้สิ้น เพลิงมิได้ไหม้ ไหม้แต่หอพระมณเฑียรธรรมแห่งเดียวเท่านั้น"

เมื่อหอไตรหรือหอพระมณเฑียรธรรมหลังแรกถูกไฟไหม้เสียหายทำลายใช้การไม่ได้เสียแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า ก็ทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้สร้างหอไตรขึ้นใหม่ให้ขนาดสูงใหญ่ และสวยงามยิ่งกว่าเดิม การก่อสร้างหอไตร และรูปทรงสัณฐานอันประกอบด้วยสิ่งศิลปกรรมต่าง ๆ มีเป็นประการใด มีความโดยพิสดารปรากฏในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ ดังคัดมานี้

"จึงมีพระราชโองการตรัสว่า เทพยดาผู้บำรุงรักษาพระพุทธศาสนา เห็นว่าหอพระไตรปิฎกยังต่ำอยู่ จึงบันดาลให้เพลิงไหม้แต่เฉพาะหอไตรมิให้ไหม้พระอุโบสถ ด้วยว่าจะให้สร้างพระมณฑปขึ้นใหม่ไว้พระไตรปิฎก จึงมีพระราชดำรัสสั่งพระยายมราช (บุนนาค) ซึ่งเป็นพระยาอุไทยธรรมแต่ก่อนกับพระยาราชสงครามให้เป็นแม่กอง ทำพระมณฑป ให้ถมสระเดิมเสีย ขุดรากก่อพระมณฑปในที่นั้น ภายในพระมณฑปปูลาดด้วยแผ่นหิน และตั้งตู้มณฑปประดับมุกเป็นที่ไว้คัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับทอง ส่วนบริเวณรอบพระมณฑปนั้นมีชั้นชาลา และ

กำแพงแก้วเป็นที่ทักษิณล้อมรอบพระมณฑป ลดพื้นลงมา ๓ ชั้น แล้วให้ขุดสระใหม่ลงเบื้องบุรพทิศ ก่ออิฐถือปูนรอบ แล้วโปรดให้ช่างจำลองรูปสิงห์ทองสัมฤทธิ์ ซึ่งได้มาแต่เมืองบัณทายมาศแต่ก่อน ๒ รูปนั้นหล่อเติมขึ้นอีก ๑๐ รูป ทำฐานก่ออิฐถือปูนตั้งไว้นอกประตูกำแพงแก้ว ล้อมพระมณฑปชั้นล่าง ประตูละคู่ทั้ง ๔ ประตู และตั้งไว้ตามมุมอีกมุมละรูปทั้ง ๔ มุม บนหลังกำแพงแก้วทั้ง ๓ ชั้นนั้น ให้ทำโคมรูปหม้อปรุด้วยทองแดงสำหรับตามประทีป ตั้งเรียงรายไปโดยรอบ หว่างโคมนั้นปักฉัตรทำด้วยทองแดง มีใบโพธิ์ห้อยลงรักปิดทองด้วยทุกชั้น บูชาพระไตรปิฎกธรรมเป็นมโหฬารยิ่งนัก"

พระมณฑปซึ่งสร้างขึ้นใหม่แทนหอไตรหรือหอพระมณเฑียรธรรมแต่เดิมแล้วถูกเพลิงไหม้นั้น นอกเสียแต่สิ่งซึ่งมีพรรณนาดังมีในพระราชพงศาวดารตามกล่าวข้างบนนี้แล้วยังมีสิ่งศิลปกรรมที่ควรชมอยู่อีกหลายสิ่ง ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ผู้ทรงพระปรีชาญาณเป็นเยี่ยมในศิลปกรรมไทยได้ทรงบันทึกและแนะนำให้ชม มีความว่า

"พระมณฑป เป็นสิ่งที่ตั้งใจทำอย่างดีที่สุด ควรชมทุกอย่าง ทั้งฝีมือก็ยังคงดีอยู่มาก คือ

๑. นาคพลสิงห์ กระได เป็นแบบเก่าที่สุด

๒. ยักษ์บนปลายพลสิงห์ งามที่สุด

๓. ฐานปั้ทม์ ตลอดถึงผนังลายงามที่สุด

๔. ซุ้มทวาร งามพอตัว

๕. บานทวารประดับมุก ดีเสมอพระอุโบสถ

๖. ตู้พระไตรปิฎก ทรงมณฑป ประดับมุกงามอย่างยิ่ง"

หอพระมณเฑียรธรรม (ใหม่) หอพระมณเฑียรธรรมหลังที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้ เป็นสถานที่สร้างขึ้นต่อภายหลังที่สร้างพระมณฑปแล้ว นัยว่าพระคัมภีร์พระไตรปิฎกซึ่งสังคายนาแต่ในรัชกาลนี้มีมาก ที่ในพระมณฑปไม่พอเก็บ จึงต้องสร้างหอพระมณเฑียรธรรมเพิ่มขึ้นอีกหลังหนึ่ง ตรงมุมด้านตะวันออกเฉียงเหนือของวัดพระศรีรัตน-ศาสดาราม ประวัติการก่อสร้างมีปรากฏในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ ว่า

"แลกรมพระราชวังบวร ฯ ก็ทรงจัดช่างวังหน้ามาสมทบทำหอพระมณเฑียรธรรมขึ้นใหม่ ฝ่ายอีสานแห่งพระมณฑปเป็นที่ไว้ตู้พระ-ไตรปิฎกฉบับครูเดิม และฉบับอื่นที่ทรงสร้างใหม่และให้เป็นที่พักของราชบัณฑิต สำหรับบอกพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณรด้วย"

หอพระมณเฑียรธรรมแห่งนี้ ดูจะเป็นสถานที่แห่งเดียวในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ที่จะดูฝีมือช่างศิลปกรรมแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ ได้มากกว่าที่แห่งอื่น ๆ ว่าด้วยทรวดทรงของหอพระมณเฑียรธรรมส่วนใหญ่ ทำเป็นอย่างทรงโรงมีเฉลียงรอบทั้ง ๔ ด้าน หลังคาลด ๒ ชั้น ทั้งด้านหน้าและด้านหลัง หน้าบันติดเครื่องช่อฟ้า ใบระกา นาคสะดุ้งและหางหงส์ พื้นหน้าบันจำหลักไม้เป็นลวดลายกระหนกก้านขด ปลายเทพนมในสุญไส้ จำหลักรูปภาพ พระพรหมทรงหงส์ และท้าวสักกะเทวราชทรงช้างเอราวัณ ตรงแผงแรคอสองใต้กระจังฐานพระรับหน้าบันทำแปลกและงามกว่าที่อื่นใดทั้งสิ้น คือทำเป็นซุ้มคูหารูปช่องโคม ประดิษฐานรูปเทพดาประนมหัตถ์อัญชลี ประจำช่องละองค์ ใต้แผงแรคอสองและกระจังฐานพระรับบังนก ทำจำหลักไม้หูช้างบรรจบกันเป็นกรอบหน้านาง บรรจุลวดลายก้านขด ปลายเทพนมงามเป็นเอก

เสารายรอบเฉลียงรับพาไลทำเป็นเสาย่อมุมไม้ ๑๒ ปลายเสาบั้นบัวจงกล ทรงเครื่อง ช่องหน้าต่างทำเป็นซุ้มบันแถลงปั้นปูนปิดทองติดกระจก ทรวดทรงงามเป็นแบบครูอย่างเก่า อนึ่งชิ้นที่งามควรชมมากคือพนัก ประจำช่องหน้าต่าง ที่ทำเป็นหย่องจำหลักไม้เป็นรูปภาพมังกร เหรา และสัตว์หิมพานต์ผูกประสมกันแต่ละช่องไม่มีที่ซ้ำนี้อย่างหนึ่ง กับหูช้าง ประกอบเป็นซุ้มคูหาหน้านางประจำทุกช่องหน้าต่างนั้น ผูกเป็นภาพกะบี่ อสูร และเทพดาทำท่าง่าและแผลงอยู่ในพื้นลายมีต่าง ๆ ไม่ซ้ำกันทุกช่อง ทั้งลวดลายรูปภาพในหย่องและหูช้างประจำหน้าต่างนี้ สังเกตเห็นได้แน่ ชัดว่า เป็นสกุลช่างเดียวกับที่ทำตกแต่งพระมนเทียรสถานในพระราชวัง บวรสถานทั้งสิ้น ภายในหอพระมณเฑียรธรรมเขียนรูปภาพจิตรกรรม เรื่องเทพชุมนุมลงบนฝาผนังเต็มทั้ง ๔ ด้านตามคติอันสืบมาแต่สมัยกรุง ศรีอยุธยา

หอพระนาก พระนากเป็นพระพุทธรูปยืนองค์หนึ่งหล่อด้วย นาก คงจะเป็นพระสำคัญในพระนครศรีอยุธยามาแต่ก่อน พระบาท-สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงโปรดให้เชิญลงมาไว้ในวัดพระศรีรัตน ศาสดาราม ทรงสร้างหอหลัง ๑ เป็นที่ประดิษฐาน คงอยู่ประมาณตรง ที่สร้างหอพระนากในทุกวันนี้

ว่าด้วยทรวดทรงหอพระนากในรัชกาลที่ ๑ นั้นรูปทรงสัณฐาน จะอย่างไรเป็นสิ่งพ้นที่จะรู้ เพราะเหตุภายหลัง เมื่อรัชกาลที่ ๓ วัด พระศรีรัตนศาสดารามทรุดโทรมลงตามอายุทัพพสัมภาระ พระบาท สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้บูรณะปฏิสังขรณ์ทั่วทั้งวัด หอ พระนากจึงถูกรื้อสร้างใหม่ ให้ขนาดใหญ่และแบบอย่างเป็นอย่างที่เห็น อยู่ในทุกวันนี้

หอพระเชษฐบิดร พระเชษฐบิดรนัยว่าเป็นรูปพระพุทธรูปฉลองพระองค์สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๑ (อู่ทอง) มีเรื่องปรากฏในพงศาวดารว่า เมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา มีพระรูปสมเด็จพระรามาธิบดีอู่ทอง เรียกว่าเทพบิดร ประดิษฐานไว้ในวัดพระศรีสรรเพชญ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรด ฯ ให้เชิญรูปพระเทพบิดรนั้นลงมาหล่อแปลงเป็นพระพุทธรูป ประดิษฐานไว้ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ครั้งนั้นทรงสร้างหอให้เป็นที่ประดิษฐานเรียกกันว่าหอพระเทพบิดร หรือลางทีก็เรียกว่า วิหารขาว หอนี้อยู่ต่อมาจนกระทั่งรัชกาลที่ ๓ จึงรื้อลงแล้วสร้างใหม่เป็นวิหารยอดอย่างที่ในวัดพระเชตุพน มีชื่อเรียกแต่คราวนั้นว่าเศวตกุฎาคารวิหารยอด

พระปรางค์ ๘ องค์ ด้านตะวันออก หน้าวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ออกมานอกวงพระระเบียง มีพระปรางค์ก่ออิฐถือปูน ๘ องค์สร้างเรียงกันแต่เหนือไปใต้ ได้ยินว่าเป็นพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้สร้างพระปรางค์แต่เดิมประดับกระจกสีต่าง ๆ กัน

พระปรางค์ ๘ องค์ ซึ่งสร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๑ นี้ แต่ละองค์มีชื่อซึ่งทรงบัญญัติไว้แต่ครั้งแรกสร้าง มีในหมายตามลำดับต่อไปนี้

๑. พระสัมมาสัมพุทธมหาเจดีย์

๒. พระธรรมปริยัติวรามหาเจดีย์

๓. พระอริยสงฆ์สาวกมหาเจดีย์

๔. พระอริยสาริกภิกขุณีสังฆมหาเจดีย์

๕. พระปัจเจกโพธิสัมพุทธามหาเจดีย์

๖. พระจักรวรรดิราชามหาเจดีย์

๗. พระโพธิสัตวกฤษฎามหาเจดีย์

๘. พระศรีอริยเมตยมหาเจดีย์

อนึ่งชื่อพระปรางค์ทั้ง ๘ องค์นี้ ต่อมาได้มีนามแผกเพี้ยนต่างออกไปกว่าที่คัดมาข้างบน ก็คือเมื่อคราวซ่อมพระปรางค์ครั้งรัชกาลที่ ๓ ทรงพระราชศรัทธาจะได้เชิญพระบรมธาตุในองค์พระปรางค์ทั้ง ๘ องค์ จึงอาจจะทรงพระราชทานนามเสียใหม่ มีโดยลำดับดังนี้

พระพุทธเจดีย์ องค์ ๑

พระธรรมเจดีย์ องค์ ๑

พระปัจเจกเจดีย์ องค์ ๑

พระสาวกเจดีย์ องค์ ๑

พระภิกขุนีสาวก องค์ ๑

พระชาฎกโพธิสัตว์ องค์ ๑

พระสงฆ์เจดีย์ องค์ ๑

พระยาจักรวัดเจดีย์ องค์ ๑

อนึ่ง พระปรางค์ทั้ง ๘ องค์ ที่แลเห็นอยู่ในทุกวันนี้ การประดับกระเบื้องเคลือบเป็นของทำในรัชกาลที่ ๔ เป็นปฐม

วัดมหาธาตุ

วัดมหาธาตุเป็นวัดโบราณมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยายังเป็นราชธานี เดิมวัดนี้ชื่อวัดสลัก เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงประดิษฐานกรุงเทพมหานครเป็นราชธานี ย้ายพระนครมาตั้งข้างฝั่งตะวันออกฝ่ายเดียว พระราชวังซึ่งสร้างใหม่มีวัดอยู่ใกล้ชิด ๒ วัด คือวัดโพธารามอยู่ชิดพระบรมมหาราชวังด้านใต้ และวัดสลักอยู่ข้างเหนือ

พระบรมมหาราชวัง แต่อยู่ชิดด้านใต้ติดพระราชวังบวร ฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงสถาปนาวัดโพธาราม ซึ่งพระราชทานนามว่า "วัดพระเชตุพน" สมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ก็ทรงสถาปนาวัดสลัก แล้วขนานนามเปลี่ยนเป็น "วัดนิพพานาราม" ก่อน

ครั้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงปรารภพร้อมด้วยสมเด็จพระอนุชาธิราชกรมพระราชวังบวร ฯ จะทำสังคายนาพระไตรปิฎก ทรงพระราชดำริว่า วัดนิพพานาราม อยู่ระหว่างพระราชวังหลวงกับวังหน้า สมควรเป็นที่ประชุมพระสงฆ์ทำสังคายนา เพราะจะเสด็จไปกระทำอุปการกิจได้สะดวกทั้ง ๒ พระองค์ เมื่อก่อนจะทำสังคายนาจึงโปรดให้เปลี่ยนนามพระอารามใหม่ว่า "วัดพระศรีสรรเพชญ์ดาราม"

เมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๖ กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท สวรรคต พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้ประชุมพระราชาคณะ สอบไล่พระปริยัติธรรมพระภิกษุสามเณร ที่วัดพระศรีสรรเพชญ์ แล้วจึงโปรดให้เปลี่ยนนามพระอารามอีกครั้ง ๑ ว่า "วัดมหาธาตุ"

วัดมหาธาตุเมื่อสมัยที่ยังเป็นวัดสลักอยู่ก่อนนั้นมีสภาพว่าตามตำนานวัดสลัก มีความว่า

"วัดสลัก เป็นวัดขนาดกลาง ไม่ใช่วัดเล็กทีเดียว โบสถ์และวิหารยังปรากฏอยู่ในวัดมหาธาตุข้างเหนือการเปรียญ ตัวโบสถ์นั้นรื้อเสียเมื่อสถาปนาวัดนิพพานาราม ยังอยู่แต่ฐาน แต่ที่ตรงพระประธานกล่าวกันว่าเป็นพระศิลาแดง ก่อพระเจดีย์หุ้มไว้ พระเจดีย์ยังปรากฏอยู่

วิหารนั้นไม่ได้รื้อ เดิมซ่อมไว้เป็นที่รวบรวมรักษาพระพุทธรูป หลังคาทำ ๒ ชั้นเหมือนหลังคาการเปรียญเดี๋ยวนี้—

เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงสถาปนาวัดสลักเป็นวัดนิพพานารามนั้น แนวกำแพงพระนครใหม่ผ่านกลางวัดตัดที่วัดสลักขาดเป็น ๒ แปลง จึงต้องกะเขตพระอารามใหม่ใช้ที่นอกกำแพงข้างริมแม่น้ำเป็นท่า สร้างพระอารามข้างในพระนคร หันหน้ากลับมาทางตะวันออก ขยายเขตพระอารามลงมาข้างใต้ จนจดหลังวังเจ้านายด้านตะวันออกติดถนนหน้าพระธาตุ ด้านเหนือติดถนนพระจันทร์ ติดกำแพงพระราชวังบวร ฯ ด้านตะวันตกต่อชานกำแพงพระนคร

กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท เริ่มลงมือสถาปนาวัดสลักเป็นวัดนิพพานาราม แต่เมื่อปีใดไม่ปรากฏในจดหมายเหตุ แต่มีเรื่องราวควรยกขึ้นเป็นเหตุในการที่จะสถาปนาวัดสลัก ปรากฏในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ ว่า

"เมื่อกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงสร้างพระราชวังบวร ฯ เมื่อปีขาล จุลศักราช ๑๑๔๔ (พ.ศ. ๒๓๒๕) นั้น เดิมทรงพระราชดำริจะสร้างปราสาทบนเกาะกลางสระ อย่างพระที่นั่งบรรยงค์รัตนาศน์ในพระราชวังครั้งกรุงเก่า ถึงได้ตระเตรียมตัวไม้ปรุงเครื่องบนไว้แล้ว ครั้นถึงเดือน ๕ ปีเถาะ (พ.ศ. ๒๓๒๖) มีเหตุเกิดขึ้น ด้วยมีอ้ายผู้ร้าย ๒ คนปลอมตัวเข้าไปถึงพระราชมนเทียร จะไปทำร้ายกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท แต่เผอิญวันนั้นเสด็จลงมาวังหลวง ทางโน้นเจ้าพนักงานเห็นผู้ร้ายก็พากันไล่จับ ไปพ้นผู้ร้ายตายลงตรงที่จะสร้างปราสาท กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ดำรัสว่าที่วังหน้าครั้งกรุงเก่าไม่มีปราสาท พระองค์มาสร้างปราสาทขึ้นในพระราชวัง

บวร ฯ เห็นจะเกินวาสนา จึงเกิดเป็นอัปมงคล จึงให้งดการสร้างปราสาท และโปรดให้รื้อเครื่องบนมาสร้างพระมณฑปที่ในวัดสลัก" ความเป็นมาในพงศาวดารดังนี้ ควรสันนิษฐานว่า วัดนิพพานารามคงจะเริ่มการสถาปนา เมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๓๒๖ ในคราวเดียวกับที่ทางวังหลวงเริ่มสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ทั้งนี้เนื่องมาแต่เหตุที่ทรงอุทิศเครื่องบนปราสาทถวายเป็นพุทธบูชา จึงได้ทรงสร้างพระมณฑปขึ้นในวัดนิพพานารามประการหนึ่ง กับการที่ทำพระมณฑปไว้ข้างหน้าแล้วสร้างพระอุโบสถและพระวิหารคู่กัน อยู่ข้างหลังพระมณฑป ชวนให้เห็นว่าการสร้างมณฑปเป็นสิ่งสำคัญ เป็นประธานของวัดมาแต่สมัยนั้น

สิ่งที่กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงสร้างไว้ในวัดนิพพาราม เท่าที่คงบริบูรณ์อยู่อย่างเดิมจนทุกวันนี้ก็มีบ้าง ซ่อมแปลงแก้ไขต่างไปเสียเมื่อทรงปฏิสังขรณ์ในรัชกาลที่ ๓ ก็มาก การที่เป็นของแต่เมื่อครั้งยังเป็นวัดนิพพาราม และคราวเปลี่ยนเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์ต่อมา จะพรรณนาต่อไปนี้ก็ได้อาศัยเก็บความจากจดหมายเหตุ นำมาลำดับลงไว้ มีดังนี้

๑. พระมณฑป สร้างแต่คราวแรกเป็นเครื่องยอดอย่างปราสาท เป็นที่ประดิษฐานพระเจดีย์ทอง บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ต่อมาไฟไหม้หลังคาเดิมหมด โปรดให้ทำหลังคาใหม่ แก้เป็นหลังคาโรงสร้างพระมณฑปทองสูง ๑๐ วา ขึ้นไว้ข้างในเป็นตัวพระมณฑป แทนพระมณฑปที่ไฟไหม้ พระมณฑปทุกวันนี้เป็นของเก่าทั้งนั้น

๒. พระอุโบสถ ทรวดทรงพระอุโบสถที่เห็นอยู่ในทุกวันนี้เป็นแบบเดิมทั้งหลัง เมื่อปฏิสังขรณ์ในรัชกาลที่ ๓ ได้ยินว่าเสริมแต่เสา

และฝาผนังให้สูงกว่าเดิมศอก ๑ แต่ข้างในพระอุโบสถเดิมผนังช่องหน้าต่างเขียนรูปภาพเทพชุมนุม ๓ แถว เสาในประธานทาสีเขียว เขียนลายพุ่มทรงข้าวบิณฑ์ เพดานลวดลายฉลุปิดทอง

๓. **พระวิหาร** พระวิหารของเดิมทำขนาด ๑๒ ห้องมีฝารอบทรวดทรงเดียวกันกับพระอุโบสถ แต่มีมุขโถงข้างหน้าและข้างหลัง

๔. **พระระเบียง** พระระเบียงในปัจจุบันอยู่ตามแนวเดิมที่สร้างคราวแรก ผิดกันที่ตรงเสาพระระเบียง เสาของเดิมทำเป็นเสาเหลี่ยมย่อมุมไม้ ๑๒ ปลายเสาทำบัวจงกลอย่างเดียวกับพระระเบียงในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ที่เป็นเสาที่เห็นอยู่ทุกวันนี้ มาซ่อมแปลงแก้ไขแต่เมื่อรัชกาลที่ ๓

๕. **พระปรางค์และพระเจดีย์** พระปรางค์และพระเจดีย์รายในวงพระระเบียง ที่อยู่ข้างเหนือพระวิหาร และข้างใต้พระอุโบสถ พระเจดีย์ด้านละ ๒ องค์ พระปรางค์ด้านละองค์ ที่ปรากฏอยู่ทุกวันนี้เป็นของเดิม แต่ว่าก่อนนั้นหุ้มดีบุก และได้ยินว่ายังมีพระปรางค์อยู่ข้างหลังพระวิหารอีก ๒ องค์ แต่กีดที่เมื่อคราวจะต่อมุขโถงพระวิหาร จึงรื้อไปสร้างใหม่ข้างนอกพระระเบียงข้างด้านเหนือ

๖. **หอไตรกับหอระฆัง** ของเดิมสร้างคู่กันอยู่นอกพระระเบียงตรงหลังพระอุโบสถ หอไตรอยู่ข้างทิศเหนือ หอระฆังอยู่ข้างใต้ ทำก่ออิฐถือปูนทั้ง ๒ หลัง ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ รื้อและไปปลูกเสียที่อื่น

๗. ศาลาการเปรียญ สร้างอยู่ข้างนอกพระระเบียงออกมาข้างหลัง ตรงกับที่ศาลาการเปรียญในปัจจุบัน แต่เดิมเป็นศาลาโถงเสาไม้หุ้มปูน มีบัวปลายเสา หลังคาชั้นเดียว พื้นปูอิฐดาดปูน

๘. **เสนาสนะ** กุฎีที่พักพระภิกษุและคณะสงฆ์ของเดิมเป็น

กุฏีฝาไม้กระดานทั้งนั้น แบ่งหมู่กุฏีเป็น ๒ คณะ คณะใหญ่อยู่ข้างใต้ คณะกุฏีอยู่ข้างเหนือ

๙. กำแพงและประตูวัด กำแพงวัดก่ออิฐรอบตามแนวกำแพงที่ปรากฏอยู่ล่างส่วนทุกวันนี้ ด้านตะวันออกถูกรื้อลงสร้างถาวรวัตถุในรัชกาลที่ ๕ อันเป็นอาคารหอสมุดสำหรับพระนครสมัยหนึ่ง กำแพงด้านนี้ตรงกับแนวตั้งหอพระสมุดมีประตูวัด ของเดิมทำเป็นซุ้มยอดปรางค์คล้ายกับยอดหอระฆังในปัจจุบัน ประตูรอบวัดมีทั้งสิ้น ๗ ประตู

— อยู่ด้านตะวันออกตรงพระมณฑปประตู ๑

— ตรงถนนกลางวัดหลังหมู่กุฏีพระราชาคณะ ประตู ๑

— ตรงถนนหน้ากุฏี ประตู ๑

— ข้างด้านตะวันตกมี ๓ ประตู ตรงกับประตูทั้ง ๓ ข้างบนนี้

— ข้างด้านเหนือมีประตู ๑ อยู่ตรงกับประตูไกรสรลีลาสของพระราชวังบวร ฯ ซึ่งเป็นทางเสด็จออกวัดมหาธาตุ

๑๐. ศาลาราย ของเดิมมีอยู่ข้างหน้าวัด อยู่ในสนามหลังหอสมุด ฯ มี ๔ หลัง เรียงกันแต่ข้างเหนือไปใต้ได้ยินว่าเป็นเครื่องก่อหลังคามุงกระเบื้องดินเผา พื้นปูอิฐดาดปูน

๑๑. พระประธาน พระประธานในพระอุโบสถ และในพระวิหาร เป็นพระก่ออิฐปั้นปูน ได้ยินว่าเป็นฝีมือพระยาเทวารังสรรค์ช่างปั้นวังหน้า ปั้นแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ รูปพระสาวกในพระอุโบสถก็ได้ปั้นคราวเดียวกันนี้

วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เป็นวัดโบราณมีมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ไม่ปรากฏประวัติเมื่อคราวแรกสร้าง วัดนี้แต่เดิมมีชื่อเรียกว่า "วัดโพธาราม" ตั้งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาในเมืองธนบุรีฝากฝั่งตะวันออก ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้รับอัญเชิญแต่เสนามาตย์ราษฎรทั้งหลายเสด็จขึ้นเถลิงถวัลย์ราชสมบัติแล้วเสด็จมาประทับ ณ พระบรมมหาราชวัง ซึ่งโปรด ฯ ให้สถาปนาขึ้นใหม่ทางฝากตะวันออกแห่งเมืองธนบุรีเก่า วัดโพธารามจึงเป็นวัดอยู่ต่อลงไปแต่ท้ายพระบรมมหาราชวัง มีพระภิกษุและคณะสงฆ์จำพรรษามาโดยลำดับ

กาลล่วงมาจนกระทั่ง พ.ศ. ๒๓๓๑ เป็นปีที่ ๗ ในรัชกาลที่ ๑ ตรงกับ "วันจันทร์ เดือน ๑๑ แรม ๘ ค่ำ ปีระกานักษัตรเอกศก สมเด็จพระบรมธรรมฤกมหาราชาธิราช พระเจ้ารามาธิบดีบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธิเจ้าอยู่หัว ผู้ผ่านพิภพไอศวรรยาธิปัตยถวัลยราช กรุงเทพทวาราวดี ศรีอยุธยามหาดิลกภพนพรัตนราชธานี บุรีรมย์อุดมพระราชมหาสถาน เสด็จทอดพระเนตรเห็น วัดโพธารามเก่าชำรุด ปรักหักพังเป็นอันมาก ทรงพระราชศรัทธาจะปฏิสังขรณ์สร้างให้บริบูรณ์งามขึ้นกว่าเก่า" การปฏิสังขรณ์วัดโบราณแห่งนี้ จึงเริ่มขึ้นเมื่อ "ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๑๒ แรม ๑๑ ค่ำ ปีฉลู นักษัตรเบญจศก จุลศักราช ๑๑๕๕ ให้จัดการปฏิสังขรณ์สร้างพระอุโบสถ"

ภูมิสถานเดิมวัดโพธาราม ก่อนที่จะพรรณนาความว่าด้วยการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดโพธาราม และศิลปกรรมต่าง ๆ มีในวัดนี้แต่ครั้ง

รัชกาลที่ ๑ ควรที่จะได้ท้าวความถึงภูมิสถานเดิมของวัดโพธารามไว้ในที่นี้เสียชั้นหนึ่งก่อน เพื่อเป็นพื้นความรู้และเข้าใจได้ต่อไปข้างหน้าว่าเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรง ฯ โปรดให้ปฏิสังขรณ์แต่คราวนี้ได้สร้างทำซ่อมแปลง หรือแต่งแก้สิ่งใดบ้างที่เป็นสิ่งใหม่อันดีงามกว่าแต่ก่อนบ้าง

เรื่องภูมิสถานเดิมของวัดโพธารามแต่ก่อนการปฏิสังขรณ์นี้ มีเนื้อความสำคัญปรากฏเป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีความโดยละเอียดว่า

"ข้อวินิจฉัยเรื่องวัดโพธิ์ออกจะยืดยาวอยู่สักหน่อย ผู้อ่านจะต้องรู้ว่ากำแพงพระนครทั้ง ๒ ฝั่งน้ำ ได้สร้างขึ้นแต่ฝั่งละ ๓ ด้าน ข้างริมน้ำไม่มีกำแพง ฝั่งตะวันตกกำแพงตั้งแต่ป้อมวิไชยประสิทธิ์ ยืนไปตามลำคลองบางกอกใหญ่ จนถึงคลองข้างวัดโมฬีโลก ไปตามแนวหลังวัดอรุณ ไปออกบางกอกน้อยที่หลังวัดอมรินทร์เป็นคูพระนคร แล้วเลี้ยวลงมาตามแนวคลองบางกอกน้อยจนถึงแม่น้ำ ข้างฟากนี้ตั้งแต่ป้อมวิไชยเยนทร์ คือที่สุนันทาลัยมาตามแนวคลองตลาด คลองหลอด จนถึงคลองโรงไหมวังหน้า เพราะเหตุฉะนั้น วัดโพธารามตั้งอยู่หลังวัดลงแม่น้ำ หน้าวัดหันมาทางตะวันออก ป่าช้าอยู่ต่อหน้าวัดยืนไปในที่ดอนเป็นที่ยาวรีเหมือนวัดแจ้ง เมื่อเวลาก่อกำแพง จะก่อออกไปให้หมดเขตป่าช้า เมืองจะกว้างเกินกำลังไป จึงก่อกำแพงตัดเอาป่าช้าออกไปไว้นอกเมืองทั้งวัดแจ้งวัดโพธิ์ วัดแจ้งเดี๋ยวนี้ที่วัดยังคงยาวยืนเข้าไปในสวนเป็นอันมาก ซึ่งเรียกกันว่าปรก แต่ข้างฝ่ายวัดโพธิ์นี้ กลายเป็นบ้านเรือนคนไป เพราะเหตุที่ก่อกำแพงพระนครขึ้นใหม่ ขยายกว้างออกไปตาม

แนวคลองโอ่งอ่างไปออกบางลำภู กำแพงเดิมที่คั่นในระหว่างป่าช้ากับวัดนั้นรื้อเสีย จึงกลายเป็นบ้านคนไป"

ในเขตวงจังหวัดที่เป็นบริเวณวัดโพธารามแต่ครั้งนั้นยังมีพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีความเพิ่มเติมต่อไปว่า

"คือตามแถบหน้าพระอุโบสถ มีคลองขุดฟอนไป มีเกาะเป็น ๒ ชั้น ที่คลองแลเกาะ ๒ ชั้นนี้จะเป็นที่อื่นไม่ได้นอกจากสวนเจ้าเชฐ ซึ่งภายหลังทำคุก ทำหอกลองลงในที่เหล่านั้น คลองชั้นในเห็นจะใกล้ข้างพระอุโบสถ จึงได้ปรากฏว่า เมื่อทรงสร้างวัดพระเชตุพนยกใหญ่ได้ถมดินเสียเป็นหนักหนา ต้องถึงเกณฑ์คนหัวเมืองเข้ามาถมดินในการที่เอาที่วัดข้างตะวันออกกลับเป็นที่เมืองเสียนี้ คงจะได้ใช้ที่ดินข้างใต้ซึ่งเป็นกุฎีวัดอยู่เดี๋ยวนี้แทน วัดแต่ก่อนยาวตามตะวันออกตะวันตกเปลี่ยนเสียให้ยาวตามเหนือตามใต้" ภูมิสถานของวัดโพธารามแต่เดิมก็ดั่งพระบรมราชาธิบายเป็นลำดับมาดั่งนี้

การปฏิสังขรณ์วัดโพธาราม การปฏิสังขรณ์วัดโพธารามกว่าจะเริ่มจัดการปฏิสังขรณ์จริง ๆ ก็เนิ่นอยู่หลายปี เพราะเหตุว่าต้องถมพื้นที่ซึ่งแต่เดิมเป็นคูและคลองพุพรุนอยู่ทั่วไป ดังกล่าวแล้วในภูมิสถานเดิมของวัดโพธาราม การตระเตรียมการถมปรับที่ดิน มีเนื้อความโดยละเอียดในจารึกเรื่องทรงสร้างวัดพระเชตุพนครั้งรัชกาลที่ ๑ ความว่า

"ที่ซึ่งเป็นลุ่มดอน ห้วยคลอง สระบ่อร่องคูนั้น ทรงพระกรุณาให้เอาคนสองหมื่นเศษขนดินมาถมเต็มแล้ว รุ่งขึ้นปีหนึ่งสองปีกลับยุบลุ่มลงไป จึงให้ซื้อมูลดินถม สิ้นพระราชทรัพย์ ๒๐๕ ชั่ง ๑๕ ตำลึง บาท ๓ สลึง จึงให้ปราบที่พูนมูลดินเสมอดีแล้ว ครั้น ณ วัน

พฤหัสบดี เดือน ๑๒ แรม ๑๑ ค่ำ ปีฉลู นักษัตรเบญจศก ให้จัดการปฏิสังขรณ์สร้างพระอุโบสถ"

การปฏิสังขรณ์วัดโพธารามแต่ในสมัยรัชกาลที่ ๑ นั้น สถานที่และสิ่งศิลปกรรมต่าง ๆ ซึ่งทรงพระราชศรัทธาปฏิสังขรณ์แต่คราวนั้นมีเป็นเอนกประการ แต่ทว่าภายหลังในรัชกาลที่ ๓ ได้มีการบูรณะปฏิสังขรณ์ ซ่อมแปลง แต่งแก้ศาสนสถานและสิ่งศิลปกรรมซึ่งได้สร้างมาแต่ในสมัยรัชกาลที่ ๑ เป็นอันมาก การที่จะชี้ให้ชัดและพรรณนาให้เห็นภาพว่าสิ่งใดเป็นสิ่งที่ได้สร้างมาแต่ในรัชกาลที่ ๑ แท้นั้นเป็นสิ่งไม่ง่ายและทำมิได้ทุกสิ่ง ๆ การซึ่งจะเป็นไปได้ในที่นี้ คืออาศัยจดหมายเหตุแต่ครั้งทำการปฏิสังขรณ์แต่ครั้งรัชกาลที่ ๑ และพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นเนื้อหาในการลำดับภาพศาสนสถานและสิ่งศิลปกรรมแห่งสมัยนั้น มีเป็นลำดับต่อไปดังนี้

ในบริเวณพุทธาวาส สิ่งที่ปฏิสังขรณ์คือ "จับการปฏิสังขรณ์สร้างพระอุโบสถ มีกำแพงแก้วกระเบื้องปรุล้อมรอบ พื้นในกำแพงแก้วแลหว่างพระระเบียงชั้นในชั้นนอกก่ออิฐห้าชั้นแล้วดาดปูน" พระอุโบสถวัดพระเชตุพนซึ่งได้ปฏิสังขรณ์แต่ครั้งนี้ ขนาดย่อมกว่าที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันมาก ความที่ว่าพระอุโบสถขนาดเล็กนี้มาปรากฏในจดหมายเหตุเรื่องการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ในรัชกาลที่ ๓ มีความว่า "จึงมีพระราชโองการดำรัสสั่งให้พระยาศรีพิพัฒน์กับพระยาเพชรพิไชย เป็นแม่กองจัดการปฏิสังขรณ์ รื้อพระอุโบสถเก่าขุดคลองรากขยายให้ใหญ่ออกไปถึงแนวเสมาเดิม คลองรากเสาในประธานอยู่ตรงผนังพระอุโบสถเดิม คลองรากเสาเฉลียงรอบนอกอยู่ตรงซุ้มสีมาเดิม"

เขตจังหวัดที่ตั้งพระอุโบสถนี้ "กระทำพระระเบียงล้อมสองชั้น ผนังระเบียงข้างในประดับกระเบื้องปรุ ผนังหลังพระระเบียงเขียนเป็นลายแย่ง มุมพระระเบียงนั้นเป็นจัตุรมุขทุกชั้น มีพระวิหารสี่ทิศ บรรดาหลังคาพระอุโบสถ พระวิหาร พระระเบียงนั้นมุงกระเบื้องสีเขียวเหลืองทั้งสิ้น" วัดพระเชตุพนนี้เป็นวัดที่รู้จักและเลื่องลือกันออกทั่วไปว่า ทำพระระเบียงสวยงามเป็นศิลปลักษณะพิเศษกว่าวัดแห่งอื่น ๆ แต่ที่กล่าวในจดหมายเหตุครั้งปฏิสังขรณ์ในรัชกาลที่ ๑ ว่า กระทำพระระเบียงล้อมสองชั้นนั้นเป็นการกล่าวแต่โดยย่อ แท้จริงแล้วพระระเบียงนี้มิได้ทำล้อมเป็นอย่างสองชั้นแท้ ๆ ความอธิบายเกี่ยวกับพระระเบียงในวัดนี้ มีพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงไว้ให้สามารถนึกเห็นภาพได้อย่างชัดเจนยิ่ง คือ "ที่แท้พระระเบียงวัดพระเชตุพนนี้หาได้เป็นสองชั้นรอบไม่ เพราะเหตุที่ลานพระอุโบสถข้างในเป็นสี่เหลี่ยม ระเบียงจึงต้องเป็นสี่เหลี่ยม มีวิหารทิศกลางย่าน พระระเบียงทั้งสี่ทิศ พระระเบียงที่ว่าเป็นสองชั้น พระระเบียงชั้นนอกฤๅชั้นที่สองนั้น ไม่ได้กั้นหุ้มมุมพระระเบียงชั้นใน ย่อเข้ามาทั้งสองข้างชนพระวิหารทิศ เพราะฉะนั้นเมื่อดูภายนอกกรอบพระระเบียงจึงเห็นเป็นไม้สิบสอง เป็นการช่างอย่างดี ซึ่งข้าพเจ้าพอใจเป็นอันมาก ได้ชมอยู่เป็นนิจ ไม่มีแห่งใดเหมือนเลย"

"ในวงพระระเบียงชั้นในมีพระมหาธาตุสี่ทิศ" คำว่าพระมหาธาตุในที่นี้คือสิ่งก่อสร้างที่เรียกกันในเวลาต่อมาว่า "พระปรางค์" ก่อสร้างอยู่ตรงมุมลานพระอุโบสถมุมละองค์หนึ่ง ยังคงปรากฏมีอยู่มาจนปัจจุบัน

"แลในพระอุโบสถ พระวิหาร พระระเบียงนั้น เชิญพระพุทธปฏิมากร อันหล่อด้วยทองเหลือง ทองสำฤท ชำรุดปรักหักพัง อยู่ ณ เมืองพระพิศนุโลก เมืองสวรรคโลก เมืองศุกโขไทย เมืองลพบุรี เมืองกรุงเก่า วัดศาลาสี่หน้า ใหญ่น้อย ๑๒๔๘ พระองค์ลงมาให้ช่างหล่อต่อพระศอ พระเศียร พระหัตถ พระบาท แปลงพระพักตร์พระองค์ให้งามแล้ว พระพุทธรูปพระประธานวัดศาลาสี่หน้า หน้าตักห้าศอกคืบสี่นิ้ว เชิญมาบุรณะปฏิสังขรณ์เสร็จแล้วประดิษฐานเป็นพระประธานในพระอุโบสถ บรรจุพระบรมธาตุ ถวายพระนามว่าพระพุทธเทวะปฏิมากร แลผนังอุโบสถเขียนเรื่องทศชาติ ทรมานท้าวมหาชมพูแลเทพชุมนุม พระพุทธรูปยืนสูงยี่สิบศอก ทรงพระนามว่า พระโลกนาถศาสดาจารย์ ปรักหักพัง เชิญมาแต่วัดพระศรีสรรเพชญ์กรุงเก่า ปฏิสังขรณ์เสร็จแล้ว เชิญประดิษฐานในพระวิหารทิศตะวันออกมุขหลัง บรรจุพระบรมธาตุด้วย ผนังเขียนพระโยคาวจรพิจารณาอาศภ ๑๐ แลอุปรมาญาณ ๑๐ พระพุทธรูปวัดเขาอิน เมืองสวรรคโลก หล่อด้วยนาก หน้าตักสาม-ศอกคืบ หาพระกรมิได้เชิญลงมาบูรณะปฏิสังขรณ์ด้วยนากเสร็จแล้ว ประดิษฐานไว้เป็นประธานในพระวิหารทิศตะวันออก บรรจุพระบรมธาตุ ถวายพระนามว่าพระเจ้าตรัสในควงไม้พระมหาโพธิ์ มีต้นพระมหาโพธิ์ด้วย แลผนังนั้นเขียนเรื่องมารผะจญ

พระพุทธรูปหน้าตักสี่ศอกห้านิ้ว เชิญมาแต่กรุงเก่าปฏิสังขรณ์เสร็จแล้ว ประดิษฐานไว้ในพระวิหารทิศใต้ ถวายพระนามว่า พระ-

พุทธเจ้าเทศนาพระธรรมจักรพระปัญจวัคคีย์ทั้ง ๕ นั่งฟังพระธรรมเทศนาด้วย แลผนังนั้นเขียนเรื่องเทศนาพระธรรมจักร แลเทศนาดาวดึงษ์

พระพุทธรูปหน้าตักสามศอกคืบสิบนิ้ว เชิญมาแต่ลพบุรี ปฏิสังขรณ์เสร็จแล้วประดิษฐานไว้ในพระวิหารทิศตะวันตก บรรจุพระบรมธาตุ ถวายพระนามว่าพระนาคปรก มีพญานาคแผลงฤทธิ์เลิกพังพาน มีต้นจิกด้วย แลผนังนั้นเขียนเรื่องพระเกษธาตุ

พระพุทธรูปหล่อใหม่สูงแปดศอกคืบห้านิ้ว ประดิษฐานไว้ในพระวิหารทิศเหนือบรรจุพระบรมธาตุ ถวายพระนามว่า พระป่าเลไลย มีช้างถวายคนทีน้ำ มีวานรถวายรวงผึ้ง แลผนังนั้นเขียนไตรภูมิ มีเขาพระสุเมรุ แลเขาสัตตะพันท์ทวีปใหญ่ทั้งสี่ แลเขาพระหิมพานต์ อโนดาต สระแลปัญจมหานที"

"แล้วจัดพระพุทธรูปใส่ในพระระเบียงชั้นในชั้นนอก" พระพุทธรูปที่จัดใส่ในพระระเบียงนี้ คือพระพุทธปฏิมากรอันหล่อด้วยทองเหลือง ทองสำริด ชำรุดปรักหักพัง ซึ่งโปรดให้เชิญมาแต่หัวเมืองต่าง ๆ ทางภาคเหนือดั่งกล่าวข้างต้น

"ตรงพระวิหารทิศตะวันตกออกไป ให้ขุดรากพระเจดีย์ใหญ่กว้างสิบวาลึกห้าศอก ตอกเข็มเอาอิฐหักใส่กะทุ้งให้แน่น แล้วเอาไม้ตะเคียนยาวเก้าวา หน้าศอกจัตุรัสเรียงระดับประกับกันเป็นตะรางสองชั้น แล้วจึงเอาเหล็กดอกเห็ดใหญ่ยาวสองศอกตรึงตลอดไม้แกงแนงทั้งสองชั้น หว่างช่องแกงแนงนั้นเอาอิฐหักทรายถมกระทุ้งให้แน่นดีแล้ว

รุ่งขึ้น ณ วันศุกร์ เดือนสาม ขึ้นสิบค่ำ ปีขาล ฉศก เพลาเช้า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินพร้อมด้วยพระราชวงษานุวงษ์ เสนาพฤฒามาตย์ราชปโรหิตโหราจารย์ มายังที่ลานพระเจดีย์ จึงให้ชักชะลอพระพุทธปฏิมากรศริสรรเพชญ์อันชำรุด รับมาแต่กรุงเก่าเข้าวางบนราก ได้ศุภฤกษ์ประโคมฆ้องกลองแตรสังข์ดุริยางค์ดนตรีปี่พาทย์ เสด็จทรงวางอิฐทองอิฐนากอิฐเงินก่อราก ข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวงระดมกันก่อฐาน กว้างแปดวา ถึงที่บรรจุจึงเชิญพระบรมธาตุแลฉลองพระเขี้ยวแก้วองค์หนึ่ง พระเขี้ยวทององค์หนึ่ง พระเขี้ยวนากองค์หนึ่ง บรรจุในห้องพระมหาเจดีย์ แล้วก่อสืบต่อไปจนสำเร็จ ยกยอดสูงแปดวาสิบสองศอก กระทำพระระเบียงล้อมสามด้าน ผนังนั้นเขียนนิยายรามเกียรติ์ จึงถวายนามพระมหาเจดีย์ศรีสรรเพชญ์ดาญาณ" ตามนามพระพุทธปฏิมากร ซึ่งบรรจุฝังไว้ที่ข้างใน พระมหาเจดีย์องค์นี้เป็นเจดีย์เหลี่ยม ย่อมุมไม้ ๑๒ ถือปูนผิวทั้งองค์ (องค์ที่เห็นในปัจจุบันมาได้รับการประดับกระเบื้องเคลือบสีเขียวเป็นดอกดวงลายแย่ง ต่อเมื่อคราวบูรณะปฏิสังขรณ์ในสมัยรัชกาลที่ ๓)

เกี่ยวกับพระพุทธปฏิมากรศรีสรรเพชญ์อันชำรุดซึ่งรับมาแต่กรุงเก่า นำมาบรรจุไว้ภายในใต้ฐานพระมหาเจดีย์องค์นี้ มีความสำคัญปรากฏในพระราชพงศาวดาร แต่รัชกาลที่ ๑ ความว่า

"พระพุทธปฏิมากรศรีสรรเพชญ์นี้ สมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ทรงสร้างเมื่อปีขาล โทศก จุลศักราช ๘๓๒ ปี เป็นพระพุทธรูปยืนสูง ๘ วา หล่อด้วยทองสัมฤทธิ์ หุ้มทองคำทั้งพระองค์ ประดิษฐานไว้ใน

พระวิหารหลวง วัดพระศรีสรรเพชญ์กรุงเก่า เมื่อกรุงเก่าเสีย พม่าลอกทองคำที่หุ้มพระองค์ไปหมด ภายหลังพระอารามนั้นทิ้งร้าง พระวิหารพังทับ พระพุทธปฏิมากรศรีสรรเพชญ์แตกหักบุบสลายมาก เมื่อทรงสร้างวัดพระเชตุพนโปรดให้เชิญลงมา หมายจะทรงปฏิสังขรณ์ให้เป็นรูปดีดังเก่าอย่างพระโลกนารถ แต่พระศรีสรรเพชญ์ชำรุดมากนัก จะปฏิสังขรณ์ให้คงตามรูปเดิมไม่ได้ จึงทรงพระราชดำริจะเอาทองรวมหลอมหล่อเป็นพระพุทธรูปขึ้นใหม่ ครั้นมีพระราชปุจฉาแก่พระราชาคณะมีสมเด็จพระสังฆราชเป็นประธานพร้อมกันถวายพระพรว่า ที่จะเอาทองอันเป็นพระพุทธรูปอยู่แล้ว กลับหลอมหล่อใหม่เห็นไม่สมควร จึงโปรดให้เชิญเข้าบรรจุไว้ในพระเจดีย์"

การปฏิสังขรณ์วัดโพธารามซึ่งภายหลังโปรดพระราชทานนามว่าวัดพระเชตุพน ฯ นี้นอกเสียแต่รายการดังพรรณนามาเป็นลำดับแต่ข้างต้น ยังมีเสนาสนะต่าง ๆ ที่ได้รับการปฏิสังขรณ์ขึ้นแต่คราวนั้นอีกไม่น้อย ปรากฏรายการในจดหมายเหตุการปฏิสังขรณ์ลำดับไปได้ดังนี้

"นอกพระระเบียงชั้นนอกระหว่างวิหารคดนั้น มีพระเจดีย์ฐานเดียวห้าพระองค์ สี่ทิศยี่สิบพระองค์เข้ากันทั้งพระมหาเจดีย์ (ศรีสรรเพชญ์ดาญาณ) ใหญ่ พระมหาธาตุ เป็นยี่สิบห้าพระองค์ บรรจุพระบรมธาตุสิ้น แลมีพระวิหารคดทั้งสี่ทิศ กำแพงแก้วค้น ประตูซุ้มประดับกระเบื้องเคลือบสองประตู มีรูปสัตว์ประตูละคู่ ทำหอไตรย์มุงกระเบื้องหุ้มดีบุก ฝาแลเสาปิดทองลายรดน้ำ แลตู้ปราสาทใส่คัมภีร์พระปริยัติไตรปิฎก (ใส่ในหอไตรย์) ทำการบุเรียน (ศาลาการเปรียญ

นี้ได้ยินมาว่า เป็นพระอุโบสถเก่าสมัยอยุธยา เมื่อโปรดให้สร้างพระอุโบสถในที่ใหม่ จึงรื้อพระอุโบสถเดิมทำเป็นศาลาการเปรียญ) หอระฆัง พระวิหารน้อยซ้ายขวาสำหรับทายกไว้พระพุทธรูป ขุดสระน้ำ ปลูกพรรณไม้ ทำศาลารายหกห้อง เจ็ดห้อง เก้าห้อง เป็นสิบเจ็ดศาลา เขียนเรื่องพระชาดกห้าร้อยห้าสิบพระชาติ ตั้งตำรายาแลฤาษีดัดตนไว้เป็นทาน ทำกำแพงแก้วล้อมรอบนอก มีประตูซุ้มประดับกระเบื้องถ้วยสี่ประตู มีรูปอสูรประจำประตูละคู่ มีซุ้มประตูประดับกระเบื้องเคลือบเก้าประตู ทั้งประตูกำแพงคั่นสองเป็นสิบเบ็ดประตู มีรูปสัตว์ประตูละคู่ เป็นรูปสัตว์ยี่สิบสองตัว”

บริเวณวัดในสวนที่เป็นเขตสังฆาวาสก็มีการสร้างทำเสนาสนะต่าง ๆ โดยลำดับคือ

“ทำตึกแลกุฎีสงฆ์หลังละสองห้อง สามห้อง สี่ห้อง ห้าห้อง หกห้อง เจ็ดห้อง ฝากระดาน พื้นกระดาน มุงกระเบื้อง เป็นกุฎีร้อยยี่สิบเก้า ทำหอฉัน หอสวดมนต์ ศาลาต้มกรักตากผ้า สระน้ำทำกำแพงล้อมกุฎีอีกวงหนึ่ง แลริมฝั่งน้ำนั้นมีศาลาสามหน้า ต้นสะพานพระสงฆ์สรงน้ำ ทำเว็จกุฎีสี่หลัง”

วัดสระเกศ

วัดสระเกศ เป็นวัดโบราณได้ยินว่ามีมาก่อนแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา เดิมมีชื่ออยู่แล้วว่า วัดสะแก ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระ-พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงประดิษฐานกรุงเทพมหานครเป็นราชธานีแล้ว

ทรงพระกรุณาโปรดให้สถาปนาวัดสะแกขึ้นใหม่ทั้งวัด แล้วพระราชทานนามเปลี่ยนใหม่ว่า วัดสระเกศ

มูลเหตุ ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้สถาปนาวัดสะแกแต่สมัยนั้น ได้ยินเล่ากันมาว่า เมื่อสมัยปลายแผ่นดินพระเจ้ากรุงธนบุรี พอเวลาที่เกิดการจลาจลขึ้นในเมืองธนบุรีนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จดำรงพระยศ เป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก เสด็จยกกองทัพไปทำการสงครามที่กรุงกัมพูชา เมื่อได้ทรงทราบว่าเกิดการจลาจลขึ้นในเมืองธนบุรี จึงเสด็จยกกองทัพกลับมา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จเข้าโขลนทวารและประทับสรงมุรธาภิเษกที่วัดสะแกเมื่อวันเสาร์เดือน ๕ แรม ๙ ค่ำ ปีขาล จัตวาศก จ.ศ. ๑๑๔๔ (พ.ศ. ๒๓๒๕) เสด็จประทับแรมอยู่ ณ ที่นี้เป็นเวลา ๓ วัน จึงเสด็จจากพลับพลาวัดสะแก โดยกระบวนสถลมารคไปประทับ ณ หน้าวัดโพธาราม เสด็จลงเรือพระที่นั่งข้ามไปยังพระราชวังกรุงธนบุรี ทรงระงับดับยุคเข็ญในพระนครเรียบร้อยแล้ว เหล่าเสนาอำมาตย์ผู้ใหญ่ทั้งปวงเชิญเสด็จขึ้นผ่านพิภพปราบดาภิเศก ประดิษฐานพระบรมราชจักรีวงศ์ดำรงรัฐสีมา เป็นใหญ่ในประเทศสยามสืบมา

เมื่อเวลาที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงย้ายพระนครมาสร้างกรุงรัตนโกสินทร์ข้างฝั่งตะวันออกนั้น คงจะได้ทรงระลึกถึงภูมิสถานอันเป็นมงคลยิ่งเมื่อคราวเสด็จเข้าโขลนทวาร และประทับสรงมุรธาภิเษกก่อนที่จะเสด็จเข้าไป ณ กรุงธนบุรี จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดให้สถาปนาวัดสะแกขึ้นแต่เมื่อคราวสร้างพระนครด้วย

การสถาปนาวัดสะแก เริ่มลงมือทำเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๒๖ พร้อม ๆ กับการสร้างพระนคร มีจดหมายเหตุการสร้างวัดแต่แรกปรากฏในพระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ ๑ ว่า

"และขุดคลองใหญ่เหนือวัดสะแกอีกคลองหนึ่ง พระราชทานนามว่า คลองมหานาค เป็นที่สำหรับประชาชนชาวพระนคร จะได้ลงเรือไปประชุมเล่นเพลงและสักวาในเทศกาลฤดูน้ำ เหมือนอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยาเก่า และวัดสะแกนั้น เมื่อขุดคลองมหานาคแล้วพระราชทานนามเปลี่ยนใหม่ว่าวัดสระเกศ และขอแรงเขมรที่เข้ามาขุดคลองให้ช่วยขุดรากทำพระอุโบสถใหม่ด้วย"

ในครั้งนั้นโปรดให้สถาปนาวัดสะแกเป็นพระอารามหลวง ทรงสร้างเสนาสนะกุฏิสงฆ์เป็นเครื่องไม้และพระอุโบสถ มีพระระเบียงรอบอย่างวัดพระเชตุพน การสร้างวัดสระเกศสำเร็จลงเมื่อปีใดไม่ปรากฏหลักฐาน ได้พบแต่จดหมายเหตุเกี่ยวกับการฉลองวัดสระเกศคราวหนึ่ง จะเป็นคราวสร้างวัดสำเร็จหรือเนื่องด้วยเหตุอื่นไม่อาจทราบได้ มีความว่า

"ถึงปีระกาตรีศก จ.ศ. ๑๑๖๓ (พ.ศ. ๒๓๔๔) โปรดให้แต่งคลองมหานาค ตอนริมวัดสระเกศ และคลองเดิมข้างหน้าวัดให้กว้างขวาง และทำเป็นเกาะหลายเกาะ สำหรับเป็นที่ชาวพระนครชุมนุมเรือเล่นนักขัตฤกษ์ในฤดูน้ำ เมื่อเสร็จการในเดือน ๑๒ ปีนั้น โปรดให้มีมหกรรมฉลองวัดสระเกศ พระราชทานเงินหลวงให้พระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในเลี้ยงพระทั้งวัด"

งานมหกรรมฉลองวัดสระเกศคราวนี้มีความพิสดารปรากฏในหนังสือพระราชวิจารณ์จดหมายเหตุกรมหลวงนรินทร์ ฯ ว่า

"ณ เดือน ๑๒ ฉลองวัดสระเกศ มีพระโองการรับสั่งให้ข้างหน้าข้างใน ตั้งเลี้ยงพระให้สิ้นทั้งวัด ประทานเงินหลวง ตั้งต้นกัลปพฤกษ์ โปรยทาน การมหรสพสมโภชเสร็จ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอหลานเธอแต่งเรือประพาศคู่เคียง ประสานเสียงดอกสร้อย สักวาดุริยางค์จำเรียงถวายลำร้องรับกับเสียงดอกไม้น้ำ ระทา โบ้งบึ๊บ ไฟพะเนียงพุ่ม พลุ กรวด เสียงสนั่นคลื้นแผ้วพื้นเมฆา จันทราทรงกลด หยุดยั้งรถ โมทนาทานเจ้าหล้าเหลือแหล่ พึ่งแผ่พระบารมี สมโภชครบสัตตวาร เสร็จการฉลองวัด"

ศาสนสถานซึ่งเป็นฝีมือช่างครั้งรัชกาลที่ ๑ ที่ยังอยู่มาจนทุกวันนี้ คือพระอุโบสถ และพระระเบียง สิ่งที่เป็นเสนาสนะอื่น ได้ถูกซ่อมแปลงไปต่าง ๆ เมื่อสมัยรัชกาลที่ ๓ ทรงปฏิสังขรณ์

พระอุโบสถวัดสระเกศ ทำทรวดทรงเป็นทรงโรงอย่างโบราณหลังคาทำชั้นลด ๓ ชั้น หน้าหลังเหมือนกัน หน้าบันจำหลักรูปภาพพระนารายณ์ทรงครุฑ พื้นหน้าบันจำหลักลวดลายกระหนกก้านขดปลายเทพนม ซุ้มประตูและหน้าต่างทำเป็นซุ้มบันแถลง ฝีมืองามประณีตกว่าที่ใด ๆ ฝาผนังข้างใน พระอุโบสถเดิมเขียนภาพเรื่องทศชาติ ประจำห้องผนังระหว่างหน้าต่าง เหนือช่องหน้าต่างเขียนเทพยชุมนุม ฝาผนังหุ้มกลองด้านหลังพระประธาน เขียนไตรภูมิ และด้านตรงหน้าพระประธาน เขียน มารวิชัย

พระระเบียง ทำทรวดทรงคล้ายกับวัดมหาธาตุ มีซุ้มประตูออกตรงย่านกลาง แต่ละด้าน ๆ ละ ๑ ประตู ซุ้มประตูทำเป็นจัตุรมุข

หน้าบันจำหลักลวดลายในพื้นเป็นกระหนกก้านขดและในศูนย์ไส้จำหลักเป็นรูปภาพเทพนม ฝีมือช่างรุ่นเดียวกับพวกที่ทำจำหลักลวดลายหน้าบันซุ้มจัตุรมุขพระระเบียงวัดพระแก้ว ด้านในพระระเบียงก่อฐานพระชุกชี เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปโบราณต่างสมัย คล้ายกันกับในพระระเบียงที่วัดพระเชตุพน

พระพุทธรูปซึ่งประดิษฐานในห้องพระระเบียงที่วัดสระเกศนี้สันนิษฐานว่า คงจะเป็นพระพุทธรูปที่โปรดให้เชิญมาแต่หัวเมืองต่าง ๆ เมื่อคราวที่ทรงปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ครั้งนั้นมีพระพุทธรูปขนาดต่าง ๆ กัน ที่โปรดให้คัดไว้และได้ประดิษฐานในพระระเบียงวัดพระเชตุพนเป็นพระที่ได้ขนาดใหญ่และงามมาก ส่วนขนาดเล็กและไม่สู้งามในสายตาและความนิยมในสมัยนั้น ก็คงจะได้นำมาประดิษฐานไว้ ณ พระระเบียงวัดนี้บ้าง การสันนิษฐานเช่นนี้ก็โดยเหตุที่ได้พิจารณาดูพระพุทธรูปซึ่งมีอยู่ในพระระเบียงนี้ทั้งหมด จะเห็นได้ว่า มีพระพุทธรูปต่างยุคต่างสมัยรวมอยู่ในที่แห่งเดียว ย่อมจะคิดเห็นว่าพระพุทธรูปทั้งปวงนี้สร้างขึ้นในคราวเดียวกันไม่ได้ เป็นการพ้นวิสัยที่จะทำพระพุทธรูปต่างแบบต่างสมัยแล้วนำมารวมตั้งอยู่ในที่เดียวกันเช่นนี้ การทั้งนี้น่าที่จะเป็นการรวบรวมพระพุทธรูปที่มีอยู่แล้วนำมาประดิษฐานจะเป็นการสมควรกว่า และก็การให้เชิญพระพุทธรูปลงมาแต่หัวเมืองเป็นจำนวนมาก ๆ เพื่อประดิษฐานไว้ตามพระระเบียงในพระอารามหลวงนี้ ได้ยินว่ามีเพียง ๒ คราวเท่านั้น คือเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๑ ทรงปฏิสังขรณ์วัดโพธารามหรือมีนามภายหลังว่าวัดพระเชตุพน ฯ ครั้ง ๑ กับเมื่อสมัยรัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนาวัดเบญจมบพิตรอีกคราวหนึ่ง พระพุทธรูป

ต่าง ๆ สมัยซึ่งประดิษฐานอยู่ในพระระเบียงวัดสระเกศ จึงควรเป็นพระพุทธรูปที่เชิญลงมาแต่หัวเมืองต่าง ๆ ในสมัยที่พระบาทสมเด็จพระ-พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้ปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ฯ และเหลือจากที่คัดเลือกไว้ตั้งในวัดนั้น จึงนำมาใส่ในพระระเบียงวัดสระเกศ

อนึ่ง คติในการสร้างพระระเบียงล้อมพระอุโบสถและประดิษ-ฐานพระพุทธรูปรายไปในห้องพระระเบียงนี้ เป็นคติที่เกิดมีมาก่อนในสมัยกรุงศรีอยุธยา การที่มาทำวัดและมีพระระเบียงเช่นกล่าว มีในวัดรุ่นนี้เช่นวัดพระเชตุพน วัดมหาธาตุ วัดสระเกศ วัดราชบูรณะ และวัดดุสิตาราม ย่อมแสดงให้เห็นว่า เป็นการสืบทอดคตินิยมและแบบอย่างพุทธศิลปสมัยอยุธยามาสร้างทำโดยแท้

ในวัดสระเกศ ยังมีสถานที่สำคัญเกี่ยวกับพระบาทสมเด็จพระ-พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกอีกแห่งหนึ่งควรกล่าวถึง คือสถานที่ซึ่งเสด็จสรงมุรธาภิเษกก่อนที่จะเสด็จเข้าไปยังกรุงธนบุรี สถานที่แห่งนี้เมื่อสร้างวัดในรัชกาลที่ ๑ ได้ยินว่า โปรดให้ขุดทำเป็นสระแล้วสร้างหอไตรลงในสระเป็นที่หมายไว้ ต่อมาภายหลังบริเวณหอไตรเดิมถมสระสร้างเป็นศาลาการเปรียญทับไว้ หอไตรยกขึ้นมาสร้างบนบกในที่ใกล้เคียงกัน ความข้อนี้เขียนฝากไว้เพื่อภายหน้าถ้าเผื่อเกิดมีผู้เล็งเห็นความสำคัญของภูมิสถานทางประวัติศาสตร์ และจักเพื่อเทิดทูนพระเกียรติคุณพระบาทสมเด็จพระมหากษัตราธิราชผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐยิ่ง ถ้าจะรื้อฟื้นขึ้นสถาปนาเป็นพระบรมราชานุสรณ์จะได้คิดเห็นให้ถูกที่ถูกตำแหน่ง

เกี่ยวกับวัดสระเกศนี้ ยังได้ยินเป็นเรื่องเกล็ดเล่ากันสืบมาว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดให้สร้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธมหามณีรัตนปฏิมากรนั้น ทรง

พระราชดำริว่าระฆังที่วัดสะแกเสียงไพเราะไม่มีระฆังอื่นเสมอ สมควรเอามาไว้ในวัดสำคัญสำหรับพระนคร จึงโปรดให้เอาระฆังที่วัดสะแกมาแขวนไว้ที่หอระฆัง วัดพระศรีรัตนศาสดาราม สำหรับตีย่ำเช้า—เย็นยังปรากฏอยู่จนทุกวันนี้

วัดระฆังโฆษิตาราม

วัดระฆังโฆษิตาราม เดิมชื่อวัดบางหว้าใหญ่ เป็นวัดเก่ามีมาก่อนสถาปนากรุงเทพมหานคร เหตุที่มาเปลี่ยนชื่อว่าวัดระฆัง ได้ยินเล่ากันว่า เมื่อต้นรัชกาลที่ ๑ มีผู้ขุดได้ระฆังโบราณในบริเวณวัดนี้ แล้วนำขึ้นทูลเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก นัยว่าโปรดว่าเสียงระฆังลูกนั้นไพเราะ พระราชทานให้แขวนไว้ ณ หอระฆังในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วทรงสร้างระฆังขึ้นใหม่ ๕ ลูกพระราชทานนำมาแขวนไว้ที่วัดระฆัง และจะโดยเหตุดังเล่ากันสืบมานี้กระมัง วัดบางหว้าใหญ่จึงมีชื่อเรียกใหม่ว่า วัดระฆัง

วัดระฆังเป็นวัดที่ได้รับการปฏิสังขรณ์ใหม่ทั่วทั้งพระอารามเมื่อสมัยรัชกาลที่ ๒ สมเด็จกรมพระยาเทพสุดาวดี ซึ่งทรงเป็นสมเด็จพระพี่นางพระองค์ใหญ่ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงเป็นพระธุระการปฏิสังขรณ์ทั่วพระอาราม

สิ่งก่อสร้างซึ่งเป็นถาวรวัตถุในวัดระฆังเมื่อครั้งรัชกาลที่ ๑ ต่อมาได้ถูกซ่อมแปลงเปลี่ยนไปมาก ลางแห่งก็ไม่คงสภาพเดิม เท่าที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันนี้ มีที่ควรกล่าวถึง ๒ สิ่งด้วยกัน คือ

พระพุทธปรางค์ พระพุทธปรางค์องค์นี้ เป็นปรางค์ก่ออิฐถือปูน ทำทรวดทรงและแบบอย่างเป็นปรางค์โดด ไม่มีมุขด้านหน้า หรือต่อ

กับพระวิหาร พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้สร้างขึ้นเป็นของหลวงพระราชทาน มีปรากฏในหมายรับสั่งว่า ก่อฤกษ์เมื่อวันอาทิตย์ เดือน ๘ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีฉลู พ.ศ. ๒๓๓๑ พระพุทธปรางค์ที่วัดระฆังนี้ เป็นแบบอย่างของสถาปัตยกรรมด้านพุทธศิลปสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ที่มีทรวดทรงงามเป็นเอก ไม่มีพระปรางค์องค์ใดในยุคนั้นเทียบได้

หอพระไตรปิฎก หอพระไตรปิฎกในวัดระฆังนี้ ได้ยินท่านผู้ใหญ่แต่ก่อนเล่าว่า แต่เดิมเป็นพระตำหนักของพระบาทสมเด็จพระ-พุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อครั้งยังรับราชการอยู่ในกรุงธนบุรี ภายหลังโปรดให้รื้อพระตำหนักเดิมและหอนั่งมาทำเป็นหอพระไตรปิฎก ถวายวัดระฆัง หอพระไตรปิฎกนี้ทำเป็นหมู่เรือนฝากระดานลูกฟักปกล เรียงกัน ๓ หลัง หลังคามุงกระเบื้องรางมีกระจังเชิงชาย ข้างใต้ไขลาปีกนกทำทวยรูปพญานาค แปลกกว่าหอไตรที่อื่น หน้าบันกรุจั่วแบบลูกฟักปกลติดปั้นลมแทนเครื่องช่อฟ้าใบระกา หน้าต่างมีทำหย่องเป็นลูกกรงกลึงติดกำพองทำเป็นพนัก ลักษณะคล้ายกันกับพนักพระบัญชรในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ฝาผนังข้างในหอพระไตรปิฎก มีเขียนรูปภาพจิตรกรรม ฝีมือพระอาจารย์นาค ศิลปินเอกในสมัยนั้น

วัดดุสิดาราม เป็นวัดโบราณมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยายังเป็นราชธานี เดิมชื่อวัดเสาประโคน เมื่อรัชกาลที่ ๑ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทรเทพ พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้สถาปนาทั่วพระอารามนี้

สิ่งที่ทรงปฏิสังขรณ์ในสมัยนั้น ที่มีเหลืออยู่มาทุกวันนี้คือ พระอุโบสถ และรูปภาพจิตรกรรมภายในพระอุโบสถ

พระอุโบสถ ทำทรวดทรงเป็นอย่างทรงโรง ทำหลังคาลด ๒ ชั้นหน้าและหลัง มีพะเพิงคลุมเฉลียงด้านหน้าและด้านหลังพระอุโบสถ หน้าบันจำหลักไม้ทำเป็นรูปพระนารายณ์ทรงครุฑในพื้นจำหลักลวดลายกระหนกก้านขดปรายเทพนม ซุ้มประตูและหน้าต่างทำเป็นซุ้มทรงบันแถลง ชายคาติดคันทวยแบบเก่า รูปทรงพระอุโบสถวัดดุสิตนี้ควรกำหนดเป็นแบบอย่างของโรงพระอุโบสถสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์แบบบริสุทธิ์ได้แบบหนึ่ง

วัดชนะสงคราม วัดชนะสงคราม เป็นพระอารามที่สมเด็จกรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท สถาปนาขึ้นทั้งวัด โรงพระอุโบสถของวัดนี้ทำตามคติเก่า หน้าบันจำหลักไม้งามเป็นเอก ช่อฟ้าทำรวยระกาแบบมอญ เสนาสนะกุฎีทำเป็นเครื่องไม้ฝากระดาน ถาวรวัตถุชิ้นเอกของวัดชนะสงครามคือพระเจดีย์ย่อมุมไม้สิบสองคู่หนึ่ง อยู่ทางด้านหน้าพระอุโบสถเป็นพระเจดีย์ที่มีทรวดทรงและส่วนสัด ประกอบการฝีมืองามเป็นเอกไม่มีที่อื่นเทียบพระเจดีย์คู่นี้ได้

วัดราชบูรณะ เป็นวัดเก่าครั้งกรุงศรีอยุธยา เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ ทรงปฏิสังขรณ์ในรัชกาลที่ ๑ ได้ยินว่า พระอุโบสถทำทรงโรงกลายแบบที่นิยมในรัชกาลที่ ๑ หลังคาลด ๒ ชั้น มุงกระเบื้องดินเผา ข้างในพระอุโบสถมีเขียนรูปภาพจิตรกรรม ด้วยฝีมือช่างเขียนเอกหลายคนในเวลานั้น รอบพระอุโบสถทำพระระเบียงล้อม ๔ ด้าน เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปประจำทุกห้อง คล้ายกันกับที่วัดสระเกศ สิ่งก่อสร้างเหล่านี้ ได้ถูกระเบิดทำลายลงจนหมดสิ้นเมื่อมีการโจมตีทางอากาศโดยเครื่องบินในระหว่างสงครามมหาเอเซียบูรพา

เทวสถานโบสถ์พราหมณ์

ในโคลงสรรเสริญพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีพรรณนาถึงเทวสถาน สำนักของพวกพราหมณ์ว่า

"๑ เทวสถานที่ซุ้ม ศิวลึงค์ ก็มี
หอพิฆเนศวรสร้าง ปสิทธิไว้
ปราการประกิดขึง ขันขอบ รอบแฮ
สดมภ์ชิงช้าให้ ทวิชตั้ง แขวนขดาน ฯ"

เทวสถาน เป็นที่ประดิษฐานเทวรูปในลัทธิพราหมณ์ และเป็นสำนักพราหมณ์ ผู้ปฏิบัติพิธีกรรมตามธรรมเนียมไสย์ และประกอบการพระราชพิธีถวายพระมหากษัตริย์ตามโบราณราชประเพณี ได้ถูกกำหนดให้สร้างขึ้นในย่านกลางพระนคร อันเป็นที่มีบริเวณกว้างขวางเพื่อเป็นที่สะดวกแก่คนมาประชุมกันเมื่อมีพิธีกรรมต่าง ๆ เช่น พิธีโล้ชิงช้า เป็นต้น

เทวสถานที่สร้างมาแต่ครั้งรัชกาลที่ ๑ เป็นอย่างโรงพิธี ทำด้วยเครื่องก่ออิฐ หลังคามุงกระเบื้องดินเผา มีจั่นหับ ต่อออกมาทางด้านหน้า เช่นแบบโรงพระอุโบสถเชลยศักดิ์ทั่วไป หลังคาไม่ติดช่อฟ้าใบระกาและหางหงส์ คงได้ทำปั้นปูนเป็นลวดบัวปิดหัวกระเบื้องเท่านั้น เทวสถานนี้ทำเรียงกัน ๓ หลัง ตามลำดับข้างเหนือลงมา บริเวณเทวสถานเดิมนัยว่าทำกำแพงก่อล้อมรอบทุกด้าน ปัจจุบันลางส่วนรื้อทำเป็นตึกแถวอย่างที่เห็นอยู่

ด้านหน้าเทวสถานออกมาเป็นลานกว้าง มีทำเสาชิงช้าสำหรับโล้ในพิธีตรียัมปวายและตรีปวาย เสาชิงช้านี้นัยว่า เดิมมิได้อยู่ในที่

ปัจจุบัน แต่อยู่ล้ำขึ้นไปทางด้านเหนือ ในบริเวณที่เป็นสนามกีฬาของเทศบาลทุกวันนี้ แล้วภายหลังได้ยินว่าในรัชกาลที่ ๓ โปรดให้ย้ายมาตั้งลงตรงที่อยู่ในปัจจุบัน และเสริมเสาให้สูงขึ้น ตกแต่งปลายเสาด้วยลวดลายกระจังและหูช้างจำหลักไม้ให้สวยงาม หัวเม็ดเสาตะเกียบขนาบเสาชิงช้าทั้งคู่นั้น ของเดิมทำหลั่นเป็นเหลี่ยมลูกแก้ว และส่วนฐานมาก่อปูนในสมัยรัชกาลที่ ๕

ศาลเทพารักษ์หลักเมือง

ประเพณีโบราณเกี่ยวกับการปลูกบ้านสร้างเมือง ย่อมจะต้องทำพิธีอย่างหนึ่ง เพื่อให้เป็นสิริมงคลแก่บ้านเมืองที่ปลูกสร้างขึ้นที่นั้น ๆ การพิธีที่จะต้องทำนั้นคือ การยกเสาหลักเมืองขึ้นในที่อันเป็นชัยภูมิสำคัญให้เป็นมิ่งขวัญแก่พศกนิกรสำหรับยึดถือเป็นหลักชัยทางจิตใจว่าบ้านเมืองที่สร้างขึ้นนั้น มีรากฐานฝังไว้อย่างแน่นอนแล้ว การสร้างเมืองแต่โบราณย่อมเป็นที่อาศัยแห่งมิ่งขวัญและจิตใจของประชาชนรวมอยู่ด้วย เพราะประชาชนเป็นส่วนหนึ่งของบ้านเมือง ถ้าประชาชนมีจิตใจมั่นคงเชื่อในหลักบ้านหลักเมืองที่ได้สร้างขึ้น ก็เป็นการผดุงกำลังน้ำใจให้มั่นคงในการดำรงชีพ และโดยอานุภาพของหลักเมือง จะเป็นประดุจหลักชัยให้ประชาชนผู้รวมกันอยู่ในบ้านเมืองนั้น ๆ อยู่เย็นเป็นสุขรุ่งเรืองสถาพร

หลักเมืองของกรุงรัตนโกสินทร์ "ได้ตั้งพิธียกเสาหลักเมืองเมื่อ ณ วันอาทิตย์ เดือนหก ขึ้น ๑๑ ค่ำ ฤกษ์เวลาย่ำรุ่ง ๕๔ นาที (ตรงกับวันที่ ๒๑ เมษายน พ.ศ. ๒๓๒๕)"

เสาหลักเมือง ทำด้วยไม้ชัยพฤกษ์ สูงประมาณ ๑๐๘ นิ้ว ลำเสาทรงกลมผ่าศูนย์กลางประมาณ ๒๙ ๑/๒ นิ้ว ปลายเสาทำเป็นรูปหัวเม็ดทรงมัณฑ์

เมื่อยกเสาหลักเมืองนั้นได้สร้างศาลก่อล้อมมีหลังคาคลุมรักษาเสาหลักเมืองด้วย รูปร่างและทรวดทรงของศาลหลักเมือง แต่เมื่อครั้งรัชกาลที่ ๑ มีกล่าวถึงในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์เมื่อสมัยรัชกาลที่ ๔ ว่า

"และที่ศาลเจ้าหลักเมือง ศาลเจ้าพระกาฬและศาลพระเสื้อเมืองพระทรงเมือง และศาลเจ้าเจตคุปต์นั้น เดิมเป็นแต่หลังคาตัวไม้มุงกระเบื้อง"

พอในรัชกาลที่ ๔ "ทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้ช่างก่อรอบมียอดปรางค์อย่างศาลพระกาฬที่กรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยาทั้ง ๔ ศาล"

ที่อยู่อาศัยของสามัญชน

ที่อยู่อาศัยของสามัญชนในสมัยรัชกาลที่ ๑ ในปัจจุบันที่ยังพอจะมีเหลืออยู่บ้างไม่สู้มากนัก แต่นัยว่าเมื่อครั้งนั้นที่อยู่อาศัยของสามัญชนคงจะได้สร้างทำกันเป็นหลายแบบและมีต่าง ๆ ชนิดอยู่ด้วยกัน ทั้งนี้แม้ว่าประจักษ์พยานทางวัตถุจะไม่มีเหลือมาให้เห็นได้ทั้งหมด แต่ก็อาจจะนึกเห็นได้จากพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เรื่องอิเหนา ที่ทรงพรรณนาภูมิสถานราชธานีกุเรปั่น โดยเทียบเคียงภูมิสถานกรุงรัตนโกสินทร์ แต่ละสิ่ง ๆ ซึ่งถึงแม้จะทรงนิพนธ์เรื่องนี้ขึ้นภายหลังรัชกาลที่ ๑ เพียงเวลาไม่สู้นาน ภูมิสถาน เหย้าเรือน

ต่าง ๆ ที่ทรงพรรณนาก็คงจะมิได้ผิดเพี้ยนไปแต่เพียงไร โดยเฉพาะที่ทรงนิพนธ์เกี่ยวกับเหย้าเรือนที่อาศัยของสามัญชน มีโดยลำดับว่า

๏ ท่ามกลางทางท้องสถลมาศ ลำดับดาดอิฐแผ่นแน่นหนา
บ้านช่องสองข้างมรรคา ล้วนเคหาหน้าถังนั่งร้าน
เหล่าพวกกรมท่าเจ้าภาษี มั่งมีสมบัติพัสถาน
เรือนริมรักษาฝากระดาน ตึกกว้านบ้านขุนนางนองเนือง

นอกเสียจากเหย้าเรือน ซึ่งราษฎรหรือสามัญชนได้ปลูกสร้างอยู่บนบกแล้ว คนไทยในเวลานั้นยังนิยมทำเรือนอยู่บนแพจอดเทียบรายไปตามฝั่งแม่น้ำและลำคลองอีกด้วย ในพระราชนิพนธ์เรื่องเดียวกันนี้มีที่ทรงพรรณนาเกี่ยวกับความนิยมในการอยู่เรือนแพว่า

"นาวาค้าขายพายขึ้นล่อง ตามแม่น้ำลำคลองแน่นเนื่อง
แพจอดตลอดท่าน่าเมือง นองเนืองเป็นขนัดในนที
ข้าวของต่างต่างเอาวางขาย แพรม้วนมากมายหลายสี
ยกทองล่องจวนเจ็ดตะคลี พลอยมณีเพชรนิลจินดา"

ที่อยู่อาศัยของสามัญชน ดังที่มีในพระราชนิพนธ์เท่าที่คัดมานี้กับหลักฐานในด้านเอกสารอื่น ๆ และประจักษ์พยานทางวัตถุ ซึ่งจะได้นำมาประกอบร่วมเข้าด้วยกัน ในการพรรณนาว่าด้วยที่อยู่อาศัยของสามัญชนต่อไปโดยลำดับ เป็นสิ่งช่วยทำให้อาจจำแนกประเภทที่อยู่อาศัยของสามัญชนออกได้ดังนี้

๑. เหย้าเรือนที่อาศัย ที่อยู่อาศัยของสามัญชนทั่วไปในเวลานั้น มีทำเรือนที่อยู่ด้วยเครื่องไม้จำพวกหนึ่ง กับทำเป็นตึกก่ออีกพวก

หนึ่ง เรือนทั้ง ๒ พวกนี้มีรูปทรงและแบบอย่างต่าง ๆ กันออกไป ตามหลักการปลูกสร้างและความนิยมกันแต่ในเวลานั้น มีต่อไปนี้

๑.๑. เรือนเครื่องไม้ สามัญชนส่วนมากทั้งที่อาศัยอยู่ภายในพระนครและตามที่ชนบท นิยมปลูกสร้างเหย้าเรือนเป็นที่อาศัยด้วยเครื่องไม้ คนที่มีฐานะมั่งคั่งโภคทรัพย์ มักสร้างเรือนด้วยไม้จริงซึ่งเป็นวัตถุถาวรคงทน เรือนจำพวกนี้เรียกกันตามปากชาวบ้านว่า เรือนฝากระดาน หรือนัยหนึ่งมีชื่อตามภาษาช่างทำเรือนว่า เรือนเครื่องสับ ส่วนคนที่มีฐานะไม่สู้ดีก็ปลูกเรือนด้วยทัพสัมภาระจำพวกกำมะลอ มีพื้นฟาก ฝาขัดแตะ และหลังคามุงแฝก มุงจาก มีอยู่ทั่วไป เรือนจำพวกนี้เรียกว่า เรือนเครื่องผูก

เรือนเครื่องสับ หรือเรือนซึ่งปลูกสร้างด้วยไม้จริงทั้งหลัง แต่ครั้งรัชกาลที่ ๑ นี้ เท่าที่ยังมีเหลืออยู่มาจนถึงเวลาปัจจุบันคือ เรือนไทยหมู่หนึ่งซึ่งเคยเป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อยังดำรงพระยศเป็นสมเด็จเจ้าพระยามหากษัตริย์ศึก แต่สมัยกรุงธนบุรี พระราชนิเวศเดิม ซึ่งมีเรือนไม้ฝากระดานปลูกร่วมกันขึ้นเป็นหมู่นี้ ภายหลังที่เสด็จขึ้นเถลิงถวัลย์ราชสมบัติแล้ว โปรด ฯ ให้รื้อเอาไปถวายวัดระฆัง และปลูกทำขึ้นเป็นหอไตรอยู่ต่อมาจนทุกวันนี้ เรือนแต่ละหลังที่ได้แปลงเป็นหอไตร ก็ดูจะเปลี่ยนไปแต่จำเพาะหน้าที่และการตกแต่งภายในให้สวยงาม และมีบรรยากาศให้สมกับเป็นศาสนสถานเท่านั้น แต่ในส่วนแบบอย่างและทรวดทรงส่วนใหญ่ของตัวเรือน ยังคงรูปลักษณะให้แลเห็นแบบอย่างของเหย้าเรือน ชนิดที่เรียกว่าเรือนฝากระดาน อันเป็นที่อยู่อาศัยของขุนนาง หรือคหบดี ในสมัยกรุงธนบุรีและสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ได้เป็นอย่างดี

หอไตรที่เคยเป็นพระนิเวศเดิม ของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เป็นเรือนฝากระดานอย่างที่เรียกกันแต่ก่อนว่า "ฝากระดานหลังเจียด ช่องลูกฟัก" ปลูกเรียงกัน ๓ หลังแฝด หลังคามุงกระเบื้องดินเผา จั่วกรุไม้เป็นลูกฟักหน้าพรหม เนื่องด้วยไม่ทำกันสาดรอบจึงติดคันทวยจำหลักเป็นรูปนาครับเชิงกลอนรอบตัวเรือนแต่ละหลัง เรือนหลังข้างเหนือ ทำกั้นฝาแต่ ๓ ด้าน ข้างในเรือนเปิดเป็นโถง ทำพนักลูกกรงกลึงกั้นไว้แต่เพียงเตี้ย ๆ เรือนหลังนี้นัยว่าเป็นหอนั่งมาแต่เดิม เรือนหลังกลาง ลดพื้นต่ำกว่าหลังข้างเหนือ มีทำประตูออกทางด้านหน้า นัยว่าเดิมคงจะมีเฉลียงแล่นผ่านตลอดด้านสกัดของเรือนทั้ง ๓ หลังนี้ และเลยเฉลียงออกมา คงจะมีเรือนเป็นหลังขวางต่างว่าเป็นหอหน้า เทียบที่ท้องพระโรงซึ่งได้ทำตามวังเจ้านายที่มีกรม แต่เมื่อรื้อเรือนหมู่นี้มาทำเป็นหอไตร คงยกเรือนที่เป็นหอหน้านี้เสียไม่ได้เอามาปลูกร่วมเข้าไว้ในที่นี้ เรือนหลังกลางที่ว่าค้างไว้ได้ฟังมาว่า เรือนหลังนี้เป็นหอกลาง ส่วนเรือนหลังข้างทิศใต้ มีทำกั้นฝาข้างใน ทำประตูออกหอกลางช่อง ๑ เรือนหลังข้างใต้ นัยว่าเป็นหอนอน ทำยกพื้นสูงขึ้นกว่าหอกลาง เรือนหลังข้างเหนือและข้างใต้ทำช่องหน้าต่างงามเป็นพิเศษ กล่าวคือ ทำพนักหย่องเป็นลูกกรงกลึง รับไม้กำพอง เว้นเป็นช่องโดมอย่างงาม แบบอย่างของพนักหย่องที่นี่ได้ไปปรากฏทำเป็นหย่องประจำช่องพระบัญชร พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทอีกแห่งหนึ่ง อนึ่งชายกระเบื้องเชิงกลอนที่หอไตรมีติดหางกระเบื้อง ทำด้วยดินเผาเป็นรูปกระจังปั้นเป็นรูปภาพเทพนม ประดับเป็นระยะ ๆ ชายกระเบื้องติดหลังคาหอไตรนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงบันทึกไว้ในที่แห่งหนึ่งว่า "ชายคา (หอไตร) มี

กระเบื้องกระจังเทพนมอย่างกรุงเก่า ถ้าผู้ใดไม่เคยเห็นจะดูที่นี่ได้" การติดหางกระเบื้องประดับชายคานี้ ปกติไม่นิยมทำกับเหย้าเรือนที่คนอาศัยได้ทำจำเพาะศาสนสถานเสียเป็นส่วนมาก และหางกระเบื้องย่อมใช้ติดกับกระเบื้องที่เป็นแบบกระเบื้องราง หรือกระเบื้องปู หลังคาหอไตรนี้มุงกระเบื้องแบบเกล็ดเต่าจึงไม่น่าจะทำติดหางกระเบื้องรูปกระจัง ที่มาติดหางกระเบื้องคงจะเมื่อคราวทำเป็นหอไตรเพื่อให้เข้าแบบเป็นศาสน-สถานตามขนบนิยมดอกกระมัง

เรือนเครื่องสับดั่งที่เล่ามาข้างบนนี้ อาจกล่าวได้ว่า เป็นเรือนที่อยู่อาศัยของคนในระดับที่มีฐานะเป็นขุนนาง หรือคหบดีที่อุดมด้วยโภคทรัพย์และบริวารบริษัทมาก ส่วนเรือนฝากระดานเป็นที่อาศัยสำหรับคนที่พอมีฐานะดีทั่วไปนั้นอาจทำเป็นอย่างเรือน ๒ หลังแฝด มีชานแล่นด้านสกัดหน้าบ้าง หรือเป็นเรือนหลังเดียวมีระเบียงข้างและชานเป็นส่วนประกอบก็มี เรือนฝากระดานเช่นกล่าวมานี้ ยังพอจะมีตัวอย่างดูได้จากรูปแบบกุฎีที่พำนักพระภิกษุ โดยเฉพาะในวัดชนะ-สงครามซึ่งเป็นกุฎีสร้างแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ แห่งหนึ่ง กับหมู่กุฎีในวัดโมลีโลกอีกแห่งหนึ่ง

เรือนที่อยู่อาศัยสำหรับคนทั่วไปที่ไม่สู้มีฐานะมั่งคั่ง ก็มักทำเรือนอยู่ด้วยเครื่องไม้กำมะลอ ชนิดที่เรียกว่า เรือนเครื่องผูก เรือนชนิดนี้มีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า กระท่อม หรือกระต๊อบก็เรียก รูปร่างของเหย้าเรือนที่ว่านี้ ในปัจจุบันไม่สู้มีให้เห็นได้ง่ายเสียแล้ว เพราะไม่เหมาะกับสภาพความเป็นอยู่ของคนในสังคมเวลานี้โดยที่ทัพสัมภาระที่ใช้ทำเรือนมี เป็นต้นว่า ฝากระแชง แฝก จาก และหญ้าคา ที่มักเป็นเชื้อติดไฟง่าย เมื่อเกิดไฟไหม้ขึ้นแล้วก็จะลุกลามดับยาก เรือน

เครื่องผูกที่ชาวบ้านปลูกอยู่แต่สมัยรัชกาลที่ ๑ นั้น รูปร่างลักษณะเป็นอยู่อย่างไรนั้น ในเวลานี้ย่อมจะหาดูไม่ได้ เพราะถ้าว่าด้วยอายุของทัพสัมภาระที่ใช้ปลูกสร้างย่อมไม่คงทนพอจะดำรงสภาพเรือนเช่นว่ามาได้นานจนกระทั่งทุกวันนี้ กระนั้นก็ดี เราอาจนึกเห็นภาพเรือนชนิดเครื่องผูกในสมัยใกล้เคียงกันกับเวลาซึ่งกำลังกล่าวถึงอยู่นี้ ในพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เรื่องสังข์ทอง ทรงพรรณนาถึงลักษณะเรือนเครื่องผูก ชนิดที่เรียกว่ากระท่อมนี้ให้นึกเห็นภาพพจน์ได้อย่างถี่ถ้วนและชัดเจนทั้งส่วนรวมและส่วนที่เป็นรายละเอียด มีเป็นลำดับไปดังนี้

"บัดนั้น　　เสนีมี่ฉาวเรียกบ่าวไพร่
ต่างถือมีดพร้าแล้วคลาไคล　　ตรงไปปลายนานอกธานี
ครั้นถึงจึงเที่ยวเกี่ยวแฝก　　ตัดไม้ไผ่แบกมาอึงมี่
บ้างกล่อมเสาเกลาฟากมากมี　　ปลูกกระท่อมลงที่ท้องนา"

ในพระราชนิพนธ์ตอนต้นที่คัดมานี้ จะสังเกตเห็นว่า เรือนเครื่องผูกชนิดที่เรียกว่ากระท่อม ได้ใช้ทัพสัมภาระในการปลูกสร้าง มีเป็นต้นว่าไม้ไผ่ ได้ใช้ทำเสา ทำพื้นฟาก และอาจทำขัดแตะเป็นฝาเรือนด้วย ส่วนแฝกนั้นเห็นว่าที่ไปเที่ยวเกี่ยวมา คงจะได้นำมากรองแล้วเย็บเข้าเป็นตับเพื่อใช้มุงหลังคา กระท่อมหลังที่พวกเสนีเสนาและบ่าวไพร่ช่วยกันปลูกลงที่ท้องนานี้คือกระท่อมสำหรับนางรจนาได้อาศัยอยู่กับเจ้าเงาะ ซึ่งน่าที่จะเป็นแบบอย่างเรือนชนิดเครื่องผูกระดับพื้นบ้านในเวลานั้น

ในด้านรูปแบบและทรวดทรงของกระท่อมเป็นอย่างไรนั้น ขอให้พิจารณาจากพระราชนิพนธ์ที่ทรงบรรยายโดยลำดับต่อไปนี้

"ว่าพลางทางถอดเงาะเสีย เอาซ่อนเมียวางไว้ในห้อง
รูปทรงโสภาดังทาทอง ค่อยย่องมานั่งข้างหลังนาง"

เรือนที่สร้างเป็นกระท่อมนี้ ส่วนมากทำขนาดยาวมี ๒ ห้อง ห้องหนึ่งกั้นฝารอบทำช่องประตูอยู่ในฝาประจันห้อง ซึ่งเปิดไปอีกห้องหนึ่งทำกั้นฝาแต่ ๒ ด้าน ๆ ข้างเรือนเปิดโถง ลงนอกชานซึ่งทำเป็นพื้นลดต่ำ

พื้นเรือนเครื่องผูกนิยมทำด้วยไม้ไผ่ นำมาทุบแผ่ออกเป็นแผ่นเรียกว่า ฟาก ปูเรียงกันบนรอด และไม้รากำกับมิให้พื้นเยื้นหรือแยกออกจากกัน เมื่อนางรจนาเข้าไปค้นหาหัวเงาะจะเอาไปเผาไฟ ก็มีพรรณนาให้เห็นลักษณะของพื้นฟากนี้อย่างชัดเจนว่า

"เมื่อนั้น รจนานารีศรีใส
คิดจะลักรูปเงาะภูวไนย นางมิได้สนิทนิทรา
เห็นพระหลับใหลไม่ไหวองค์ โฉมยงยินดีเป็นหนักหนา
ค่อยขยายยกหัตถ์ภัศดา ขยับตัวออกมาเอาหมอนรอง
ฟากลั่นเกรียบเกรียบเหยียบย่าง มืดไม่เห็นทางถลำล่อง
ลุกขึ้นลดเลี้ยวเที่ยวมอง หาเงาะในห้องกระท่อมทับ"

เรือนอย่างกระท่อมนี้ โดยมากทำยกพื้นเรือนสูงเพื่อกันน้ำท่วมอย่างหนึ่ง กับยังป้องกันสัตว์ร้ายขึ้นบนเรือนได้อีกด้วย ความข้อนี้จะเห็นจากพระราชนิพนธ์ตอนต่อไปนี้

"วันนี้น้องจะตามจรจรัล ไปดูจมูกมันให้เต็มตา
ว่าแล้วทาแป้งแต่งตัว ตามผัวออกจากเคหา
ปิดประตูเข็นกระไดแล้วไคลคลา เจ้าเงาะหาบปลานำหน้าไป"

เมื่อนางรจนาตามเจ้าเงาะออกจากเรือนมานั้น ต้องเข็นกระได ขึ้นไว้บนนอกชานเสียก่อนจึงจะไป นี้ย่อมแสดงว่า กระท่อมปลูกให้มี พื้นสูง เพราะต้องใช้กระไดพาดเป็นทางขึ้น และกระไดแต่ก่อนไม่ทำ ติดประจำกับเรือน แต่ทำให้เข็นยกขึ้นไว้บนชานเรือนได้ ในเวลาที่ เจ้าของเรือนไม่อยู่

กระท่อมทั่วไปมักทำชานเป็นพื้นลดต่ำต่อออกมาทางด้านข้าง เรือนแต่ละหลัง เป็นที่นั่งพักผ่อนและรับรองแขก ซึ่งจะเห็นได้ว่า เมื่อนางรจนาถูกขับให้มาอยู่ที่กระท่อมปลายนานั้น เมื่อแรกที่นางมาถึง กระท่อมก็เข้านั่งพักที่นอกชานก่อน

"ครั้นถึงกระท่อมทับที่อยู่ แลดูสมเพทเป็นหนักหนา
ไม่เคยเห็นเช่นนี้แต่เกิดมา ก็โศกาทรุดนั่งอยู่นอกชาน"

หรือเมื่อพระสังข์กลับจากหาปลา มาแวะหานางรจนาที่ กระท่อมก่อนจะชวนนางเข้าไปด้วยในวัง ก็ว่า

"ครั้นถึงริมไร่ใกล้เรือน ก็คล้อยเคลื่อนเลื่อนลงจากเวหา
เดินด่วนขึ้นกระไดมิได้ช้า เอาหาบปลาเหวี่ยงวางกลางนอกชาน"

ชานหรือนอกชานนี้ มีทำพาไลเป็นหลังคาต่อออกมาแต่ตัว เรือนคลุมตลอดยาวชาน หัวชานด้านหนึ่งมักทำฝาไว้ซีกหนึ่ง เอาที่ ข้างในทำเป็นครัวไฟตั้งกะบะดินรับเชิงกราน และเก็บเครื่องครัวมีต่าง ๆ ครัวไฟจึงอยู่ไม่ห่างห้องซึ่งกั้นฝารอบที่ทำเป็นห้องนอน อย่างเช่นมีใน กระท่อมของนางรจนา ที่ว่า

"ลุกขึ้นลดเลี้ยวเที่ยวมอง หาเงาะในห้องกระท่อมทับ
ครั้นเห็นหิ้วหัวมาครัวไฟ ฉวยพร้าโต้ใหญ่มาเสี่ยงสับ
ฟันซ้ำร่ำไปมิได้นับ รูปเงาะไม่ยับยิ่งขัดใจ

เหน็ดเหนื่อยเมื่อยแขนสิ้นแรงเรี่ยว ทุดช่างหนังเหนียวน่าหมั่นไส้
นางโกรธาหาฟืนไฟ เอารูปเงาะเข้าใส่ในอัคคี"

๑.๒ เรือนเครื่องก่อ ความนิยมทำเรือนเป็นที่อยู่อาศัยด้วยเครื่องก่ออิฐถือปูน ในสมัยรัชกาลที่ ๑ เป็นความนิยมสืบเนื่องมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาที่มีอยู่ดื่นไปทั้งที่เป็นเรือนของชาวต่างประเทศและคนไทยที่มีฐานะมั่งคั่งทั้งป่วง แต่เรือนเครื่องก่อที่นิยมทำในรัชกาลนี้เป็นความนิยมในหมู่เจ้านาย และขุนนางเสียส่วนมาก เรือนเครื่องก่อซึ่งมีอยู่ในเวลานั้น มีปรากฏให้ทราบได้จากพระบรมราชาธิบายในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าด้วยสถานที่ซึ่งกรมพระราชวัง ฯ ทรงสร้างว่า

"ฝั่งคลองเหนือพระบรมราชวัง ข้างใต้เป็นโรงไหม ฝั่งข้างเหนือ ส่วนตะวันออกเป็นบ้านราษฎร ส่วนตะวันตกเป็นวังหม่อมเจ้าบำเรอภูธร ภายหลังเลื่อนเป็นกรมขุนสุนทรภูเบศร วังมีกำแพงล้อมรอบมีตึกหลังหนึ่งถัดนั้นไปริมกำแพง มีบ้านขุนนางผู้ใหญ่เป็นแถวขึ้นไป ๔ บ้าน มีตึกใหญ่บ้านละสองหลัง มีกำแพงล้อม เป็นบ้านพระยามณเฑียรบาล ๑ บ้าน พระยากลาโหม ๑ บ้าน พระยาจ่าแสนยากร ๑ บ้าน พระยาไตรยโกษา ๑ บ้าน แล้วจึงถึงวังกรมหลวงจักรเจษฎา มีแต่กำแพงรอบ เสามุมเป็นเสาเม็ด เป็นพระราชวังเดิม (ของสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ) แลบ้านพระยาไตรยโกษาเรียกว่าบ้านพระยาไตรยอีกบ้าน ๑ มีตึกหลังหนึ่งกำแพงรอบอยู่"

เรือนเครื่องก่อในเวลานั้นรูปร่างลักษณะเป็นอย่างไรไม่อาจสืบทราบได้ เพราะภายหลังได้รื้อถอนเปลี่ยนไปเป็นอื่น ๆ จึงไม่ปรากฏประจักษ์พยานทางวัตถุสถานให้เห็นได้ในทุกวันนี้

๑.๓ เรือนแพ ความนิยมปลูกเรือนอยู่บนแพทำเป็นที่อาศัยลอยอยู่ริมแม่น้ำและลำคลองก็เป็นความนิยมสืบมาแต่ครั้งกรุงเก่า การอยู่เรือนแพนั้นสะดวกหลายประการ การใช้น้ำท่านั้นไม่ต้องพูดถึง ว่าถึงการไปมาก็สะดวกกว่าอยู่บนบก เพราะการสัญจรแต่ก่อนใช้ทางน้ำกันมากกว่าทางบก การค้าขายและซื้อหาอาหารสิ่งของต่าง ๆ ก็มักได้จากเรือค้าที่พายคอนไปตามแม่น้ำลำคลอง การอยู่แพนั้นยังอาศัยเปิดเป็นร้านค้ามีอาชีพต่าง ๆ ได้หลายอย่างด้วย ดังจะเห็นได้จากพระราชนิพนธ์เรื่องอิเหนา ตอนที่พรรณนาถึงภูมิสถานเมืองกุเรปั่น ว่า

"นาวาค้าขายพายขึ้นล่อง ตามแม่น้ำลำคลองแน่นเนื่อง
แพจอดตลอดท่าหน้าเมือง นองเนืองแน่นขนัดในนที
ข้าวของต่างต่างเอาวางขาย แพรม้วนมากมายหลายสี
ยกทองล่องจวนเจ็ดตะคลี พลอยมณีเพชรนิลจินดา"

ความนิยมอยู่กันในเรือนแพ เมื่อสมัยรัชกาลที่ ๑ นั้น คงจะมีมาก เพราะสะดวกสบายไปเสียทุกอย่าง จะเห็นได้ว่าจำนวนแพมีมากไปทั้งสองฟากฝั่งแม่น้ำ ดังที่มีปรากฏในพระราชนิพนธ์กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงไว้เมื่อครั้งเสด็จไปปราบพม่า เมืองนครศรีธรรมราช เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๒๙ ทรงบรรยายภาพฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาขณะเสด็จล่องเรือผ่านออกไปว่า

"พระคุณล้ำแดนไตรไม่เทียบหมด ชุลีลาหวั่นว้าฤทัยระทด นาวาเคลื่อนเลื่อนจรดถึงท้ายเมือง สองฟากฝั่งกระแสแพจอดเรียบ เป็นระเบียบแม่ค้าขนัดเนื่อง จะเลือกพิศพอให้จิตสร่างประเทือง มิรู้กลับรื้อเรื่องถวิลกลอน"

เรือนแพนั้นส่วนมากใช้ไม้ไผ่นำมารวมผูกเป็นแพ เรียกว่า แพลูกบวบ แล้ววางตะเข้รับเสาตั้งเป็นเรือนขึ้นบนหลังแพ เรือนหลังข้างหน้าทำเปิดโถง ด้านข้างมีจั่นหับ ทำเป็นแผงเปิดค้ำออกไป และปิดเมื่อกลางคืน ข้างหลังเรือนใหญ่ทำเป็นเรือนหลังย่อม เรียกว่า พ่วง ทำเป็นเรือนครัว และเก็บของแห้ง เช่นฟืนและสะเบียงต่าง ๆ

๒. อาคารร้านค้า สถานที่ปลูกสร้างซึ่งนอกเสียจากที่ทำเป็นเหย้าเรือนที่อยู่อาศัยสำหรับคนทั่วไปแล้ว ยังมีสิ่งปลูกสร้างที่ทำเป็นอาคารร้านค้า เป็นที่จำหน่ายสินค้าต่าง ๆ โดยเฉพาะริมถนนสายสำคัญที่มีอยู่ในสมัยนั้น ดังที่มีปรากฏในพระราชนิพนธ์ เรื่องอิเหนาที่ว่า

"๏ ท่ามกลางทางท้องสถลมาศ ลำดับดาดอิฐแผ่นแน่นหนา
บ้านช่องสองข้างมรรคา ล้วนเคหาหน้าถังนั่งร้าน"

หรือมีในพระราชนิพนธ์ เรื่องสังข์ทอง ตอนท้าวยศวิมลไปตามพระสังข์ เมื่อเข้าเมืองสามลนั้น

"เห็นถิ่นฐานบ้านช่องแน่นหนา ริมแถวมรรคาทั้งสองข้าง
เหย้าเรือนฝากระดานบ้านขุนนาง รั้วทึบรั้วตารางเรียงราย
ร้านตลาดสองแถวแนวถนน เกลื่อนกล่นเข้าของกองขาย
สินค้าหลายหลากมากมาย ที่หน้าถังนั่งรายเรียงไป"

อาคารร้านค้า แต่สมัยก่อนนั้น ได้ยินคำเล่าสืบมาว่ามีทำเป็นตึกก่อ หรือตึกกว้านพวกหนึ่ง แต่โดยมากเป็นแบบจีน มีทำทั้งพื้นชั้นเดียวอยู่กับดินอย่างหนึ่งกับทำพื้นยกเป็น ๒ ชั้นนั้นอีกอย่างหนึ่ง ตึกรุ่นเก่าที่ว่านี้ยังพอหาดูได้ ในถนนสำเพ็งตอนล่าง แถวตลาดน้อย ส่วนร้านรวงที่สร้างด้วยเครื่องไม้นั้น ทำเป็นอย่างโรงแถวพื้นชั้นเดียว กั้นฝาทำเป็นคูหาเข้าไป ข้างหน้าเปิดโถง เมื่อจะปิดใช้แผ่นไม้กระดานตั้ง

เรียงลงตามรางที่ทำอยู่ตรงธรณีล่าง และบนกรุบีดหน้าคูหานี้โดยตลอด ช่องหน้าคูหาที่บีดกรุด้วยแผ่นไม้กระดานนี้ เรียกว่าหน้าถัง คือเรียกเลียนอย่าง ถังไม้ที่ใส่ของกินมาแต่เมืองจีน ซึ่งใช้แผ่นไม้เรียงบีดหน้าถังอยู่ก่อนนั่นเอง

อาคารร้านค้าที่เป็นอย่างครึ่งก่อตึกและครึ่งเครื่องไม้นั้น ได้ยินว่ามีสร้างเหมือนกัน แต่พยานทางวัตถุไม่มีเสียแล้ว คงจะเห็นได้แต่จำเพาะรูปภาพที่เขียนไว้ตามวัดบ้าน เช่น ที่วัดทองธรรมชาติ กับที่วัดเชิงท่า

ในสมัยนี้ยังเคยได้ยินว่า มีทำตึกเป็นร้านค้าด้วยดินด้วย กล่าวคือใช้อิฐดิบก่อเป็นฝาผนัง ทำโครงหลังคาด้วยไม้จริง เรียกกันว่าตึกดินเป็นสิ่งก่อสร้างอีกแบบหนึ่ง ซึ่งมิได้หมายถึงเฉพาะตึกที่สร้างขึ้นเก็บดินบืนเท่านั้น

ศิลปกรรมด้านประติมากรรม

ศิลปกรรมด้านประติมากรรม ที่สร้างขึ้นแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีอยู่มิใช่น้อยที่ยังปรากฏอยู่มาจนกระทั่งบัจจุบันรู้งานประติมากรรมเหล่านี้ล้วนแต่มีคุณค่าทั้งในด้านศิลปกรรมประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรมควรแก่การชื่นชม และการศึกษามากงานศิลปกรรมในด้านนี้ อาจจำแนกในการพรรณนาออกได้เป็น ๒ ประเภทด้วยกัน มีต่อไปดังนี้

๑. งานประติมากรรมประเภทพระพุทธปฏิมา คนไทยแต่โบราณ มีคติความเชื่อเกี่ยวกับการสร้างรูปเคารพแทนพระองค์สมเด็จพระบรมศาสดา มีอยู่ด้วยกันหลายประการ เป็นต้นว่า

— สร้างพระพุทธปฏิมากรขึ้นโดยประสงค์เป็นรูปแทนพระ-องค์สมเด็จพระบรมศาสดา เพื่อแสดงความเคารพและระลึกถึงพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น

— สร้างพระพุทธปฏิมากรขึ้น โดยความเชื่อว่าถึงแม้ว่าพระพุทธเจ้าจะเสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้ว แต่เทพยดาที่มาเฝ้ารักษารูปพระพุทธปฏิมารูปนั้น ๆ อาจช่วยดลบันดาลให้ความช่วยเหลือทางอิทธิปาฏิหาริย์ได้ จึงนิยมสร้างพระพุทธปฏิมากัน

— สร้างพระพุทธปฏิมากรขึ้น เพื่อการได้ใช้เป็นรูปฉลองพระองค์ เพื่อการเฉลิมพระราชอิสริยยศ โดยเฉพาะพระมหากษัตราธิราชที่ทรงคุณธรรมอันประเสริฐ เป็นสิ่งอนุสรณ์รำลึกถึงพระเดชพระคุณในพระมหากษัตราธิราชพระองค์นั้น ๆ

สร้างพระพุทธปฏิมากรขึ้น โดยประสงค์เป็นบุญกิริยา และอานิสงส์ส่งเสริมให้ผู้สร้างไปสู่พระนิพพานอันเป็นความปรารถนาสูงสุดของพุทธศาสนิกชน

สร้างพระพุทธปฏิมากรขึ้น เพื่อการไถ่ถอนบาปเคราะห์ มีเป็นต้นบนตัวไปทัพให้พ้นภัยจากข้าศึก บนตัวให้พ้นจากเจ็บป่วยต่าง ฯลฯ ล้วนเป็นคตินิยมในการสร้างพระพุทธปฏิมาด้วยเหตุหนึ่ง

ฯลฯ

การสร้างพระพุทธปฏิมากรในเมืองไทยเราตั้งแต่โบราณกาลส่วนมากก็เกิดเนื่องด้วยคตินิยมดั่งกล่าวข้างต้นนี้ เป็นมูลเหตุให้เกิดการสร้างทำพระพุทธปฏิมา มีจำนวนมากมายเกินกว่าจะคณนาได้ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก คตินิยมดั่งว่ามานั้นก็ยังเป็น

เหตุผลถือปฏิบัติอยู่ แต่ทว่าวิธีสร้างทำพระพุทธปฏิมา มีเปลี่ยนแปลงไปบ้าง กล่าวคือ พระพุทธปฏิมาในสมัยนี้ได้อาศัยไปเที่ยวเชิญพระพุทธปฏิมา ซึ่งถูกทอดทิ้งอยู่ตามหัวบ้านหัวเมืองซึ่งชำรุดปรักพังอยู่ นำมาปฏิสังขรณ์เพิ่มแต่งให้ดีและงามตามความนิยมกันเวลานั้น แทนการที่จะปั้นหล่อขึ้นใหม่ทั้งสิ้น ความคิดในการสร้างทำพระพุทธปฏิมาในลักษณะเช่นนี้ แรกปรากฏแต่เมื่อคราวที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โปรดฯ ให้ปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ มีพระราชประสงค์ พระพุทธปฏิมากรนำมาประดิษฐานเป็นพระประธานทั้งในพระอุโบสถ พระวิหาร และพระระเบียงจำนวนมาก จึง "ในพระอุโบสถพระวิหาร พระระเบียงนั้นเชิญพระพุทธปฏิมากรอันหล่อด้วยทองเหลือง ทองสำริด ชำรุดปรักพังอยู่ ณ เมืองพิษณุโลก เมืองสวรรคโลก เมืองสุโขทัย เมืองลพบุรี เมืองกรุงเก่า วัดศาลาสี่หน้า ใหญ่น้อย พันสองร้อยสี่สิบแปดพระองค์ลงมาให้ช่างหล่อต่อพระศอ พระเศียร พระหัตถ์ พระบาท แปลงพระภักตร์พระองค์ให้งามแล้ว พระพุทธรูปพระประธานวัดศาลาสี่หน้า หน้าตักห้าศอกคืบสี่นิ้ว เชิญมาบูรณะปฏิสังขรณ์เสร็จแล้ว ประดิษฐานเป็นพระประธานในพระอุโบสถ บรรจุพระบรมธาตุ ถวายพระนามว่า พระพุทธเทวปฏิมากร......"

"......พระพุทธรูปยืนสูงยี่สิบศอก ทรงพระนามว่า พระโลกนาถศาสดาจารย์ ปรักหักพัง เชิญมาแต่วัดพระศรีสรรเพชญ์กรุงเก่าปฏิสังขรณ์เสร็จแล้ว เชิญประดิษฐานในพระวิหารทิศตะวันออกมุขหลัง

"......พระพุทธรูปวัดเขาอิน เมืองสวรรคโลกหล่อด้วยนากหน้าตักสามศอกคืบ หาพระกรมิได้ เชิญลงมาบูรณะปฏิสังขรณ์ด้วยนากเสร็จแล้วประดิษฐานไว้เป็นพระประธาน ในพระวิหารทิศตะวันออก...."

"......พระพุทธรูปน่าตักสี่ศอกห้านิ้ว เชิญมาแต่กรุงเก่า ปฏิสังขรณ์เสร็จแล้วประดิษฐานไว้ในพระวิหารทิศใต้..."

"......พระพุทธรูปในพระอุโบสถอารามเก่า หน้าตักสี่ศอก เชิญเข้าประดิษฐานไว้เป็นพระประธานในการบุเรียน แล้วจัดพระพุทธรูปใส่ในพระระเบียงชั้นใน ชั้นนอกและพระวิหารคดเป็นพระพุทธรูปมาแต่หัวเมือง ชำรุด ปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่หกร้อยแปดสิบเก้าพระองค์ พระพุทธรูปทำด้วยอิฐปูนสำหรับอารามชำรุดอยู่ร้อยแปดสิบสามพระองค์ เข้ากันเป็นพระพุทธรูป และพระอรหันต์แปดร้อยเจ็ดสิบสองพระองค์ลงรักปิดทองสำเร็จ เหลือนั้นข้าทูลลอองธุลีพระบาท สัปบุรุษทายกรับไปบุรณะไว้ในพระอารามอื่น ๆ"

การที่ได้เชิญพระพุทธปฏิมาแต่โบราณ ซึ่งถูกทอดทิ้งปรักหักพังมีอยู่ตามหัวเมืองต่าง ๆ ลงมากรุงเทพ ฯ แล้วทำการปฏิสังขรณ์ซ่อมแปลงแต่งแก้ให้คืนดี สวยงามบริบูรณ์ เช่นกล่าวตามจดหมายเหตุข้างต้นนั้น กล่าวได้ว่าเป็นบุญกิริยาในการบำเพ็ญพระราชกุศลด้วยการทำนุบำรุงพระศาสนา โดยเฉพาะยังให้ปูชนียวัตถุกลับฟื้นคืนสภาพดีขึ้นและดำรงอยู่ สืบต่อมาประการหนึ่ง กับในเวลาเมื่อแรกสถาปนาพระมหานครขึ้นใหม่ ๆ เป็นเวลาที่บ้านเมืองและประชาราษฎร์ยังไม่บริบูรณ์ด้วยโภคทรัพย์ มั่งคั่งเพียงพอแก่การริก่อ ทำการต่าง ๆ ให้ได้เต็มกำลัง โดยเฉพาะเมื่อสร้างวัด ย่อมมีสร้างพระพุทธปฏิมาใส่เข้าไว้ประจำพระอุโบสถ พระวิหาร พระระเบียง การเปรียญ ฯ ล ฯ ให้คับคั่งครบถ้วนตามขนบนิยม แต่กาลก่อน แต่ในสมัยเมื่อสร้างพระอารามขนาดใหญ่ขึ้นในพระนคร จะต้องทำตามระเบียบ คตินิยมอันเชื่อถือสืบต่อลงมาแต่กาลก่อน ๆ แต่ไม่อาจสร้างทำพระพุทธปฏิมาขึ้นใหม่ให้ได้จำนวนให้

สำเร็จประโยชน์ดังประสงค์ ซึ่งจะโดยเหตุใด ๆ ก็ดี การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรด ฯ ให้เชิญพระพุทธปฏิมากรโบราณซึ่งถูกทิ้งทอดอยู่ตามวัดร้าง ที่ในหัวเมืองต่าง ๆ นำลงมายังกรุงเทพ ฯ แล้วบูรณะปฏิสังขรณ์ให้คืนดี นำเข้าประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถบ้าง พระวิหารบ้าง กับในศาสนสถานต่าง ๆ โดยเฉพาะมีจำนวนมากรวมอยู่ที่ในวัดพระเชตุพน ฯ กล่าวได้ว่าเป็นพระราชดำริที่เป็นคุณประโยชน์อย่างสำคัญยิ่ง คือเป็นการรักษาพระพุทธปฏิมากรต่าง ๆ ที่มีคุณค่าทางศิลปกรรมสร้างขึ้นต่าง ๆ สมัยกันไว้ได้ มิให้เป็นอันตรายหายสูญอย่างที่ปรากฏเกิดมีขึ้นในเวลาต่อมา

พระพุทธรูปโบราณแต่ละสมัย เมื่อเชิญลงมากรุงเทพ ฯ เมื่อคราวที่ปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ฯ มีมากประมาณ ๖๘๙ พระองค์ ได้ยินคำผู้หลักผู้ใหญ่เล่าว่า คราวนั้น คัดพระพุทธปฏิมากรออกเป็น ๓ ชั้น คือเลือกคัดพระที่มีพุทธลักษณะงามเป็นพระสำคัญ ตั้งเป็นพระประธานในพระอุโบสถและพระวิหารวัดพระเชตุพน ฯ ชั้นที่เป็นพระงามและยังบริบูรณ์ดี แต่ไม่สำคัญถึงจะตั้งเป็นพระประธานในพระอุโบสถ พระวิหารได้ กรมพระราชวังบวร ฯ ทรงรับไปประดิษฐานไว้ในพระมณฑปและพระวิหารวัดมหาธาตุ รองลงมาคือพระที่ชำรุดปรักหักพัง แต่งามและได้ขนาด ให้ปฏิสังขรณ์ตั้งในพระระเบียง และในวิหารคดในวัดพระเชตุพน ฯ พระพุทธรูปที่เหลือตั้งในวัดพระเชตุพน ฯ สัปบุรุษทายกรับไปบูรณะไว้ตามพระอารามอื่น ๆ ก็มี

การบูรณะปฏิสังขรณ์ พระพุทธปฏิมากรโบราณครั้งใหญ่ในคราวเดียวกับการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ฯ มีจดหมายเหตุไว้ว่าได้ทำ

๒ วิธีด้วยกัน คือ "ให้ช่างหล่อต่อพระศอ พระเศียร พระหัตถ พระบาท" พวกหนึ่ง กับ "แปลงพระภักตร์ พระองค์ให้งาม" อีกพวกหนึ่ง

การบูรณะพระพุทธปฏิมากรด้วยวิธีการหล่อต่อเติมส่วนที่ชำรุด แตกหรือหักหาย สังเกตว่าคงจะได้ทำการเป็นส่วนน้อย มีตัวอย่างเห็นได้เป็นต้นว่า "พระพุทธรูปวัดเขาอิน เมืองสวรรคโลก หล่อด้วยนาก หน้าตักสามศอกคืบ หาพระกรมิได้ เชิญลงมาบูรณะปฏิสังขรณ์ด้วยนากเสร็จ แล้วประดิษฐานไว้เป็นพระประธานในพระวิหารทิศตะวันออก" ให้ช่างหล่อต่อพระศอ พระเศียร พระหัตถ์ พระบาท" เท่านั้น

ส่วนการบูรณะปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปอีกวิธีหนึ่ง คือ การปั้นพอกปูน เพื่อต่อเติม เสริมแต่ง พร้อมกับ "แปลงพระภักตร์ พระองค์ให้งาม" วิธีการนี้สังเกตเห็นได้ว่าได้กระทำเป็นการใหญ่ มีปรากฏในจดหมายการปฏิสังขรณ์ครั้งนั้นว่า "พระพุทธรูปทำด้วยอิฐปูน สำหรับอารามชำรุดอยู่ร้อยแปดสิบสามพระองค์" ได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์พร้อมกันกับพระพุทธปฏิมากรที่เชิญมาแต่หัวเมือง โดยวิธีการปั้นปูน "แปลงพระภักตร์ พระองค์ให้งาม"

พระพุทธปฏิมากร ซึ่งประดิษฐานในพระอุโบสถพระวิหารทิศ พระวิหารคด และพระระเบียงในวัดพระเชตุพนฯ แต่ก่อน พ.ศ. ๒๔๙๙ ล้วนแต่ได้รับการพอกปูนปั้นแปลงพระภักตร์ และพระองค์ให้งาม ตามคตินิยมแต่ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ทั้งสิ้น ต่อภายหลังเมื่อปรากฏค้นพบพระพุทธรูปทอง สมัยสุโขทัย ขึ้นที่วัดไตรมิตรในกรุงเทพฯ ซึ่งสืบค้นได้หลักฐานว่า แต่เดิมเป็นพระส่วนที่เหลือเลือกเข้าประดิษฐานในวัดพระเชตุพนฯ แล้วโปรดให้ ข้าทูลลอองธุลีพระบาท สัปบุรุษทายกรับไปบูรณะไว้ในพระอารามอื่นๆ พระพุทธรูปทององค์นี้ถูกเชิญไปประดิษฐาน

เป็นพระประธานในวัดพระยาไกร ได้รับการปั้นปูนพอกทับ "แปลงพระภักตร์ และพระองค์ให้งาม" ตามที่นิยมกันแต่เวลานั้นอยู่ที่นั่นนานกว่า ๑๐๐ ปี ครั้นภายหลังวัดพระยาไกรร้างลง จึงได้เชิญมาทอดทิ้งไว้ ณ วัดไตรมิตร อยู่ที่นี่นานกว่า ๒๐ ปี จึงเกิดค้นพบโดยบังเอิญว่า พระพุทธรูปองค์นี้ ภายใต้ผิวปูนพอกปั้นนั้นเป็นพระพุทธรูปหล่อด้วยโลหะเจือธาตุทองคำจัด ทางวัดจัดการกระเทาะปูนที่พอกแปลงพระพักตร์และพระองค์ออก ทำความสะอาดตกแต่งองค์พระที่ซ่อนอยู่ภายใน ก็ปรากฏพระพุทธปฏิมากรที่สวยงามยิ่งพระองค์หนึ่ง เป็นเหตุให้วัดต่าง ๆ ตื่นตัวตรวจสอบพระพุทธรูปปูนปั้นที่มีอยู่ในวัดแต่ละวัดเป็นการใหญ่ วัดพระเชตุพน ฯ เป็นวัดหนึ่งที่ตรวจค้นพบพระปฏิมากรมีทั้งในพระวิหาร พระระเบียง และในที่อื่น ๆ ซึ่งพอกปูนปั้นทับ "แปลงพระภักตร์ และพระองค์ให้งาม" แต่สมัยรัชกาลที่ ๑ จึงจับการกระเทาะปูนหุ้มห่อพระแต่ละองค์ออกเสียทั้งหมด ก็พบพระพุทธปฏิมากรแต่ละสมัยที่เชิญลงมาบูรณะปฏิสังขรณ์พระอารามแต่หนแรกนั้น สมความตั้งใจและทำให้คลายความสงสัยไปได้ แต่ก็เป็นที่น่าเสียดายอยู่หน่อยหนึ่งที่ทางวัดมุ่งแต่จะค้นให้พบพระพุทธรูปชนิดหล่อด้วยโลหะ โดยหวังว่าจะได้พบพระพุทธรูปเจือเนื้อทองคำจัด อย่างที่ค้นได้ในวัดไตรมิตรบ้าง จึงทำลายผิวปูนซึ่งปั้นพอกแปลงพระพักตร์และพระองค์ให้งาม ตามแบบและคตินิยม ซึ่งสร้างสรรค์ โดยศิลปินในรัชกาลที่ ๑ หมดไป ซึ่งควรกล่าวไว้ในที่นี้ว่าเป็นการสูญเสียแบบอย่างของสกุลช่างประติมากรรมสกุลหนึ่งในรัชกาลนี้ไปอย่างหมดทางที่คนรุ่นหลังควรมีโอกาสได้เห็นต่อไป

การบูรณะปฏิสังขรณ์ พระพุทธปฏิมากรทั่วไปในรัชกาลที่ ๑ ด้วยวิธีปั้นปูนพอกทับ แล้วแปลงพระภักตร์พระองค์ให้งาม นี้เคยได้ยินผู้หลักผู้ใหญ่ พูดให้ฟังเนือง ๆ ว่า เนื่องมาแต่เหตุ เมื่อมาตั้งบ้านทำเมืองขึ้นใหม่ ๆ ที่กรุงเทพ ฯ ยังเป็นเวลาไม่น่าไว้วางใจข้าศึกซึ่งจะยกมาย่ำยีตีบ้านทำลายเมืองอีก ถ้าฉวยพลาดพลั้งก็ต้องทิ้งบ้านถ่ายครัวหนีกันต่อไป ฉะนั้นพระพุทธรูปที่งาม ๆ และสร้างทำด้วยโลหะมีค่าต่าง ๆ เป็นของซึ่งยกย้ายหนีไปได้ง่าย เมื่อภัยสงครามเกิดมาถึงตัวอย่างเช่นเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเสียแก่ข้าศึกก็เป็นตัวอย่างรู้เห็นอยู่ว่า พระพุทธปฏิมากรสำคัญ ๆ ก็ถูกทำลายลอกเอาทองคำซึ่งบุหุ้มเอาไปเสียบ้าง ถูกทุบตีให้แตกหักย่อยเป็นเศษทองเอาไปเสียก็มี พระพุทธปฏิมากรสูญไปแต่เมื่อเสียกรุงเป็นจำนวนนับไม่ถ้วน ดังนี้ เมื่อสร้างวัด แล้วนำเอาพระพุทธรูปงาม ๆ ประดิษฐานเข้าไว้ประจำในแต่ละแห่ง ย่อมเกรงภัยจะเกิดขึ้นกับพระพุทธรูปนั้น ๆ จึงปั้นปูนพอกทับพรางตาเข้าไว้ และเพื่อมิให้คนสนใจ ก็ปั้นให้ไม่สู้งาม ทั้งนี้ก็เพื่อจะให้พระพุทธปฏิมากรพ้นภัยอันตรายนั่นเอง

เหตุผลในการซ่อมแปลงแต่งแก้พระพุทธรูปด้วยปูนปั้นพอกทับ ดังกล่าวข้างบนนั้น ดูจะมีคนเก่า ๆ เชื่อกันอยู่มาก แต่มีท่านผู้ใหญ่ท่านหนึ่ง แสดงเหตุผลเกี่ยวกับการปั้นพอกพระพุทธปฏิมา ซึ่งทำในสมัยรัชกาลที่ ๑ นั้นเป็นอีกแนวหนึ่งว่า การปั้นพอกพระพุทธปฏิมากรทั้งปวง ซึ่งได้ทำแต่ในรัชกาลที่ ๑ นั้น น่าที่จะมิได้เป็นเหตุผลเพื่อการพรางตาให้พระพุทธรูปพ้นภัยนั้นมิได้ เพราะการปั้นพอกปูนพระได้ทำการอย่างเปิดเผย มิได้เป็นการซ่อนเร้นแต่อย่างไร กับยังได้ทำแก่พระมิใช่จำนวนองค์หนึ่งหรือสองสามองค์เท่านั้น แต่มีพระพุทธรูปในครั้ง

นั้น "เป็นพระพุทธรูปมาแต่หัวเมืองชำรุดปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่หกร้อยแปดสิบเก้าพระองค์" ด้วยกัน ย่อมไม่เป็นความลับ หรือทำการซ่อมพรางตาเอาไว้ได้ และไม่แต่ว่าได้ทำการอย่างเปิดเผยแล้วก็ยังมี จารึกเป็นจดหมายเหตุให้คนทั่วไปในเวลานั้นได้รู้เห็นอย่างละเอียดอีกด้วย โดยติดประกาศไว้ในพระวิหารทิศตะวันออกด้านมุขหลัง การบูรณะปฏิสังขรณ์ด้วยการปั้นปูนพอกเติมแต่งแก้นั้น น่าจะด้วยเหตุผลมาแต่พระแต่ละองค์ซึ่งเชิญลงมาจากหัวเมืองต่าง ๆ นั้นล้วนแต่ทำขึ้นต่าง ๆ สมัย แบบอย่างและฝีมือช่างมีต่าง ๆ กันอย่างที่แลเห็นในปัจจุบัน ในครั้งนั้น เมื่อจัดพระเข้าที่ประดิษฐานโดยเฉพาะในพระระเบียง คงได้พิจารณาเห็นว่าแบบอย่างลักลั่นต่าง ๆ กันไปเป็นระเบียบเรียบงามประการหนึ่ง กับคตินิยมความงามในเรื่องเกี่ยวพุทธศิลปแต่ครั้งรัชกาลที่ ๑ ย่อมมีเฉพาะอย่างในเวลานั้น พระพุทธรูปโบราณลางสมัยที่คนในปัจจุบันนับถือยกย่องว่างามกันเวลานี้ ในสมัยโน้นอาจไม่ติดตาพึงใจย่อมเป็นได้ เหตุผลที่สนับสนุนในกรณีพึงเห็นได้จากจดหมายเหตุการบูรณะปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปแต่ในคราวนั้น มีความว่า "แปลงพระภักตร์ พระองค์ให้งามแล้ว" นี้ย่อมแสดงให้เห็นว่า พระภักตร์ของพระพุทธรูปสมัยสุโขทัยสมัยอู่ทอง หรือแม้พระพุทธรูปสมัยอยุธยาตอนกลาง ที่ว่างาม ๆ กันในปัจจุบัน ล้วนแต่หน้าที่จะไม่เข้าคลองตาของคนในสมัยแรกสถาปนาพระมหานครก็ได้ จึงได้จัดการ "แปลงพระภักตร์ พระองค์ให้งามแล้ว" เป็นไปตามรสนิยม และคตินิยมแต่ในเวลานั้น พระพุทธปฏิมากร ในรัชกาลนี้ที่เป็นพระพุทธรูปโบราณจึงได้รับการซ่อมแปลง แต่แก้ด้วยการปั้นปูนทับมีอยู่ทั่วไปเป็นจำนวนมากเกินกว่าจะนับถ้วน

อนึ่งในด้านแบบอย่างพุทธศิลป ซึ่งเป็นคตินิยมในการซ่อมแปลงหรือสร้างทำพระพุทธปฏิมากรขึ้นใหม่บ้างในรัชกาลที่ ๑ นี้ สังเกตเห็นได้ว่า นับถือแบบอย่างและพยายามที่จะทำพระพุทธปฏิมากรให้ถูกต้องตรงตามที่กล่าวไว้ในพระบาลีว่าด้วยพระพุทธลักษณะทุก ๆ ประการ เหตุผลสำคัญในเรื่องนี้จึงทำให้คุณค่าทางพุทธศิลป และสุนทรียภาพในการเนรมิตรูปปฏิมาบกพร่องไปกว่าที่ควรจะปรากฏ

งานประติมากรรมด้านพระพุทธปฏิมาในรัชกาลที่ ๑ นอกเสียจากการบูรณะปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปโบราณตามกล่าวมาโดยลำดับแล้ว ในสมัยนี้ยังได้มีการสร้างทำพระพุทธปฏิมาขึ้นใหม่ ควรกล่าวถึงคือ

พระป่าเลไลยก์ เป็นพระพุทธรูปหล่อด้วยโลหะสำริด สูงแปดศอกคืบห้านิ้ว ปางประทับห้อยพระบาทที่เรียกกันว่าพระป่าเลไลยก์ พระพุทธรูปองค์นี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดฯ ให้หล่อขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๑ แล้วประดิษฐานไว้ในพระวิหารทิศด้านเหนือในวัดพระเชตุพน ฯ ในครั้งที่โปรดให้บูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ฯ ศกเดียวกันนั่นเอง

พระประธานวัดมหาธาตุ เป็นพระพุทธรูปก่ออิฐปั้นด้วยปูนลงรักปิดทอง ปางมารวิชัย ช่างปั้นได้ยินว่าชื่อ พระยาเทวารังสรรค์ ช่างปั้นฝีมือเอกในพระราชวังบวร ฯ เป็นพระพุทธปฏิมาประธานประดิษฐานในพระอุโบสถวัดมหาธาตุ พระพุทธรูปองค์นี้ควรจัดเป็นแบบอย่างงานประติมากรรมของสกุลศิลปในสมัยรัชกาลที่ ๑ ที่ดีได้ชิ้นหนึ่ง เป็นงานปั้นซึ่งทำขึ้นอย่างประณีต แต่ก็ขาดคุณลักษณะเด่นในด้านความรู้สึกทางความงาม เพราะเน้นหนักในความถูกต้องตามพระบาลี และระวังในด้านผิวต้องตึงตามเทคนิคในการปั้นซึ่งนิยมกันมากเวลานั้น

๒. งานประติมากรรมประเภทตกแต่ง

งานประติมากรรมประเภทตกแต่ง ซึ่งได้ทำขึ้นในรัชกาลที่ ๑ ส่วนมากเป็นงานประติมากรรมประเภทองค์ประกอบงานสถาปัตยกรรมเกี่ยวกับศาสนสถาน งานประติมากรรมที่น่าสนใจ และมีคุณค่าเด่นในสมัยนี้ มีโดยลำดับต่อไปนี้

๒.๑ **งานประติมากรรมตกแต่งหน้าบัน** การตกแต่งหน้าบันศาสนสถานต่าง ๆ มีเป็นต้นว่า พระอุโบสถ พระวิหาร หอไตร ศาลาการเปรียญ ฯลฯ ในสมัยนี้นิยมทำกรุด้วยไม้แล้วจำหลักลวดลายแทรกด้วยรูปภาพต่าง ๆ แล้วปิดทองร่องกระจกในพื้น เป็นงานประติมากรรมตกแต่งประเภทหนึ่ง งานประติมากรรมประเภทนี้ มีงานชิ้นที่เด่นปรากฏในที่ต่าง ๆ ลำดับได้ดังนี้

— **หน้าบันพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม** ทำจำหลักไม้เป็นรูปพระนารายณ์ทรงสุบรรณยุดนาค มีคำบรรยายภาพหน้าบันแห่งนี้ก่อนที่จะได้รับการซ่อมแปลงในรัชกาลที่ ๓ โดยผีปากพระศรีภูริปรีชาว่า "มีเขปั้จบันฉลักฉลุลายเทพนมปลายกระหนก เป็นกระหนกลายกระหนาบคาบเครือวัลย์ คาบรักทาบสุวรรณนพมาศ โอภาสเหลืองเรืองอร่ามรับสลับสีกระจก ประจำช่องกระหนกหน้าบัน ที่ศูนย์ไส้ใจกลางนั้นจำหลักเป็นบัลลังก์ ช่อห้อยช่อตั้งกระจังผังกระจกต่างสี มีรูปบรมจักรกฤษณ์ทรงครุฑสุบรรณยุดพาสุกรี ตรีเศียร ยืนตระหง่านเงื้อมสง่างาม" ลักษณะที่น่าสนใจเป็นพิเศษในงานประติมากรรมตกแต่งที่นี่ คือการจำหลักรูปภาพครุฑ ทำหนีแบบโบราณ คือทำเป็นภาพครุฑเอี้ยวสะโพกแทนที่จะทำด้านตรงหน้า ที่เรียกว่าครุฑอัด

— **หน้าบันหอพระมณเฑียรธรรมในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม** จำหลักไม้เป็นรูปภาพ พระพรหมทรงหงส์ และพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณ อยู่ในท่ามกลางพื้น ผูกเป็นลวดลายกระหนก ก้านขดปลายเทพนมจำหลักด้วยไม้ปิดทอง หน้าบันชุดนี้ได้พึ่งชมว่า เป็นหน้าบันชุดที่มีความสวยงามเป็นพิเศษกว่ามีในที่แห่งอื่นในเวลาร่วมสมัยกัน การทำจำหลักลวดลายและรูปภาพตกแต่งหน้าบัน หอมณเฑียรธรรมแห่งนี้ทราบว่าเป็นฝีมือช่างในพระราชวังบวรสถาน และการก่อสร้างทั้งปวง สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาท ทรงอำนวยการทั้งสิ้น

— **หน้าบันวิหารทิศวัดพระเชตุพนฯ** ทำจำหลักไม้เป็นรูปพระนารายณ์ทรงครุฑตามแบบโบราณอยู่ในพื้นผูกเป็นลายกระหนก ก้านขด ปลายเทพนม ฝีมือปานกลาง

— **หน้าบันวิหารคด วัดพระเชตุพนฯ** ทำจำหลักหน้าบันด้วยความคิดแปลกใหม่ หนีแบบโบราณ ซึ่งนิยมทำรูปภาพพระนารายณ์ทรงครุฑเป็นพื้น แต่ในที่หน้าบันวิหารคดนี้ ทำจำหลักไม้เป็นรูปภาพเรื่องรามเกียรติ์ตอนสำคัญๆไม่ซ้ำกันแต่ละหน้าบัน งานประติมากรรมตกแต่งชุดนี้ ควรนับถือว่าเป็นการแสดงความคิดริเริ่มที่ควรนับถือ ถึงแม้ว่าจะทำด้วยฝีมือปานกลาง ดังที่ปรากฏในพระนิพนธ์ของสมเด็จฯ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงวิจารณ์ว่า

"พระวิหารคดทั้งสี่ ไม่ใช่สิ่งที่สำคัญ จึงไม่ได้ทำอย่างวิจิตรพิศดาร แต่ถึงกระนั้นก็ยังมีแปลกประหลาด ที่หน้าบันทำเป็นภาพจับ

เรื่องรามเกียรติ์แกมกับลาย ซึ่งยังไม่เคยเห็นทำหน้าบันที่ไหนมาก่อนเลย"

— **หน้าบันพระที่นั่งพุทไธศวรรย์** จำหลักไม้เป็นรูปภาพสมเด็จพระอัมรินทราธิราชประทับในพระวิมานแทรกด้วยกระหนกเครือวัลย์ผูกอยู่ในพื้น เป็นงานประติมากรรมตกแต่งที่สวยงามเป็นเอกได้แห่งหนึ่ง

— **หน้าบันพระอุโบสถวัดชนะสงคราม** วัดนี้สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท ทรงสร้างหน้าบันพระอุโบสถ ทำจำหลักไม้เป็นลวดลายแทรกด้วยรูปภาพเทพดา และสัตว์หิมพานต์มีต่าง ๆ ความคิดในการผูกลวดลายและรูปภาพแปลกและสวยงามกว่าที่อื่นใดในสมัยนั้น

๒.๒ งานประติมากรรมตกแต่งองค์ประกอบสถาปัตยกรรม องค์ประกอบสถาปัตยกรรมที่ได้รับความสนใจ และให้ความสำคัญในการตกแต่งมาก คือ หย่อง ซึ่งเป็นส่วนประกอบอยู่ตอนล่างของช่องหน้าต่างในวงกรอบเช็ดหน้า องค์ประกอบสถาปัตยกรรมประเภทหย่องนี้ มีชิ้นงามเด่นเอก มีในสถานที่ต่อไปนี้

พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ หย่องประกอบใต้ช่องพระบัญชรที่นี่แต่ละช่อง จำหลักไม้เป็นรูปครุฑจับนาคไขว้กันท่าต่าง ๆ การผูกภาพและลวดลาย ตลอดจนฝีมือในการจำหลักเป็นเอกกว่าในที่อื่นใด

พระราชมนเทียรในพระบวรราชวัง หย่องประกอบช่องพระบัญชรแต่ละช่องในหมู่พระราชมนเทียร จำหลักไม้เป็นรูปภาพมังกรเหรา และภาพลิงขี่มังกร แปลกกันแต่ละช่อง ทำผูกภาพและลวดลายพลิกแพลงต่าง ๆ ด้วยฝีมืองามประณีตยิ่ง

หอพระมณเฑียรธรรม ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม หย่องผูกเป็นรูปภาพมังกร เหราทำนองเลียนแบบความคิดช่างซึ่งได้ทำตกแต่งพระราชมนเทียรในพระราชวังบวรสถาน แต่ฝีมือหย่อนกว่าเล็กน้อย

๒.๓ งานประติมากรรมภาพตกแต่ง งานประติมากรรมประเภทนี้ มีอยู่ก็เป็นชิ้นเอก ควรแก่ชมยิ่ง งานประติมากรรมภาพตกแต่งนี้ คือ ภาพหล่อด้วยโลหะ ทำเป็นรูปพญายักษ์ในเรื่องรามเกียรติ์สูงใหญ่ขนาดเท่าคนจริง ตั้งประดับอยู่บนปลายพลสิงห์ทั้ง ๔ ด้าน ของพระมณฑป ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ศิลปกรรมด้านจิตรกรรม

จิตรกรรมเป็นงานศิลปกรรมประเภทที่แสดงออกให้ปรากฏเห็นได้ด้วยรูปภาพ เขียนระบายสีบนพื้นที่ราบ ๆ จิตรกรรมมีคุณลักษณะที่สามารถลำดับเนื้อหาสาระและนำให้เกิดความเข้าใจแก่ผู้ดูชมได้โดยไม่สู้ยาก และโดยเหตุที่จิตรกรรมยังเป็นคุณในด้านความสวยความงาม เหมาะสมแก่การเขียน ระบายทำตกแต่งพื้นที่ว่าง ๆ ไม่จำเพาะฝาผนัง ยังได้ทำลงบนพื้นฉาก ลับแล และฝาตู้ ข้างหีบต่าง ๆ เป็นที่นิยมมาโดยลำดับ

งานจิตรกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ส่วนมากเป็นงานจิตรกรรมในแบบขนบนิยม ซึ่งสร้างสรรค์ขึ้นเพื่อความประสงค์จะใช้คุณลักษณะสำคัญของจิตรกรรมให้เป็นประโยชน์ในทางสื่อความหมาย และนำให้เกิดความเข้าใจแก่ประชาชนพลเมืองในด้านพระพุทธศาสนาและศีลธรรมจรรยาต่าง ๆ ประกอบทั้งความรู้ที่

จำเป็นสำหรับคนในสังคมสมัยนั้นมีต่าง ๆ อีกด้วย งานจิตรกรรมในรัชสมัยนี้ มีความมุ่งหมายไม่สู้ต่างออกไปแต่เหตุผลในการสร้างสรรค์งานจิตรกรรมอันปรากฏมีในสมัยอยุธยาตอนปลาย จะมีส่วนที่แตกต่างกันบ้างระหว่างงานจิตรกรรมซึ่งสร้างขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กับงานจิตรกรรมในสมัยอยุธยาตอนปลายก็แต่ส่วนที่เป็นรายละเอียดปลีกย่อยต่าง ๆ ซึ่งจะได้กล่าวต่อไปข้างหน้า

ประเภทของงานจิตรกรรม

งานจิตรกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีเขียนระบายมีอยู่หลายประเภทด้วยกันคือ

๑. จิตกรรมประเภทพหุรงค์ ได้แก่งานจิตกรรมที่เขียนระบายโดยใช้สีฝุ่นต่าง ๆ สี ผสมน้ำกาวเขียนระบายลงบนฝาผนังบ้าง บนฝาตู้ข้างหีบ และด้านหลังบานประตูและหน้าต่างบ้าง กับเขียนลงในหน้ากระดาษที่ทำเป็นสมุดก็มี งานจิตรกรรมซึ่งเขียนด้วยสีต่าง ๆ ผสมน้ำกาวนี้เรียกว่า จิตรกรรมประเภทพหุรงค์

๒. จิตรกรรมประเภทเอกรงค์ ได้แก่งานจิตรกรรมเขียนระบายด้วยสีหรือวัตถุที่ใช้แทนสี มีสีแต่สีเดียวหรือเป็นสีหม่นกลมกลืนซึ่งทำการเขียนระบายด้วยวิธีปิดทองรดน้ำ หรือเขียนสีกำมะลอบนหน้าบานประตูและหน้าต่าง หรือเขียนฝาตู้ ข้างหีบ หรือพื้นฉากลับแล ฯลฯ รูปภาพหรือลวดลายประเภททำด้วยวิธีปิดทองรดน้ำ หรือเขียนสีกำมะลอนี้ เรียกว่างานจิตรกรรมประเภทเอกรงค์

เนื้อหาสาระของรูปภาพจิตรกรรม

รูปภาพจิตรกรรมซึ่งได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๑ ส่วนใหญ่ทำขึ้นด้วยวัตถุประสงค์เพื่อการปลูกฝังศีลธรรมจรรยา และนำความเข้าใจเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาสู่ประชาชนพลเมืองโดยอาศัยรูปภาพเป็นสิ่งสำคัญในการสื่อความหมาย เหตุดังนี้สิ่งที่เป็นต้นกำเนิดแห่งความบันดาลใจในการสร้างสรรค์งานจิตรกรรมจึงมาแต่ข้อมูลทางพระศาสนาเป็นพื้น แต่ทั้งนี้มิได้หมายความว่า ต้นกำเนิดแห่งความดลใจในการสร้างศิลปกรรมประเภทจิตรกรรมจะถูกขีดวงจำกัดอยู่จำเพาะแต่เรื่องราวทางพระพุทธศาสนาเท่านั้นมิใช่แต่รูปภาพจิตรกรรมซึ่งเขียนขึ้นจากสิ่งดลใจทางวรรณคดีก็มีอยู่เป็นหลายแห่ง ทั้งนี้เนื้อหาสาระในวรรณคดีก็เป็นสิ่งที่มีคุณค่าและแบบอย่างแห่งศีลธรรมจรรยา ซึ่งอาจเป็นสิ่งชี้นำประชาชนพลเมืองให้ประจักษ์และเข้าใจในสิ่งที่เป็นคุณธรรมได้เช่นกัน เหตุดังกล่าวมานี้ เนื้อหาสาระของรูปภาพจิตรกรรมในสมัยรัชกาลที่ ๑ จึงมีเนื้อหาสาระสำคัญในทางศาสนาและวรรณคดี เรื่องราวทั้งด้านศาสนาและวรรณคดีนี้ เท่าที่สำรวจพบพอรวบรวมได้ในปัจจุบันมีโดยลำดับต่อไปนี้

๑. **เรื่องเกี่ยวกับศาสนา** เรื่องพระพุทธศาสนาที่ได้รับความนิยมนำมาเขียนพรรณนาด้วยรูปภาพมีหัวข้อลำดับได้ดังนี้

๑.๑ เรื่องพระปฐมสมโพธิกถา

๑.๒ เรื่องทศชาดก

๑.๓ เรื่องไตรภูมิ

๑.๔ เรื่องนิทานธรรมบท

๑.๕ เรื่องอสุภกรรมฐาน

๒. **เรื่องเกี่ยวกับวรรณคดี** วรรณคดีเรื่องที่ได้รับความนิยมนำมาเขียนรูปภาพ และมีอิทธิพลแก่งานจิตรกรรมในสมัยนี้มาก คือวรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์ ทั้งนี้คิดเห็นว่าคงจะเป็นเหตุด้วยวรรณคดีเรื่องนี้มีคติธรรมเป็นตัวอย่างในการอบรมสั่งสอนศีลธรรมจรรยาแก่คนทั้งปวงได้เป็นอย่างดี แต่ทว่าในกาลสมัยนั้น การที่จะทำให้วรรณคดีเรื่องนี้แพร่หลายไปถึงมือผู้อ่านได้อย่างกว้างขวางและเป็นคุณประโยชน์ยิ่งย่อมเป็นสิ่งทำได้ไม่ง่ายอย่างเช่นในปัจจุบัน เพราะความคิดในการตีพิมพ์หนังสือเป็นเล่ม ในเวลานั้นยังไม่เกิดมี การเพิ่มจำนวนหนังสือวรรณคดีหรือหนังสือประเภทตำรับตำราอาจทำได้ด้วยวิธีคัดลอกด้วยมือเท่านั้น และถึงมีหนังสือเหล่านี้อยู่บ้างพอสมควร แต่คนที่มีความรู้พออ่านออก ก็ใช่ว่าจะมีมากพอ แวดวงแห่งวรรณคดีย่อมคับแคบ การเขียนรูปภาพพรรณนาเรื่องวรรณคดีจึงอาจกล่าวได้ว่า เป็นการส่งเสริมและเผยแผ่คุณค่าแห่งวรรณคดีได้อย่างสำคัญทางหนึ่ง และโดยเฉพาะวรรณคดีเรื่องรามเกียรติ์ ซึ่งเป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เป็นวรรณคดีที่ทรงพระราชนิพนธ์เปรียบเทียบคดีโลกแต่ละด้านไว้เป็นตัวอย่างแก่คนทั้งปวงให้ได้พิจารณากระแสธรรมโดยเฉพาะพระไตรลักษณ์เป็นหลักสำคัญ ดังจะเห็นได้จากในตอนท้ายพระราชนิพนธ์วรรณคดีเรื่องนี้ ที่ทรงไว้ว่า

"อันพระราชนิพนธ์รามเกียรติ์ ทรงเพียรตามเรื่องนิยายไสย
ใช่จะเป็นแก่นสารสิ่งใด ดั่งพระทัยสมโภชบูชา
ใครฟังอย่าได้ใหลหลง จงปลงอนิจจังสังขาร์
ซึ่งอักษรกลอนกล่าวลำดับมา โดยราชปรีดาก็บริบูรณ์ ฯ"

๓. **เรื่องเกี่ยวกับพระราชประเพณี** เรื่องเกี่ยวกับพระราชประเพณีที่นำมาเขียนรูปภาพพรรณนาความนี้ ปรากฏหลักฐานเหลือปรากฏอยู่คือ เรื่องพระราชพิธีอินทราภิเษก ซึ่งจะอธิบายรายละเอียดเมื่อกล่าวถึงสถานจิตรกรรมต่อไป

รูปแบบและองค์ประกอบจิตรกรรม

งานจิตรกรรมทั่วไปแสดงออกให้ปรากฏแก่ตาด้วยรูปภาพอันมีรูปแบบต่าง ๆ นำมาประกอบลำดับร่วมเข้าด้วยกันเพื่อการพรรณนาเนื้อความ หรือดำเนินเรื่องสร้างความหมายให้ผู้ดูชมแลเห็น รับรู้และเข้าใจตามลำดับ ความสำคัญอันดับแรกของจิตรกรรมคือรูปแบบที่ศิลปินเขียนขึ้นแทนสรรพวัตถุสิ่งต่าง ๆ รูปแบบซึ่งศิลปินเขียนขึ้นในแต่ละยุคสมัยย่อมมีลักษณะแตกต่างกันออกไป ตามสภาพความเชื่อ เหตุผลความงามที่สังคมนิยม ขนบธรรมเนียม ตลอดจนความสามารถในการถ่ายทอดและสร้างสรรค์ของศิลปินในการนิรมานรูปแบบนั้น ๆ ศิลปินในสมัยรัชกาลที่ ๑ มีเป็นจำนวนไม่น้อยเลยที่ได้รับอิทธิพลเกี่ยวกับรูปแบบในสกุลช่างศิลปกรรมสมัยอยุธยาตอนปลาย เป็นแนวทางในการสร้างงานจิตรกรรมของเขา แต่กระนั้นการที่ศิลปินสร้างสรรค์งานขึ้นในท่ามกลางบรรยากาศราชธานีแห่งใหม่ แจ่มใส เพียบพร้อมด้วยความหวัง ศิลปินย่อมแสดงออกซึ่งความงอกงามทางพุทธิปัญญา ยิ่งกว่าการลอกเลียนแบบอย่างศิลปบุราณกาลแต่ถ่ายเดียว ดังนี้รูปแบบอันปรากฏในงานจิตรกรรมในรัชกาลที่ ๑ จึงมีลักษณะสำคัญพิเศษต่างออกไปกว่ารูปแบบของจิตรกรรมสมัยอยุธยาตอนปลาย ซึ่งอาจพิจารณาเห็นได้โดยลำดับต่อไปนี้

รูปแบบซึ่งแสดงภาพมนุษย์และเทพยดาโดยทั่วไป ได้รับการผูกเขียนให้มีรูปร่างและลักษณะพ่วงพีกว่ารูปแบบขนบนิยมซึ่งได้เขียนกันดื่นไปในสมัยอยุธยาตอนปลาย ซึ่งเป็นรูปแบบเพรียวค่อนข้างผอม รูปแบบภาพมนุษย์และเทพยดาที่จัดว่าเป็นฝีมือศิลปินชั้นครู คือรูปภาพฝีมือพระอาจารย์นาค แห่งสำนักวัดเพลง จังหวัดนนทบุรี ซึ่งได้รับความนับถือและยกย่องเป็นแบบอย่างในหมู่ศิลปินสมัยต่อ ๆ มาอีกนาน ควรเป็นรูปแบบที่เป็นปทัฏฐานในการพิจารณา คุณลักษณะพิเศษที่ปรากฏในงานจิตรกรรมเมื่อรัชกาลที่ ๑ กล่าวโดยเฉพาะรูปภาพเทพยดาหรือภาพกษัตริย์ยืนเครื่อง นิยมทำเขียนทำเครื่องสวมหัว มีภาพมงกุฎทรงสูงกว่าแบบอย่างในสมัยอยุธยา โดยเฉพาะส่วนกรรเจียกและจอนหูเขียนประดิษฐ์เป็นลวดลายกระหนกรัดรูปเป็นระเบียบเรียบงาม ต่างกว่าที่ทำในสมัยอยุธยาเป็นอย่างทัดพวงแตระกลีบจำปาปลิวไปล่อยู่ข้างหลังใบหู ในส่วนวงหน้า ทำดวงหน้ากลมมนไม่ถึบเหลี่ยมอย่างแบบอยุธยา โดยเฉพาะส่วนดวงตาที่เป็นดวงดำนั้นเขียนทำลอยอยู่กลางคลองตา ไม่ทำหลบลงมองต่ำอย่างรูปภาพแต่ครั้งกรุงเก่า ข้อสังเกตส่วนนี้แม้จะเป็นรายละเอียดส่วนย่อยแต่ก็อาจแลดูเห็นได้ไม่สู้ยาก สิ่งหนึ่งที่แลเห็นได้ชัดในรูปภาพเทพยดายืนเครื่อง เขียนเป็นรูปภาพหลังบานประตู หน้าต่างหรือฝาตู้ คือส่วนชายผ้านุ่งรอบเอวซึ่งชักขอบล้นขึ้นมา ในสมัยอยุธยาเขียนเป็นอย่างผ้าทบซ้อนมีชายปลิว แต่ที่มีในรูปภาพสมัยรัชกาลที่ ๑ จะเขียนประดิษฐ์เป็นลวดลายกระหนกประกบซ้อนกันเป็นช่อใหญ่ ๆ ข้อสังเกตทั่วไปในด้านการเขียนระบายส่วนที่เป็นผ้านุ่งผ้าห่ม นิยมเขียนระบายสีพื้นเข้มขึ้นกว่าที่เคยเขียนกันแต่สมัยอยุธยา ซึ่งทำแต่ระบายเป็น

ดอกดวงบนพื้นผ้านุ่งผ้าห่มที่เป็นสีขาว ๆ ความนิยมในการปิดทองคำเปลวลงในส่วนที่เป็นผ้านุ่งและผ้าห่มยังไม่เป็นสิ่งนิยมกันในเวลานั้น

ในส่วนองค์ประกอบรูปภาพจิตรกรรมซึ่งผูกเขียนขึ้นในรัชสมัยนี้ มีที่สังเกตเห็นเป็นสำคัญประการแรกคือ การบรรจุรูปภาพลงบนพื้นค่อนข้างแน่นทิ้งพื้นข้างหลังเหลือไว้ไม่สู้มาก ผิดกับองค์ประกอบจิตรกรรมสมัยอยุธยาตอนปลายโดยเฉพาะรูปภาพเขียนฝาผนังที่ตำหนักพระพุทธโฆษาจารย์ วัดพุทไธสวรรย์ จังหวัดอยุธยา เขียนวางรูปภาพบนพื้นห่าง ๆ กัน ทิ้งพื้นข้างหลังมาก แต่รูปภาพจิตรกรรมเขียนบนฝาผนังในหอไตร โดยพระอาจารย์นาคในวัดระฆังโฆษิตาราม จังหวัดธนบุรี ทำผูกเขียนรูปภาพ จัดวางกลุ่มองค์ประกอบแน่น ๆ ทิ้งพื้นที่เป็นฉากหลังไว้แต่น้อย นี่เป็นคุณลักษณะพิเศษอันเกิดมีขึ้นเฉพาะสกุลช่างจิตรกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเป็นประการแรก ข้อควรพิจารณาเกี่ยวกับองค์ประกอบจิตรกรรมประการถัดมา คือการนำเสนอองค์ประกอบรูปภาพแต่ละกลุ่มต่อผู้ชมให้สามารถติดตามเรื่องราวและเข้าใจได้ง่ายโดยไม่สับสน ด้วยการใช้วิธีแบ่งพื้นที่ส่วนใหญ่ออกเป็นส่วนย่อย ๆ มีขนาดสัมพันธ์กับความสำคัญของเรื่องราวและเหตุการณ์ โดยใช้แนวเขามอ ทิวป่าไม้ขนาดย่อม ๆ ลำคลองและแม่น้ำ เป็นสิ่งกั้นกันกลุ่มรูปภาพองค์ประกอบแต่ละกลุ่มออกจากกันเพื่อมิให้เกิดความสับสนในการดูชม การใช้แนวเขามอก็ดี ทิวป่าไม้หรือสายน้ำเป็นสิ่งกำหนดขอบเขตกลุ่มภาพก็ดี จัดเป็นความคิดริเริ่มมีเพิ่มขึ้นใหม่ ซึ่งแต่ครั้งปลายกรุงเก่าได้ใช้แต่เพียงเส้นแผลงหรือสินเทาเป็นเส้นแบ่งวรรคตอนในการบรรจุรูปภาพลงเพื่อมิให้เกิดสับสนปนกันเป็นที่ยากแก่การดู สิ่งนี้จัดเป็นคุณลักษณะพิเศษสำหรับงานจิตรกรรมในรัชกาลนี้เป็นลำดับที่

สอง ยังในส่วนที่แลเห็นและรับรู้ได้ง่ายอีกประการหนึ่ง คือโครงสร้างของสีส่วนรวมซึ่งระบายเขียนรูปภาพ กล่าวคือรูปภาพจิตรกรรมซึ่งทำแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยายังเป็นราชธานีนั้น ส่วนมากนิยมเขียนทิ้งพื้นเป็นสีขาว ๆ เขียนทำระบายสีจำเพาะแต่ตรงที่เป็นรูปภาพเป็นสำคัญ พอจะมีอยู่บ้างในลางที่ มีเขียนระบายส่วนพื้นฉากข้างหลังรูปภาพเป็นสีดินแดงอ่อนแลดูรวม ๆ คล้ายสีชมพูอ่อน แต่รูปภาพที่เขียนระบายในสมัยรัชกาลที่ ๑ นี้ ความนิยมอย่างบุราณสังเกตดูว่าจะเปลี่ยนไป กล่าวคือการเขียนระบายส่วนพื้นที่เป็นฉากข้างหลังรูปภาพนิยมทำด้วยสีมืดคล้ำมีสีมอครามบ้าง สีดินเทศตัดบ้าง และสีเขียวใบแคบ้าง เป็นต้น การที่ความนิยมแตกไปจากคติเดิมในเรื่องการเขียนระบายสีลงในส่วนที่เป็นฉากข้างหลังรูปภาพเช่นนี้ น่าที่จะเนื่องมาแต่เหตุที่ว่า การผูกเขียนรูปภาพทำการถี่ถ้วน แจกกลุ่มองค์ประกอบในการลำดับเหตุการณ์ละเอียดขึ้น การที่จะเน้นกลุ่มองค์ประกอบแต่ละตอนของเรื่องให้เด่นชัด ไม่อาจอาศัยพื้นที่เป็นสีขาว ๆ หรือสีอ่อน ๆ ได้อีกต่อไป จำเป็นต้องเขียนระบายส่วนพื้นด้วยสีเข้มคล้ำลง เพื่อเป็นการหนุนกลุ่มรูปภาพองค์ประกอบซึ่งส่วนใหญ่ระบายด้วยสีอ่อนให้ปรากฏเห็นได้ง่ายและแจ่มชัด ความคิดริเริ่มเช่นนี้ดูจะไม่เป็นการคาดเดาเอาเปล่า แต่มีผลในภายหลังเป็นสิ่งสนับสนุน ซึ่งจะแลเห็นได้ว่างานจิตรกรรมในสมัยรัตนโกสินทร์ช่วงต่อมาโดยลำดับนิยมเขียนระบายสีเข้มคล้ำยิ่งขึ้นตามลำดับ ทั้งนี้ก็เนื่องด้วยรูปภาพในช่วงหลัง ๆ มีการจัดลำดับองค์ประกอบรูปภาพสลับซับซ้อนยิ่งขึ้นบนพื้นฝาผนังอันกว้างใหญ่กว่าที่เคยปรากฏมีมาแต่ในสมัยก่อน ๆ นั้นเอง

วิธีการของจิตรกรรม

จิตรกรรมไทยได้รับการสร้างสรรค์ด้วยวิธีการอันเป็นขนบนิยมอย่างแท้จริงโดยมิได้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วแม้ในชั่วศตวรรษหนึ่งสู่อีกศตวรรษหนึ่ง เหตุที่เป็นเช่นนี้น่าที่จะเนื่องมาแต่สกุลช่างจิตรกรรมส่วนใหญ่มีศูนย์รวมอยู่กับราชสำนัก ศิลปินชั้นเยี่ยมได้รับการอุปถัมภ์โดยพระมหากษัตริย์และเจ้านายมีที่อยู่อาศัยภายในราชธานี ศิลปินกลุ่มที่ได้รับการยกย่องเลี้ยงดูเป็นอย่างดีพวกนี้ ได้กลายเป็นกลุ่มผู้นำทางความคิดแบบอย่างตลอดจนวิธีการ เป็นสกุลช่างจิตรกรรมที่ศิลปินในชนบทยอมรับและเห็นชอบนิยมทำตาม ทั้งนี้เป็นไปโดยลักษณะสัมพันธภาพของสังคมในยุคก่อน ซึ่งเป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปว่าราชธานีหรือศูนย์กลางแห่งการปกครองประเทศย่อมเป็นแหล่งเพาะความเจริญขึ้นก่อน แล้วประชาชนในชนบทจึงรับนำเอาไปใช้ไปทำตาม กล่าวโดยเฉพาะสกุลช่างจิตรกรรมในเมืองไทยก็เป็นไปในลักษณะตามกล่าว สกุลช่างจิตรกรรมแห่งราชสำนักเป็นสกุลช่างเดียวที่มีอิทธิพลเหนือกว่าอาจครอบคลุมความคิด รูปแบบ ตลอดจนวิธีการของจิตรกรรมที่ศิลปินทั้งปวงจะพึงสร้างสรรค์ขึ้นโดยไม่เลือกว่า ศิลปินผู้นั้นจะอยู่ในหัวเมืองห่างไกลราชธานีเพียงใด ถ้าศิลปินสามารถสร้างสรรค์งานจิตรกรรมเลียนแบบอย่างหรืออาศัยเค้ารอยรูปแบบได้ใกล้เคียงกับงานจิตรกรรมสกุลช่างศิลปินในราชสำนักให้ปรากฏ เขาจะได้รับการยกย่องและยอมรับนับถือว่าเป็นศิลปินที่แท้จริง การเป็นไปดังนี้วิธีการของจิตรกรรมจึงเป็นไปในลักษณะขนบนิยม ซึ่งเราอาจสังเกตพบและเห็นตัวอย่างได้ไม่ยาก ในเรื่องตามกล่าวนี้ มีตัวอย่างเป็นต้นว่า รูปภาพซึ่ง

ได้จัดเป็นองค์ประกอบตอนสำคัญของเรื่องสุวรรณสามชาดก ซึ่งเขียนโดยศิลปินแห่งราชสำนักในพระอุโบสถวัดสุวรรณาราม จังหวัดธนบุรี และก็จะมีรูปภาพองค์ประกอบเรื่องเดียวกัน ตอนเดียวกัน เขียนผูกเลียนแบบไปปรากฏขึ้นที่วัดมัชฌิมาวาส จังหวัดสงขลาอีกแห่งหนึ่งในชั่วเวลาห่างกันชั่วรัชกาลหนึ่ง การลอกเลียนหรือสืบทอดแบบอย่างสกุลช่างจิตรกรรมแห่งราชสำนักไปทำกันในชนบทนี้ กล่าวได้ว่าเป็นขนบนิยมในการสร้างสรรค์งานจิตรกรรมในเมืองไทยมาโดยตลอด

วิธีการของจิตรกรรมซึ่งศิลปินในรัชกาลที่ ๑ ดำเนินการในการเขียนระบายรูปภาพจิตรกรรมแต่สมัยนั้น ว่าโดยเฉพาะในทางปฏิบัติดูไม่สู้จะแตกต่างไปกว่าวิธีการซึ่งศิลปินในสมัยอยุธยาตอนปลายได้ถือเป็นแนวในการปฏิบัติ วิธีการของจิตรกรรมสมัยรัชกาลที่ ๑ ซึ่งศิลปินได้สืบทอดขนบนิยมลงมาแต่สกุลช่างจิตรกรรมสมัยอยุธยา อาจจำแนกออกได้โดยลำดับต่อไปนี้

วิธีการเขียนระบายด้วยสีน้ำกาว เป็นวิธีการเขียนระบายรูปภาพจิตรกรรมที่ศิลปินไทยได้ใช้กันมาแต่โบราณโดยตลอด วัสดุที่สำคัญคือสีต่าง ๆ มีลักษณะเป็นผงละเอียดคล้ายฝุ่น สีชนิดนี้จึงมีชื่อเรียกอย่างหนึ่งว่า 'สีฝุ่น' เมื่อศิลปินนำเอาสีฝุ่นมาใช้เพื่อการเขียนระบายเขาจะต้องเจือกาวซึ่งละลายให้เป็นน้ำเหลวและน้ำสะอาดลงด้วยกันเพื่อให้สีฝุ่นแต่ละสีมีคุณสมบัติเหนียวสามารถจับติดกับพื้นซึ่งรอรับการเขียนระบาย สีผสมน้ำกาวนี้มีคุณลักษณะคงทนอยู่ได้นาน ๆ ปี โดยเฉพาะเขียนระบายภายในอาคารสถานที่พ้นจากแดดส่องและฝนสาดอันเป็นเหตุให้สีตกจางหรือลอกหลุดได้ รูปภาพจิตรกรรมส่วนใหญ่ซึ่งเขียนระบาย

ด้วยสีน้ำกาวดังกล่าวแล้วยังมีการทำปิดทองคำเปลวตกแต่งลงในส่วนที่เป็นเครื่องสวมหัว เครื่องประดับ และส่วนประกอบรูปภาพปราสาทมนเทียรสถานต่าง ๆ การปิดทองคำเปลวนี้ศิลปินได้ใช้ยางมะเดื่อสด ๆ นำมาทาลงบนพื้นตรงส่วนที่ต้องการจะปิดทองทับ แล้วจึงปิดทองต่อภายหลังและเขียนลวดลายหรือรายละเอียดเพิ่มเติม วิธีการเขียนระบายด้วยสีน้ำกาวตามที่กล่าวมานี้ ปรากฏได้รับการฟื้นฟูขึ้นใหม่ในรัชกาลนี้แล้วได้กลายเป็นวิธีการอันสำคัญ ซึ่งศิลปินในสมัยต่อมาได้ยึดถือเป็นหลักการในการเขียนระบายรูปภาพจิตรกรรมสืบมา

วิธีการเขียนระบายด้วยน้ำยาหรดาล เป็นวิธีเขียนทำรูปภาพซึ่งสืบทอดลงมาแต่สมัยอยุธยาตอนปลายวิธีหนึ่ง ในการสร้างสรรค์งานจิตรกรรม วิธีการนี้กล่าวอธิบายโดยสังเขปมีโดยลำดับคือ เป็นวิธีเขียนรูปภาพให้ปรากฏโดยส่วนที่เป็นรูปภาพก็ดี หรือลวดลายก็ดี เป็นส่วนที่มีสีทองล้วน ๆ แต่ส่วนที่เป็นพื้นอยู่ข้างหลังรูปภาพหรือพื้นช่องไฟระหว่างตัวลายแต่ละตัวมักเป็นสีดำหรือสีแดง การทำให้เกิดเป็นรูปภาพเช่นนี้ได้ก็โดยอาศัยน้ำยาชนิดหนึ่ง มีแร่หินชื่อหรดาลนำมาฝนออกเป็นผงละเอียดคล้ายแป้ง ผสมเข้าด้วยกันกับยางมะขวิด น้ำต้มผักส้มป่อยและน้ำมะนาวเล็กน้อย ละลายเป็นน้ำเหลว ๆ นำมาเขียนระบายปิดลงตรงพื้นซึ่งทาด้วยยางรักสีดำ หรือน้ำหางสีแดงซึ่งเตรียมสำเร็จล่วงหน้าไว้ก่อนแล้ว ตรงส่วนที่เป็นรูปภาพหรือลวดลายจะยกเว้นไม่ระบายหรือทาน้ำยานี้ทับเลย เว้นแต่ที่เป็นส่วนละเอียดภายในรูปภาพหรือตัวลายก็จะใช้น้ำยาหรดาลเขียนแสดงด้วยลายเส้นทับลงตามส่วนที่จำเป็นและสำคัญ เมื่อระบายน้ำยาหรดาลลงตรงส่วนพื้นหรือช่องไฟหมดแล้ว ก็นำเอายางรักมาเช็ดทาลงบนผิวพื้นรูปภาพแต่เพียงบาง ๆ จึงเอาแผ่นทอง

คำเปลวบิดให้ติดแนบสนิทบนพื้นภาพ โดยมียางรักเป็นสิ่งจับยึด ครั้นปิดทองเรียบร้อยแล้วก็จัดการเอาน้ำราดรดลงบนผิวหน้า ความชื้นของน้ำจะเป็นตัวทำให้น้ำยาหรดาลซึ่งเขียนปิดตรงส่วนพื้นภาพ หลุดลอกออกมาพร้อมกับพาเอาทองที่ติดอยู่บนหลังคราบน้ำยาออกมาด้วย ส่วนทองคำเปลวซึ่งปิดอยู่ตรงส่วนที่ไม่มีน้ำยาเขียนทับอยู่ก็จะติดคงอยู่กับพื้นปรากฏเป็นรูปภาพหรือลวดลายตามประสงค์ วิธีการเขียนระบายรูปภาพด้วยน้ำยาหรดาลนี้ นิยมเรียกกันโดยทั่วไปว่า เขียนปิดทองรดน้ำหรือลายรดน้ำก็เรียก เป็นวิธีการซึ่งได้รับการฟื้นฟูขึ้นใหม่ในรัชกาลที่ ๑ วิธีหนึ่งที่ได้รับความนิยมแพร่หลายได้ทำสืบต่อมาจนกระทั่งปัจจุบัน

วิธีการเขียนระบายด้วยสีกำมะลอ เป็นวิธีเขียนระบายรูปภาพอีกวิธีหนึ่งซึ่งได้รับการฟื้นฟูให้แพร่หลายและได้รับความนิยมกว้างขวางสืบต่อมา แต่ในรัชกาลนี้ การเขียนระบายด้วยสีกำมะลอนี้ มีลักษณะคล้ายกันกับรูปภาพที่เขียนระบายด้วยสีน้ำกาว แต่ทว่าสีสันแลดูหม่นคล้ำไม่สู้สดใส ทั้งนี้ก็เนื่องมาแต่น้ำยาที่ผสมสีแต่ละสีให้เหนียวพอที่จะจับพื้นภาพอยู่ได้นาน ๆ นั้นได้ใช้น้ำยางรักเป็นยางน้ำให้จับ ก็น้ำยางรักนี้มีสีน้ำตาลไหม้อยู่ในตัว พอผสมเข้ากับสีก็ย่อมจะถ่วงให้ความสดใสในแต่ละสีลดความจัดลง สีที่ใช้ก็ใช้สีฝุ่นทั่วไป การเขียนระบายด้วยสีผสมกับน้ำยางรักนี้แลดูไม่เป็นงานจิตรกรรมพหุรงค์โดยแท้ จึงถูกเรียกว่าสีกำมะลอ คือเป็นสิ่งเทียม คุณสมบัติที่ดีของสีกำมะลอนี้อยู่ตรงที่ว่าถูกน้ำโดนฝนแล้วไม่หลุดลอก มีความคงทนเช่นกับสีน้ำมันที่มาเกิดมีใช้กันในภายหลัง

งานจิตรกรรมและสถานจิตรกรรมในรัชกาลที่ ๑

งานจิตรกรรมชิ้นสำคัญซึ่งได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ มีในสถานที่ต่าง ๆ มีโดยลำดับต่อไปนี้ :—

๑. ภาพจิตรกรรมในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ภาพจิตรกรรมในศาสนสถานแห่งนี้ เป็นผลสืบเนื่องมาแต่การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระราชศรัทธาปฏิสังขรณ์แต่เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๓๑ ในการปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ พระวิหาร พระมหาธาตุและเสนาสนะสถานต่างประกอบด้วยการสถาปัตยกรรม และประติมากรรมเป็นส่วนประกอบในการตกแต่งแล้ว ยังในด้านจิตรกรรมก็ได้รับการสร้างสรรค์ขึ้นเพื่อการตกแต่งประดับภายในอาคารศาสนสถานต่าง ๆ เพื่อความงามในการทอดทัศนาและแสดงคุณค่าในด้านธรรมกถึกโดยรูปภาพจิตรกรรมนั้น ๆ ด้วย

รูปภาพจิตรกรรมในวัดพระเชตุพน ฯ ซึ่งเขียนระบายมีแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ เหล่านั้น ตกมาถึงปัจจุบันได้เสื่อมสูญไปเสียสิ้น ทั้งนี้เหตุด้วยเมื่อคราวที่มาปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๔ ครั้งนั้นได้ซ่อมแปลงแต่งแก้และลบของเดิมเสียมากกว่าเหตุฉะนี้ประจักษ์พยานในทางด้านวัตถุจึงไม่ปรากฏอยู่ เราอาจทราบได้แต่เพียงว่า การเขียนรูปภาพในพระอารามแห่งนี้เมื่อรัชกาลที่ ๑ มีเขียนเรื่องอะไรบ้าง โดยพิจารณาจากจารึกเรื่องทรงสร้างวัดพระเชตุพนครั้งรัชกาลที่ ๑ มีโดยลำดับดังนี้

รูปภาพจิตรกรรมซึ่งเขียนระบายลงบน "ผนังพระอุโบสถเขียนเรื่องทศชาดก ทรมานท้าวมหาชมพู และเทพชุมนุม"

ใน "พระวิหารทิศตะวันออกมุขหลัง บรรจุพระบรมสารีริกธาตุด้วย ผนังเขียนพระโยคาวจรพิจารณาอาศภสิบแลอุปรมาญาณสิบ"

ในพระวิหารทิศตะวันออกข้างหน้า "แลผนังนั้นเขียนเรื่องมารผจญ" นัยว่าเป็นฝีมือพระอาจารย์นาค ศิลปินเอกในรัชสมัยนั้น ความข้อนี้มีปรากฏในพระอธิบายสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงว่า

"แต่ก่อนรูปเขียนมารประจญในพระวิหารเบื้องบูรพทิศ เป็นฝีมือล้ำเลิศประเสริฐยิ่งกว่าที่ไหนหมดในพระราชอาณาจักร มีความเสียใจที่ไม่ได้รักษา ปล่อยให้หลังคารั่ว จนฝนชะลอกเสียเป็นอันมาก เหลืออยู่ได้เป็นหย่อม ๆ ครั้นซ่อมใหม่ก็เลยถูกลบ ซ้ำฝีมืออันประเสริฐนั้นก็สูญสิ้นน่าเสียดายเป็นอย่างยิ่ง ผู้เขียนนั้นได้ทราบว่าชื่อพระอาจารย์นาค (ภิกษุ) ฝีมือยังมีอยู่อีกด้านอุดหลังพระอุโบสถวัดราชบูรณะ และที่หอพระไตรบีฎกวัดระฆัง แต่ไม่ได้ตั้งใจทำจนสุดฝีมือเหมือนมารประจญที่นี้"

ในพระวิหารทิศใต้ "แลผนังนั้นเขียนเรื่องเทศนาพระธรรมจักรแลเทศนาดาวดึงษ์"

ในพระวิหารด้านทิศตะวันตก "ผนังนั้นเขียนเรื่องพระเกษธาตุ"

ในพระวิหารด้านทิศเหนือ "ผนังนั้นเขียนไตรภูมิ มีเขาพระสุเมรุราชแลเขาสัตตะพันท์ทวีปใหญ่สี่ แลเขาพระหิมพานต์อะโนดาตสระแลปัญจมหานที"

ในด้านทิศตะวันตกต่อออกมาภายนอกพระระเบียงวงล้อมพระอุโบสถ เป็นที่ประดิษฐานพระมหาเจดีย์พระศรีสรรเพชญ์นั้นมีทำพระ

ระเบียงล้อมโอบทางทิศใต้ตะวันตก และทิศเหนือเป็นวงสามด้าน" ผนังในนั้นเขียนนิยายรามเกียรติ์

๒. ภาพจิตรกรรมในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นพระอารามหลวงอยู่ในเขตพระบรมมหาราชวัง ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือ พระอารามนี้แรกสถาปนาขึ้นพร้อมกันกับการสร้างพระมหานครและพระบรมมหาราชวังแต่ พ.ศ. ๒๓๒๕ การก่อสร้างพระอารามได้กระทำเป็น ๒ คราวด้วยกัน คือระยะเริ่มแต่เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๕ ถึง พ.ศ. ๒๓๒๗ และระยะที่สอง ได้ทำการก่อสร้างเพิ่มเติมอีกเมื่อภายหลังการฉลองพระไตรปิฎกตามที่ได้สังคายนาขึ้นไว้สำหรับแผ่นดินเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๓๑ ปูชนียสถานและเสนาสนะภายในบริเวณ ซึ่งได้รับการสถาปนาขึ้นทั้ง ๒ คราวมีกล่าวแล้วในหัวข้อศิลปกรรมด้านสถาปัตยกรรม ในที่นี้มีอธิบายแต่เฉพาะงานจิตรกรรม ซึ่งได้เขียนในพระอารามนี้เท่านั้น

รูปภาพจิตรกรรมมีเขียนอยู่ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ นี้ ที่ยังคงเหลือมีมาจนถึงในปัจจุบันมีอยู่ไม่สู้มาก และได้รับการซ่อมและแก้ไขเปลี่ยนไปมิใช่น้อย แต่ถ้าจะไม่กล่าวถึงเสียเลยก็ไม่เป็นการรักษาตำนานและความรู้ในด้านจิตรกรรมไทยเพื่อเข้าใจต่อเนื่องระหว่างสมัยอยุธยากับสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ในชั้นหลัง ว่าหัวต่อระหว่างสกุลช่างทั้ง ๒ สมัยนั้น ศิลปินแต่เวลานั้น คิดเห็นในการสร้างสรรค์งานจิตรกรรมของเขาอย่างไร

รูปภาพจิตรกรรมที่ควรกล่าวถึงแห่งแรกคือรูปภาพเขียนฝาผนังภายในพระอุโบสถ การเขียนรูปภาพที่นี่สันนิษฐานว่า คงจะได้เขียนขึ้นระหว่างปี พ.ศ. ๒๓๒๖ ถึง พ.ศ. ๒๓๒๗ รูปภาพซึ่งได้เขียน

ขึ้นแต่สมัยนั้น ในปัจจุบันเหลืออยู่แต่บนฝาผนังด้านหุ้มกลองด้านทิศตะวันออกและด้านทิศตะวันตกเท่านั้น ส่วนที่บนฝาผนังด้านข้างทิศเหนือและทิศใต้ถูกลบเขียนใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๓ อย่างไรก็ดี รูปภาพซึ่งเคยมีอยู่แต่เดิมเขียนเป็นภาพเรื่องอะไรบ้าง อาจทราบได้จากตำนานเรื่องวัตถุสถานต่าง ๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนาดังนี้ "สันนิษฐานว่ากระบวนที่เขียนแต่เดิมนั้นฝาเหนือหน้าต่างยาวเขียนภาพเทพชุมนุม...... ฝาผนังระหว่างหน้าต่างเดิมเขียนเรื่องปฐมสมโพธิ์" รูปภาพส่วนที่ยังคงเป็นของเดิมซึ่งเขียนมาแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ บนฝาผนังหุ้มกลองด้านทิศตะวันออก และทิศตะวันตกปรากฏว่าได้เขียนเรื่องมารวิชัยและภาพเรื่องไตรภูมิ มีปรากฏในจดหมายเหตุพระศรีภูริปรีชาพรรณนาไว้แต่เมื่อคราวพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิสังขรณ์วัดพระศรีรัตนศาสดารามเมื่อ พ.ศ. ๒๓๔๗ ว่ารูปภาพจิตรกรรมแต่ในเวลาที่ท่านผู้นี้ได้แลเห็น มีสภาพอย่างไร มีโดยลำดับดังนี้

"แลผนังด้านสกัดข้างตะวันตก ตั้งแต่ลวดก้ามปูทับหลังพระทวารขึ้นไปจดถึงเพดานเบื้องบน เขียนพิมานพรหมลำดับชั้นลงมาตลอดยอดเขาพระสุเมรุ มีเมืองชื่อสุทัศน์นคร อยู่บนยอดเขาพระสุเมรุ เขียนเป็นมหาเวไชยันต์พิมาน อันเป็นทิพย์สถานท้าวอมรินทร์เทวราช มีพระมหาธาตุจุฬามณีเจดีย์ไพทีรอบ ลำดับชั้นลงมาถึงพิมานจาตุมหาราชอยู่ยอดเขาสัตภัณฑ์บรรพตลดชั้นโดยลำดับลงมาถึงกึ่งพระเมรุคีรี พิมานสิมพลีเป็นที่อยู่หมู่สุบรรณ ลำดับชั้นลงมาถึงพิมานพระยาวาสุกรี ที่ต่ำใต้เชิงพระเมรุมีพิมานหมู่อสูร แลพื้นอากาศนั้นมีพิมานพระอาทิตย์พระจันทร์ แลนักขัตดารามหาพิมานใหญ่น้อย ลอยเลื่อนเป็นทักขิณาวัฏ

เวียนขวาตามวายุมณฑลจักรราศีรอบพระสุเมรุโดยฤดูทั้งสามเป็นธรรมดา แลเขาพระสุเมรุเขาสัตปริภัณฑ์บรรพต ตั้งอยู่กลางมหาสมุทรอันใหญ่ เขาจักรวาฬเป็นขอบคัน ในท่ามกลางมหาสมุทรทิศทักษิณนั้นมีเกาะใหญ่ ชื่อชมพูทวีป ทิศอุดรมีเกาะใหญ่ชื่ออุดรกาโรทวีป ทิศตะวันออกมีเกาะใหญ่ชื่อ บุพวิเทหะทวีป ทิศตะวันตกมีเกาะใหญ่ ชื่ออมรโคยานีทวีป และเกาะน้อย ๆ ตั้งอยู่กลางมหาสมุทรเป็นหลายเกาะ แลมีป่าหิมพานต์ อันนับเนื่องเข้าอยู่ในเกาะชมพูทวีป มีสระอโนดาตแลมหาสระทั้ง ๗ มีแถวน้ำน้อยใหญ่เป็นอันมาก แลเขียนเป็นภูเขา ต้นไม้ดอกไม้ชอื้อชอุ่ม เสียดแซมแทรกตามภูผาดูเดียรดาษ เขียนรูปราชสีห์คชสีห์ หมี เสือ สิงโต โค กิเลน เลียงผา กาสร กุญชร พลายพังทั้งสิบตระกูล แลสินธพชาติอาชาไนย แลเขียนรูปราชหงส์ปักษาทิชาชาติน้อยใหญ่บินร่อนจับกับกิ่งไม้ เขียนรูปเทพยดาแลนางอัปสรกัญญาชักชวนกันมาประพาสชมคงคาป่าเขา ลางเหล่าจับระบำรำเล่นเป็นที่สบาย เขียนเป็นรูปกินนร กินรีทั้งหลายลงเล่นน้ำแลเก็บดอกไม้ทัดทรงกรองร้อย สร้อยสะอิ้งสังวาลบานพับประดับกาย เขียนรูปรุกขพิมานเทวดาทั้งหลายต่าง ๆ แลเขียนเป็นพิมานนางเวมานิกะเปรตอันมีทิพยสมบัติ ท้าวพรหมทัตมาฆ่าสุนัขดำ นางสิ้นกรรมแต่ก่อนได้สโมสรภิรมย์ร่วมสังวาส เป็นบาทบริจาท้าวเจ้ากรุงพาราณสีอันป่าหิมพานต์นี้แสนสนุกพ้นที่จะพรรณา......

อนึ่งผนังด้านสกัดฝ่ายตะวันออก เขียนเป็นเรื่องพระยามารชื่อวัสวดี ทรงคีรีเมขล์มหากุญชร มาประจญสมเด็จพระทศพลโลกนาถอันเสด็จอาสน์บัลลังก์ภายใต้ควงไม้มหาโพธิ รำพึงถึงสมดึงษบารมีเขียนรูปพระธรณียืนบีบน้ำผม เป็นท่อธารชเลลึก บันดาลคลื่นระลอก

ใหญ่ซัดขึ้นไปท่วมคชสารที่ท้าววัสวดีมารทรงมา หมู่อสูรโยธาทั้งหลายต่างตนกลัวตายแตกหนี ท้าววัสวดีแพ้พุทธานุภาพ พันกรกราบถวายนมัสการ ทูลขอขมาโทษแต่สมเด็จพระพุทธเจ้า"

รูปภาพจิตรกรรมเขียนเรื่องมารวิชัยและเรื่องไตรภูมิบนฝาผนังทั้งสองด้านที่คงเหลืออยู่มาจนกระทั่งปัจจุบันนี้ ได้ยินท่านผู้ใหญ่เล่าว่าเป็นด้วยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชปรารภว่ารูปภาพจิตรกรรมเขียนแต่ในฝาผนังสองด้านนี้ เป็นฝีมือช่างชั้นครูเมื่อครั้งแรกสถาปนาพระมหานคร ควรรักษาไว้ เพื่อให้เป็นแบบอย่างการช่างจิตรกรรมแก่ช่างในชั้นหลังได้พึงอาศัยเรียนรู้และเจริญรอยตามพระราชปรารภนี้เป็นเหตุให้คงรักษารูปภาพจิตรกรรมแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ เอาไว้ได้ และได้กลายเป็นคุณประโยชน์อย่างสำคัญในการศึกษาพิจารณากระบวนการทางความคิด ความสามารถ ในการสร้างสรรค์ ทั้งทางด้านรูปแบบ องค์ประกอบ และวิธีการของศิลปินในสมัยเมื่อแรกสถาปนาพระมหานครนั้นได้อย่างถ่องแท้

รูปภาพจิตรกรรมในวัดพระศรีรัตนศาสดารามมีอีกแห่งหนึ่ง คือรูปภาพเขียนฝาผนังเรียบไปตามพระระเบียงโดยรอบพระอาราม เขียนเป็นรูปภาพเรื่องรามเกียรติ์ หรือไตราดายุคนิทาน รูปภาพจิตรกรรมเขียนบนฝาผนังพระระเบียงนี้ สันนิษฐานว่า คงจะเขียนขึ้นต่อภายหลัง พ.ศ. ๒๓๔๐ ซึ่งอาจจะหลังจากเรือน พ.ศ. นี้ประมาณ ๓ ปี ทั้งนี้มีเหตุผลควรอธิบายถึงภูมิสถานอันเป็นที่มีรูปภาพนี้เสียก่อน เพื่อความเข้าใจประกอบการพิจารณา กล่าวคือวัดพระศรีรัตนศาสดารามเมื่อแรกสร้างคราวที่ ๑ เขตวัดด้านเหนือและด้านตะวันออกยังแคบกว่าใน

ปัจจุบันนี้ ด้านเหนือเห็นจะสุดเขตอยู่เพียงประตูเหนือทางด้านทิศตะวันตกบัดนี้ และด้านตะวันออกนั้นก็เห็นจะอยู่เพียงแนวพระระเบียง (ที่มาก่อพระระเบียงออกมาและวงเอาพระปรางค์เข้าไว้ข้างใน ๒ องค์ มาทำแก้ในสมัยรัชกาลที่ ๓) มีพระระเบียงรอบวัด ต่อมาถึง พ.ศ. ๒๓๓๑ โปรด ฯ ให้ทำสังคายนาแล้วสร้างพระคัมภีร์พระไตรปิฎกตามที่ได้สังคายนาขึ้นไว้สำหรับแผ่นดิน ความข้อนี้มีปรากฏในพระราชนิพนธ์ตอนต้นเรื่องรามเกียรติ์ว่า

"เบื้องพระไตรปิฎก เพียญชนะบกพิปลาส เยียวจะชูพระศาสนาจำเริญ ก็ให้ประชุมเชิญพระชินบุตร อุตมเรืองรสธรรม์ พางอรหันต์เอาภาร กับริหารขานบวรณา สงฆนิศยาสัยเสนาสน์ วัดมหาธาตุเป็นเขตเขื่อนเงื่อนพระเจ้าอชาติศัตรู พระองค์เป็นศาสนูปถัมภก ยกสังคายนาย หมายเป็นเบญจวาร แล้วก็ให้ลงลานจารจบ ครบบริบวรณ์ จึ่งคำนวนทักษิณประเตยก อเนกอนันต์ เครื่องละอันละออ นาวาวอวิภูษณ์ กาสาวสูตรโกไสย พัสตราไตรตรูแต่ง ทานพันแพงพันภาคย์ ทรงประตยาคบุชิต อุทิศถวายเวน เกณฑ์กุศลบร้าง"

เมื่อสร้างพระไตรปิฎกเสร็จแล้ว ก็แห่มาแต่วัดมหาธาตุ นำมาไว้ในหอพระมณเฑียรธรรม ซึ่งสร้างอยู่กลางสระในวัดพระศรีรัตน-ศาสดาราม มีการมหรสพฉลองพระไตรปิฎก เวลาค่ำจุดดอกไม้เพลิง ดอกไม้บินไปตกบนหลังคาหอมณเฑียรธรรม เกิดไฟลุกไหม้หอพระ-มณเฑียรธรรมหมดทั้งหลัง แต่ขนพระไตรปิฎกได้ทัน หาเป็นอันตรายไม่ ต่อมาเมื่อจะสร้างสถานที่ไว้พระไตรปิฎกแทนที่ไฟไหม้เสียครั้งนั้น โปรด ฯ ให้ขยายเขตวัดทางด้านตะวันออกและต่อพระระเบียงออกไปทางด้านข้างเหนือเท่าเขตที่เห็นทุกวันนี้

การสร้างทำต่อเติมเสนาสนะในวัดพระศรีรัตนศาสดารามคราวหลังนี้เนิ่นนานกว่า ๙ ปีจึงสำเร็จ โปรดให้มีการฉลองเมื่อ "ณ เดือน ๔ จุลศักราช ๑๑๕๙ (พ.ศ. ๒๓๔๐) โปรดให้มีการสมโภชฉลองพระมณฑป ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งปลูกแทนหอพระมณเฑียรธรรมที่ไฟไหม้เสียแต่ปีวอก สัมฤทธิ์ศก จุลศักราช ๑๑๕๐ นั้นโปรดให้ฉลองเป็นการใหญ่"

ในการฉลองพระมณฑปซึ่งสร้างขึ้นเป็นสถานที่ประดิษฐานพระไตรปิฎกคราวนี้ คงจะเป็นเหตุดลบันดาลพระราชหฤทัยในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ให้ทรงพระราชนิพนธ์ไตรดายุคนิทานเรื่องรามเกียรติ์ขึ้นเพื่อถวายเป็นพระพุทธบูชา ความข้อนี้จะพึงเห็นได้จากตอนท้ายพระราชนิพนธ์เรื่องนี้มีความว่า

"อันพระราชนิพนธ์รามเกียรติ์ ทรงเพียรตามเรื่องนิยายไสย
ใช่จะเป็นแก่นสารสิ่งใด ดั่งพระทัยสมโภชบูชา
ใครฟังอย่าได้ไหลหลง จงปลงอนิจจังสังขาร์
ซึ่งอักษรกลอนกล่าวลำดับมา โดยราชปรีดาก็บริบูรณ์ ฯ"

เนื้อความซึ่งได้พรรณนามาโดยลำดับนี้ หวังใจว่าคงจะเป็นสิ่งนำความเข้าใจให้พอมองเห็นได้ว่า พระระเบียงซึ่งเป็นที่เขียนรูปภาพจิตรกรรมเรื่องรามเกียรติ์นี้ เมื่อแรกสร้างนั้น มีเขตวงจำกัดอยู่เพียงขนาด ๓ ใน ๔ ส่วนที่เห็นอยู่ในปัจจุบัน ความมุ่งหมายในการสร้างพระ เพียงแต่แรกคาดว่าคงจะทำเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปประจำพระระเบียงตามขนบนิยมซึ่งเคยมีตัวอย่าง เช่นที่ทำในวัดพระเชตุพน ฯ วัดสระเกศและวัดมหาธาตุเป็นต้น แต่จะเป็นเหตุอย่างใดไม่ปรากฏจึงมิได้ทำเช่นนั้น การเนิ่นมาจนกระทั่งเวลาที่ทรงพระราชนิพนธ์

ไตรดายุคนิทานเรื่องรามเกียรติ์ เพื่อถวายเป็นพระพุทธบูชา และทำการขยายเขตวัดพระศรีรัตนศาสดารามกว้างออกไปกว่าเก่า พระระเบียงก็ได้รับการสร้างต่อเติมเพิ่มขึ้น มีเนื้อที่ฝาผนังเรียบไปตามพระระเบียงซึ่งวงรอบวัดกว้างและยาวมาก ไม่ควรปล่อยฝาผนังว่างเปล่าไว้เป็นการไม่งาม เหมาะแก่การเขียนรูปภาพจิตรกรรมที่เป็นเรื่องยาว ๆ โดยเฉพาะพระราชนิพนธ์เรื่องรามเกียรติ์ จะด้วยเหตุนี้กระมัง ก็ทรงโปรด ฯ ให้เขียนรูปภาพเรื่องรามเกียรติ์ประดับฝาผนังพระระเบียงมีมาแต่สมัยนั้น

อนึ่งการเขียนรูปภาพจิตรกรรมบนฝาผนังพระระเบียงนี้ ที่กล่าวว่า คงจะไม่เขียนขึ้นก่อน พ.ศ. ๒๓๔๐ นั้นอาจพิจารณาเห็นได้ว่าพระระเบียงรอบวัดนี้ได้สร้างเป็นสองคราว ถ้าเขียนรูปภาพเสียแต่ในคราวแรก พอมาถึงเวลาก่อพระระเบียงเพิ่มเติมออกมา ย่อมจะเขียนรูปภาพให้ต่อเรื่องกันลำบาก ทั้งนี้ควรสังเกตเห็นได้ว่าการวางเรื่องในการเขียนรูปภาพจิตรกรรม แต่ละครั้งที่มีการลบและเขียนขึ้นใหม่มักจะกำหนดวางเรื่องแต่ละตอนลงตามตำแหน่งเดิมตามลำดับห้องเหมือนเมื่อแรกเขียนมาแต่ครั้งรัชกาลที่ ๑ คือตอนต้นเรื่องเริ่มตรงย่านกลางพระระเบียงด้านทิศเหนือ แล้วเขียนลำดับห้องมาทางด้านตะวันออก วงลงไปทางด้านทิศใต้และทิศตะวันตก จึงกลับไปบรรจบที่ห้องต้นเรื่องทางทิศเหนือการเขียนรูปภาพจิตรกรรมบนฝาผนังพระระเบียง ควรกล่าวได้ว่าเขียนขึ้นต่อภายหลัง ปี พ.ศ. ๒๓๔๐ แต่จะเป็นปีใดไม่พบจดหมายเหตุปรากฏอยู่เลย

รูปภาพจิตรกรรมเขียนเรื่องรามเกียรติ์บนฝาผนังพระระเบียงในวัดพระศรีรัตนศาสดารามแต่คราวแรกในสมัยรัชกาลที่ ๑ นั้น ในเวลาปัจจุบันไม่มีปรากฏเหลืออยู่ให้เห็นได้ เพราะถูกลบเสียหมดเพื่อ

เขียนใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๓ แต่ทว่าเราอาจแลเห็นเค้ารอยเกี่ยวกับรูปแบบและการจัดวางองค์ประกอบแห่งภาพ ได้ลางส่วนจากผลงานประดับมุขรอบฐานตู้ทรงมณฑป ซึ่งเป็นที่เก็บพระไตรปิฎกฉบับหลวง อยู่ในพระมณฑปในวัดพระศรีรัตนศาสดารามนี้ทำประดับมุก ส่วนที่เป็นฐานรองรับตู้เป็นภาพเรื่องรามเกียรติ์ ผูกทำรูปภาพแสดงท่าจับตอนสำคัญ ๆ มีจำนวนถึง ๔๐ ภาพ ได้ยินว่าเป็นฝีมือร่างแบบของพระอาจารย์นาค ผู้ซึ่งเขียนภาพจิตรกรรมในหอไตรที่วัดระฆัง เป็นศิลปินเอกในรัชกาลนี้ รูปภาพประดับมุกชุดนี้ทำขึ้นในเวลาใกล้กันกับการเขียนรูปภาพบนฝาผนังพระระเบียง จึงควรเชื่อได้ว่ารูปภาพแต่ครั้งนั้น คงมีเค้ารอยไม่ต่างไปจากงานประดับมุกที่ยังคงปรากฏอยู่ในปัจจุบัน

๓. ภาพจิตรกรรมในวัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษดิ์

วัดมหาธาตุ ฯ เป็นวัดโบราณมีมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยายังเป็นราชธานี มีชื่อเดิมว่า วัดสลัก ครั้นพอเวลามาตั้งพระมหานครขึ้นใหม่ในฟากฝั่งตะวันออกของเมืองธนบุรีแล้ว สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท พระอนุชาธิราชในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงสถาปนาขึ้นใหม่ทั้งวัด การสถาปนาคงจะเริ่มเมื่อปี พ.ศ. ๒๓๒๖ ในคราว ๆ เดียวกับทางวังหลวงเริ่มสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

งานจิตรกรรมคือการเขียนรูปภาพมีในพระอารามแห่งนี้ ได้มีการเขียนขึ้นทั้งที่ในพระอุโบสถและที่แห่งอื่น ๆ ตามขนบนิยมทั่วไปในการสร้างวัดวาอารามแต่ในสมัยนั้น แต่เป็นที่น่าเสียดายที่รูปภาพจิตรกรรมอันเชื่อได้ว่าคงจะสวยงามอย่างวิเศษทั้งนั้น ในปัจจุบันไม่มีเหลือปรากฏอยู่แต่สักแห่ง ที่เราอาจทราบได้ว่า ในวัดมหาธาตุเคยมีการ

เขียนรูปภาพจิตรกรรมมาแต่ก่อน ก็อาศัยจดหมายเหตุ แสดงเรื่องประวัติวัด มีความปรากฏต่อไปนี้

"พระอุโบสถก็เป็นของเก่าทั้งหลัง กล่าวกันว่าเมื่อปฏิสังขรณ์เมื่อในรัชกาลที่ ๓ เสริมแต่เสาแลผนังให้สูงกว่าเดิมศอก ๑ แต่ข้างในพระอุโบสถ เดิมผนังหว่างช่องหน้าต่างเขียนเรื่องชาดกต่าง ๆ หลังช่องหน้าต่างเขียนรูปเทพชุมนุม ๓ แถว เสาทาสีเขียนลายทรงข้าวบิณฑ์ เพดานมีลายฉลุทอง"

รูปภาพจิตรกรรมในวัดมหาธาตุซึ่งเขียนแต่ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ตามกล่าวมีในจดหมายเหตุข้างบนนี้ แม้ว่าเราไม่อาจแลเห็นได้แล้วในปัจจุบันก็ตาม แต่ทว่า อย่างน้อยก็ยังพอที่จะทราบได้ว่า คตินิยมการเขียนรูปภาพจิตรกรรมตกแต่งฝาผนังภายในพระอุโบสถแต่เมื่อครั้งแรกสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะในวัดนี้ ได้เขียนรูปภาพเรื่องชาดกต่าง ๆ และรูปภาพเทพชุมนุม ซึ่งเป็นภาพชุดที่นิยมเขียนประกอบรูปภาพเรื่องมารวิชัย และน่าเชื่อว่าคงจะมีเขียนรูปภาพเรื่องมารวิชัยในที่นี้ด้วย

ภาพจิตรกรรมในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์

พระที่นั่งพุทไธสวรรย์ เป็นพระที่นั่งองค์ ๑ ที่สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท ทรงสร้างเป็นที่ประดิษฐานพระพุทธสิหิงค์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๐ อยู่ภายในพระบวรราชวังมาแต่ครั้งรัชกาลที่ ๑ ฝาผนังภายในพระที่นั่งองค์นี้มีเขียนรูปภาพจิตรกรรมเต็มผนังทั้ง ๔ ด้าน เป็นรูปภาพเขียนโดยฝีมือศิลปินเอกหลายท่านในสมัยนั้น ควรกล่าวได้ว่าเป็นจิตรกรรมสถาน ที่มีงานจิตรกรรมครั้งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธ-

ยอดฟ้าจุฬาโลกแต่เพียงแห่งเดียวที่คงอยู่ในสภาพดีและขนาดของภาพกว้างใหญ่กว่าที่ในแห่งอื่น

รูปภาพจิตรกรรมเขียนบนฝาผนังภายในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์นี้ มีเขียนรูปภาพด้วยเรื่องใหญ่ ๒ เรื่องด้วยกันคือ เรื่องพระปฐมสมโพธิ์ กับเรื่องเทพชุมนุม

รูปภาพเขียนเรื่องพระปฐมสมโพธิ์ เขียนลงบนฝาผนังระหว่างช่องหน้าต่างแต่ละช่อง โดยเหตุที่พระที่นั่งองค์นี้ขนาดยาวมาก มีพื้นที่ระหว่างช่องหน้าต่างและประตูทั้ง ๔ ด้านรวมกันมากถึง ๒๘ ช่อง เหมาะแก่การเขียนพรรณนารูปภาพเรื่องพระปฐมสมโพธิ์โดยแท้ เพราะเป็นเรื่องขนาดยาว รูปภาพซึ่งเขียนพรรณนาเรื่องพระปฐมสมโพธิ์ ณ ที่แห่งนี้จึงเป็นรูปภาพบรรยายเนื้อเรื่องได้ละเอียดถี่ถ้วนกว่ารูปภาพจิตรกรรมซึ่งเขียนเรื่องเดียวกันนี้มีในที่แห่งอื่น ๆ

รูปภาพเขียนเรื่องเทพชุมนุมได้เขียนลงบนฝาผนังซึ่งอยู่ถัดช่องหน้าต่างขึ้นไปจนจดเพดาน โดยแบ่งพื้นที่เป็นแถวยาว ๆ ซ้อนกันขึ้นไปถึง ๔ ชั้นด้วยกัน ในพื้นที่แถบยาวหรือตีบรรทัดเป็นหน้ากระดานนี้ เขียนรูปภาพเทพชุมนุมในท่านั่งประนมมือ เรียงรายโดยลำดับรอบไปบนฝาผนังทั้ง ๔ ด้าน

ความนิยมในการกำหนดเรื่องและองค์ประกอบในการเขียนรูปภาพภายในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์นี้ควรสังเกตได้ว่า ดำเนินตามรอยเดียวกัน หรือเอาอย่างคตินิยมในการเขียนรูปภาพไปแต่การเขียนภายในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดารามแต่ในสมัยนั้น คือ "ฝาผนังเหนือหน้าต่างยาว เขียนภาพเทพชุมนุม... ฝาผนังระหว่างหน้าต่างเดิมเขียนเรื่องปฐมสมโพธิ์" คตินิยมในการกำหนดเรื่องและวางองค์ประกอบตาม

แนวนี้กล่าวได้ว่าเป็นคตินิยมโดยเฉพาะสำหรับสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์โดยแท้

การจัดลำดับรูปภาพร่วมกันในองค์ประกอบจิตรกรรมแต่ละกลุ่ม มีข้อสังเกตเห็นได้ชัดอย่างหนึ่ง คือจัดรูปภาพร่วมกันอย่างหนาแน่น ปล่อยส่วนพื้นภาพเหลือมีอยู่ไม่มาก องค์ประกอบภาพจิตรกรรมแต่ละกลุ่มจึงมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิด และเพื่อประสงค์มิให้เกิดความสับสนหรือเข้าใจผิดในการดูและลำดับเรื่องราว จึงมีการเขียนเส้นแผลงหรือสินเทา กันกลุ่มภาพที่เป็นองค์ประกอบแต่ละกลุ่มแยกออกต่างหากจากกันมีอยู่ทั่วไป และนอกจากการใช้เส้นแผลงในการกำหนดขนาดขององค์ประกอบเหล่านั้น ๆ ยังได้เขียนระบายสีส่วนพื้นภาพทั่วไปแสดงออกเป็นวรรณะของสีเข้ม เพื่อการตะล่อมกลุ่มภาพองค์ประกอบลางกลุ่มที่ไม่เหมาะสมแก่การใช้เส้นแผลงให้เกิดมีความสำคัญเฉพาะกลุ่มให้เกิดการสนใจในการเห็นเสมอกับกลุ่มภาพอื่น ๆ ได้ด้วยดี

การเขียนระบายรูปภาพที่มีรูปแบบมนุษย์และเทพยดาต่าง ๆ มีทำบิดทองแต่เฉพาะเครื่องสวมหัวและเครื่องประดับร่างกายเท่านั้น ส่วนที่เป็นผ้านุ่งและผ้าห่มยังนิยมเขียนระบายตกแต้มดอกลายด้วยสีสันต่าง ๆ เป็นพื้น ความนิยมเขียนระบายสีนี้ยังนิยมเขียนระบายรูปแบบสิ่งก่อสร้าง เช่น ปราสาท มนเทียร เรือนหลวง ห้วยคลังต่าง ๆ ด้วย ความนิยมการปิดทองลงบนภาพสิ่งก่อสร้างตามกล่าวนี้สังเกตเห็นว่ายังไม่อยู่ในความสนใจของศิลปินในเวลานั้นแต่อย่างใด

รูปภาพจิตรกรรมในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์นี้มีลางส่วนได้รับการซ่อมแซมบ้าง โดยเฉพาะได้ทำเมื่อสมัยรัชกาลที่ ๓ แต่รูปภาพส่วนใหญ่มิได้เสียหายหรือเสื่อมทรามลงไปโดยเหตุที่ช่างรุ่นใหม่ได้ซ่อม

เดิม ข้อนี้สังเกตเห็นได้ว่าช่างพวกที่ทำการซ่อมแต่คราวนั้นกลับทำได้ดีกว่าเสียอีก โดยเฉพาะการเขียนเส้นและลายละเอียดเรียบร้อยหมดจดกว่าช่างรุ่นแรกทำ เพราะช่างหรือศิลปินในสมัยรัชกาลที่ ๓ ล้วนแต่ผ่านการฝึกปรือและกวดขันในเรื่องฝีมือดีขึ้นกว่าสมัยแรกสถาปนาพระมหานคร ซึ่งเป็นเวลาที่เพิ่งจะตั้งบ้านสร้างเมือง การช่างและคนที่เป็นช่างก็หาได้แต่พอทำการ ที่ดีพอถึงขีดก็มีอยู่แต่นับตัวถ้วน การซ่อมเติมในสมัยรัชกาลที่ ๓ มีที่สังเกตได้ว่า นิยมทำปิดทองโดยเฉพาะส่วนที่เป็นผ้านุ่งและผ้าห่มแลดูดาดไปเป็นกลุ่ม ๆ กับการเขียนพุ่มไม้นิยมทำเป็นพุ่มฝอย ๆ โดยใช้เปลือกไม้ทุบให้แตกเป็นใย จิ้มสี กระทุ้งถี่ ๆ การเขียนพุ่มไม้ในงานจิตรกรรมสมัยรัชกาลที่ ๑ ไม่นิยมทำหรือเขียนพุ่มไม้ด้วยวิธีดังกล่าว นิยมเขียนระบายสีเป็นพื้นแล้วตัดเส้นด้วยสีเข้มเป็นพุ่มหรือช่อใหญ่ ๆ แลดูกะจะ ๆ ตา

รูปภาพจิตรกรรมเขียนฝาผนังในพระที่นั่งพุทไธสวรรย์ ถ้าจะนับอายุกาลแต่แรกเริ่มเขียนระบายลำดับมาถึงปัจจุบันก็นานได้ ๑๙๒ ปีเศษ เป็นผลงานจิตรกรรมที่มีสภาพคงทน ปรากฏอยู่ให้คนในภายหลังได้แลเห็นความสามารถของศิลปินแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ แสดงออกซึ่งภูมิปัญญา การแก้ปัญหาในการสร้างสรรค์ ฝีมือและวิธีการทางด้านจิตรกรรมเป็นอย่างดี จิตรกรรมสถานแห่งนี้เป็นระเบียงภาพแห่งสำคัญยิ่งแห่งหนึ่งแสดงเอกลักษณ์สกุลช่างจิตรกรรมสมัยรัชกาลที่ ๑ อย่างเด่นชัดโดยแท้

ภาพจิตรกรรมในหอไตรวัดระฆังโฆษิตาราม

หอไตรในวัดระฆังโฆษิตาราม วัดซึ่งอยู่ริมฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยาฟากตะวันตก ตรงข้ามพระบรมมหาราชวัง เป็นวัดโบราณมีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยายังดำรงเป็นราชธานี หอไตรซึ่งมีเขียนรูปภาพจิตรกรรมในวัดนี้ ได้ยินคำท่านผู้ใหญ่เล่าว่า เมื่อรัชสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นเรือนทรงไทยหมู่ใหญ่ปลูกอยู่ในที่ถัดวัดระฆังโฆษิตารามลงมาข้างใต้ เป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเมื่อสมัยที่พระองค์ยังมีพระยศเป็นพระราชวรินทร์ เจ้ากรมพระตำรวจนอกขวา ครั้นเมื่อเสด็จขึ้นเถลิงถวัลย์ราชสมบัติครอบครองประเทศสยามแล้ว กาลล่วงมาจนกระทั่ง พ.ศ. ๒๓๓๑ โปรด ฯ ให้ประกอบการสังคายนาพระไตรปิฎกขึ้นให้ถูกต้องเป็นระเบียบเรียบร้อย จัดคัดลอกพระราชทานไปเก็บรักษาไว้ตามพระอารามสำคัญในเวลานั้นมีอยู่หลายแห่งด้วยกัน ในเวลานั้นทรงพระราชดำริถึงพระตำหนักเรือนทรงไทยซึ่งเคยเสด็จประทับอยู่แต่ก่อน ณ พระนิวาสถานเดิมที่ใกล้วัดระฆัง ฯ สมควรยกเรือนไทยซึ่งทำเป็นหมู่พระตำหนักนี้รื้อไปปลูกถวายทำเป็นหอไตรใส่พระไตรปิฎกรักษาไว้ในวัดระฆัง ฯ แล้วปฏิสังขรณ์ตกแต่งให้สวยงามสมควรเป็นที่ประดิษฐานรักษาไว้ซึ่งพระไตรปิฎก เรือนทรงไทยซึ่งเป็นที่เสด็จประดับของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกแต่เดิมจึงได้กลายมาเป็นหอไตรขึ้นในวัดระฆัง ฯ ก็โดยเหตุดังได้ยินเล่ามานี้

หอไตรหรือหอพระไตรปิฎกนี้ ในปัจจุบันได้รับการซ่อมแปลงแต่งแก้เปลี่ยนรูปทรงของเดิมไปเสียมาก หอไตรแต่ก่อนเป็นอย่างไรนั้นมีพระนิพนธ์สมเด็จ ฯกรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงไว้ว่า

"หอพระไตรปิฎก จับได้แน่ว่าทำในรัชกาลที่ ๑ ท่วงทีประหลาดกว่าหอไตรที่ไหนหมด เป็นหอฝากระดานมุงกระเบื้อง สามหลังแฝด มีชานหน้า ปลูกอยู่กลางสระ ดูเหมือนว่าหลังซ้ายขวาจะเป็นที่ไว้คัมภีร์พระปริยัติธรรม หลังกลางจะเป็นที่บอกหนังสือหรือดูหนังสือ ฝีมือทำหอนี้อย่างประณีตแบบกรุงเก่า มีสิ่งควรชมอยู่หลายอย่าง คือ:—

๑. ชายคามีกระเบื้องกระจังเทพนมอย่างกรุงเก่า ถ้าผู้ใดไม่เคยเห็นจะดูที่นี่ได้

๒. ประตูและซุ้มซึ่งจะเข้าในชาลา สลักลายอย่างเก่า งานประหลาดตาทีเดียว

๓. ประตูหอกลางก็สลักงามอีก ต่างลายกับประตูนอก

๔. ฝาในหอกลาง เขียนเรื่องรามเกียรติ์ ฝีมือพระอาจารย์นาค ผู้เขียนมารประจญในพระวิหารวัดพระเชตุพนท่วงทีขึงขังนัก

๕. บานประตูหอขวา เขียนรดน้ำ ลายผูก โดยตั้งใจจะพลิกแพลงมาก แต่ดูหาสู้ดีไม่

๖. ฝาในหอขวา เขียนภาพเรื่อง เห็นจะเป็นชาดก ฝีมือเรียบ ๆ

๗. ตู้สำหรับไว้พระไตรปิฎก ตั้งอยู่ในหอทั้งซ้ายขวา มีมากมาย ใหญ่จนออกประตูไม่ได้ก็มี เขียนลายรดน้ำหลายฝีมือด้วยกัน แต่ล้วนดี ๆ มีฝีมือคนที่ผูกลายบานมุก ในวัดพระศรีรัตนศาสดารามก็หลายใบ ผู้ใดที่รักการช่าง ได้ไปชมที่นั้นแล้วจะไม่อยากกลับบ้าน

กล่าวโดยเฉพาะการเขียนรูปภาพจิตรกรรมลงบนฝาผนังภายในหอไตรที่นี้ ควรพิจารณาเรื่องราวที่นำมาเขียนเป็นรูปภาพในจิตรกรรมสถานที่นี้ก่อน

ภาพเขียนเรื่องเทพชุมนุม เขียนบนฝาผนังคอสองในหอนั่งหลังทางด้านเหนือ

ภาพเขียนเรื่องรามเกียรติ์ เขียนบนฝาผนังในหอกลาง ฝาผนังด้านตะวันตกเขียนตอนศึกนาคบาศ และฝาผนังด้านตะวันออกเขียนตอนศึกกุมภกรรณ์ แสดงภาพพญาสุครีพแพ้รู้แก่อุบายของกุมภกรรณ์ซึ่งหลอกให้ถอนต้นพญารัง รูปภาพจิตรกรรมในหอกลางนี้เป็นฝีมือ "พระอาจารย์นาค ผู้เขียนมารประจญในพระวิหารวัดพระเชตุพน ท่วงทีขึงขังนัก"

ภาพเขียนเรื่องพระธรรมบทและภาพเรื่องไตรภูมิ เขียนบนฝาผนังในหอหลังข้างใต้

รูปภาพจิตรกรรมที่นี้ มีศิลปินหลายคนร่วมกันทำการ ที่รู้จักชื่อออกนามมีอยู่ท่านหนึ่ง คือพระอาจารย์นาค แห่งสำนักวัดเพลงริมแม่น้ำอ้อม เมืองนนทบุรี การที่มีศิลปินมาร่วมทำการในที่เดียวกันนี้ไม่เป็นเหตุผลทำให้งานจิตรกรรมมีลักษณะแตกต่างขาดความกลมกลืนทำให้เสียบรรยากาศในจิตรกรรมสถานที่นี้มิได้ ทั้งนี้ก็เนื่องด้วยศิลปินรุ่นก่อนนั้นมีข้อตกลงในการแสดงออก และทำการร่วมกันบนพื้นฐานขนบนิยมในการสร้างสรรค์ รูปแบบ และวิธีการ ข้อแตกต่างกันถ้าจะพึงมีอยู่ก็คือ คุณวิเศษทางด้านความชำนิชำนาญในการเขียนระบายได้ประณีตหมดจดกว่ากัน หรือความรู้สึกแห่งอารมณ์ที่ถ่ายทอดออกมาให้ปรากฏในรูปแบบและเส้นที่เขียนวาดนั้น

องค์ประกอบรูปภาพจิตรกรรมในหอไตรอาจแยกพิจารณาออกได้เป็น ๒ พวกด้วยกัน คือพวกแรกได้แก่การจัดลำดับรูปภาพพรรณนา

เรื่องพระธรรมบทและเรื่องไตรภูมิในหอหลังด้านใต้ รูปภาพทางด้านนี้เขียนภาพขนาดเล็ก ๆ ลงบนฝาผนัง ทั้งนี้ก็เพื่อพรรณนาเรื่องให้สัมพันธ์ต่อเนื่องกันทั้งเรื่อง จึงจำเป็นเขียนรูปภาพมีขนาดเล็ก ๆ โครงสร้างของสีพื้นส่วนรวมเป็นสีเข้มคล้ำ ออกสีครามหม่น ๆ ช่วยขับให้กลุ่มองค์ประกอบรูปภาพแต่ละกลุ่มปรากฏลอยขึ้นมาจากพื้นช่วยให้แลเห็นเด่นชัด องค์ประกอบอีกพวกหนึ่ง เขียนรูปภาพมีขนาดใหญ่ ๆ เป็นเรื่องรามเกียรติ์บนฝาผนังหอกลาง ซึ่งเป็นห้องโถงมีขนาดกว้าง เหมาะที่จะยืนดูรูปภาพได้ห่าง ๆ การเขียนรูปภาพบนฝาผนังทั้ง ๒ ด้านในที่นี้จึงเขียนขยายส่วนให้ขนาดโตใหญ่กว่ารูปภาพเขียนในหอข้างด้านใต้

รูปแบบโดยเฉพาะภาพมนุษย์ ภาพเทพดาและภาพอมนุษย์ต่าง ๆ อาจสังเกตเห็นได้ว่ามีลักษณะอวบค่อนข้างอ้วน รูปภาพเรื่องรามเกียรติ์ ฝีมือเขียนโดยพระอาจารย์นาค มีลักษณะเด่นเป็นเอกโดยเฉพาะความรู้สึกที่แสดงออกในรูปแบบให้เห็นความมีชีวิตวิญญาณของรูปภาพ การแสดงอารมณ์ การเคลื่อนไหวรวดเร็ว สมจริง และพลังรุนแรงยิ่ง

การเขียนระบายไม่สู้นิยมปิดทองอย่างแพรวพราว การเขียนระบายเป็นไปในลักษณะจิตรกรรมบริสุทธิ์ยิ่งกว่าจะแสดงออกในลักษณะการตกแต่ง สีครามอมเขียวดูจะเป็นสีที่ได้รับความนิยมนำมาใช้เขียนระบายส่วนพื้นภาพ และส่วนที่เป็นผ้านุ่ง ผ้าห่ม มากเป็นพิเศษ

ส่วนประกอบที่ถูกเขียนขึ้นประดับฉากหลังซึ่งเป็นพื้นภาพ มีเป็นต้นว่า เขามอ และต้นไม้ เป็นรูปภาพที่มีเสน่ห์น่าชมมาก ศิลปินไม่ปล่อยให้การเขียนระบายต้นไม้แบบเขามอ หรือพุ่มไม้ชายเอนเป็นไป

อย่างลวก ๆ หยาบ แต่เขาได้ประจงเขียนระบายอย่างตั้งใจและประณีตเสมอด้วยการเขียนรูปภาพสำคัญที่เป็นประธานของเรื่องเทียว

รูปภาพเทพชุมนุมในหอนั่งทางข้างเหนือนั้นเขียนตามแบบที่เป็นขนบนิยม แต่สมัยนั้นไม่สู้มีลักษณะเด่นหรือมีความสำคัญเสมอด้วยรูปภาพเขียนเรื่องพระธรรมบท และเรื่องรามเกียรติ์ ทั้งนี้คงจะเป็นเหตุด้วย ศิลปินจำต้องเขียนตามแบบที่ขีดวงตายตัวไม่มีช่องให้ดิ้นให้แผลงพอคิดเล่นสนุกต่าง ๆ ได้ จึงเขียนทำให้พอเป็นรูปภาพได้ชื่อว่ามีประดับฝาผนังไว้ตามขนบนิยมที่เคยมีมาเท่านั้นดอกกระมัง

รูปภาพจิตรกรรมในวัดราชสิทธาราม

วัดราชสิทธารามเป็นวัดโบราณมีมาแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา เดิมมีชื่อว่าวัดพลับ เมื่อสมัยรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า-จุฬาโลก โปรดให้ปฏิสังขรณ์ทั่วไป พระราชทานให้พระอาจารย์สุก ซึ่งเดิมเป็นพระอาจารย์ของพระองค์ อยู่ ณ วัดท่าหอย ริมคลองคูจามกรุงเก่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จเถลิงถวัลย์ราชสมบัติแล้ว ได้ทรงพระกรุณาโปรดนิมนต์ให้ลงมาอยู่ ณ กรุงเทพ ฯ พระอาจารย์สุกถวายพระพรขออยู่วัดฝ่ายอรัญวาสี วัดพลับเป็นวัดสำคัญฝ่ายอรัญวาสีของเมืองธนบุรี เป็นวัดใกล้พระนคร จึงโปรด ฯ ให้อยู่วัดพลับ และได้ทรงสร้างวัดพระราชทานดั่งกล่าว

การเขียนรูปภาพจิตรกรรมในวัดราชสิทธารามหรือวัดพลับนี้มีเขียนฝาผนังภายในพระอุโบสถมาตั้งแต่ครั้งปฏิสังขรณ์ในรัชกาลที่ ๑ รูปภาพโดยรอบภายในพระอุโบสถ เขียนเรื่องไตรภูมิบนฝาผนังหุ้มกลอง

ด้านตะวันตก อยู่ข้างหลังพระพุทธปฏิมาประธาน เขียนเรื่องมารวิชัยบนฝาผนังหุ้มกลอง ด้านตะวันออก เขียนภาพเรื่องพระปฐมสมโพธิ์ในผนังระหว่างช่องหน้าต่างทางด้านข้างเหนือ ส่วนฝาผนังระหว่างช่องหน้าต่างด้านข้างใต้เขียนเรื่องเวสสันดรชาดก และฝาผนังเหนือหน้าต่างทั้งสองด้านเขียนภาพเทพชุมนุมตามขนบนิยมกันในเวลานั้น

การจัดวางรูปภาพและลำดับองค์ประกอบจิตรกรรมในสถานที่นี้ มีลักษณะคตินิยมที่ได้รับอิทธิพลสกุลช่างจิตรกรรมสมัยอยุธยายังมีอยู่มาก สิ่งที่พึงสังเกตเห็นได้ทั่วไปคือการลำดับกลุ่มภาพองค์ประกอบแต่ละกลุ่มอยู่ห่าง ๆ กัน ปล่อยส่วนพื้นหรือฉากหลังของภาพเหลือเปล่าโดยไม่มีความหมายอยู่มาก ศิลปินเพ่งเล็งและให้ความสำคัญมากเฉพาะรูปภาพ ซึ่งเป็นตัวแทนในการลำดับและพรรณนาเนื้อหาในส่วนที่เป็นฉากหลัง จึงได้รับการเขียนระบายขึ้น โดยขาดความกลมกลืนหรือสนับสนุนกลุ่มภาพองค์ประกอบให้ดีเท่าที่ควรจะเป็น

ในด้านการใช้วรรณะของสีส่วนรวมของโครงการระบายสีที่นี่ศิลปินยังยึดคติตามแนวซึ่งศิลปินสมัยอยุธยาตอนปลายถือเป็นข้อปฏิบัติคือ เขียนระบายส่วนพื้นภาพหรือฉากหลังส่วนใหญ่เป็นสีที่มีวรรณะอบอุ่นออกเป็นสีดินแดงอ่อน ๆ โครงสร้างของสีส่วนรวมเช่นนี้เป็นคุณประโยชน์อย่างสำคัญ โดยเฉพาะในการเขียนระบายลงบนฝาผนังภายในอาคารสถานที่ยังทำหน้าต่างแคบ ๆ และช่องประตูไม่กว้างและสูงพอภายในตัวอาคารมักมีแสงสว่างไม่มากเช่นนี้ วรรณะของสีดินแดงอ่อน ๆ สามารถสะท้อนแสงสว่างเพิ่มขึ้นและสามารถควบคุมให้มีความกลมกลืนของบรรยากาศภายในได้เป็นอย่างดีอีกด้วย

การเขียนระบายสีรูปภาพจิตรกรรมดำเนินไปตามแนวจิตรกรรมบริสุทธิ์ ปรากฏและเห็นได้อย่างชัดเจน การเขียนระบายต้นไม้ เขามอ แต่ละสิ่งล้วนได้รับการเขียนระบายด้วยความรู้สึกตั้งใจ หรืออาจเป็นความจงใจมากก็มี จึงทำให้แลดูขาดความสัมพันธ์กับกลุ่มภาพองค์ประกอบหรือเหตุการณ์สำคัญตามเรื่องตอนนั้น ๆ ก็มีอยู่บ้าง

รูปแบบภาพคนทั่วไป ภาพกษัตริย์ ภาพเทพดาต่าง ๆ สังเกตเห็นได้ว่า ยังนิยมเขียนรูปร่างเพรียวผอมบางตามคตินิยมที่มีในสกุลช่างสมัยอยุธยาแต่ก่อน แต่ส่วนเครื่องประดับ เครื่องสวมหัว ผ้านุ่งผ้าห่ม มีลักษณะก้าวล่วงสมัยเข้ามามีแนวคิดสร้างแบบแผนขึ้นใหม่พอสมควร

การเขียนรูปภาพแสดงสิ่งก่อสร้าง ตัวอย่างเป็นต้นว่า ภาพปราสาท หรือเรือนหลวง เรือนที่อยู่ของราษฎร มีแบบแผนส่วนใหญ่ได้รับอิทธิพลศิลปสมัยอยุธยาเจือปนอยู่บ้าง เช่น รูปภาพปราสาทสามหน้าเขียนระบายสีล้วนไม่ปิดทอง ภาพเรือนทรงไทยมุงกระเบื้องรางเป็นต้น

รูปภาพจิตรกรรมในพระอุโบสถวัดราชสิทธารามนี้ ทราบว่าได้รับการเขียนซ่อมคราวหนึ่งในสมัยรัชกาลที่ ๓ โดยเฉพาะตรงฝาผนังหุ้มกลองด้านทิศตะวันออกคือตรงข้างใต้รูปภาพมารวิชัยลงมา ข้อสังเกตนี้พึงดูได้จากโครงสร้างในพื้นมีสีครามอมฟ้าเป็นสำคัญ และวิธีการเขียนต้นไม้ พุ่มไม้ ทำโดยวิธีกะทุ้งสีหรือประสีทำต่างกว่ารูปภาพซึ่งเขียนโดยศิลปินแต่สมัยรัชกาลที่ ๑ รูปภาพพุ่มไม้นานาพันธุ์เขาจะเขียนระบายสีพื้นใบทั้งหมดก่อน จึงเขียนเส้นตัดเป็นใบเป็นพุ่มอย่างเรียบร้อยหมดจดแต่ละต้นแต่ละพุ่ม อย่างไรก็ตามรูปภาพจิตรกรรมเขียนฝาผนังภายใน

พระอุโบสถวัดราชสิทธารามก็เป็นจิตรกรรมที่มีอายุเก่านานแห่งหนึ่งมีมาแต่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เป็นจิตรกรรมสถานแห่งสำคัญ บันทึกไว้ซึ่งความสามารถของศิลปินในสมัยนั้นให้ปรากฏโดยผลการสร้างสรรค์ คืองานจิตรกรรมที่คงอยู่มาจนกระทั่งปัจจุบันนี้

รูปภาพจิตรกรรมในวัดดุสิดาราม

วัดดุสิดารามเป็นวัดโบราณ เดิมชื่อวัดเสาประโคน ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๑ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีสุนทรเทพ พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ฯ ได้ทรงสถาปนาพระอารามนี้ ได้ยินว่าทรงสร้างพระอุโบสถ พร้อมทั้งพระระเบียง และเสนาสนะอื่น ๆ หลายสิ่ง

การเขียนรูปภาพจิตรกรรมในวัดดุสิดารามมีเขียนเฉพาะในพระอุโบสถ มีเขียนรูปภาพเรื่องพระปฐมสมโพธิ์ในผนังระหว่างช่องหน้าต่างทางด้านข้างเหนือและข้างใต้ ฝาผนังหุ้มกลองด้านตะวันตกหลังพระพุทธปฏิมาประธาน เขียนภาพเรื่องไตรภูมิ ฝาผนังด้านหุ้มกลองด้านตะวันออกตรงหน้าพระพุทธปฏิมาประธาน เขียนภาพเรื่องมารวิชัย และฝาผนังเหนือช่องหน้าต่างทางด้านข้างทั้งสองเขียนภาพเทพชุมนุม

รูปภาพจิตรกรรมฝาผนังที่นี่ มีแบบอย่างโดยเฉพาะการจัดลำดับองค์ประกอบรูปภาพ แสดงให้เห็นว่ามีอิทธิพลแบบอย่างงาน

จิตรกรรมสกุลช่างสมัยอยุธยาเป็นสิ่งบันดาลใจอย่างมาก กล่าวคือศิลปินพอใจที่จะเขียนลำดับรูปภาพองค์ประกอบแต่ละกลุ่มวางห่าง ๆ กัน พื้นที่ฉากหลังปล่อยว่างไว้โดยไร้ความหมาย มีเหลืออยู่ทั่วไป พื้นฉากหลังมีเขียนระบายด้วยสีขาวนวล อย่างที่นิยมเขียนระบายกันในสมัยอยุธยาตอนปลาย มีตัวอย่างเช่นภาพจิตรกรรมฝาผนังตำหนักสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ที่วัดพุทไธสวรรย์ กรุงเก่า และภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดช่องนนทรีที่กรุงเทพ ฯ นี้เป็นต้น กับที่เขียนระบายพื้นออกเป็นสีดินแดงอ่อน ๆ ก็พอมีอยู่บ้าง

การเขียนระบายรูปภาพทั่วไปไม่สู้นิยมปิดทองเพื่อการตกแต่งมากนัก ส่วนใหญ่สังเกตเห็นได้ว่า ศิลปินพอใจเขียนระบายด้วยสีล้วนและสามารทำได้ดีเยี่ยม โดยเฉพาะการเขียนระบายประสานสีในรูปภาพปราสาทแบบโบราณ

เกี่ยวกับรูปแบบต่าง ๆ ซึ่งศิลปินเขียนลำดับลงไว้บนฝาผนังแต่ละส่วนทั่วไปภายในพระอุโบสถแห่งนี้ ควรกล่าวได้ว่าเป็นฝีมือศิลปินชั้นครูได้แห่งหนึ่ง ซึ่งแสดงออกให้เห็นทั้งในด้านความประณีตในการเขียนระบายและความพิถีพิถันในการประดิษฐ์คิดท่าทางของรูปภาพได้อย่างงามดีเป็นพิเศษ ควรนับถือเป็นแบบอย่างในการศึกษาเจริญรอยตามได้โดยแท้ คุณวิเศษข้อนี้มีปรากฏความตอนหนึ่งในพระนิพนธ์เรื่องสาส์นสมเด็จ ซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงไว้ว่ารูปภาพเขียนแสดงตอนพระเจ้าตัดเกศที่วัดดุสิตนี้ เป็นแบบอย่างงามเป็นเอกกว่าซึ่งมีในที่แห่งอื่น คราวที่เสด็จไปเที่ยวชมวัดนี้ เมื่อวันที่ ๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๐ ยังได้ทรงคัดลอกลายเส้นภาพรูปพระเจ้าตัดเกศนี้ไว้ด้วย

รูปภาพจิตรกรรมในวัดดุสิดาราม เคยได้รับการซ่อมเพิ่มเติมลางส่วนเมื่อสมัยรัชกาลที่ ๓ แต่ทำไม่สำเร็จตลอดการเขียนยังค้างให้เห็นจนถึงปัจจุบัน ดังนี้เราจึงอาจแลเห็นรูปภาพฝีมือศิลปินในสมัยรัชกาลที่ ๑ อีกแห่งหนึ่งที่มีการเขียนรูปภาพจิตรกรรม ซึ่งลักษณะพิเศษต่างกว่าศิลปินในสมัยเดียวกัน

รูปภาพจิตรกรรมในวัดราชบุรณะ

วัดราชบุรณะเป็นวัดโบราณ เดิมชื่อวัดเลียบ เมื่อสมัยรัชกาลที่ ๑ เจ้าฟ้ากรมหลวงเทพหริรักษ์ทรงสร้างขึ้นใหม่ทั้งวัด

การเขียนรูปภาพในวัดนี้ มีปรากฏในพระอธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เกี่ยวกับรูปภาพที่วัดนี้ตอนหนึ่งความว่า

"วัดราชบุรณะ พระอุโบสถมีหนังสือเขียนไว้ที่ตัวไม้ เหนือเพดานบอกปีสร้าง บอกนามผู้เป็นแม่การ คือเจ้าฟ้ากรมหลวงเทพ-หริรักษ์ รูปทรงก็เป็นโรงกลาย แบบรัชกาลที่ ๑ งามพอดูได้ ข้างในผนังและหลังบานเขียนภาพเรื่องทั้งนั้น เป็นฝีมือช่างรัชกาลที่ ๑ มีหนังสือจดชื่อคนเขียนและปีเขียนทุกห้อง ดูเหมือนจะประกวดประชันฝีมือกันมาก น่าชมมาก แต่เป็นรองที่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์

รูปภาพจิตรกรรมเขียนภายในพระอุโบสถวัดราชบุรณะได้รับความเสียหาย พร้อมกับความพังพินาศของตัวพระอุโบสถเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๖ โดยการโจมตีจากฝูงบินข้าศึกในระหว่างสงครามมหาอาเซียบูรพา

ระเบิดทำลายซึ่งข้าศึกทิ้งลงมาหมายจะให้ระเบิดที่ทำการไฟฟ้านครหลวงพลาดเป้าหมาย ตกลงมาทำลายพระอุโบสถ พระระเบียงและเสนาสนะต่าง ๆ เสียหายหมดทั้งวัด เหตุนี้จึงทำให้สูญเสียมรดกทางศิลปวัฒนธรรมล้ำค่าของชาติไปอย่างน่าเสียดายยิ่งแห่งหนึ่ง และที่ควรเสียดายหนักยิ่งก็ตรงที่รูปภาพจิตรกรรมแห่งนี้ "แต่เป็นรองที่พระที่นั่งพุทไธสวรรย์" ก็ย่อมเป็นสิ่งแสดงให้เห็นได้ว่าเป็นระเบียงภาพที่ทรงคุณค่าอย่างมากแห่งหนึ่งซึ่งเขียนแต่สมัยรัชกาลที่ ๑

งานประณีตศิลป

การช่างศิลปกรรมไทยอีกประเภทหนึ่ง ซึ่งควรกล่าวถึงคือ งานประณีตศิลป งานศิลปประเภทนี้มีเป็นต้นว่า งานช่างประดับมุก งานแกะสลัก งานช่างเขียนลวดลายปิดทองรดน้ำ งานช่างเงิน—ทอง ฯลฯ ในรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงพระกรุณาโปรดให้ฟื้นฟูและบำรุงวิชาช่างประณีตศิลปดังกล่าวมีเป็นอันมาก เพราะ "การบำรุงวิชาช่างต่าง ๆ เป็นการสำคัญอย่างยิ่งอย่างหนึ่งในการก่อสร้างกรุงรัตนโกสินทร์" เพราะเวลานั้นเป็นการหมดช่างฝีมือดี เหตุด้วยเมื่อพม่าตีได้กรุงเก่า พม่าตั้งใจเสาะแสวงหาช่างไทยที่ฝีมือดีกวาดเอาไปเสียเป็นอันมาก ครั้นเมืองไทยเรากลับตั้งเป็นอิสระได้ในครั้งกรุงธนบุรี ช่างที่มีฝีมือเห็นจะเหลือน้อยเต็มที ดังนี้ ในรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงต้องทรงเป็นพระราชธุระเอง จึงจะรวบรวมแนะนำและลงทุนรอนให้ช่างทำการอันประกอบด้วยฝีมือให้ดีได้ สิ่งและการที่จะทำเพื่อบำรุงฝีมือช่างนั้น ถ้าเป็นเครื่องเงินทองของ

ละเอียดก็ทำเครื่องราชูปโภค ตลอดจนเครื่องยศสำหรับพระราชทานผู้อื่น ถ้าเป็นของเนื่องในวิชาก่อสร้างแกะสลักวาดเขียน ก็มีแต่สร้างวัดสร้างวัง เป็นต้น การช่างประณีตศิลป ซึ่งได้รับการฟื้นฟูและบำรุงขึ้นให้ดีได้ในรัชกาลที่ ๑ นี้ มีคำของท่านผู้ใหญ่กล่าวเป็นการรับรองว่า "ฝีมือช่างไทยเพิ่งมามีดีขึ้นต่อเมื่อรัชกาลที่ ๑ กรุงรัตนโกสินทร์นี้ ไม่ว่าของอย่างใด ๆ ที่จะพึงพบเห็นได้ในเวลานี้ บรรดาเป็นของฝีมือช่างดีที่เป็นชั้นเก่า เป็นของสร้างในรัชกาลที่ ๑ ทั้งนั้น เช่นเครื่องราชูปโภคเป็นต้นหรือถ้าจะเลือกกล่าวแต่สิ่งของซึ่งคนทั้งหลายจะพึงเห็นได้ด้วยกันโดยง่าย เช่นบานประตูมุกวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และบานมุกมณฑปพระพุทธบาท ฝีมือเขียนฝาผนังพระอุโบสถวัดราชบุรณะ เหล่านี้เป็นต้น"

กล่าวโดยเฉพาะงานประณีตศิลป ในรัชกาลที่ ๑ ซึ่งจะเลือกกล่าวแต่สิ่งของ ซึ่งคนทั้งหลายจะพึงเห็นได้โดยง่ายก็โดยลำดับต่อไปนี้

งานช่างประดับมุก

งานช่างประดับมุก เป็นงานประณีตศิลปที่เกิดมีมาแต่ครั้งกรุงเก่า การช่างประเภทนี้เจริญถึงขีดสูงสุดทั้งในด้านกระบวนผูกลวดลายและฝีมือการประดับมุกในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ครั้นเมื่อเสียพระนครศรีอยุธยาแก่ข้าศึกแล้ว การช่างประเภทนี้ขาดช่วงลงระยะหนึ่งมิได้มีการสร้างสรรค์สืบมา จนกระทั่งถึงรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระราชดำริในการฟื้นฟูและบำรุงวิชาช่างต่าง ๆ ให้มีขึ้น พร้อมกับการสถาปนาพระมหานคร การช่างประดับมุกก็ได้รับการดำริริเริ่มสร้างทำขึ้นใหม่แต่เวลานั้นด้วย

ในรัชกาลที่ ๑ ผู้ที่เป็นกำลังสำคัญในการสร้างสรรค์งานประณีตศิลปกรรมประเภทประดับมุกนี้ คือพระยาอุทัยธรรม (บุนนาค) ซึ่งภายหลังได้เลื่อนเป็นที่เจ้าพระยามหาเสนา ตำแหน่งสมุหพระกลาโหม ท่านผู้นี้ควรยกย่องเป็นบุคคลที่มีความสามารถยิ่งทางการช่างศิลปกรรมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ งานประดับมุกมีในสถานที่สำคัญ ๆ ซึ่งสร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๑ นั้นส่วนมากเป็นผลงานที่เกิดแต่ความคิดในการสร้างสรรค์และฝีมือของพระยาอุทัยธรรมอำนวยการให้สำเร็จประโยชน์ทั้งสิ้น อนึ่งได้ยินว่า พระยาอุทัยธรรม (บุนนาค) ยังได้บังคับการกรมช่างมุกในเวลานั้นด้วยอีกอย่างหนึ่ง

งานช่างประดับมุกชิ้นสำคัญ ๆ ซึ่งสร้างทำขึ้นด้วยความคิดหลักแหลมและพิถีพิถันในการตัดและประดับมุกในรัชกาลนี้ สังเกตดูจะเห็นว่าได้ทำเป็นการใหญ่สองคราวด้วยกัน

คราวแรกนั้นได้ทำประดับมุกบานประตูพระมณฑปพระพุทธ-บาท ที่เมืองสระบุรี ๔ คู่ เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๒๙ กับบานประตูพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ๖ คู่ งานประดับมุก ทำแต่คราวแรกนี้ใครจะเป็นนายงานยังสืบรู้ไม่ได้

คราวที่ ๒ การทำประดับมุกอยู่ภายใต้การอำนวยการของเจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) เครื่องประดับมุกที่ได้สร้างแต่คราวที่ ๒ โดยลำดับมานี้ มีดังนี้ :—

๑. พระแท่นราชบัลลังก์ หรือแต่เดิมเรียกว่าพระแท่นเศวตฉัตร ประดิษฐานอยู่ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

๒. พระแท่นราชบรรจถรณ์ ประดิษฐานในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

๓. ตู้พระสมุด ๒ หลัง อยู่ในหอมณเฑียรธรรม

๔. ตู้พระภูษา อยู่ในหอมณเฑียรธรรม

๕. ตู้ทรงมณฑปเก็บพระไตรปิฎก อยู่ในพระมณฑปวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

๖. บานประตูประดับมุก ๔ คู่ ที่พระมณฑปในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

งานช่างประดับมุกที่สร้างทำขึ้นในรัชกาลนี้ สังเกตในด้านกระบวนลวดลายที่ผูกทำประดับด้วยเปลือกหอยมุก ยังมีอิทธิพลของแบบอย่างการผูกลวดลายแต่ในสมัยอยุธยา ปรากฏให้เห็นได้ชัดอยู่มาก มีเป็นต้น การผูกลวดลายก้านขดเครือกระหนก มีรูปภาพต่าง ๆ ที่ปลายเถาในศูนย์กลางแต่ละวง หรือการผูกลวดลายแทรกรูปภาพ กระบี่ อสูร อมนุษย์ และเทพยดาในพื้นที่สัณฐานกลมดั่งฝาบาตร ลำดับซ้อนกันขึ้นไปตามความสูงบานประตู ล้วนแต่เป็นการสืบทอดความคิดและกระบวนการผูกลวดลายมาแต่สกุลช่างศิลปในตอนปลายสมัยกรุงศรีอยุธยาโดยแท้

งานเครื่องไม้จำหลัก

งานศิลปกรรมด้านการแกะสลักไม้ หรือเครื่องไม้จำหลัก ซึ่งได้สร้างทำแต่เมื่อรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เชื่อว่าน่าที่จะมีอยู่เป็นจำนวนมิใช่น้อย แต่เท่าที่เป็นของทำแต่แผ่นดินนี้ที่มีอยู่ในปัจจุบันไม่สู้มาก เครื่องไม้จำหลักซึ่งสร้างสรรค์ด้วยการแกะสลักในสมัยที่กล่าวนี้ มีลักษณะในทางรูปแบบและกระบวนการสร้างทำ

แสดงให้เห็นอิทธิพลทางแบบอย่างศิลปแต่สมัยกรุงศรีอยุธยาเจือปนอยู่มิใช่น้อย แม้ว่าศิลปินผู้สร้างทำพยายามที่จะสำแดงความรู้สึกนึกเห็นเป็นอิสระในการแสดงออกทางแบบอย่างที่พัฒนาไปตามสภาพการคลี่คลายทางความคิดในการสร้างสรรค์ก็ดี แต่จิตสำนึกต่อขนบนิยมทางแบบอย่างของศิลปยังคงมีความหมายและความสำคัญต่อการช่างศิลปในรัชกาลนี้ ซึ่งสังเกตเห็นได้ไม่สู้ยาก

งานเครื่องไม้จำหลัก ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ที่เป็นงานศิลปกรรมชิ้นสำคัญ สร้างทำด้วยความคิดหลักแหลมและฝีมือของช่างผู้เชี่ยวชาญควรกล่าวไว้ในลำดับต่อไปนี้ คือ

๑. **พระที่นั่งบุษบกมาลามหาจักรพรรดิพิมาน** พระที่นั่งองค์นี้เป็นพระราชบัลลังก์บุษบก มีเกรินประกอบทางด้านข้างทั้งสองด้าน โครงสร้างส่วนใหญ่ทำด้วยไม้จำหลักลวดลายปิดทองติดกระจก

ส่วนฐานตอนล่าง เป็นฐานก่อด้วยอิฐปั้นปูนเป็นลวดลายเป็นฐานซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างหนุนพระที่นั่งบุษบกมาลามหาจักรพรรดิพิมานให้สูงขึ้นเมื่อภายหลัง

พระที่นั่งบุษบกมาลามหาจักรพรรดิพิมาน ประดิษฐานอยู่ภายในพระที่นั่งอัมรินทรวินิจฉัย

๒. **พระแท่นมหาเศวตฉัตร** เป็นพระราชบัลลังก์สร้างขึ้นด้วยเครื่องไม้จำหลักลวดลาย มีรูปภาพประดับ ๒ ชั้น ปิดทองประดิษฐานเหนือพระแท่นลา ภายใต้พระนพปฎลมหาเศวตฉัตร ในพระที่นั่งอัมรินทรวินิจฉัย

พระแท่นมหาเศวตฉัตรองค์นี้ มีลักษณะเด่นในทางการช่างจำหลักไม้ ดูได้ที่ตรงหน้ากระดานอุดล่องถุนในฐานชั้นที่ ๒ และฐานชั้นที่ ๓ ซึ่งอยู่ถัดข้างหลังรูปภาพครุฑอัดและรูปภาพเทพชุมนุมเข้าไป ซึ่งแกะไม้เป็นลวดลายกระหนกก้านขด พื้นโปร่ง กระบวนลายผูกตามขนบนิยมของศิลปสมัยอยุธยาแท้ การแกะสลักทำด้วยฝีมือที่เชี่ยวชาญยิ่ง

๓. **พระที่นั่งบุษบกมาลา** พระที่นั่งองค์นี้ประดิษฐานอยู่ ณ พระที่นั่งอิศราวินิจฉัย ในพระบวรราชวัง พระที่นั่งบุษบกมาลานี้สร้างด้วยเครื่องไม้จำหลักลวดลายปิดทองติดกระจก ส่วนที่เป็นบุษบก สร้างขึ้นบนฐานเชิงบาตร ซ้อนกันขึ้นไปถึง ๓ ชั้น ฐานแต่ละชั้นประกอบด้วยเกรินจำหลักลวดลายกระหนกทั้ง ๒ ข้าง และมีรูปภาพประดับท้องไม้ในฐานทั้ง ๓ ชั้นโดยลำดับ ลักษณะเด่นในงานจำหลักไม้ชิ้นนี้อยู่ตรงความงามและฝีมือแกะส่วนเกรินที่ทำเป็นลวดลายกระหนกในแบบศิลปอยุธยาตอนปลาย เส้นลายไหวระริกมีกำลังพวยพุ่งยิ่งนัก

๔. **พระมหาพิชัยราชรถ** เป็นพระราชยานขนาดใหญ่สร้างด้วยเครื่องไม้จำหลักตกแต่งด้วยลวดลายและรูปภาพตกแต่ง ปิดทองและติดกระจกมีความงามเป็นพิเศษ รูปแบบของพระมหาพิชัยราชรถ สร้างเป็นรูปบุษบกประดิษฐานเหนือฐานเชิงบาตรเทินซ้อนกันขึ้นไป แต่ละชั้นมีกระหนกประดับเกรินทางด้านหัวและท้าย พระมหาพิชัยราชรถประกอบด้วยล้อ ๔ ล้อ เคลื่อนไปด้วยกำลังแรงม้าฉุดและคนชัก ดังปรากฏในโคลงถวายพระเพลิงพระบรมอัฐิพระเจ้าหลวง พระนิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นศรีสุเรนทร์ ว่า

๏ ถัดถึงวรรณแก้ว แกมกาญจน์
แกมเก็จเพชรประพาฬ พุ่งฟ้า
กำกงอลงการ แอกอ่อง
แอกเอี่ยมเทียมมิ่งม้า มิ่งแม้นรถสวรรค์
๏ พระธาตุชินไท้ใส่ โกษฐทอง
ลาบฎคั่นพรรณเรืองรอง รุ่งเร้า
เนาในรถลำยอง ยศยิ่ง
วิลาศคลาศคลาเต้า ไต่ท้องถนนหลวง

พระมหาพิชัยราชรถ และราชรถองค์อื่น ๆ มีเป็นต้นเวชยันต์ราชรถได้สร้างขึ้นในเวลาใกล้กันแต่เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๓๘ มีความปรากฏในหนังสือจดหมายเหตุความทรงจำ ของกรมหลวงนรินทรเทวี ว่า

"ปีเถาะสัปตศก พระโองการรับสั่งให้ช่างทำพิชัยราชรถขึ้น จะทรงพระโกศพระอัฐ ๗ รถ"

การสร้างราชรถขึ้นแต่ในเวลานั้น ก็โดยที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มีพระราชหฤทัยจะทำขึ้นไว้สำหรับแผ่นดิน และในเวลาต่อมาไม่นาน ราชรถซึ่งสร้างขึ้นไว้เพื่อราชการก็ได้นำมาใช้ในการถวายพระเพลิงพระบรมอัฐ สมเด็จพระชนกาธิบดี ดังความในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ ว่า

"ในปีเถาะสัปตศก จุลศักราช ๑๑๕๗ นั้น การทัพศึกว่างลง ทรงพระราชดำริ จะถวายพระเพลิงพระบรมอัฐสมเด็จพระชนกาธิบดี สนองพระเดชพระคุณ เพราะเมื่อสมเด็จพระชนกาธิบดีสวรรคต เป็นเวลาบ้านเมืองเกิดจลาจล พระราชวงศานุวงศ์กระจัดพลัดพรากกัน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระพี่นาง สมเด็จพระอนุชาธิราช กรม

พระราชวังบวรสถานมงคล ก็หาได้ถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระชนกาธิบดีไม่ จึงโปรดให้สร้างพระเมรุมาศขนาดใหญ่ และเครื่องมหรสพสมโภชเหมือนอย่างการพระบรมศพพระเจ้าแผ่นดินครั้งกรุงเก่า"

ในการถวายพระเพลิงพระบรมศพ สมเด็จพระชนกาธิบดีนี้ มีกล่าวถึงราชรถทั้งมหาพิชัยราชรถและราชรถอื่น ๆ ปรากฏในจดหมายเหตุความทรงจำ โดยละเอียดว่า

"ลุศักราช ๑๑๕๘ ปีมะโรงอัฐศก เชิญพระอัฐิทรงพิชัยราชรถ รถพระ รถชัก รถโปรยข้าวตอก รถที่นั่งรอง รถจันทน์ ๒ รูปสัตว์แรด ทรงสั่งติดเพลิงแห่หน้ารูปสัตว์ถ้วนพัน ทรงสังเคตผ้าไตรบาตร ตั้งแห่ในราชวัติฉัตรจรงเรียง ชักแห่เข้าพระเมรุทิศมุขแทรกมุกกระสันประดับขั้นสำสร้าง"

๕. **หย่องจำหลัก** การจำหลักไม้เพื่อการตกแต่งสถาปัตยกรรมในสมัยนี้ มีชิ้นสำคัญที่ควรกล่าวถึง คือหย่องจำหลักไม้ประจำพระบัญชรที่ในพระราชวังบวร ฯ และหอมณเฑียรธรรมในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

หย่องจำหลักไม้ประจำพระบัญชรในหมู่พระราชมณเฑียรในพระบวรราชวัง เป็นงานจำหลักไม้ที่แสดงออกให้เห็นความคิดหลักแหลมของช่างในการผูกรูปภาพและลวดลายเป็นอย่างดีเยี่ยม รูปภาพจำหลักหย่องแต่ละช่องพระบัญชรไม่มีที่จะซ้ำกันเลย กระบวนความคิดในการผูกรูปภาพและลวดลายเช่นนี้ สมควรยกย่องในสติปัญญาของช่างสมัยนั้นยิ่งนัก และในด้านฝีมือการแกะและสลัก ตลอดจนลักพื้นโปร่งล้วนทำด้วยความชำนิชำนาญ ความจัดเจนในการวางจังหวะรูปภาพลวดลาย และช่องว่างของพื้นประสานกลมกลืนกันอย่างวิเศษ

หย่องจำหลักไม้ ประจำพระบัญชรหอมณเฑียรธรรมในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม งานจำหลักไม้ตกแต่งหย่องที่นี้เป็นฝีมือช่างจำหลักสกุลเดียวกันกับช่างที่ทำจำหลักหย่องพระบัญชรในหมู่พระราชมณเฑียรในพระบวรราชวัง ซึ่งสมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวร ฯ โปรดให้ลงมาสร้างถวายขึ้นไว้เป็นพุทธบูชา เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๓๒ ภายหลังที่หอพระมณเฑียรธรรม หลังแรกไฟไหม้พินาศในคราวงานฉลองพระไตรปิฎก มีเนื้อความปรากฏในพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๑ ความว่า "และกรมพระราชวังบวร ฯ ก็ทรงจัดช่างวังหน้ามาสมทบทำหอพระมณเฑียรธรรมขึ้นใหม่ ฝ่ายทิศอีสานแห่งพระมณฑป เป็นที่ไว้ตู้พระไตรปิฎกฉบับครูเดิม และฉบับอื่นที่ทรงสร้างใหม่ และให้เป็นที่พักของราชบัณฑิต สำหรับบอกพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณรด้วย"

หย่องจำหลักไม้ประจำพระบัญชรที่หอมณเฑียรนี้ผูกรูปภาพเป็นตัวเหราอยู่ในพื้นลวดลายโปร่งไม่มีที่ซ้ำกันแต่ละช่อง และทำด้วยฝีมือประณีตเช่นเดียวกับงานจำหลักหย่องที่ในพระราชวังบวรสถาน

งานเขียนปิดทองรดน้ำ

การเขียนรูปภาพปิดทองรดน้ำที่เป็นงานช่างจิตรกรรมประเภทประณีตศิลป เป็นงานชิ้นเอกที่ควรยกย่องและกล่าวถึง คือ ฉากเขียนรูปภาพปิดทองรดน้ำเรื่องพระราชพิธีอินทราภิเษก (เดิมอยู่ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท)

รูปภาพเขียนเรื่องพระราชพิธีอินทราภิเษกนี้ เขียนบนพื้นไม้กระดานเพลาะเข้าด้วยกันเป็นฉากขนาดใหญ่ สูง ๒.๒ เมตร ยาว ๓.๔๖

เมตร รูปภาพเขียนพรรณนาเรื่องพระราชพิธีอินทราภิเษก ตามเค้าที่มีมาในกฎมณเฑียรบาลแต่ครั้งกรุงเก่า

กระบวนการเขียน มีลักษณะทิ้งพื้นสีดำ ๆ มากรูปภาพซึ่งเป็นสีทองนั้นเขียนทิ้งช่องไฟห่าง ๆ กัน ซึ่งเป็นคตินิยมที่ช่างสมัยอยุธยาตอนปลายชอบทำกัน ช่างที่เขียนฉากนี้น่าที่จะยังยึดถือคตินิยมและสืบทอดแบบอย่างการเขียนปิดทองรดน้ำดังกล่าว รูปภาพเขียนปิดทองบนฉากนี้จึงมีอิทธิพลทั้งทางด้านความคิด องค์ประกอบและคตินิยมแห่งรูปแบบที่สืบทอดศิลปสมัยอยุธยาไว้มาก

งานเขียนฉากปิดทองรดน้ำชิ้นที่กล่าวนี้ได้ยินมาว่า แต่เดิมตั้งอยู่ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท จะเป็นของสร้างขึ้นพร้อมกับพระมหาปราสาท หรืออย่างไรยังพึ่งไม่ได้ความแน่ชัด แต่มีความอีกกระแสหนึ่งเป็นทางสันนิษฐานว่า ฉากนี้น่าที่จะสร้างขึ้นเมื่อคราวที่โปรด ฯ ให้สร้างพระมหาปราสาทองค์แรกที่พระราชทานนาม เมื่อสถาปนาสำเร็จแต่ปี พ.ศ. ๒๓๒๗ ว่าพระที่นั่งอมรินทราภิเษกมหาปราสาท ฉากที่เขียนรูปภาพปิดทองรดน้ำ เป็นเรื่องพระราชพิธีอินทราภิเษกก็น่าที่จะได้เขียนทำขึ้นพร้อมกับพระมหาปราสาทองค์นี้เพราะสมเหตุสมผลอันเนื่องด้วยนามของพระมหาปราสาทประการหนึ่ง กับพระมหาปราสาทองค์นี้เมื่อสถาปนาสำเร็จพระราชทานนามแล้ว ก็ได้เป็นสถานที่ทำการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเต็มตามแบบแผนโบราณราชประเพณี เปรียบดังพิธีอินทราภิเษกนั้นแล.

พิมพ์ที่บัณฑิตการพิมพ์
หลังวิทยาลัยครูเพชรบุรี กรุงเทพมหานคร โทร. 2829942
นายเจียง รุ่งเรืองธรรม ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา 2522